

SEIFULLIN
UNIVERSITY

**«СЕЙФУЛЛИН ОҚУЛАРЫ-18:
«ЖАСТАР ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ –
БОЛАШАҚҚА КӨЗҚАРАС»
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ПРАКТИКАЛЫҚ
КОНФЕРЕНЦИЯ**

МАТЕРИАЛДАРЫ

МАТЕРИАЛЫ

**МЕЖДУНАРОДНОЙ
НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКОЙ КОНФЕРЕНЦИИ
«СЕЙФУЛЛИНСКИЕ ЧТЕНИЯ – 18:
«МОЛОДЁЖЬ И НАУКА
– ВЗГЛЯД В БУДУЩЕЕ»**

II том, II часть

Нұр-Сұлтан 2022

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ АУЫЛ
ШАРУАШЫЛЫҒЫ МИНИСТРЛІГІ
«С.СЕЙФУЛЛИН АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ АГРОТЕХНИКАЛЫҚ
УНИВЕРСИТЕТІ» КЕАҚ**

**МИНИСТЕРСТВО СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА
РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
НАО «КАЗАХСКИЙ АГРОТЕХНИЧЕСКИЙ
УНИВЕРСИТЕТ ИМ. С.СЕЙФУЛЛИНА»**

**«СЕЙФУЛЛИН ОҚУЛАРЫ-18: «ЖАСТАР ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ –
БОЛАШАҚҚА КӨЗҚАРАС»
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ПРАКТИКАЛЫҚ
КОНФЕРЕНЦИЯ**

МАТЕРИАЛДАРЫ

МАТЕРИАЛЫ

**МЕЖДУНАРОДНОЙ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКОЙ КОНФЕРЕНЦИИ
«СЕЙФУЛЛИНСКИЕ ЧТЕНИЯ – 18:
«МОЛОДЁЖЬ И НАУКА – ВЗГЛЯД В БУДУЩЕЕ»**

II том, II бөлім

Нұр-Сұлтан 2022

УДК: 304:177.72,004:316.422, 37:51
ББК:618:72.5ВВ,72:74:65.912/30 (045), 74:2 (045)

(12 апреля 2022 года): Сб. материал. Международ. науч. - практич..конф. - Нур-Султан, 2022. - 278 с.

ISBN: 978-601-257-226-1

В сборнике помещены материалы международной научно-практической конференции «Сейфуллинские чтения - 18».

Том 2, часть 2 Секции: Научные изыскания молодых ученых в области социальных и гуманитарных наук, Информационные технологии цифровой трансформации науки, образования и промышленности, Современные проблемы образования и естественно-математических наук

ББК:618:72.5ВВ,72:74:65.912/30 (045), 74:2 (045)

ISBN: 978-601-257-226-1

© Казахский агротехнический
университет имени С. Сейфуллина, 2022

**ӘЛЕУМЕТТІК ЖӘНЕ ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР
САЛАСЫНДАҒЫ ЖАС ҒАЛЫМДАРДЫҢ ҒЫЛЫМИ
ІЗДЕНІСТЕРІ**

**НАУЧНЫЕ ИЗЫСКАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ В ОБЛАСТИ
СОЦИАЛЬНЫХ И ГУМАНИТАРНЫХ НАУК**

ӘОЖ 94(574).(045)

Д.А. ҚОНАЕВТЫҢ БЕЙНЕСІ ЖӘНЕ ТҰЛҒАТАНУ

Абзелбек А.А. 1 курс студенті

С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Нұр-Сұлтан қ.

Тәуелсіздікті алғаннан бері жылдарда Отандық тарих ғылымында өзгерістер мен жаңарулар қалыптасты. Қазіргі таңда жеке тұлғалардың өмір жолы, қоғамдық-саяси қызметі, тарихи көзқарастары ауқымды түрде зерттелуде. Ұлтының тарихын ұлықтап, хаттап, бүгінге жеткізу арқылы ұлтының келешегіне жол бастаған тұлғалар ғұмыры-жас ұрпаққа өнеге. Елбасымыз Нұрсұлтан Назарбаев «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласында «Көпшіліктің санасында тарихи үдерістер, негізінен, тұлғаландыру сипатына ие болатыны белгілі. Көптеген халықтар өз елінің ерекше елшісі сынды ұлы бабаларының есімдерін мақтан тұтады. Ұлы дала Әл-Фараби мен Ясауи, Күлтегін мен Бейбарыс, Әз-Тәуке мен Абылай, Кенесары мен Абай және басқа да көптеген ұлы тұлғалар шоғырын дүниеге әкелді» [1] –деп атап өтіп, тарихтағы тұлғаларымыздың өмірі мен қызметі жөнінде тек елімізде ғана емес, сондай-ақ шет елдер де насихаттау жұмыстарын жүргізуге мән беру керек екендігін атап өтеді. Сондай тұлғалардың бірі Д.А. Қонаев.

Дінмұхамед Ахметұлы Қонаев (12 қаңтар 1912 жылы– 22 тамыз 1993 жылы) — аса көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері, үш мәрте Социалистік еңбек ері, Қазақ КСР Ғылым академиясының академигі, техника ғылымдарының докторы. 1912 жылы 12 қаңтарда Верный (қазіргі Алматы) қаласында, қызметкердің отбасында өмірге келген. Әкесі Меңліахмет Жұмабайұлы 1886 жылы туған. Алматы облысында ауылшаруашылық, сауда мекемелерінде жұмыскер болып істеген. Қазақ, орыс тілдерінде жаза, оқи білетін сауатты болған. Анасы, Зәуре Баирқызы (1888 жылы Шелек (бұрынғы атауы Чилик) Чилик ауданында (қазіргі Алматы облысы) туған) үй шаруасында бала тәрбиесімен айналысқан» [2].

1930 жылы – Алматыдағы №14 орта мектепті бітіргеннен кейін, 1931-1936 жылдары – Қазақстан Өлкелік комсомол комитеті Дінмұхамед Қонаевты Мәскеудің Түсті металл институтына оқуға жібереді. 1936 жылы - Институтты ойдағыдай бітіріп, тау-кен инженері мамандығын алған Д. Қонаев 1937-1939 жылдары Балқаш мыс қорыту комбинатының Қоңырат руднигіне жұмысқа орналасып, онда бұрғылау станогінің машинисі, цех бастығы, рудниктің бас инженері және оның директоры болды. 1939 жылы - Екінші дүниежүзілік соғысының қиын күндерінде тылдағы жұмысты ұйымдастыруда іскерлігімен көзге түсіп, “Алтайполиметалл” комбинаты бас инженерінің орынбасары, Риддер руднигінің және КСРО қорғасын-мырыш өнеркәсібінің ең ірі кәсіпорындарының бірі – Лениногор кен басқармасының директоры қызметтерін атқарды. 1939 жылы – КОКП мүшелігіне қабылданды.

1942-1952 жылдары - Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің төрағасының орынбасары болып қызмет етті. Осында жүргенде Қазақстан ғалымдары оған зор сенім көрсетіп, оны Қазақ КСР Ғылым Академиясының академигі және оның президенті етіп сайлай-

ды. Тау-кен ісі саласының ірі ғалымы Д. Қонаев республика ғылымының дамуы жолында зор еңбек сіңірді. Ғылыми-ұйымдық жұмыстарды жақсарту, ғылыми зерттеулердің негізгі салаларын білікті кадрлармен нығайту шаралары оның басшылығымен жүзеге асырылды. 1955-1960 жылдары - Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің төрағасы болды. 1960-1986 жылдары – Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің Бірінші хатшысы қызметін атқарды. 1986 жылы 16 желтоқсан күні – Қазақстан Орталық комитетінің бірінші хатшылығынан алынып, орнына Колбин тағайындалды. Бұған наразы болған қазақ жастарының Желтоқсан оқиғасы орын алды. 1987 жылы – маусымдағы пленумда Д.А.Қонаев «Қазақстан Компартиясы Орталық комитетінің Бірінші хатшысы болғанда республика партия ұйымын басқарудағы жіберген қателіктері үшін» деген сылтаумен КОКП мүшелігінен босатылды.

Бірнеше мәрте КСРО Жоғары Кеңесінің депутаты болып сайланды. Ол билік басында болған уақыт қайшылықты күрделі, қарама-қайшылықты болғанымен, елдің экономикасын, әлеуметтік саласын, ғылымын, ұлттық мәдениетін дамыту ісіне айтулы еңбек сіңірді. Дінмұхамед Ахметұлы ел басқарған жылдары кең байтақ қазақ жерінде 68 жұмысшылар кентімен 43 қала пайда болды. Оның ішінде, өнеркәсіп орталығы болып саналған Рудный, Екібастұз, Шевченко (қазіргі Ақтау), Никольский, Степногорск, Теміртау, Жаңатас, Кентау, Арқалық қалалары салынды. Ауыл шаруашылығы қарқынды дамып, тың және тыңайған жерлер игерілді. Кеңшарлар мен ұжымшарлар салынды. Мал саны көбейіп, ауыл шаруашылығының өнімдері жыл сайын артып отырды.

Профессор Ж.Артықбаев – тұлға туралы қанша айтсақ та, оған қандай мағына берсек те, тұлғаның маңызы ешқашан жоғалмауы керек дей келе, «тұлға кездейсоқ тумайды, тұлға–халықтың жүздеген жылдық сұрыптау тәжірибесінің нәтижесі. Қазіргі қазақ халқына тұлғатану ғылымы да, заманға қарап сәуегейлік айта алатын ғұламалар да қажет. Сонымен бірге мемлекетіміз әлемдік жарысқа кірген уақытта бірегей күрескер тұлғалар да керек, себебі қай заманда болмасын, елді ел қатарына қосатын–топ басындағы көсемдері мен ерлері» –деген тұжырым жасайды [3,б.3]. Профессордың пайымдауларымен бізде келісеміз. Д.А. Қонаев өз заманының көсемі болды.

Дінмұхамед Ахметұлы арқасында Қазақстанның өнеркәсіп, оның ішінде түрлі-түсті металлургия саласы жоғары деңгейде дамыды. Бүкілодақтық көлем бойынша мыстың үштен бір бөлігі, қорғасынның 70%-ынан астамы, мырыштың 40%-ынан астамы қазақ жерінде өндірілді. Өскемен қорғасын-мырыш және титан-магний комбинаттары, Соколов-Сарыбай мен Лисаков кен-байыту комбинаттары, Жезқазған мен Балқаш тау-кен-металлургия комбинаттары, Ермаков пен Ақтөбе ферроқорытпа зауыттары іске қосылып, Ақтөбе қаласындағы шығарылған хром кенінің көлемі артты.

Д.А.Қонаев металл өңдеу және көлік жасау салаларында өндіріс тиімділігін арттырып, Өскемен, Орал, Қарағанды, Петропавл, Шымкент, Алматы қалаларында көлік жасау зауыттары құрылды. Алматы ауыр машина жасау зауыты шығарған өнім әлемнің 40-тан астам мемлекетіне таралды. Қазақ жерінің аумағында көмір мен мұнай кен орындары ашылып, Қазақстан отын-энергетика өнеркәсібінің ірі орталығына айналды. Тараз және Шымкент қалаларында орналасқан комбинаттар сары фосфор өндіру бойынша әлемде бірінші орында болды. Қазақстан Республикасының Ұлттық ғылым академиясының академигі Дінмұхамед Ахметұлы Қонаев ғылым саласында орасан зор қызмет етті. 100-ден аса ғылыми еңбектермен зерттеулер жазды. Біраз ғылыми жұмыстарын шаруашылық пен өндірістік тәжірибеден өткізді. Өз еңбектерінің халық шаруашылығына тигізер пайдасының зор екендігін іс жүзінде дәлелдеген еді. Өндіріс тиімділігін арттырумен қатар, ол жас ғалымдарды қолдап, білім жүйесіне ерекше көңіл бөлді.

Қазақ өнерін жоғары бағалаған Дінмұхамед Ахметұлы өнерде жүрген жандарды жан-жақты қолдап, қазақ мәдениетінің дамуына ықпал етті. Өнер ордалары салынып, мәдениет үйлері өз қызметін бастады. Қазақ жерінің барлық аймақтарында дерлік білім және мәдени ошақтар ашылып, тұрғын үйлер тұрғызылып, әлеуметтік нысандар салынды.

Дінмұхамед Ахметұлы Қонаевтың бастамасы бойынша қазақ жерінің сол кездегі астанасы Алматы қаласында Үкімет үйі, Қазақстан Компартиясының Орталық Комитетінің ғимараты, Қазақстан Республикасының Ұлттық Ғылым Академиясының ғимараты тұрғызылды. Қала көшелерінің саны артып, жаңа тұрғын үйлер салынып, 12 ықшам аудан ашылды. Мектеп пен бала-бақша ғимараттарының құрылысы басталып, Оқушылар сарайы жас өнерпаздарға есігін айқара ашты. Республика Сарайы, Спорт және Мәдениет Сарайы, «Медеу» спорт кешені, Ұлттық Кітапхана, цирк сынды мәдениет, білім және спорт нысандары бой көтерді. Авто, аэро және темір жол вокзалдары, әуежай, «Алматы», «Отырар», «Жетісу», «Алатау», «Достық», «Қазақстан» қонақүйлері салынып, қала көркін ашты.

Дінмұхамед Ахметұлы Қонаев Республика партия ұйымын басқарған ширек ғасырға жуық ішінде өзінің үлкен мәдениеттілігімен, иманжүзді ізеттілігімен, танылып, халық дәстүрін жақсы білетін, тағылымы терең, ой-өресі биік жан екенін көрсетті. Кейін мемлекет ісінен қол үзген кезде де ол білімдар білікті жан ретінде елде жүріп жатқан реформа бағыттарын, қоғамды демократияландыру қажет екенін терең түсініп, қолдай білді. Қазақтың XX ғасырдағы ұлтымыздың ұлы перзенті, дара тұлға, аса көрнекті мемлекеттік қайраткер Дінмұхамед Қонаевтың елу жылдай кеңестік Қазақстанды басқарған, жалпы қазақ мемлекеттілігінің тарихында Алаштың ардақтысы, халқымыздың біртуар перзенті, аса көрнекті мемлекет және қоғам қайраткерінің алатын орнының ерекшелігі жайында арда тұлғаның туғанына 100 жыл толуына арналған салтанатты жиында сөйлеген сөзінде Президент Н.Ә. Назарбаев «Дінмұхамед Ахметұлы – айрықша ардақтауға лайықты қарымды қайраткер [4, б. 4].

Ғылым тарихында өмірлік қиындықтар мен қиыншылықтарға қарамастан, шынайы білімге жол ашып, жас және перспективалы ғалымдардың бүкіл ұрпағын жетелейтін адамдар бар [5, б. 4].

Тарих ғылымында тұлға деп кімді түсінеміз десек «Тұлға – ол қандай қасиеттерімен елден ерек, жұрттан бөлек болуы керек? Тұлға – интеллект, ақыл, парасат иесі. Ол өткірлігімен, тапқырлығымен, көрегендігімен, қажымас күш-қуатымен, ақыл-парасатымен, басқаша айтқанда, көсемдігімен, шешендігімен, әділдігімен, өз мүддесін ұштастыруымен, ұлтжандылығымен ерекшеленген жан. Халық басына күн түсіп, қиын-қыстау замана туғанда ғана тұлға өзінің өзгеден ерек ірі ісімен, пәрменді күшімен, құдіретті көріп келдігімен танылады» – деген ғалым Манаш Қозыбаевтың анықтамалық пікірі ойға оралады [6, б. 7].

Тұлғаны не үшін зерттейміз деген мәселеге келсек, біз тұлғаны басқалардан несімен ерекшеленетінін анықтауды мақсат етіп қоймаймыз, біз үшін тұлғаның өмір жолының қызықтылығы, бірегейлігі және сол арқылы сол заманды түсіне алу үшін, сол тарихи кезеңнің белгісіз беттерін ашуға тырысамыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Назарбаев Н. Ұлы даланың жеті қыры // Егемен Қазақстан. – 2018, қараша – 21.
- 2 ҚазССР. Қысқаша энциклопедия, 2-том. Алматы-1987.
- 3 Артықбаев Ж.О. Тұлға және тарих // Кіт.: Тарихи тұлғалар тағылымы. – Астана: Фолиант, 2016. – Б. 3-23.
- 4 Назарбаев Н.Ә. Елі барда ері елеусіз қалмайды // Егемен Қазақстан. – 2010, 13 қаңтар.
- 5 THE IDEA OF INDEPENDENCE AND FREEDOM IN THE ACTIVITIES OF HASAN ORALTAY Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Vol. 28, No. 3, 2021.97 УДК 929. DOI: 10.37635/jnalsu.28(3).2021.97-108
- 6 Қозыбаев М. Шығармалары. – Алматы, 2013. – Т. 3. – 328 б.

Ғылыми жекткішісі: т.м., аға оқытушысы Алиакпарова А.П.

XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

Абзелбек А.А., 1 курс студенті

С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Нұр-Сұлтан қ.

Тарих сахнасына Алашорда үкіметін алып келген жалпы ұлттық күрестің басында ұлт зиялылары тұрды. Олардың ортақ түсінігі бойынша, отарлық езгі мен феодалдық мешеулік жағдайында аяқасты болған ұлттық мүддені қорғап, Қазақ елін өркениетті елдер қатарына алып шыға алатын жол – ұлттық мемлекеттік құрылымның болуы еді.

Жетпіс жылдан астам уақыт жүріп өткен тарихи жолымыз көрсетіп бергендей, қоғам қайраткерлері тәуелсіз дербес мемлекет құру жолын таңдай отырып, қателескен жоқ. Ұлттық қанау мен ұлттық теңсіздік болған жерде езілген елдердің табиғи талаптары мен мүддесін қорғайтын саяси институттарға сұраныс та қалыптаспақ. Осы негізде пайда болған мемлекеттің саналы түрде жалпы ұлттық мұраттарға қол жеткізуді көздейтін шараларды іске асыруы да табиғи нәрсе, ал «Алаш» партиясының өмірге келуі де тарихи қажеттіліктен туған еді [1, 2 б].

Ғасыр басындағы қазақ зиялылары ұлы істерге жұмылдырған, қоғамдық - саяси, шығармашылық ізденістеріне негіз қалаған ұлттық идеяның бастау бұлағы – біріншіден, туған халқының бұлыңғыр болашағы, жан төзгісіз ауыр халі, екіншіден, қайшылыққа белшесінен батқан Ресейде либерализмнің күшеюі, үшіншіден, әлемде ұлт - азаттық қозғалысының жандануы еді. Осылардың мәні мен міндеттері 1905-1907 жылдардағы бірінші орыс революциясы тұсында жүйеленіп, отарлық езгіге қарсы күрестің жаңа түрлері дүниеге келді. 1905 жылғы революция қазақ қоғамы үшін саяси интеллектуалдық белес екенін С.Сейфуллин де айтқан болатын.

Ұлттық идеяның тоқ етер түйінін табуға 1 және 2 Мемлекеттік Думаға қазақтан депутат сайлау септігін тигізді. Оған реакциялық күштердің шабуылы да тосқауыл қоя алмады. Ақыры өлкенің саяси мәдениетіндегі ілгерілеу танымдық интеллектуалдық бәсі жоғары да қымбат шепке жеткізді. Біріншіден, қазақ халқы үшін өзекжарды ұлттық идея, екіншіден, сол тұстағы барша отарланған Шығыста кәдеге жарайтын әмбебап прогрессивті идея туды [2, 11 б].

Зиялылардың көш басында Әлихан Бөкейхан, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов сынды білімді азаматтар тұрды. Алаштың ардақты ұлдары дербес мемлекеттілік орнатуды, тәуелсіздікті ту етті. Аласапыран кезеңде өлкеде өмір сүріп жатқан барша ұлттардың басын біріктіріп, ел болып қалудың саяси амалдарын қарастырған табанды тұлғалар Алаш автономиясын құрды [3,107б]. XX ғасырдың басындағы алдыңғы қатарлы қазақ зиялылары өздерінің саяси қызметінде ұлттық, сондай-ақ жалпы адамзаттық құндылықтарды қорғауды басты мақсат деп білді. Олар өз халқына тәуелсіздік және отаршылдық құлдықтан азаттық алу жолындағы күресінде көмектесуге ұмтылды, әрбір адамның және әрбір халықтың жеке бостандығына құқығы мен бүкіл адамзат мәдениетінің жетістіктері мен табыстарына еркін қол жеткізуі сияқты жалпы адамзаттық қазыналар үшін күресті. Қазақ зиялылары 1905 жылдан бастап, осы мақсатта дала өңірінде қызу қызмет жүргізді. Қазақ зиялыларының көшбасшылары халықтың саяси жағынан көзін ашу үшін оның бойында білімге деген құлшынысты ояту, сауатсыздықты жою қажет екенін түсінді.

Қазақ зиялыларының бүкіл қызметі осы мақсатқа арналды деуге болады. Ұлттық «Қазақ», «Қазақстан» газеттерінің, «Айқап», «Сарыарқа», «Абай» журналдары мен басқаларының беттерінде олар тек білім ғана өркениетті дүниеге жол ашады, қазақтардың ұлт ретінде сақталуына көмектеседі деп, қазақ халқын білім алуға шақырды. Қазақ тілі мен әдебиетінің дамыту проблемалары жөнінде араб графикасы негізіндегі қазақ әліпбиінің тұңғыш талантты реформаторы, «Оқу құралы» (1912), «Тіл құралы» (1914),

«Жаңа әліпби» (1928) атты қазақтың тіл ғылымында емес, бүкіл ғылыми түркітану әлемінде де жаңашылдық деп саналған еңбектердің авторы А. Байтұрсынов көптеген мақалалар жазды [4, 206 б].

А. Байтұрсынов оқу-ағарту ісін өзінің азаматтық міндеті мен өмірінің мақсаты деп санаған. Оның қазақтар үшін өз алфавитін жасау әрекетіне де, тілін зерттеп оқулықтар жазуына да, тыңнан жол салып, бай терминология дүниесін жасауына да, тіпті қоғамдық әкімшілік істеріне араласуына да алып келген – өзі дйттеген ағартушылық мақсаты деуге болады. Ахмет Байтұрсыновтың ағартушылыққа байланысты білдірген ойлары мен жасаған істері тек оқу - білімге шақырумен тынбайды. Ол қазақ даласындағы мектептердің жайын, бала оқытудың жолдарын газет - журналдар беттерінде нақтылы сөз етеді [5, 13 б].

А. Байтұрсынов ағартушылық қызметін Алашорда үкіметі кезінде де, Қазан революциясынан кейін де ешбір тоқтатпаған. «Алашорда» кеңесінің оқу - ағарту жайындағы комиссиясының председателі болып, қазақ халқының жаппай сауатын ашып, білім беру программасын жасайды. Ал, 1919 жылдардан кейін кеңес үкіметі тұсында да, әсіресе алғашқы кезеңде қазақ даласында оқу - ағарту ісінің экономикалық жағынан әлде де қиыншылық кешіп отырғанын, ол үшін не істеу керек екендігін «Қызыл Қазақстан», «Жаңа мектеп» сияқты журнал беттерінде білдіріп отырған [6, 15 б].

Ахмет Байтұрсынов зерттеуші Александр Затаевичке бірнеше ән жаздырған композитор, домбыра, скрипка тартқан, фотографиямен айналысқан, кезінде күреске де түскен палуан, бір сөзбен, жан-жақты өнерпаз, ұлт мәдениетінің бәйтерегі. Ахмет Байтұрсыновтың ақын, публицист, ғалым, қоғам қайраткері санатында жасаған барлық еңбегі, тартқан қорлық, көрген азабы, болашаққа сенген үміт - арманы – баршасы осы ұлы миссияны орындауға, туған халқы үшін қасықтай қаны қалғанша қалтқысыз қызмет етуге арналған [7, 14 б]. Алаш арыстарының ортасында тұлғасы толық, тұрманы түгел, түйғындай түлеп, алтын оттай жайнаған дауылпаз үнді өршіл ақын, жалынды көсемсөзші, сан қырлы сарабал саясаткер, әмбебап білімпаз Міржақып Дулатов еді. Міржақып Дулатұлының мейлінше кемел, байтақ, телегей әдеби - ғылыми шығармашылық еңбегі сан алуан сырларымен, түйінді тұжырымдарымен, оюлы – ойлы оралымдарымен рух, тіл, сезім, көңіл байлығымен өзгешеленеді.

Алаш ардақтысының буырқанған ойынан, ғұламалық зердесінен, даналық кеудесінен толқындап туған көсемсөздері, әдеби көркем сөздері, зерттемелері газет журналдарда жарық көрді. Кемел ойлы кемеңгердің ұлттық рух, мемлекетшілдік, елдік сана, ұлттық тіл, мәдениет, өркениет, ғылым, ұлт баспасөзі, саясат, тұлғатану мәселелеріне қатысты шалқыған сара ой - пікірлері тәуелсіздік тұсында өзектілігімен, көкейтестілігімен ерекшеленеді. Сондай – ақ интеллектуалдық мәдениеті, ойлау қабілеті, көркемдік дүниетанымы аса жоғары саңлақ әдеби жанрлардың гүлденіп көркеюіне үлгілі үлес қосты [8, 34 б].

М.Дулатов «Оян қазақ» деп қазаққа дабыл қаққан кейін, М.Сералин демократияшыл зиялыларды, либерал ниеттегі студент жастарды іс жүзінде топтастырып, олардың назары мен жігерін жалпы ұлттық проблемаларды шешуге шоғырландыра білген. «Айқап» патша өкіметінің реакциясынан кейін қазақ қоғамын оятты, «Қазақ» газеті оның жақсы дәстүрлерін жалғастырып жаңа биікке көтерді. М.Сералинмен қатар, Б.Қаратаев, Ж.Сейдалин, С.Торайғыров журналдың рухани жетекшілеріне айналды. «Айқап» төңірегіне әртекті қазақ демократияшыл зиялыларының, талантты студент жастардың өкілдері топтасты. Журналға А.Ғалымов, М.Жолдыбаев, Т.Жомартбаев, М.Кашимов, Қ. Кемеңгеров, М.Ж. Көпеев, А.Мұсағалиев Б.Сыртанов, С.Лапин, Н.Манаев және басқалары белсене қатысып тұрды.

Журнал беделінің өсуіне бастапқы кезеңде оның жұмысына А.Байтұрсынов, М.Дулатовтың қатысуы себепші болды. Дала өлкесінің қалың жұртшылығы кейіннен қазақ мәдениетінің, әдебиетінің аса көрнекті қайраткерлеріне айналған дарынды

тұлғалар: С.Сейфуллин, Ш.Құдайбердиев, Б.Майлин, С.Дөнентаев, С.Торайғыров, М. Жұмабаевтардың шығармашылығымен танысуға мүмкіндік алды [9, 69 б].

Алаш зиялыларының идеялары сан ғасырдан тәуелсіздікті аңсап келген ата - бабаларымыздың арманымен астасып жатыр. Бүкіл ғұмырларын күреспен өткізген арыстарымыздың қолы жетпеген тәуелсіздікке бүгінгі күні біз қолымызды жеткізіп отырмыз. Сондықтан да Алаш зиялыларының қоғамдық-саяси, құқықтық ой-пікірді дамытуға қосқан үлестері, ұлт болашағы үшін әр бағытта атқарған ерлік істері мәңгілік халық жадында сақталады.

Азаттықты армандаған алаштықтарды ұмытпауға шақырған, сол арқылы кешегі тарихты, бүгінгі бірлікті ойлаған Елбасының аманатын бәріміз бір кісідей қағидатқа айналдыруымыз қажет, сонда ғана ұлттың ұлы мұраттары жүзеге асады. Қазақ көшін әлемдік өркениеттің биік шыңына өз жолымен жетелейді. Бүгінгі таңда Қазақ елі тәуелсіз мемлекет ретінде танылып, ұлттық мемлекетіміздің әлемдік үрдісте тарихи және саяси орны айқындалып жатқан тұста ұлт зиялыларының қазақ халқының бостандығы мен еркіндігі жолында жұмсаған ерен еңбектерін жарыққа шығару - әрбір қазақ азаматының парызы болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Ошақбаева Ж. Қазақ зиялыларының арманы // Руханият, 2015, 12 ақпан.
- 2 Шәукенов Ж. Қазақ зиялыларының саяси идеялары // Қазақ тарихы, 2016, № 2, 11 б.
- 3 Сабыров С. Қазақстан тарихы, Алматы, 2002, 107 б.
- 4 Қалиев С. А. Байтұрсыновтың педагогикалық көзқарастары. Қазақ халқының тәлім-тәрбие тарихынан. Алматы, 1992, Б.193-208.
- 5 Әнесов Ғ. Ахмет Байтұрсынов. Тіл тағылымы, Алматы, 1992, 13 б.
- 6 Әнесов Ғ. Ахмет Байтұрсынов. Тіл тағылымы, Алматы, 1992, 15 б.
- 7 Дүйсенбаев Е. Ахмет Байтұрсынов. Ақ жол, Алматы, 1991, 14 б.
- 8 Негимов С. Жаңашылдығының бір қыры – ғылыми поэзияның үлгісін жасағандығында // Аңыз адам, 2013, № 3, 34 б.
- 9 Bukeykhanov A., Dulatov M., Baytursun A., Ryskulov T. Kazakh on Russians before 1917 // Society for Central Asian Studies. Reprint series. No. 5.-Oxford, 1985.

Ғылыми жетекшісі: тар.ғ.к., қауымдастырылған профессор м. а., Л.Т. Джумалиева

UDC 811.111-26

LEXICAL UNIT "LOVE" IN THE KAZAKH AND ENGLISH PAREMIA

*Dinara A. S., Student of the Faculty of Economics
PI "Accounting, audit and tax consulting"
Saken Seifullin Kazakh Agro Technical University, Nur-Sultan*

Love is an emotional state. It is expressed with both positive and negative emotions and is associated with various lexical phrases. "Love" is a common concept in any language. In the minds of languages, love is combined with happiness, joy, passion, interest, pleasure, care, excitement. Love can also be expressed through sadness, longing, pain, sickness, fear, exhaustion, and negative emotions. Love is the essence and meaning of human life, a mysterious world that does not leave everyone indifferent. Therefore, it is natural for everyone to have their own views, opinions and understandings about love, and its diversity. Love is an important

instinct that allows everyone to determine their place in the world, society, family, to know themselves, the truth, the secrets of nature. That is why the nature of love is different. It is important to look at the word "love" emotionally and lexically. The word "love" does not lose its meaning and meaning in any language. No matter what language you speak, there are a lot of proverbs, sayings and stories about "Love" [1].

First of all, before opening the meaning of proverbs, let's look at the lexical unit of the word. The main lexical unit of the word "Love" is: love, affection, infinite love, readiness for love. If we look at the lexical structure of proverbs in the Kazakh and English languages, we can see that they reflect a variety of vocabulary. One of the origins of the Kazakh people about "Love" is that it originated in the Eastern Muslim literature and for centuries has found its way to the general public and has acquired great aesthetic, artistic, ethical and instructive significance. If we pay attention to the meaning of proverbs in the Kazakh language, it is often the love between man and God and morality, the love of man and woman, the strength of the Fatherland, the love of teacher and student, the love between parents and children, relatives and so on. cherished values. A special proof of it:

Patriotism comes from a family.

The world is empty without love.

Love sees no flaws.

Life without love is like a flower and a fruitless tree.

When analyzing the lexical composition of the paremiological fund of the English language, I noticed that there are a lot of abstract concepts. There are only a few phrases in English with the token of love. In the minds of English speakers, love is a feeling of lack of rationalism and consciousness. Proverbs in English with the word "Love" are often associated with unhealthy, sick, fleeting, deceptive, honest, faithful [2]. The person in love feels sick and unconscious. This is probably due to the fact that the British equate love with power. Here is an example:

"Love and peas- pottage are two dangerous things."

"Pity is a skin to love."

"Love and fire can not be hid."

"Love is a fair garden and marriage is a field of nettles [3]."

And in the fund of proverbs of the Kazakh language there are often different types of lexical units, such as heart, soul, love, feelings, instincts, passions, fire. In English proverbs, the words "I'm in love" are often used, but in the Kazakh worldview, the words "I love" are not often used. It shows that the Kazakh people are shy and calm. At the same time, the words of the great Abai, who said that the language of the lover is a language without language, is a proof of this. I think this is probably a feature of the mentality of the Kazakh people. It is obvious that it is a linguistic symbol that conveys different "cultural codes" and preserves the national consciousness. The language system of each nation consists of worldview values. A person sums up what he sees and hears through language units. That is, the word "Love" is the first phrase that comes to mind. It is located in the human brain in a certain logical sequence and is expressed through language where necessary [4].

In the course of research, we realized that it is a layered structure that reflects the values of the world, reflects the concept of consciousness, is objectified through language. It also reflects the level of knowledge of the individual, reflects the cultural nature and mentality of the nation. It means love in the lexical units of the Kazakh language. If we find that the phrases come with the tokens of soul, mood, core, heart, stomach, we are convinced that in English it is through the struggle with stress. This also has its own meaning. Love, like other lexical units of emotion, is a concept that is ingrained in a person's heart. We have also seen in the study that its positive and negative manifestations are expressed through such neutral words. We have clarified that English proverbs are very different from Kazakh proverbs. In the paremiological fund of the

English language, it was found that the vocabulary of love is often expressed in many abstract terms. It was found out that in Kazakh proverbs there are a lot of vocabularies that express a person's inner mood.

Literature

1. Ahulu, S. (1997). General English: Considering the nature of English as an international medium. *English Today*. 13 (1): 17-23.
2. Brut-Griffler, J. (2002). *World English: a study of its development* Clevedon and Buffalo: Multilingual issues.
3. Kachru, B. ; (1983). *Other language: English by culture*. Oxford: Pergamum.
4. Gabitkhanuly K. *Linguistic manifestations of Kazakh mythology.-* Almaty: Arys, 2006, - 166p

Scientific supervisor: Oralbek J.Otegulov, Master of Humanities

UDC 316.7:75

LES PROBLEMES DES JEUNES D'AUJOURD'HUI

*Abenova A., étudiante de 3-ième année
Nour-Soultan, Université Kazakhe Agrotechnique S.Seifullin*

Les problèmes et aspirations des jeunes doivent retenir toute l'attention nécessaire dans les programmes de développement de tous les pays dans la mesure où les jeunes constituent clairement un groupe important de la population, même si ce groupe n'est pas homogène. Leurs besoins et leurs expériences diffèrent selon l'âge, le sexe, l'appartenance ethnique, la classe sociale, la taille des ménages, l'accès à l'éducation et à la formation, le handicap, le statut de migrant ou de réfugié ainsi que le niveau de développement du pays dans lequel ils vivent. Ces facteurs permettent de déterminer leur degré d'exposition aux aléas sociaux et leur vulnérabilité. Pour être efficaces, les programmes et politiques destinés aux jeunes doivent être ciblés avec soin de manière à prendre en compte les différences et les besoins spécifiques [1].

Les transformations politiques, économiques et socio-culturelles fondamentales vécus récemment ont profondément touché les jeunes et exacerbés leur vulnérabilité au passage de l'enfance à l'âge adulte. Ils sont confrontés à une série de défis sociaux et économiques de taille, dont le niveau du chômage et du sous-emploi - qui demeurent élevé et augmente dans certains cas, notamment dans les pays en développement - ne sont pas des moindres. Même si les expériences des jeunes ne sont pas toujours les mêmes selon qu'ils vivent dans un pays développés ou en développement, ils partagent un certain nombre de problèmes et d'incertitudes liés à leur avenir, notamment des perspectives d'emploi limitées. La vulnérabilité des jeunes est également liée aux problèmes de la pauvreté, de l'analphabétisme, à la santé et de la situation doublement défavorable des jeunes filles et jeunes femmes. Plusieurs de ces préoccupations sont étroitement liées à l'agenda l'OIT pour un travail décent.

Selon les estimations des Nations Unies, plus d'un milliard de personnes dans le monde vivent dans la pauvreté, pour la plupart dans les pays en développement, notamment dans les zones rurales. Toutefois, la migration des zones rurales vers les centres urbains dans les pays en développement accentue la pauvreté urbaine. La pauvreté est lié au manque d'accès aux ressources - dont la terre, les compétences, les connaissances, le capital et les relations sociales. Sans ces ressources, les personnes n'ont qu'un accès limité aux institutions, aux marchés, à

l'emploi et aux services publics. Il n'est donc pas surprenant que les jeunes soient particulièrement exposés à la pauvreté et dans de nombreux pays, cette vulnérabilité va grandissant. Toutefois, la pauvreté n'est pas confinée aux pays en développement. Elle sévit aussi dans les pays développés, particulièrement chez les jeunes et les enfants.

Selon les estimations de l'Organisation des Nations-Unies pour l'Education, la Science et la Culture (UNESCO), environ 96 millions de jeunes femmes et 57 millions de jeunes hommes sont analphabètes, la majorité dans les pays en développement [1]. Cette situation est due au fait qu'en dépit des progrès réalisés dans beaucoup de régions en direction d'une éducation primaire pour tous, l'accès à l'éducation reste limité dans certains pays et pour certains groupes.

Les taux sont négligeables dans les régions développées où l'enseignement primaire est ouvert à tous et obligatoire. La réduction de l'analphabétisme et l'amélioration de la couverture et de la qualité de l'enseignement de base pourraient constituer des instruments efficaces pour réduire les inégalités liées au niveau et à la répartition des revenus et pour augmenter la productivité et les revenus des pauvres. Elles offrent en outre un moyen d'accéder à la formation et, partant, à de meilleurs emplois mieux rémunérés.

Nous tenons à souligner l'importance particulière de l'éducation pour les jeunes. L'éducation porte toujours un caractère social, elle aide l'individu à devenir un membre de la société et profiter à cette société, à en contribuer au développement et à la prospérité.

Ainsi, l'éducation répond à la demande sociale dont le contenu dépend des traditions locales, du mode de vie, du niveau du développement culturel et des possibilités économiques des habitants de la localité en question, etc. C'est-à-dire l'éducation a toujours un caractère national et historique.

Tout citoyen de son pays doit être éduqué, c'est pourquoi l'éducation porte toujours un caractère de masse et accessible à tout le monde, elle se fait par des institutions sociales différentes: famille, institutions d'enseignement, organisations sociales et religieuses, etc.

L'éducation est toujours orientée vers un but. Cette qualité de l'éducation définit la nécessité de l'influence systématique, consciente sur la personnalité de l'éduqué. L'éducation s'accomplit le mieux, si l'individu voit les modèles de conduite. On éduque l'individu sur les meilleurs exemples, donc, l'éducation propose toujours à l'individu des étalons de la communication, de l'activité qui ont des traits de l'idéal.

Au début c'est la famille qui exerçait cette tâche. Avec la complication des relations sociales et économiques dans la société, on voit augmenter le rôle de l'éducateur-professeur en tant que spécialiste qui sait créer et montrer les modèles onduite.

Parmi les sujets de l'éducation et de la socialisation des jeunes, un rôle important appartient au système de l'enseignement supplémentaire des enfants qui représente un réseau des établissements insérant la génération montante dans de différentes activités concrètes et pratiques et dans l'activité spirituelle orientée vers l'enseignement, l'éducation, le développement harmonieux de l'individu.

Une grande attention est accordée aux questions de l'organisation du travail éducatif avec les enfants et les jeunes à leur domicile. On voit renaître les traditions des « jeux de cour » en tant que moyen de socialisation des enfants et des jeunes de différentes tranches d'âge; de différents types de mesures collectives de loisirs pour toute la cour où participent les représentants de générations différentes.

Un grand potentiel éducatif revient à des associations et des organisations sociales des enfants et des jeunes qui ont la possibilité d'avoir un soutien dans le cadre des programmes nationaux spéciaux ce qui contribue au développement du mouvement des enfants et des jeunes.

Les problèmes qui se mettent au premier plan dans le mouvement d'enfants et de jeunesse de Kazakhstan, ce sont les problèmes de patriotisme, de citoyenneté, de tolérance, de résistance au terrorisme, de l'éducation dans l'esprit de paix et de compréhension mutuelle entre les peuples, de protection de l'environnement, de mode sain de vie, de loisirs, de protection des droits des enfants, de bienfaisance et d'enseignement démocratique.

On observe la tendance de la création de nombreuses associations sociales des enfants et des jeunes. Un grand ensemble des associations bénévoles sociales des enfants et des jeunes, parmi lesquelles on voit un développement particulier des organisations volontaires, des détachements étudiantins pédagogiques et ceux de travail. Les institutions d'enseignement développent les organes de l'autogestion des élèves et des étudiants.

Traditionnellement au Kazakhstan la famille forme les bases du développement moral, physique, intellectuel de l'enfant. Durant toute la vie la famille aide l'individu à son devenir heureux, personnel et professionnel, moral.

Les traits particuliers du contenu de l'éducation et de la socialisation de la jeunesse ce sont les traits constitutifs du milieu socioculturel de la région. Parmi lesquels on pourrait citer: développement de l'instruction des cadets; activité des clubs patriotiques; renaissance des formes du travail avec les jeunes suivant les traditions des cultures nationales; recherche de nouvelles formes du travail avec les adolescents et les jeunes dans le cadre de la politique régionale de jeunesse [2].

En terminant ma recherche, je dois souligner que l'orientation dans l'activité pratique vers les problèmes stratégiques qui sont définis par la politique nationale et régionale contribue à la résolution des questions actuelles de l'éducation et de la socialisation de la jeunesse.

Parmi les problèmes stratégiques dans le domaine du développement de l'éducation sont mis en relief les problèmes suivants : création des conditions orientées vers l'augmentation du potentiel éducatif des institutions d'enseignement de toutes sortes et de tous les sujets de l'éducation; renouvellement des méthodes et du logiciel du développement de l'éducation dans le système d'enseignement, mise en pratique des formes et des méthodes modernes de l'activité éducative; développement de la base technique et matérielle pour l'organisation de l'activité éducative avec les apprenants, les élèves et les étudiants; Augmentation de la compétence professionnelle de l'encadrement et des cadres pédagogiques dans le domaine de l'éducation.

Références

1 Современная молодежь: проблемы и перспективы развития. –М.: , 2017.-240с.

2 Tichomahritskaya, O.A., Mel'Nikova, O.T. Research of the problem of “masculinity crisis” in the gender picture of the world of modern youth by the focus group method -M.Social Psychology and Society 9 (3), 2018, с 187-196

Scientific adviser: Tyazhina E.B.

UDC 378.14

WHY AMONG OTHER LANGUAGES ENGLISH IS THE MOST IMPORTANT IN THE WORLD AND FOR HOW LONG IS IT?

Baltabay Z.E.

*Student of the Faculty “Veterinary and Animal Husbandry Technology”
Saken Seifullin Kazakh AgroTechnical University, Nur-Sultan city*

In the twenty-first century, the entire world has become narrow, accessible, sharable and familiar for all the people living on this earth as English is used as a common language even though there are some variations in habits, cultures, traditions, regions and idiosyncratic aspects. As English has got the common qualities, it has been accepted as the global language among the speakers of thousands of different languages. Since science and technology is progressing, there

are tremendous changes taking place in the lives of the human beings everywhere in the world. As a result, the whole world has become a global village and the people have to maintain good relationship with the others. Moreover, business, trade and commerce have become international and most of the business organizations have their offices in most of the countries. In order to maintain international relationship in science, technology, business, education, travel, tourism and so on, English serves the purpose as a common language and a global language. It is the language mostly used not only by the scientists, business organizations and the internet but also in higher education, and tourism sectors. As English plays a dominant role in almost all the fields in the present globalized world, there is a need to discuss its role as a global language [1,87].

The first thing I would like to start with is that the title of my thesis really corresponds to my real opinion. I will not lie if I say that I sincerely consider English to be the language of the first place in importance. Even with its already established leadership, The English Language is becoming more and more common in the world. Moreover, this process will not stop soon and why and how much - we will now analyze these aspects [2, 152].

As English is a lingua franca, most of the native and non-native speakers of English are using English as their mode of communication in their business matters or business organizations. English has become the fastest increasing language in this modern world and it occupies the status of a commercial language by connecting the East and the West and the North and the South. English language is spread all over the world into almost all the fields such as science, engineering and technology, medicine, trade and commerce, scientific research, education, tourism, internet, banking, business, advertising, film industry, transportation, pharmacy and to name a few. Undoubtedly, English occupies a unique place as it is the language that is so extensively used and so firmly established as a dominant global language in the above mentioned fields and the dominance of English has become like a snowball that is too big to prevent.

Though English was originally considered the language of the British, it has become a second language of many former British colonies such as the US, Australia, Canada, Nigeria, South Africa and India due to the historical efforts of the British Empire. But today, English has become the principal language of the countries influenced by the British colonialism and it is also the main language used in business, trade and commerce and cultural spheres dominated by these countries. There is no hesitation to say that English has been used as the de facto language in the field of science and technology. Even most of the Hollywood movies and TV programmes are made in English and a majority of the newspapers in the world are published in English. It is also the language of scientific research and the common language used in the tourism department. Moreover, most of the students who go to foreign countries to pursue their higher studies should know this language as almost all the books of science, engineering, information technology, medicine, tourism, and business and so on are written only in English. Almost all the courses are taught in English in foreign countries. Furthermore, English has become an essential tool for those who wish to work in a foreign country or in any multi-national company. It is also the language mostly used on the internet and in the electronic media and press. English is the only language where 85% of the scientific journals are published in that language. Even the Chinese language, Mandarin, is spoken by a majority of people in the world, English has got its status as a global language only because Mandarin is limited to a part of the world whereas English is spread all around the world. Even though Mandarin has the highest number of speakers in the world, now the Chinese are learning English in order to expand their business in all regions of the world [1, 133].

Although English was the first West Germanic language spoken in medieval England, now it has become a global lingua franca. It has been the first language for a majority of the population in several countries, such as the United Kingdom, the United States, Australia, Canada, Ireland, New Zealand and a few Caribbean nations. Around 375 million people speak it as a first language and more than 750 million people speak it as a second language. Moreover, English has official

or special status in almost 70 countries. By observing these statistics, one can easily understand why English occupies such an important role as a global language. Giddens (2000) asserts, “Globalization is a separation of space and time, with instantaneous communications, knowledge and culture could be shared around the world simultaneously”. Primarily, globalization has been viewed as an economic phenomenon by involving more interaction or integration of national economic systems through the progression of the international trade, capital flow and investment. Now the term of globalization expands to cross-border technological, political, social and cultural exchanges between nations, particularly, between people. States and territories in which English is the first language of the majority of the population. States and territories in which English is an official, but not the first language.

English is the language of world communication. A language that unites millions of people around the world. Why is English considered an international language? I suggest to start with a little plunge into the history of how the language came to this status. English has not become an international language as quickly as it seems. It all began in the distant XVII century, when England ceased to be a country that is being conquered, and became a conquering country, having succeeded very well in this matter. The English navy was one of the strongest in the world. All sea routes were subject to the British. Most of the land-half of the territory of North America, many countries in Africa and Asia, Australia, India — was under the rule of the British crown. The English language has penetrated to all corners of the globe. At that time, the most important task for England was to establish trade relations. Naturally, the language of the dominant and more developed country has pushed local languages into the background. The golden rule has worked here — whoever has gold rules, he chooses which language to speak. England gave an impetus to the birth of the world economy and the development of international relations in the XVIII century, it was English that was used for trade [1, 98].

Even when the colonized countries gained independence, trade relations with Great Britain continued to develop, and the English language remained. Firstly, because the languages of the conquered countries lacked the right words: there were no terms for trade. Secondly, because English has already taken root in this area and the locals knew it well. Those who wanted to earn their bread had to communicate in English. As the British writer, Jerome Klapka Jerome said: “Did the English-speaking races make it their rule to speak anything else than English, the marvelous progress of the English language throughout the world would stop”, which proves that initially the English language came to world significance due to the influence of England at that time.

But there have been examples of leadership in other languages in history. Let's remember when people learned French because of the influence of France, and German because of the influence of Germany. But it didn't last long. Which makes a lot of sense—the main thing is not only the influence of the country. Yes. English came to this status thanks to the historical influence of England, but it has remained at this level and is still being maintained—thanks to its uniqueness, simplicity in explanation, logical, not complicated grammar structure and convenience. My opinion is that English is the most convenient language by itself [4, 101-102].

In addition to all of the above, English is beautiful, melodious and easy to learn. English has one of the richest vocabularies in the world, but at the same time it has a simple grammar. The words themselves are attracted to each other, forming concise and understandable sentences. The international language should be simple and understandable to everyone. Perhaps we are very lucky that it was such a simple language that united the world. English has become the language of the XXI century — the century of technological progress and information technology. Today, all instructions and programs for new gadgets are written in English. Scientific reports, articles, reports are published in English. 90% of Internet resources are in English. The vast majority of information in all fields — science, sports, news, entertainment — is published in English. English has become the language of youth culture. American actors, actresses, and musicians have been and remain the idols of more than one generation of people. Hollywood is still the

undisputed leader of the film industry today. Iconic American action movies and blockbusters are watched in English all over the world. Jazz, blues, rock and roll and many other styles of music that are still popular came from America [5, 56].

The informational and cultural influence of the United States has also become one of the most important factors in the consolidation and development of the status of the English language. The era of globalization is going on all over the world. And the "new world" is being built by young people growing up on TV shows and songs in English, phrases, slang, favorite word [3, 89]. It all remains in the thinking, which means that it is at the root of each of us and manifests itself in actions. The influence of the United States will not subside soon, according to the global situation at the moment, as well as according to the forecasts of many politicians. At least in the cultural mass media-for sure. In conclusion, I want to summarize that English became worldwide due to the influence of the countries in which it was spoken, but remained so due to its natural melody, simplicity, accessibility in learning. Trade, science, mass media prefers English. Knowing English, you can go to almost any country in the world and find those who will understand your speech. You can make a friend from anywhere in the world. It's all thanks to one language.

References

- 1 Ahulu, S. (1997). General English: A consideration of the nature of English as an international medium. *English Today*. 13(1): 17-23.
- 2 Brutt-Griffler, J. (2002). *World English: A study of its development* Clevedon and Buffalo: Multilingual Matters.
- 3 Crystal, D. (1997). *English as a Global Language*.(1st Ed.). Cambridge: Cambridge University Press.
- 4 House, J. (1999). Misunderstanding in intercultural communication: Interactions in English as a lingua franca and the myth of mutual intelligibility. In Claus Gnutzmann (Ed).73-89.
- 5 Kachru, B. (1983). *The Other Tongue: English across Cultures*. Oxford: Pergamum.
- 6 Leitner, G., Hashim, A. & Wolf, Hans-Georg. *Communicating with Asia: the future of English as a global language*. Cambridge: Cambridge University Press.

Scientific Supervisor: Kurmangali F.T.

УДК 94(47).084.3(045)

САНИТАРНЫЕ УСЛОВИЯ РАБОЧИХ-КАЗАХОВ НА СОЛЯНЫХ И РЫБНЫХ ПРОМЫСЛАХ В XIX ВЕКЕ

*Турмагамбетов Алим, студент 1 курса
Казахский агротехнический университет имени С.Сейфуллина, г. Нур-Султан*

В Российской империи до середины XIX в. отсутствовала система здравоохранения для рабочих. Официально узаконенная медицинская помощь стала в 1866 г. Эпидемия холеры, унесшая большое число жителей Москвы, вынудила московского губернатора поставить в правительстве вопрос о необходимости учреждения на крупных фабриках больниц для рабочих. 26 августа 1866 г. последовал указ императора, согласно которому предприятие, на котором трудилось не менее ста рабочих, обязано содержать приемный

покой из расчета одна койка на 100 человек [1, с. 202-203]. Но наиболее тяжелые санитарные условия были солных и рыбных промыслах.

Вопрос о медицинской помощи на астраханских рыбных промыслах впервые был поднят на заседании Комитета Каспийско-Волжских рыбных и тюленьих промыслов в 1870 г. астраханским губернатором Н.Н. Биппеном. Но его проект не был реализован. В 1877 г. протоколом комитета от 23 декабря было признано необходимым устроить лечебные избы в Астраханском и Красноярском уездах [2, с. 130]. В 1878 г. при генерал-губернаторе М.Т. Лорис-Меликове было издано постановление, обязывавшее всех рыбопромышленников иметь на каждом промысле больницу с аптечкой и фельдшера [3, с. 360]. Принятие этого постановления было связано с эпидемией чумы в Астраханской губернии в 1878 г.

В 1879 г. после длительных обсуждений Комитет Каспийско-Волжских рыбных и тюленьих промыслов постановил ходатайствовать о включении в Устав о Каспийско-Волжском рыболовстве параграфов «по медицинскому надзору и поданию помощи болеющим на промыслах» [2, с. 132]. Весной 1881 г. Управление Каспийско-Волжских рыбных и тюленьих промыслов вынуждено было организовать временный, действовавший в течение двух месяцев врачебный надзор вследствие распространения инфекционных болезней среди рабочих. На содержание медицинского персонала была взята ссуда (5 тыс. руб.) из вспомогательной кассы для ловцов с условием погашения ссуды рыбопромышленниками (из сумм общественного сбора с рыбопромышленников) [4, с. 295]. В ноябре того же года комитет обсудил проект бывшего губернатора генерал-лейтенанта Протасова-Бахметева об устройстве на промыслах постоянной врачебной части [9, с. 131]. В течение трех лет решался вопрос об источниках финансирования.

Проект штата врачебно-санитарной части при Астраханском управлении рыбными и тюленьими промыслами, составленный комиссией при Департаменте земледелия и сельской промышленности в декабре 1887 г., предусматривал 13000 руб. расходов на эту статью.

До 1887 г. на астраханских рыбных промыслах не было врача. Медицинская помощь оказывалась фельдшерами [4, с. 77]. В 1887 г. Министерством внутренних дел был учрежден временный санитарный надзор за промыслами в лице одного (сверхштатного младшего медицинского чиновника при Медицинском департаменте доктора медицины Стабровского), а затем, с 1890 г., — двух врачей (докторов медицины Стабровского и Арустамова), обязанностями которых были изучение санитарного состояния рыбных промыслов и медицинское обслуживание рабочих.

Командированные МВД в 1888 г. санитарные врачи и фельдшер получали во время поездок содержание из сумм общественного сбора с рыбопромышленников [5, с. 89]. Кроме обязательного содержания, санитарные врачи получали суточные и пользовались при необходимости судами Управления Каспийско-Волжских рыбных и тюленьих промыслов. Задача оказания медицинской помощи одним или двумя врачами нескольким десяткам тысяч рабочих, рассеянных на огромной территории дельты р. Волги, была невыполнима. Прикомандированные врачи занимались в основном изучением санитарного состояния промыслов. Младший санитарный врач имел специальное задание: осмотр рыбных товаров на расположенных на правом берегу р. Волги напротив г. Астрахани городо-форпостинских ватагах, являвшихся главным центром приема партий товаров, предназначенных для дальнейшей транспортировки, а также рыбной продукции, привозимой с р. Куры, персидских и мангышлакских вод. Недоброкачественный товар подлежал уничтожению. Старший санитарный врач во время своих поездок по промыслам должен был в первую очередь следить за качеством товаров. Таким образом, в обязанности санитарного надзора даже не входила задача обследования условий жизни рабочих на промыслах и оказания им медицинской помощи. Они должны были осуществлять надзор за качеством рыбной продукции и состоянием самих промыслов.

Один из прикомандированных санитарных врачей, доктор медицины Арустамов, в своем отчете за 1890 г. отмечал, что одним из главных недостатков санитарного состояния астраханских рыбных промыслов являлось отсутствие регулярной медицинской помощи рабочим. Постоянные врачи были только на промыслах Ф.И. Базилевского (с 1889 г.) и Сапожниковых (с 1890 г.). Крупные рыбопромышленники содержали медицинскую часть на промыслах за свой счет.

На 30—40 промыслах были фельдшеры, но они, как правило, не имели даже начального медицинского образования. Фельдшер (обычно из военных фельдшерских учеников) обязан был за 15-20 руб. в месяц исполнять различные задания, в том числе промысловые работы по уборке и посолу рыбы. Фельдшерские же свои обязанности он должен был выполнять или делать вид, что выполняет, лишь при проверках со стороны управления [6, с. 185]. Лишь в конце 90-х гг. XIX в. увеличилось количество фельдшеров, имевших медицинское образование, и началась реальная деятельность фельдшерских пунктов.

На крупных промыслах Ф.И. Базилевского и Сапожниковых, насчитывавших вместе до 20 тыс. рабочих, имелись больницы, приемные покои, постоянные врачи, фельдшеры и акушерки; медицинская помощь оказывалась постоянно. Промыслы посещались врачом примерно раз в неделю, а при необходимости — 2-3 раза в неделю. При посещении промыслов врач принимал больных, осматривал санитарное состояние промысла (казармы, бани, хлебопекарни и выпеченный хлеб, отхожие места и т.д.). Питание больных отличалось большим разнообразием, чем у рабочих на промыслах. Оно состояло из рыбы, каши, молока, яиц, белого и черного хлеба. При каждой больнице имелось небольшое отделение для инфекционных больных.

Приемные покои и фельдшерские пункты представляли собой холодные помещения на плоту. В приемных покоях имелись небольшие аптечки. С промыслов, обеспеченных в той или иной форме медицинской помощью, в Управление Каспийско-Волжских рыбных и тюленых промыслов доставлялись ежемесячные ведомости с информацией о количестве больных на промыслах, получавших медицинскую помощь. Но возможности этого источника были крайне ограничены: на многих промыслах медицинская помощь отсутствовала, следовательно, и регистрация больных велась нерегулярно, зачастую непрофессионально или совсем отсутствовала [7, с. 13].

Доктор Н.Я. Шмидт в своей работе привел большое количество учетных и статистических данных. Самая высокая заболеваемость, по подсчетам доктора Шмидта, была у путинных рабочих, что составляло 71,6%, а у детей — 72,9% всего числа стационарных больных. Заболеваемость среди постоянных рабочих и служащих — 17,9%. Такое соотношение закономерно, т.к. число путинных рабочих на промыслах превышало количество годовых в несколько раз [3, с. 177].

Особенно тяжелым было положение женщин на промыслах. До начала XX в. не существовало законов по охране материнства и детства. Лишь в принятых в 1904 г. постановлениях по санитарному благоустройству промыслов была статья, запрещающая «допускать к работе на плотях, в лабазах и выходах беременных женщин со второй половины беременности, равно как рожениц трех недель после родов» [8, с. 108], [9]. Следует отметить, что и до принятия этих постановлений промысловая администрация запрещала принимать на работу беременных женщин. Но нужда толкала их на обман, они являлись на промысел и из страха перед увольнением или штрафом выполняли даже самые тяжелые работы.

Не менее тяжелые условия работы были на соляных промыслах. В ломке соли на соляных озерах Букеевской орды были заняты казахи и калмыки. В 30-х гг. XIX в. выломкой соли на озерах было занято от 1 100 до 1 250 рабочих ежегодно. Отмечались в отчетах с промыслов тяжелые условия работы и, что «только решительная крайность может заставить калмыка приняться за подобную работу» [10, с. 120]. Работники заключали договора, на основании которых должны были выполнить определенный объем работы.

Зачастую они убегали с соляного промысла. Одна из причин состояла в незаинтересованности рабочих в результатах своего труда.

Управляющий Астраханской губернией, посетивший озера в 1858 г. и увидевший труд казахов и калмыков на них, писал, что «за размытую соль денег рабочие не имели права требовать» [11, л. 1 об]. Рабочие работали в артелях по 10 человек, каждая артель получала отдельный подряд, т.е. фронт работы, и определялось количество соли, которую предстояло наломать. Существовало разделение труда в артелях: пешней работали более сильные, промывкой занимались подростки и старики. Управляющий, описывая рабочих, занятых на промысле, отмечал, что «кожа рук и ног была облупившейся. У некоторых видны были голицы, бахилы и портни худыя, а у многих голая руки без рукавиц». Чиновник высказал мнение, что условия работы выгодны для соляного правления, а для самих солеломов очень вредные. «Люди сии при таких условиях не только не успеют составить для себя состояние и устроиться в оседлой жизни, доходят до крайней бедности и должны оставаться вечно казенными должниками и работниками» [11, л. 2, 2об; 12, л. 14]. Действительно, большая часть рабочих так и оставались вечными должниками соляного правления.

Глава попечительства калмыцкого народа, посетивший работавших на Астраханских озерах калмыков, говоря об оплате рабочих на соляных промыслах, отметил, что она «не соответствует более труду их и условиям времени, так как за 20 лет (с 1838 по 1858 гг. – Т.А.) цены на жизненные потребности и на рабочих возросли. Так в 1860 г. на соляных озерах Астраханской губернии работало 800 человек рабочих из калмыков, зарабатывавших от 21 до 25 рублей за выломку соли [13, л. 22].

Однако основную рабочую силу соляных промыслов все же составляли именно казахи. В «Литературном сборнике Волжского вестника» за 1884 г. дается описание работы казахов на соляных промыслах в Нижнем Поволжье. Приходилось работать как в дождь, так и в самую жару. Из 7 000 рабочих – 5 000 были местные казахи, остальные 2 000 – русские [14, с. 102].

Горный инженер В. Гаркема также отмечал, что добычей соли занимались преимущественно казахи, калмыки и татары, из русских работали самые бедные, которые за неимением скота не могли заниматься более легким промыслом. Казахов, калмыков и татар нанимали ближе к осени. Ввиду предстоящей зимы они соглашались на очень низкую оплату. Так, в 1887 г. добычей было занято 1 069 человек, в 1888 г. – 1 227 человек. Перевозкой соли в основном занимались русские и татары [15, с.1].

На Баскунчаке условия проживания были также не лучше. Скученность арестантов, сырые помещения, отсутствие элементарных гигиенических и санитарных условий, скудное питание способствовали вспышке различных заболеваний. Больные проживали вместе со здоровыми людьми. Очень хорошо о санитарном состоянии промысла написал в своем докладе штаб-лекарь Шиманский, указывая на антисанитарные условия, отмечая в частности, что «варятся лекарства на одной кухне, где готовится пища для больных и пекутся хлеба» [16, л. 162, 220]. На содержание лаборатории и аптеки выделено было 142 руб.80 коп. в год [17, л. 150 об]. Выделенные средства настолько были мизерны, что удовлетворить нужды больницы не могли. Условия работы на Баскунчацком промысле были практически сходны с положением в Илецке и на озере Эльтон. Стоя почти по пояс в разъедающей кожу рапе, рабочие вручную тяжелой пешней разрыхляли соляной пласт и грузили соль в телеги, запряженные верблюдами или волами.

Следует заметить, что государство, которое обычно критикуют за невнимание к социуму, в данном случае последовательно и логично разрабатывало законодательную базу здравоохранения. Но общее низкое социально-экономическое положение рабочих (и тех, кто временно ими становился) толкало их на нарушение закона. Санитарное состояние промыслов и условия жизни рабочих в исследуемый период далеки от нормы. Лишь крайняя нужда заставляла людей работать в нечеловеческих условиях.

Список использованной литературы

- 1 Кирьянов Ю.И. Жизненный уровень рабочих России (конец XIX начало XX в.). - М., 1979.
- 2 Протоколы Комитета Каспийско-Волжских рыбных и тюленьих промыслов. Т. V: 1882 1885 гг. - Астрахань, 1894.
- 3 Шмидт Н.Я. К гигиене рыбного промысла в устье р. Волги. М., 1895.
- 4 Отчет о врачебно-санитарном состоянии Волго-Каспийских рыбных промыслов в 1898 г. Астрахань, 1900.
- 5 Законы и инструкции по рыболовству, дополняющие Устав сельского хозяйства. Спб., 1906.
- 6 Государственный архив Астраханской области (далее ГААО). Ф. 20. Оп. 7. Д. 168.
- 7 Санитарно-врачебное состояние Каспийско-Волжских рыбных и тюленьих промыслов за 1897 г.- Астрахань, 1898.
- 8 Воронова А.А. Каспийско-Волжские рыбные промыслы в конце XIX - начале XX в. : Автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. ист. наук : (07.00.02) / Моск. гос. пед. ин-т им. В.И. Ленина, Специализир. совет К.113.08.04. – М., 1989. – 15 с.
- 9 J. Brown, L. E. Netherington и др. World Mineral Production. 2003 - 2007. – Ноттингем: Британская геологическая служба, 2009. – С. 84. – 109 с.
- 10 Военно-статистическое обозрение Российской империи. Астраханская губерния. – Астрахань, 1852. – Т.5. – Ч.5. – 171 с.
- 11 ГААО. Ф. 1. Оп. 8. Д. 88
- 12 ГААО. Ф. 369. Оп. 1. Д. 41
- 13 ГААО. Ф. 369. Оп. 1. Д. 95
- 14 По пути. Очерки Среднего и Нижнего Поволжья. – Казань: Тип. Губернского правления, 1885 // Отдельный оттиск из Литературного сборника Волжского вестника, 1884. – 121 с.
- 15 Гаркема В. Очерк месторождений соли и добычи ее в Астраханской губернии // Приложение к Памятной книжке Астраханской губернии. – Астрахань: Изд. Астраханского статистического комитета, 1890. – 87 с.
16. ГАОО. Ф. 158. Оп. 3. Д. 17
17. ГАОО. Ф. 158. Оп. 3. Д. 105

Научный руководитель: к.и.н., ассоциированного профессора Джумагалиева К.В.

УДК 94(574).02

ТРАГЕДИЯ КАЗАХСКОГО АУЛА

Альжанова Т., студент 1 курса

Казахский агротехнический университет имени С.Сейфуллина, г. Нур-Султан

Несмотря на то, что прошло уже больше 90 лет с начала трагической страницы силовой коллективизации аула в Казахстане во второй половине 1920-х гг., в народной памяти она всегда останется незабываемой и связана будет в первую очередь с раскулачиванием шаруа-крестьян, массовыми ссылками коренного населения, и выселением из других регионов СССР в Казахстан, так называемых кулаков, середняков, спецпереселенцев. И,

как результат этой волюнтаристской политики - массовый голод 1931–1933 гг. – Ақтабан шұбырынды XX века. (Годы Великого бедствия).

О периоде силовой политики сталинско-голощекинской идеи коллективизации и советизации, а также о массовых сопротивлениях, изнуренных голодом и нуждой миллионных масс против советской власти, исследовано в ряде публикаций известных казахстанских ученых, одним из которых был Омарбеков Т.[1], Абылхожин Ж.Б.[2] Дахшлейгер [3], Козыбаев М.К. [4], Алдажуманов К.С. [5], Абылхожин Ж.Б. [6]., на современном этапе, Нурбетова Г. [7], а также Зевелев А.М.[8], Поляков Ю.А. [9], Шишкина Л.В. [10] и мн.др.

Сегодня менее изученной стороной, в тоже время одно из главных тем насильственной коллективизации и оседания кочевого аула является массовое сопротивление раскулаченных кочевников, середняков, шаруа-крестьян в Казахстане в 1929-1932 гг.

В эти годы во всех союзных республиках и в том числе во всех регионах Казахстана начались столкновения между повстанческими отрядами из раскулаченного казахского населения, которые вступили на тропу войны с военизированной Советской армией, с дополнительным усилением ОГПУ и частями РККА.

Исторические источники в Архиве Президента РК в г.Алматы раскрывают военные столкновения, которые вспыхнули в Западном, Центральном, Восточном, Южном Казахстане, известные как Каракалпакское, Адаевское, Иргизское, Каракумское, Созакское восстания и др. Начальный этап сопротивления восставших был для советских правоохранительных органов неожиданностью, так как повстанцам форсировано удалось ликвидировать советских партийцев на местах, разгромить их основные учреждения, разорвать весь заготовочный хлеб и скот, который был отчужден для бедноты.

Однако стихийные восстания, не имевшие вооружения, лидера и вместе с тем, обесиленные от уже начавшегося голода, не смогли защитить свое имущество, свои права, свободы с оружием в руках. Коллективизация вызвала массовое сопротивление раскулаченных шаруа-крестьян: в 1929 – I квартале 1931 г. в СССР произошло более 13 893, с 2,5 млн. участников, в Казахстане только более 300 антиколхозных выступлений. Кроме того, что ОГПУ, части РККА жестоко подавили восстания, раскулачивание лишило деревню потенциальных лидеров среди крестьян [11] .

Единственным решением как исторически сложившейся формой открытого сопротивления стала откочевка в другие регионы республики Советского Союза и другие государства, такие как Афганистан, Иран, Ирак, Сирия, Турция и т.д. Известен факт о численности откочевавших казахов в начале 1930-х гг., - это более 1 млн. 30 тыс. человек.

Степной край покинули более 400 тыс. семей, это почти 80% коренного населения, имевшие хозяйство, занимающееся кочевым и полукочевым скотоводством. Этими данными мы располагаем сегодня благодаря рассекреченным документам из Архива Президента РК и ранее засекреченные материалы, сегодня ставшие общественным достоянием Архива КНБ РК.

Известно, что масштабы откочевки казахов было настолько массовым, что Центр срочно начал принимать меры и рассылать в местные органы оперативные сводки ОГПУ НКВД. В этих документах есть различные сведения о ходе проведения конфискации имущества, скота, выселения в другие регионы раскулаченного, сельского населения, а также активного военного сопротивления и откочевки казахского населения как попытки оградить свое скотоводческое хозяйство от разорения, которое несла за собой Советская политика.

Откочевка казахских хозяйств в Китай в 1929 году	Численность хозяйств	Скот
Байские хозяйства	123	11607
Средняцкие хозяйства	128	6969
Бедняки	165	1132
Кочевники, ушедшие с баями	739	
Задержаны пограничной охраной	250	17577

Известно, что Китай был заинтересован в экономической выгоде казахской эмиграции, разными способами пытался привлечь кочевые, полукочевые хозяйства, обещая при этом освобождение от налогов и другие способы экономической выгоды. Раскулаченные баи, муллы были против активного вмешательства Советской власти в казахский край, они агитировали молодежь отклонения от призыва в Красную Армию и попытки откочевки в Китай.

Откочевки также сопровождались вооруженными восстаниями крестьян и шаруа. Бежали за границу уцелевшие от преследований участники вооруженных сопротивлений. Так, крестьяне Мангистауского, Жилокосинского, Уильского, Табынского районов были вынуждены покинуть пределы Казахстана и откочевать на территорию Туркмении, Каракалпакии, а часть — в Иран и Афганистан.

Однако в Китае оказалась значительная часть мятежных аулов Балхашского, Чокпарского, Илийского, Енбекшиказахского, БиенАксуевского, Саркандского, Джаркентского, Барыбаевского районов Алма-Атинского округа [12].

В архивных документах содержатся сведения о столкновениях, происходивших при пересечении заграничной границы между кочевниками и пограничниками. При столкновениях, в результате перестрелок, неизбежны были потери как со стороны переходящих границу кочевников, так и со стороны ОГПУ и частями РККА.

Баи стремились увлечь за собой бедняков, середняков и разными способами агитации забирали их с собой. Кроме того, сильны были родо-племенные отношения в казахских жузах, где влиятельные раскулаченные баи понимали, что ждет их аул в родной, но уже советской степи. Это тоже был один из способов коллективного выживания с сородичами.

В архивных фондах архива указывается откочевка в Гурьевский округ, части Уральского округа так как в регионах Западного Казахстана начался голод. Фонды архивов КНБ РК приводятся такие цифры откочевки: «по неполным данным на 15 ноября, из Уральского округа укочевало в другие округа до 10 000 хозяйств, в их числе до 60% середняцких и бедняцких хозяйств. Особенно поражены укочевками Кара-Тюбинский, Таловский, Лбищенский и Челкарский районы. Из Петропавловского округа кулаки и баи кочуют в основном в Ташкентский, Алма-Атинский и Сыр-Дарьинский округ, частично - на Украину и часть бежит на производство, в совхозы и другие предприятия. В Караганском районе Сыр-Дарьинского округа за октябрь месяц бежало в неизвестном направлении 400 байско-кулацких хозяйств. В Токраусском районе Каркаралинского округа укочевали 20 кибиток, готовятся к укочевке 100. Из местности Актюба (Актобе - Ж. К.) Гурьевского округа по мотивам отсутствия кормов и продовольствия укочевало 500 хозяйств, которые имеют целью пробраться в Туркменистан» [13].

Кроме всего прочего, в документах были зафиксированы активные попытки казахам со стороны китайцев и их властей. Однако Советская власть началась принимать жесткие меры по остановке их откочевки в пределы Китая и др государств. Так, например, аул Тустукбаева 1-го аулсовета Зайсанского района бывшего Семипалатинского округа укочевал в Китай под охраной прибывших из Китая 12-ти китайских казахов, вооруженных 3-х-линейными винтовками. При переходе захвачено 388 голов скота.

При помощи вооруженных 40 китайских казахов в районе заставы №3 бывшего Семипалатинского округа укрывались в Китай баи Топаев, Чоганов, Маукубаев и Амобаев с семьями с 510 головами скота.

При попытке бегства в Китай были задержаны в местности Тохты того же округа 25 семейств со скотом. Организаторами укрывки были баи Тохтинского района, которые провели предварительно секретное совещание, послали в Китай для переговоров бая Ускомбаева. В результате китайские власти дали 15 вооруженных людей, которые ожидали укрывников на границе, в районе урочища «Ари-Бирик» [14].

По агентурным данным чекистов, из Октябрьского района бывшего Алма-Атинского округа собирается бежать в Китай Ажибеков Бексултан, которому брат Мука Ажибеков (китайский волостной управитель) намерен в помощь выслать вооруженных китайских казахов.

Там же бай Сарбельского аула Рахатов Срабиль нелегально ездил в Китай, где и договорился с китайским волуправителем Мукой Ажибековым о перекочевке в Китай 7-ми байских семей. Ажибеков для помощи при переходе границы направил вооруженных китайских казахов.

В сводке ПП ОГПУ сообщалось, что при переходе границы был отмечен целый ряд столкновений погранотрядов с кочевниками и сопровождающими их «бандами». При столкновениях имелись потери с обеих сторон, как например, в Талды-Курганском районе бывшего Алма-Атинского округа пограничниками разбита «банда», сопровождающая укрывников в количестве 25 человек. В перестрелке убито 17 «бандитов», остальные 8 ушли за границу. Захвачено 11 человек членов «байских семей» [15]

Таким образом, массовые откочевки населения за пределы Казахстана были одной из форм народного протеста против форсированной коллективизации. Раскулачивание и насильственная коллективизация вызвали решительное сопротивление крестьянства, вылившееся в массовое антиколхозное движение. Формами и средствами выражения народного недовольства и протеста против коллективизации и в целом командно-административных методов тоталитарной системы были протестные высказывания и письма, массовые выступления, принявшие характер вооруженных восстаний. Везде повстанцы использовали лозунги, предлагавшие отмену заготовительных кампаний, ликвидацию колхозов, свержение советской власти, уничтожение уполномоченных по сбору налогов. Все это свидетельствовало о крайней степени народного возмущения бесчеловечными акциями советского государства.

Советская политика, научный, литературный мир на протяжении существования СССР расценивал массовые выступления протеста шаруа как «бандитские», лидеры которых были необразованные фанатики ислама, невежественные, религиозные «басмачами». Однако среди историков советского времени были и иные взгляды, которые видели ошибочность уже устоявшегося мнения и рассматривали это как идеологизированный классовый подход советских историков. М.-Б. Олкотт - американский историк и политолог, была авторитетным специалистом по Центральной Азии и каспийскому региону. Она отметила высокий интеллектуальный уровень лидеров «басмачей», некоторые из которых были членами Кокандской автономии. Ибрагим-бек и Жунайит-хан были «очень образованными и уважаемыми людьми» [16].

Движение казахов против силовой коллективизации, оседания и советизация аула вылилось в огромную протестную откочевку, что нанесло большой демографический урон Казахстану. По различным подсчетам, если от голода 30-х гг. XX в. в Казахстане погибло более 2 млн. (более 40%) коренного населения, то около миллиона казахов, спасаясь от большевистской коллективизации и последовавшего с ней голода, уходило, прорывая границу с боями, за пределы родины. Из них на родину вернулась назад только половина и то это возвращение растянулось на долгие годы.

Казахстан стал гигантским полигоном для проведения антигуманного социального эксперимента. Здесь была предпринята губительная попытка реализации марксистского постулата о «возможности перехода отсталых народов к социализму, минуя капитализм», что закончилось разрушением традиционных систем жизнеобеспечения этносов Казахстана и, в конечном счете, привело к беспрецедентной в истории катастрофе.

Один из уроков массового сопротивления коллективизации состоит в том, что там, где есть социальная несправедливость, попрание прав и свобод людей, - вспыхивают народные восстания против политики диктата и тирании.

Эта общенациональная катастрофа, коснувшаяся каждой казахстанской семьи, требует еще должного историко-правового осмысления и постижения общественным сознанием глубинной сути исторических уроков разыгравшейся в прошлом веке трагедии.

Глубоко антигуманная идеология сталинизма многое объясняет и в той страшной трагедии, которая выпала на долю казахского аула. События здесь разворачивались в русле все той же пагубной идеи сверхфорсированной коллективизации, последствия, от реализации которой усугублялись извращениями по линии сельхоззаготовок и так называемого планового оседания кочевых и полукочевых хозяйств.

Руководство старалось распространить агитацию о том, что «нужно решительно усилить нажим на кулака и бая, на его упорное сопротивление ответить таким ударом, который бы привел к ликвидации кулацкого хозяйства» [10].

Наиболее драматические события связаны с уродливой политикой ликвидации кулаков, баев как враждебного класса. Голощекин требовал от окружкома «провести зверский нажим на кулаков, баев, арестовать и конфисковать имущество» [11].

Насильственное оседание, раскулачивание привели к массовому забою скота, уничтожению основных производителей хлеба, мяса отбросили назад сельскохозяйственное производство.

В 1929-1930 годы на большей части Казахстана случился неурожай и джуг. Несмотря на это, в ноябре 1929 года Центральный Комитет партии принял решение форсировать темпы коллективизации и перевод кочевых хозяйств на оседлость. Перед сельским хозяйством Казахстана была поставлена задача - начиная с 1931 года, сдавать ежегодно 1,6 миллиона тонн зерна [12].

Таким образом, предполагалось превратить кочевников в оседлое население. Для этого в центре республики был создан специальный комитет по обустройству новых земель. За осуществление этого замысла с энтузиазмом взялись местные власти во главе с Голощекиным.

В большинстве из созданных весной 1930 года коллективных хозяйств, отсутствовали не только жилые дома, хозяйственные постройки, но и необходимый сельхозинвентарь, а также пахотные земли. Не хватало кормов для животных, у многих согнанных в колхозы людей не было ни скота, ни личного имущества [13].

Ясно, что основная тяжесть по хлебозаготовкам пала на середняка и бедняка. Причем хлеб у многих был вычищен подчистую, до последнего зернышка. Обязательным планом хлебозаготовок облагались и казахские кочевые хозяйства, вообще не имевшие посевов. Они вынуждены были продавать свой скот и покупать зерно для поставок.

Такие действия вызвали справедливое возмущение крестьян. До недавнего времени причины этого объяснялись лишь злой волей кулачества, не желавшего «коллективизироваться» и «самоликвидироваться» в ходе хлебозаготовок. Но в основном ситуацию усугубляли неумелые, а иногда преступные представители государственных органов.

Перегибы и извращения нашли свое отражение в повсеместном упадке сельскохозяйственного производства. Масштабы голода, вызванного перегибами в скотозаготовках и при обобществлении скота в колхозах. Были воистину страшными. Положение усугубилось неурожаями, которым в течение нескольких лет были подвержены хлебосеющие районы. Гонимые нуждой людские массы растекались по городам, поселкам, станциям, деревням и кишлакам с единственной целью – выжить [14].

Таким образом, можно проанализировать, что под силовую политику раскулачивания и оседания кочевого аула были не только зажиточные кулаки (а их было меньшинство, так как после революций, гражданской войны и тоталитарного режима их доля составляла не более 2%), но и части шаруа, крестьян и середняков, настроенных против создания колхозов [15].

Подводя итоги драматических событий коллективизации 1920-начала 1930-х гг., необходимо отметить, что, учитывая ошибки прошлого, необходимо рассматривать их объективно, изучать не только причины казахстанской трагедии, но и судьбы лидеров вставших, вставших на путь борьбы против жестоких мер сталинской политики.

Список использованной литературы

- 1 Омарбеков Т. Халық қаһары // Жұлдыз. - 1991. - №№ 9, 10, 12; 1992. - №№ 1,7; - 1993. - №№ 3,4,5.
- 2 Абылхожин Ж.Б. Традиционная структура Казахстана. Социально-экономические аспекты функционирования и трансформации (1920-1930 гг.). - А-Ата: Ғылым, - 1991. - 240 с.
- 3 Дахшлейгер Г.Ф. Социально-экономические преобразования в ауле и деревне Казахстана (1921-1929гг.). - А-Ата: Наука: -1965. - 536 с.
- 4 Козыбаев М.К., Алдажуманов К.С., Абылхожин Ж.Б. Коллективизация в Казахстане: трагедия крестьянства. - Алматы, -1992. - 436 с.
- 5 Зевелев А.М., Поляков Ю.А., Шишкина Л.В. Басмачество: правда истории и вышесел фальсификаторов. - М.: Мысль,1986. - 256 с.
- 6 Нурбетова Г. Кровавый террор: насильственная оседлость и коллективизация. – // Былые годы. - М., 2012.
- 7 ГАКО. Ф.9п. Оп.1. Д.92.
- 8 ГАКО. Ф.501. Оп.2. Д.2.
- 9 ГАКО. Ф.1. Оп.1. Д.24.
- 10 ГАКО. Ф.28. Оп.1. Д.27.
- 11 Голод в Казахской степи. Алма-Ата, «Қазақ университеті»,1991, -208 с.
- 12 ГАКО.Ф.28. Оп.1. Д.105.
- 13 Muratovna, B.A.,Serikbayevna S.S. Legal culture of soviet Kazakhstan//Journal of Environmental Treatment Techniques.-Volume 8, Issue 1, 2020, Pages 319-322
- 14 Специальный государственный архив Комитета национальной безопасности Республики Казахстан. Ф. 2. Оп. 1. Арх. № 12. Л. 14, 15
- 15 Архив Президента Республики Казахстан. Ф. 141. Оп. 1. Д. 5057. Л. 1

*Научный руководитель: к.и.н., и.о. ассоциированного профессора
кафедры истории Казахстана Габдулина А.Ж.*

ТАРИХИ ТҰЛҒАЛАР: ШАХЗАДА ШОНАНОВА

Бағауиева Елдина, I курс студенті

С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Нұр-Сұлтан қ.

Мен бұл тақырыпты таңдауымның себебі, өйткені Шахзада Шонанова ату жазасына кесілген азғана қазақ қыздарының бірі болды және де Ш. Шонанова туралы көп адамдар біле бермейді, әсіресе жастар. Мені бұл тақырып ең алдымен Шахзада Шонанованың шығу тегіне қатысты қызықтырды. Атап айтқанда, Шахзада Шонанованың әкесі де (Арон Қаратаев), анасыда (Хұсни-Жамал Нұралыханова) төре тұқымынан шыққан болатын, яғни Ш. Шонанованың әкесі мен анасы қазақ хандарының тікелей ұрпақтары. Бұл тақырыптың өзектілігі өте жоғары. Өйткені біріншіден, бұл тақырып аз зерттелген. Екіншіден, бүгінде тарихи тұлғалар тарихын жазу өзекті мәселеге айналды.

Ш. Шонанова сияқты қоғам қайраткерлері XVIII–XIX ғасырларда да шыққан. Олардың қатарына Ш. Уәлиханов, А. Құнанбайұлы, Г. Потанин, Ы. Алтынсаринді жатқызуға болады [1]. XVIII–XIX ғасырларда ұлт зиялыларының мақсаты – патша үкіметінің бұғауында қалған қазақтардың көзін ашып білімге баулу болса, XX ғасырда олардың мақсат-міндеттері білім мен ғылымды меңгеру арқылы ұлттық мүддені қорғау, ұлттық болмыстарын сақтап қалу болды [1].

Шахзада Шонанова 1903 жылы Батыс Қазақстан облысы Сырым (бұрынғы Жымпиты) ауданында әйгілі Әбілқайыр ханның ұрпағы Арон Қаратаевтың отбасында дүниеге келген. XX ғасырдың басындағы ірі қоғам қайраткері Бақытжан Қаратаевтың туған інісі Арон Қаратаев Патшалық Ресей тұсында білім алып, жоғары қызмет істеген зиялы азамат болған. Орал қаласының полиция бастығы (обер-полицмейстер) лауазымына дейін көтерілген. Ескі тәртіптің құлауына байланысты қызметтен кетіп, жеке меншік шаруашылығымен шұғылданған Атақты бай және бұрынғы патшалықтың қызметкері ретінде 1928 жылы тәркіленіп, Алматы округінің Ащыбұлақ (қазіргі Алматы қаласы маңы) деген жерге жер аударылған. Анасы Хұсни-Жамал Зұлқарнайқызы Нұралыханова Жәңгір ханның немересі, яғни Шахзаданың әкесі мен анасы ханның ұрпақтары еді. Хұсни-Жамал Зұлқайнарқызы (Нұралыханова) XIX ғасырдың аяғында, 1894 жылы, қазақ қыздарына арнап Бөкей ордасында мектеп ашқан, талай талантты шәкірттер тәрбиелеген қазақ қыздарының арасынан шыққан алғашқы ағартушы ұстаздардың бірі. Оның өмір жолы әрі тарих, әрі дастан. Қазақтың қайраткер қыздары – Алма Оразбаева, Рәзия Меңдешова, Әмина Сүлейменова осы Хұсни-Жамал Зұлқарнайқызының мектебінен өткен [2].

Ш. Қаратаева 1922-1926 жылдарда Орал губерниялық атқару комитетінде іс жүргізуші болып істейді. Оның қызмет еткені жөніндегі мәліметтер Батыс Қазақстан облыстық мұрағатында сақтаулы. Дәлірек айтар болсақ, «№37 бұйрықта 1922 жылдың 3 ақпанынан бастап Басқару губерниясы Шахзада Қаратаеваны іс-жүргізуші лауазымына алған». Одан өзге бір бұйрықта «1922 жылы 18 сәуірден бастап 1 ай мерзімдегі демалысында көктемгі егістік жұмыстарына шыққан. Губерниялық атқару комитетінің хатшысы Қаратаеваға посекомпаниямен байланысты 1 айлық демалысқа рұқсат берілген. Шахзада Қаратаеваның орнына уақытша хатшылық қызметке Карыкин тағайындалған» деген мәліметтер бар. Аз уақыт Сырдария губерниялық партия комитетінде нұсқаушы қызметін де атқарды. 1926 жылдан бастап ССРО ағартушы қызметкерлер одағының мүшесі, 1928-1930 жылдарда Қызылордада Халық ағарту комиссариатының мектепке дейінгі балалар тәрбиесі бөлімінің нұсқаушысы болып орналасады. Алайда Шахзаданың бар арман-тілегі – оқуын жалғастыру. Осы мақсатпен 1931 жылы Алматыға қоныс аударып, Алматы медицина институтына оқуға түседі. Бірақ, мұнда да «әлеуметтік тегі» бойынша бақылауда болып,

институт Шахзаданы «қоғам жұмыстарында тексеруге» міндеттеледі. Сөйтіп, Шахзада 1932 жылдың 12 наурызынан 11 сәуірге дейін ең қауіпті ауру – бөртпе сүзек індеті жайлаған Прибайкалстройдың Спасск деген жеріне жіберіледі. Сол жердегі жұмыс орнынан институтқа ол жөнінде: «Жолдас Шонанова өзін қайратты, іскер қызметкер ретінде көрсетті... Қоғам жұмыстарына қатысты... Санитарлық шаруаларды жүргізуші ретінде Шонанова ең сенімді қызметкер болды» деген мінездеме жіберіледі. Алайда, осындай үлгілі мінездемеге қарамастан, Шахзада 2-курста «әлеуметтік тегіне байланысты» тағы да оқудан шығарылады. Тағы да дейтініміз, бұған дейін Шахзада Аронқызы Орта Азия Мемлекеттік университетінің медицина факультетіне оқуға түсіп, үстем тап өкілінің ұрпағы ретінде бұл оқу орнының да 2-курсында оқудан шығарылған екен. Тағдыр тәлкегімен Шахзада екі рет тұрмыс құрған. Алғашқы жары мемлекет қайраткері Ыдырыс Мұстамбаев болған. Екі жастың ата-анасы бата беріп, 1922 жылы Ыдырыс пен Шахзада шаңырақ көтереді. Ыдырыс Мұстамбаев пен Шахзада Аронқызының шаңырақ көтерген кезінде советтік құрылыстың басты идеологиясы «тап жауларына» қарсы күресті күшейту ұранының күшейіп тұрған кезі болды. Екінші рет Шахзада Аронқызы 1931 жылы Алматыда бірге жұмыстас болған әрі отбасының досы, энциклопедист-ғалым Телжан Шонановпен бас қосады. Осы кезеңде Телжан Шонанов Қазақ педагогикалық институтында доцент болып жұмыс істейді. Шахзада Шонанова 1933-1936 жылдарда педагогикалық ғылыми-зерттеу институтында, Халық ағарту комиссиаратында, ұлттық мәдениетті ғылыми-зерттеу институтында кіші қызметкер сияқты түрлі қызмет атқарды[3].

Жас қызметкердің тынымсыз әрі табанды ізденісін байқаған Халық ағарту комиссары Жүргеновтің шақыруымен ол бастауыш және орта мектеп бөлімінде ғалым, хатшы, кейін әдіскер кеңесші болып қызмет істейді. Бірақ 1936 жылдың басында бұл қызметтен де босатылады. Шахзадасонда да мойымады. 1936 жылыжасы 33-ке келсе де, белгілі бір мамандық алуға талпынған жас қайраткер Шахзада Шонанова (Қаратаева) ҚазМУ-дың биология факультетінің 2-курсында оқуға мүмкіндік алды. Бірақ бұл жолы да оқу еріксіз үзілді. 1937 жылы 19 шілдеде жұбайы Телжан Шонанов «халықжауы» деген жаламен тұтқындалады. Артынша, 1938 жылдың 5 қаңтарында Шахзада да тұтқынға алынады. «Бұрынғы кісі өлтірушініңай туынша, «халықжауларын» түн ішінде НКВД ғимаратының терең қазылған жер төлелеріне апарып, сол жерде атқан». «Халық жауларын» үш сағат бойы атып, содан соң мүрделерін жабық әскери машиналарға тиеп, Әлі ауылына апарған. Бұл 1932 жылдың шаршылығында барлық тұрғыны қырылып, қаңырап қалғанауыледі. Балшық тансоғылған үйлердің орындарында жартылай құлаға қабырғалар ғана сорайып тұр[4]. Міне, сол қабырғалар арасында солдаттар күндіз шұңқырлар қазатын да, ал түнде ол шұңқырларға атылған адамдардың мүрделері тасталған. Қаңырап тұрған бұл ауыл жанын да жаңа ауыл да бар еді. Оның тұрғын дарына көне ауылға жақын дамау жөнінде бұйрық берілді. Бұл бұйрық «көне ауылға аса қауіпті індеттен өлген жылқылар көміліп жатыр» деп түсіндірілген». «1937-1938 жылдары атылған адамдар тізімін қолымызға алғанда біз НКВД «машинасының» демалыс, мейрам дегенді білмей, күндіз-түні жұмыс істегені нұқтық, – деп жазады Сәуле Рақымқызы. – Әркүні 40-50 адам атылған. Олардың бәрі де НКВД ғимаратының жер төлесінде атылған». Осы қан төгіске қатысқан жендеттің айтуынша, «машинадан шұңқырға мүрделерді лақтыра бастағанда, кенет тен олардың бірітіріліп, айдалаға қаша және ліпті. Бұл әйеладам еді. Жендеттердің бірі оны сол арада атып құлатқан. (Тізім де жалғыз ғана әйел адам болғандықтан, бұл жерде әңгіме ҚазМУ студенті Шахзада Шонанова жөнінде деп жорамал даймыз). Осы оқиғадан кейін машинаға саларда атылғандардың аяғының сіңірін қиып жіберетін болған». Осы қан төгіске қатысқан жендеттің айтуынша, «машинадан шұңқырға мүрделерді лақ тыра бастағанда, кенеттен олардың бірі тіріліп, айдалаға қаша жөнеліпті. Бұл әйел адамеді. Жендеттердің бірі оны сол арада атып құлатқан. (Тізімде жалғызғана әйеладам болғандықтан, бұл жерде әңгіме ҚазМУ студенті Ш.Шонанова жөнінде деп жорамалдаймыз). Осы оқиғадан кейін машинаға саларда атылғандардың аяғының сіңірін қиып жіберетін болған». Сөйтіп,

сұрқия саясаттың жазықсыз құрбаны болғаны Шахзада Аронқызы Шонанова РСФСР Қылмыстық Кодексінің 58-бабының 2, -8, -9, -11-ші тармақтары бойынша айыпты деп танылып, ең жоғарғы үкім – өлім жазасына кесіледі. Жаза 1938 жылғы 9 наурызда орындалып, ф жауқазын қыздың жасғұмыры Алматыда үзіледі. Кейін 1958 жылғы 8 наурызда ақталды[5].

Шахзада Шонанова – сталиндік репрессия жылдарында атылған қазақтың үш қызының бірі. Белгілі журналист Қарагөз Сімәділдің жазуынша, совет үкіметін құлатпақ болды деген айыппен Торғай Сүлейменова, Мәмила Таңатова есімді қазақ әйелдері ату жазасына кесілген. Телжан Шонанов пен Шахзада Аронқызы Қаратаеваның артында ұрпақ қалмаған. Тек бауырына басқан ұлдары Жақыптың есімі ғана аталады. Жақып сол жылдарда Донбаста, Сталин қаласында индустриалдық құрылыс институтының студенті екен. Сол Жақыптың кейінгі тағдыры туралы мағлұма тәзірге жоқ. Бүгінгі күні осы Қаратаевтар әулетінің нәзік жанды өкілі, бірақ бойында тектілік пен ұлтшылды құтқан дәрігер, ұстаз, қоғам қайраткері Шахзада Аронқызы Шонанованың құрметіне өзінің туған елі Батыс Қазақстан облысы Орал қаласындағы М. Өтемісов атындағы БҚМУ-дың №5 оқу ғимаратында мемориалдық ескерткіш тақтайша орнатылған[6].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Қайырболат Ж. Нұрбай, Гульмира Ж. Жуман, Средний Жуз в период XVIII- начала XIX веков: политический аспект проблемы // Былые годы, 2019 . № 4. С.1479-1489.
- 2 Әнес Ғарифолла. Қос мұңлық: Телжан мен Шахзада // Ана тілі. 2017 ж. 10-16 мамыр.
- 3 Тобыл Құлыяс. Қанаты қайырылмаған қарлығаштар // Егеменді Қазақстан. 2011 ж. 31 мамыр.
- 4 Т. Көлбай. Алжирде азап шеккен аналар // Жас Алаш. 2009 ж. 2 маусым.
- 5 Т. Көлбаев. Алжирдегі жазықсыз арулар // Ана тілі. 2011 ж. 26 мамыр – 1 маусым.
- 6 Т. Құсайын. Шахзадаға ескерткіш тақта орнатылды // Егеменді Қазақстан. 1997 ж. 31 мамыр.

Ғылыми жетекші: Қ.Ж. Нұрбай

УДК 81.25

АБАЙ – ПЕРЕВОДЧИК РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

*Боранбекова Г., студент 1 курса
Казахский агротехнический университет им.С.Сейфуллина, г. Нур-Султан*

Абай (Ибраһим) Кунанбаев - великий казахский поэт, основоположник письменной казахской литературы, первый ее классик, философ, композитор. Он родился в середине девятнадцатого века в тогдашнем Каркаралинском округе у подножия горы Чингис. Выходец из рода Тобыкты, племени Аргын. Его отец Кунанбай Оскенбаев был очень влиятельным, богатым, знатным человеком своего времени, являлся султаном правителем Каркаралинского округа. С ранних лет Абай получает замечательное нравственное воспитание от своей мамы Улжан и бабушки Зере. Благодаря отцу Кунанбаю он три года учится в медресе Ахмета Ризы в Семее, начинает изучать русский язык. Позже Абай знакомится с творчеством великих русских поэтов и мыслителей Пушкина, Гоголя, Лермонтова, Щедрина, Некрасова и других.

Первым и самым последним переводом Абая с русского является его сокращенный перевод патриотической поэмы Лермонтова «Бородино» и повести «Вадим». Следующим произведением стал пушкинский «Евгений Онегин», переведенный им до 1889 года. Абай является вторым переводчиком этого произведения с русского на иностранный, чем мы можем гордиться. Этим произведением Абай познакомил своих сородичей с судьбой Татьяны. В настоящее время, по данным исследователей, Абай перевел с русского на казахский более пятидесяти произведений. Среди них есть нравоучительные стихи, которые призывают к добру и гуманизму.

Переводить, не теряя основной мысли и художественный уровень автора — большая работа, требующая от переводчика недюжинного таланта. По сегодняшним подсчетам переводов Абая из Лермонтова двадцать два. Замечательным достоинством переводов Абая является то, что они читаются как оригинальное произведение написанное автором сразу на казахском языке. Это великое мастерство и только очень талантливый поэт и переводчик сможет сохранить на таком высоком уровне художественную ценность оригинала. Это очень редкое качество для переводчиков. Если мы прочитаем стихи, переведенные другими переводчиками, и сравним их с оригиналом, даже если формулировка и содержание будут правильными, у вас не создается впечатление, что вы читаете сам оригинал, вы чувствуете это и для вас очевидно, что это перевод. В переводах Абая нет этого. Его переводы воспринимаются как естественные казахские стихи.

Исследователи пишут, что переводы Абая так хороши по трем причинам: 1) его большой природный поэтический талант; 2) глубокое понимание не только простого смысла, но и красоты слов, используемых в стихотворениях на русском языке; 3) богатейший запас слов поэта на родном языке.

Абай Кунанбаев – великая личность, который в 19 веке покорила страну своим литературным творчеством. Он переводил произведения великих русских поэтов на родной казахский. Творчество Абая – феноменальное явление, выходящее далеко за рамки литературы, культуры. Иногда невольно приходишь к мысли, что для нас он не только и не просто поэт, философ, переводчик и композитор, а значительно большая и максимально близкая личность, как, скажем, родственник, старший брат, дед, но в любом случае очень близкий, родной человек. Не зря же мы говорим «Абай ата». Поэтому вполне естественно нам часто кажется, что мы не раз встречались с этим человеком, разговаривали и делились мнениями, неоднократно слушали его советы ... Словом, и в радости, и в горе идёшь к нему. Он оказывается рядом с тобой и в минуты страстной любви или появления на свет ребёнка, и в трудные минуты жизненных испытаний или удара судьбы. Великое уважение нашего народа к своему любимому поэту выражается и в том, что, когда требуется доказать какой-нибудь факт, непременно употребляется универсальная фраза «Абай айтқандай» – «как сказал Абай». Абай – мудрый наставник нации, духовный отец народа. Мечтаем, чтобы каждый казах время от времени брал в руки томик Абая и перечитывал его стихи, внутренне держал перед ним своеобразный отчёт: «Как я живу на этом свете? Придерживаюсь ли советов Абая, сделал ли выводы из его критики, стремлюсь ли к высотам, какие указал великий поэт, и вообще, что сделал, чтобы соответствовать предназначению человека на земле?»

Список использованной литературы

- 1 Ауэзов М. Неопубликованные материалы по абаеведению. – Алма-Ата, 1988.
- 2 Мухаметханов Г. Литературная школа Абая. Автореферат канд. филол. наук. – Алма-Ата, 1951.
- 3 Талжанов С. Аударма және қазақ әдебиетінің мәселелері. – Алматы: Қазақ ССР «Ғылым» баспасы. 1975. – 286 б.

4 K. Abisheva, K. Nagymzhanova, A. Albekova, E. Tyazhina. Formation of a Global Intercultural Discourse of a Multicultural Person. MEDIAWATCH. Volume IX, Number III, 2020.-С.475-488. Scopus.

5 <http://www.abayi.ru/abaj-perevodchik-proizvedenij-russkix-klassikov/>

6 <https://ulagat.com/2021/01/18/абай-аудармаларының-ерекшеліктері/>

Ғылыми жетекші: Сагиндыкова А.С

ӘОЖ 001.87

ҚОҒАМНЫҢ ДАМУЫНА ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ ТИГІЗЕТІН ӘСЕРІ

Боранбекова Г. Р., 1 курс студенті

С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Нұр-Сұлтан қ.

XXI ғасыр ақпараттық технологиялар ғасыры емес пе?! Уақыт сияқты тез даму біз үшін қиын емес нәрсеге айналуға. Заманның өзгеруімен қатар, технология мен адамдардың сыни ойлау қабілеттері де өзгеруде. Күннен-күнге заман талабына сай технологиялар өте қарқынды түрде өзгеріп дамып келе жатыр. Күні бүгінге дейін сонау XX ғасырда осындай дамыған технологияларға жетеміз деп ойламағанбыз да. Қазіргідей инновациялы деңгейге жетудің өзі қаншама жылдардағы еңбек пен күшті талап етеді. Осынау заманда барлығы да технологиялармен тығыз байланысқа нақты ие болды. Өміріміздің әр уақыты, тіпті, әр секундының өзі техникасыз өтпейді. Яғни, гаджеттер мен интернет жүйесі біз үшін өзіміздің бір бөлшегіне айналды. Айтып кетсек, көптеген салада ақпараттық технологиялар елеулі орын алып тұр. Оларға: медицина, білім, ауыл шаруашылығы, политика, күнделікті жұмыс, күнделікті жол жүру, қарым-қатынас. Дегенменде, барлығында да оң нәтиже көрсетіп жатыр деп айта алмаймыз.

Осы салалардың әрбіріне жеке тоқталсақ. Адам заман талабына қарамай өз уақытында ғұмырын кешеді. Алайда, баяғы кезде медицина дамымаған ғой. Бірақта қазір – жаңа технологиялық дамыған уақыт. Білікті мамандар, ғылыми докторлар еңбектерінің арқасында қаншама адам ауру-сырқауынан айығып жатыр. Соған орай жасанды интеллектінің де пайдасы тиюде. Ақылды, белгілі бір алгоритм арқылы тапсырма орындайтын жасанды интеллекттілі роботтар медицина саласында айтарлықтай білікті рөл атқарып тұр. Жалпы алғанда жасанды интеллект арқылы шығарылып, жұмыс артқарып жатқан технологиялар көп көмектерін тигізуде.

Жасанды интеллект арқылы дамып келе жатқан тағы бір сала – ауыл шаруашылығы. Қазір цифрланған технологиялық уақыт болғандықтан өсімдік шаруашылығы баяғыдай жеткілікті түрде қаралмайды. Яғни, қазір бұрынғыдай адамдардың ғана бақылауында емес. Технология дамығандықтан, ауыл шаруашылықтарында арнайы ақылды көмекші робот-қызметкерлер қажетті жұмыстарды өздері атқарады. Ол дегенімізбақша өсімдіктердің ауру түрлерін анықтай алады, жайылымда үй малдарының түрлерін анықтай алу, егіншілікте автопилотты жүретін комбайндардың шығуы. Әрине, бұл жетістіктер әлі де бақылаулардан өтуде. Бірақта ғалымдардың айтуынша, көп ұзамай уақытта бұл ашулар барлық жерде кеңінен қолданылады дейді. Сол себепті, қазіргі ұрпақ смарт машиналарды қашықтықтан басқару, оларды жөндеу жұмыстарын үйренгендері абзал.

Әрине, дамыған елдер қатарында болу білім саласынсыз қайда барсын. Негізі білім беру, оны алу әркімнің өз міндеті, өз шешімі. Көп елде білім саласы айтарлықтай мықты деңгейде қадағаланады. Өз елдерінің азаматтары үшін білім алу жолында барлық мүмкіндіктерді жасайды. Соңғы орын алған ахуалды мәселеге байланысты әлемде білім

алу қашықтықтық форматқа көшірілді. Соның нәтижесінде көп елде білім деңгейі төмен дәрежеге жетті. Сол уақытта технология адам өміріндегі маңызы айтарлықтай байқалды. Жалпы алғанда технология, гаджеттер, интернет жүйесі бізге білім алу, үйрену, жұмыс істеуде маңызды көмекші рөл атқарады. Жаңа заманда қазір барлығы интернет жүйесінде жасалады. Білім саласында көмегі оқушы, студенттер қалаған уақытында ғаламтор арқылы қалаған оқуын оқып, керекті мәліметтерді жинастыра алады. Бірақта оның бізге тиетін кері әсерін де естен шығармауымыз керек.

Жалпы техника көп салада көмек береді. Күнделікті өмірде біз техниканы ылғи да пайдаланамыз. Ұйқыдан тұра сала гаджеттерді пайдаланамыз. Бірақта егерде осы гаджеттер болмаған жағдайда күнделікті тұрғыда өмір сүру қиынға соғушы еді ғой. Жалпы техниканың бізге пайдасы мен зияны әрқашанда қатар жүреді. Сонда да, жаңа шығарылып жатқан өнертабыстар көп жағдайда пайдасын беруде. Олардың басты мақсаты – адам өміріне көмек беру, жұмысын жеңілдету. Менің жеке көзқарасым бойынша, болашақта бұл технологиялық сауаттылық одан әрі дамып, әрбір азамат онымен қалай қолданып, оны қалай дамыту керек екенін біледі деп санаймын. Ол үшін білім саласында белгілі түрде күш салуда. Жалпы алғанда әрбір азамат болашақтан көп үміт күтеді. Менің де болашақтан үмітім зор. Сол үшін де қазір болашаққа деген сұранысы зор мамандық иесінің оқуын оқудамын. Негізгі айтқым келетіні болашақ қазіргі жастардың қолында. Болашақ қоғамды қалыптастыру ол бізге - міндет, мақсат. Сондықтан да білімге аса назар аударып, болашаққа деген маңызы бар әр саланың жандануына атсалысу керек.

«Шығыс болмай, кіріс жоқ» деген сөз бекер айтылмайды. Әр нәрсенің пайдасы да, зияны да болады. Ақпараттық технологияның жалпы бізге тигізер зияны айтарлықтай бар. Бастысы ол – денсаулыққа әсері. Ол бізге қашықтықтан оқу кезінде байқалды. Адамдарда көз көруінің нашарлауы, иммунитет әлсіреуі, бір орында отырудың салдарынан омыртқа аурулары пайда болды. Тағы бір айта кету керек мәселе – адамдар арасындағы қарым-қатынастын жойылып бара жатуы. Себебі, көп адамдар көзбе-көз араласуды емес, телефон арқылы араласуды дұрыс деп санайды. Бұл психологтардың айтуынша адамның психикалық денсаулығына зиянын тигізеді. Бұл әсіресе балалар мен студенттерге қатысты. Балалар жүзбе-жүз қарым-қатынасты білмеуінің әсерінен болашақта үлкен өмірде өзін табу проблемасымен кезігеді дейді. Жалпы технологияның біздің өміріміздің бір бөлшегіне айналуы бізді табиғи қарым-қатынастан алшақтатты.

Заман талабына сай уақыт та, адам да бір жерде тұрмай жылжып отыру керек. Ол дегеніміз жан-жақты тұрғыда өзін дамыту керек. Соңғы он жылдықтың ішінде де әлемде бірнеше жаңалықтар шықты. Олардың көбі күні бүгінге дейін шыққан өнертабыстар. Алайда, осы уақытта оларды басқа қырларынан ойластырып, дамытуда. Тағы бір қызығы VR және AR виртуалды құралын дамушы елдерде әскерде ауруға ұшырағандарды емдеуде қолданады. Тіпті, Қытайда бұл құралды есірткіге тәуелділерді емдеу үшін қолданады екен. Осы VR және AR тек ойын-сауық мақсатында ғана емес, көп елдерде науқастарды емдеуде қолданылады. Және тағы айта кететіні 3D басып шығару аппараты. Бұл негізінен, 1983 жылы шығарылып, одан кейін 2010 жылдан бастап қайта қолданысқа келе бастады. Қазір бұл аппарат көп халық арасында танымалдылыққа ие. Соның арқасында қазіргі жастар сол сияқты технологияларды шығаруға құлшыныстары артады деп ойлаймыз.

Жалпы бәрімізді де ақпараттық технология қоғамға керек па деген сұрақ мазалайды. Әрине, технологиялар адам өмірін айтарлықтай жеңілдетеді. Әсіресе, бүкіл әлемдік COVID-19 аурудан кейін барлық әлем халқы технологиялардың маңызын түсінуде. Күнделікті өмірде бір бөлшегімізге айналған технологияларсыз өмірді елестетудің өзі қорқынышты. Ақпараттық технология бізге пайда әкеледі. Зияны да жоқ деп айту да қате. Бірақта олардың орнына пайдалы дүние жасап келтіруге де болады емеспе. Айтпағым біз өзімізді өзіміз жандандырып, жетілдіре беруіміз керек. Болашақ қазіргі жастардың қолында.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 <https://ru.thpanorama.com/articles/tecnologa/cmo-influye-la-tecnologa-en-la-sociedad.html>
- 2 <https://argyn.kz/informatsionnyie-tehnologii-i-ih-vliyanie-na-obshhestvo/>
- 3 <http://admindoc.ru/2134/современные-технологии-и-их-влияние-н/>

Ғылыми жетекші: Сагиндыкова А.

ӘОЖ 94(574).(045)

ХАСЕН ОРАЛТАЙДЫҢ ҚЫЗМЕТІ МЕН МҰРАСЫ

Гусманова И., 1 курс студенті

С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Нұр-Сұлтан қ.

Қазақстанның тәуелсіздік алып, әлемдік деңгейде танымал болуы және ғылым мен білімнің, мәдениеттің қарыштап дамуы дәуірінде қоғаммен біте қайнасқан, халық ішінен шыққан, барша ғұмырын ұлттың рухани дамуына арнаған ұлтжанды ғалымдар мемлекет іргесін бекітіп, оның өркендеп өрлеуіне көп үлес қосты. Ұлтымыздың талантты шетелде жасаған қазақ қайраткері, ұлт азаттық қозғалысын зерттеуші, тарихшы, публицист, түрік, қазақ, ағылшын, неміс т. б. тілдерде жазылған еңбектердің авторы Хасен Оралтай әлем деңгейінде өнегелі істерімен және ғылыми, шығармашылық қызметімен даңққа бөленген тұлғалардың бірі. ХХасен Оралтайдан қалған ғылыми және әдеби мұра ауқымды да әралуан, сан салалы. Қазақ елінің мәдениеті мен руханияты үшін Хасен Оралтай мұрасының маңызы оның терең білімділігі мен жігерге толы зерттеушілік ойлау қабілетінің өткірлігі, сонымен қатар тереңдігімен және көрегендікпен ұштасқан жеке тұлғалық қасиетімен тығыз байланысты. Өмірінің басым бөлігі шет елдерде өткенімен, жүрегі атажұрт, қазақ елі деп соққан ағартушы-ғалым есімі түркі әлеміне кеңінен мәлім.

Хасен Оралтай (1933 - 2010) - Алаш сыйл. лауреаты (1994), Түркістан қазақ-түрік халықаралық университетінің құрметті проф [1]. 1933 жылы дүниеге келген, 1945 жылдың көктемінен кейінгі өмірі “Әке жау келді!” деген ылғи үрку-қашумен басталып, 1947 жылы советтік сұғанақтық шабуылдардың салдарынан ата қоныс Қызыл өзеннен шығысқа қарай қашқан. 1949 жылдың аяғында Сталин мен Моо Зедүң басқарған орыс-қытай коммунизмі зұлымынан жан сауғалап, туған елі Шығыс Түркістаннан шет елдерге босқан, Такламакан шөлінен өтіп Гималай тауынан асқан, жолда жеті рет Қытай әскерінің шабуылына душарласып, ішерге асы, киерге киімі және жатаар орны жоқ қаңғырған бишара халық ретінде, бірауыз тілін білмейтін мүлдем жат ел, -Көшмір-Үндістанға 1951 жылдың басында барып, паналаған. 1954 жылдың жазында Түркияға жетіп, жанбағу үшін мүлдем жаңа өмір салтына орай арпалысқан қазақтарды сонда бастап барған Қалибек Хакімнің ұлы ретінде мен талайды көрдім [2].

Оның жеке мұрағатындағы кітаптар, бірқатар құжаттар, Мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында жеткізілген мақалалары, бағдарламаларының жазбалары Қазақстан Республикасы Ұлттық академиялық кітапханасының қорына тапсырылды. ҚР Ұлттық академиялық кітапханасының мамандары мұрағаттық материалдар бойынша Хасен Оралтайдың сөйлеген сөздері негізінде мынадай бес диск шығарды: «Қазақстан Тәуелсіздігіне 10 жыл»; «Манаш Қозыбаев қазақ мемлекеттілігі жайлы»; «Шығыс Түркістан азаттығы үшін күрес»; «Желтоқсан оқиғасына 5 жыл»; «Алаш зиялылары» [3].

Қазақ халқының тарихына, этнографиясына, әдебиетіне, саясат мәселелеріне арналған түрік тілінде жазылған “Қазақ түріктері” (Измил, 1961), “Ұлы түрікші Мағжан

Жұмабайұлы” (Измир, 1965), “Шығыс Түркістан тарихындағы басты мәселелер” (Стамбул, 1975), “Коммунизммен шайқас” (Измир, 1965) кітаптары шыққан. Мәжит Айтбаевтың “Абылай” дастанын және өлеңдерін (1971), тұңғыш рет “Қазақша-түрікше” сөздік бастырды. Түрік халықтарының тарихи тағдырына арналған материалдар жарияланатын “Биік Түркелі” журналын (17 сан) өз қаржысына шығарып тұрды 1962-1986. Стамбулда 1973 ж. басылған “Алаш” кітабында қазақ халқының ғасырларға созылған ұлт азаттық қозғалысына шолу жасалынды, әсіресе, Алаш қозғалысына, Алаш Орда партиясына, Алаш өкіметіне дұрыс баға берілді. Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Тынышбаев, М.Дулатов, Ж.Досмұхамедов, Х.Досмұхамедов, М.Шоқаев, А.Бірімжанов, Ә.Ермеков, О.Қарашев, М.Жұмабаев, Р.Мәрсеков, Т.Рысқұлов, С.Асфендияров, Н.Төрекұлов, О.Жандосов, С.Қожановтың т.б. Шығыс Түркістаннан шыққан қазақ зиялыларының өмірбаяны, қоғамдық қызметі көрсетілді. Абай дәстүрлерінің Алаш азаматтары шығармаларында тамыр жаюын жан-жақты баяндады. Қытайдағы зорлықшыл үкіметтің тепкісіне көнбей азаттық үшін алысқан қазақтардың үлкен бір азапты көшін (1947-54) Тибет, Индия, Пәкістан арқылы Түркияға бастап барған әйгілі батыр, өз әкесі туралы “Арыстан туған Әлибек Хәкім” (“Жұлдыз”, 1993, № 7) шығармасын жазды. Желтоқсанның (1986) қанды оқиғалары тұсында Х.дүниежүзіне дабыл қағып, жазықсыз қараланған қазақ ұлтын қорғау туралы үн көтеріп, қоғамдық ойды ұйымдастырды, сөз сөйледі, мақалалар, кітап жазды. Сол тарихи “1986 жылғы 17-18 желтоқсандағы Қазақстан оқиғалары” еңбегі түрік тілінен аударылып, қазақша жарияланды (“Жұлдыз”, 1992, № 2). Мюнхендегі “Азаттық” радиосында қызмет істеген (1967 жылдан) Х.дүние жүзі қазақтарына тарих, қоғам, заман туралы ақиқатты жеткізуге көп еңбек сіңіріп, ұлы Абай көздеген ұлттық сананы, еркіндік мұраты қалыптастыруға үлес қосты [4].

Хасан Оралтай саналы түрде жалпытүріктік идеясын жүзеге асыруды мақсат етті. «Биік Түркелі» қоғамын ұйымдастырып, Мұстафа Шоқай мен Әлихан Бөкейханұлының жолын ұстанды. Бүкіл Қазақстанда идеясын жаңғырту былай тұрсын, атын айтуға қаймығатын біртұтас «Алаш» идеясын басты ту етіп алды. Бұл идея, бұл мақсат Хасан Оралтайға жайдан-жай келе салған жоқ. Әкенің берген ұлттық рухты тәрбиесі, басқа елге келіп, өз тегімізді ұмытпайық, тек құлқынның қамын ойлап жүре береміз бе деп, сол Түркияға келген 1954 жылдан бастап-ақ жан-жақты байланыстар орнатып, өздерінің қазақ екендіктерін ұмытпауға тырысып бақты. Соның нәтижесінде аз уақыт ішінде, араға үш жыл салып, 1957 жылдың 9-қыркүйегінде Измирде шығатын «Ege Express» газетінде Измирлік журналист Өздемір Аталан екеуі «Гималай дастаны» атты 40 күнге созылған тізбекті мақалалары шығады. Бұл мақала – Хасан Оралтайдың алғашқы мақаласы болатын. Аталған мақаланың бір бөлігі Қазақстанда белгілі түрколог Фадли Әлидің аударуымен 1994 жылы «Парасат» журналында шықты. Бұл мақалада коммунистерге құл болғанша, соғысып жүріп, қасқайып өлейік. Бодан болғанша, ұрпағымызды еркін, азат етейік деген мәселелерге кеңінен тоқталған. Сонымен бірге босқан елдің көрген түрлі ауыртпалықтарын түсіндіре жазады. Ал, қаламгердің алғашқы кітабы – «Еркіндік жолында Шығыс Түркістан қазақ түріктері»(1961). Кітабының алғы сөзінде өзінің мақсатын нақты түсіндіреді. Азаттық жолындағы күрес, Отан мен ұлтым үшін күрес қасиетті парызымының бірі деп көрсетеді. Осы кезеңде қаламгер «Бүйүк Түркелі» журналын шығара жүріп, 1963 жылы сәуір айында Салихлы қаласының Құртұлұш махаллесінде, яғни Қалибек Хакімнің үйінде «Түркістандықтардың мәдениет және жәрдемдесу ұйымы» құрылды. Бұл қоғамның аты әйгілі Мағжан Жұмабай «Түркістан – екі дүние есігі ғой» деп сипаттағанындай Ұлы Түркістан деген түріктің ежелгі Отанымен аттас қойылды. Оның негізін қалаушылар Хамза Ұшар, сол кезде белсенді жас қаламгер ретінде атағы шыға бастаған Хасан Оралтай да болды. Ол өзінің «Елім-айлап өткен өмір» атты естелігінде бұған толық мәлімет берген [5].

Ғылым тарихында өмірдің қиындықтары мен қиыншылықтарына қарамастан, шынайы білімге жол ашатын және жас және перспективалы ғалымдардың бүкіл ұрпағын

жетелейтін адамдар бар. Хасан Оралтай осындай адам болған. Ол әртүрлі тарихи кезеңдерде, әлеуметтік дамудың күрт өзгеруі жағдайында өмір сүріп, әрекет етті, бірақ әрқашан және әрдайым өзінің жеке қасиеттерін – табандылықты, адалдықты, адалдықты көрсетті. Қиындықтарға қарамастан, Хасан Оралтай өз қызметін бір минутқа да тоқтатқан жоқ. Ол шетелде алғашқылардың бірі болып "Қазақ түріктері" тақырыбында түрлі мақалалар мен кітаптар шығарды [7, б.106].

Тұлғаны не үшін зерттейміз деген мәселеге келсек, біз тұлғаны басқалардан несімен ерекшеленетінін анықтауды мақсат етіп қоймаймыз, біз үшін тұлғаның өмір жолының қызықтылығы, бірегейлігі және сол арқылы сол заманды түсіне алу үшін, сол тарихи кезеңнің белгісіз беттерін ашуға тырысамыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 https://ru.m.wikipedia.org/wiki/Хасан_Оралтай
- 2 Оралтай Х. Елім-айлап өткен өмір-Алматы «Білім», 2005-632 бет. Екіншібасылым
- 3 <http://turaniinform.kz/?p=2552>
- 4 <https://ulagat.com/2021/12/14/хасан-оралтай/>
- 5 <https://abai.kz/post/39461>
- 6 The idea of indepenсe and freedom in the activities of HasanOraltay. Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Vol. 28, No. 3, 2021.97 УДК 929. DOI: 10.37635/jnalsu.28(3).2021.97-108

Ғылыми жекткшісі: т.м., аға оқытушы Алиакпарова А.П.

ӘОЖ 338.2

ПРАГМАТИЗМ ЖӘНЕ РОМАНТИЗМ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ

Юнусова Ф., 1 курс студенті

С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Нұр-Сұлтан қ.

Қоғамда интеллектуалдық ой еңбекпен, нақты, сапалы іс-әрекетпен өрістес болу үшін ұрпақ болмысы прагматикалық құндылықтармен сусындаған және бәсекеге қабілетті болуы тиіс. Елдің тұрмыс тіршілігімен тыныс алып, өмірімен етене байланысып өскен ұрпақ елі үшін жауапкершілікті мойнына ала алады, дегенмен, бұл мәселе романтикалық құндылықтарды да айналып өтпейді. Сондықтан, осы екі ұғымның концепті жайлы ой қозғасақ. Барлық адамдар романтиктер мен прагматиктерге бөлінеді. Романтиктер эмоционалды тәжірибеге бейім. Романтиктер табиғаттың, өнердің сұлулығын нәзік сезінеді. Олардың көпшілігі өздері өлең, музыка жазады, қарлы шыңдар мен тұманның, күннің сұлулығына таң қалады. Романтик табиғаты- күшті эмоцияларға, романтикалық импульстарға қабілетті.

Прагматикалық көзқарастағы адамдар, ең алдымен, қабылданатын шешімдердің практикалығын басшылыққа ала отырып өмір сүреді. Оларға тау бұлағының сұлулығымен таң қалдыру қиын. Олар аяғына нық тұрды. Бұлттарда жүрмеңіз. Олар эмоционалды импульстарға немесе кейбір экстравагантты әрекеттерге бейім емес. Олардың өмірі күнделікті жұмыс арқылы қол жеткізуге тырысатын нәтижеге бағытталған.

«Адамдар өмірде еш пайдасы жоқ шешімдер қабылдауға жиі мәжбүр болады. Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың прагматистік ұстанымы: нақтылық, дәлдік, тиімділік, пайдалылық,

нәтиже, кез келген күрделі ахуалдан тез шығудың жолы, сөзден іске көшу т.б. қағидаларды басшылыққа алады» [1].

Менің бүкіл өмірім таңның атысы немесе күн бату сұлулығы-иә, бәрібір-онсыз мен өмір сүре алмаймын...Мен Романтикпін.

Өмір шахмат сияқты: егер әрбір қадамды есептемесең, барлық іс-әрекеттеріңді ақылмен үйлестірмейсің, және сезімдеріңді екінші орынға қоймасаң, онда сен осы дүниеде өлесің....Мен Прагматикпін.

Кейде романтиктерді армандаушылар мен идеалистер деп атайды. Бірақ олардың ұқсастығы толық емес. Олар бәрінің жақсы болғанын қалайды, бірақ оны кім жасайтынын білмейді.

Психологтар романтик портретін әрқайсымыздың айналамыздағы күнделікті сұр өмірге қанағаттанбаған адам ретінде суреттейді. Ол үшін мұндай өмір қызықсыз, әділетсіздікке, зұлымдыққа, масқараға және немқұрайлылыққа толы. Онда ерекше немесе батырлық ештеңе жоқ.

Романтик өзінің айналасындағы қызығушылық әлемімен үйлеспейді, ол өмірдің мақсатын мансапқа жету, байлық жинау емес, адамзаттың биік мұраттарына, бостандыққа, бауырластыққа қызмет ету деп санайды. Алайда, бұл адам басқалардың есебінен «жақсы» істеуге дағдыланған.

Қауіпті жағдайда романтик өзін оңай құрбан ете алады. Ол есептеуден, күтуден, мойынсұнудан гөрі әдемі өлу маңызды деп санайды. Ол ымыраға келуге дайын емес, және сіз қандай да бір әдемі құндылықтардан бас тартуыңыз керек болған жағдайда ол: «Адам осылай өмір сүре алмайды!» деп ойыннан шығады.

Романтик алыс, экзотикалық елдер мен халықтарды тартады, олардың әдет-ғұрыптары, өмір салты, Ар-намыс және Парыз ұғымдары бар. Романтиктер адам адамды қорлауға наразылық білдіреді, адамның көтерілуі, босатылуы үшін күреседі. Романтика күшті және жарқын сезімдерге, адамның құмарлықтарына деген қызығушылығымен сипатталады. Сондықтан романтизм үшін бостандықты қорғау өте маңызды-адамның жеке тәжірибесі мен іс-әрекеттеріне құқығы.

Заттарға қарама-қарсы көзқарас реалистер мен прагматиктерде кездеседі. «Құндылықтарды әрекетке, пайдасына және практикалық маңыздылығына қарап қабылдау немесе қабылдамау принципі» [2].

Прагматик-философиялық жүйе ретінде прагматизмнің ізбасары, жақтаушысы. Күнделікті мағынада прагматик-бұл іс жүзінде пайдалы нәтиже алу тұрғысынан өмірге қатысты іс-әрекеттер мен көзқарастар жүйесін құратын адам. «Біз үшін ең жақсы нәрсе — бұл шындық», — деп мәлімдеген, прагматизмнің негізін қалаушы У.Джеймс [3].

Негізінде, тарих ғылымындағы прагматизм-бұл әртүрлі мағынада қолданылатын термин. Алғаш рет «прагматикалық» сын есімі Полибия тарихына қолданылды, ол мемлекеттік оқиғаларға қатысты өткеннің бейнесін прагматикалық тарих деп атады, ал соңғылары олардың себептеріне, олардың жағдайлары мен салдарына байланысты қарастырылады, ал оқиғалардың бейнесі белгілі ілімді үйретуге бағытталған.

Прагматиканың негізгі ұғымдары-дәлдік, еркіндік және белсенділік.

Прагматиктер-күшті тұлғалар, көп сұрақ қоймайды, нақты, қажетті нәрселерді іздеп, соны істейді. Прагматик-белсенді тұлға. Барлық нәрсені, мәселені өз әдісімен, әрекетімен шешуге тырысады. Ол қандай әдіс қолданса да, мәселені шешеді. Прагматик өз мақсаттарына жетеді. Ұзақ уақыт бойы жоспар жасауды ұнатады. Кез келген бастаманың қалай жасалатындығына емес, нәтижесіне көп мән береді. Прагматик тұлға үйренуден жалықпайды, зейін-түйсігін тәрбиелеумен болады. Кез келген істі ақылға салып, ұтымды жолын ойластырады. Қолда бар ресурсты жұмсауда минимализм мен табыс тауып жетістікке жетуде максимализм қатар көрініс табатын тұлға шынайы

прагматик десек болады. Бұл адамдар әлемге пайда тұрғысынан қарайды. Тәжірибе және практикадан басқа ештеңе шындық пен мағынаның өлшемі болып табылады. Моральға қатысты прагматизм-бұл нәтиже алудың моральдық құнына немқұрайлы қарау. «Мақсат құралдарды ақтайды» - бұл нағыз прагматиктің сөздері.

Қорытынды.

Сонымен, романтика мен прагматиканың қасиеттерін біріктіретін адамдар бар. Бір жағынан, ол романтик сияқты қарапайым нәрселерден ләззат алуды біледі. Екінші жағынан, прагматик сияқты кез-келген қызметтің ұтымды пайдасын іздейді. Егер прагматик романтикалық қуанышты пайдалы деп санаса, онда ол романтик болуы мүмкін.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Абдильдина Х.С. Прагматизм және жастардың бәсекеге қабілеті // Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университетінің хабаршысы. - 2020. - №1 (45). -39-46 б.

2 Кульжанова Ж.Т., Кульжанова Г.Т., Какимжанова М.К. Impact of technology on modern society – a philosophical analysis of the formation of technogenic environment // Media Watch. – 2020. № 11(3). - p. 537-549

3 Семенов В. Е. Ценностные ориентации современной молодежи // Социол. исслед. – 2007. № 4. – 37-43 стр.

Ғылыми жетекшісі: ф.ғ.к., аға оқытушы Х.С. Абдильдина

ӘОЖ 94 (574)

ТЕКТИНІҢ ТҰЯҒЫ – ХАЛИДА МАМАНОВА

Сұлтанова А., I курс студенті

С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Нұр-Сұлтан қ.

Ұлы Отан соғысы жылдарында штрафбат құрамында Берлинге дейін жеткен қазақ қызы – Халида Есенқұлқызы Маманова. Халида Маманованың өмір жолы әкелері не бауырлары «халық жауы» деген айыппен ұсталып кеткен жастардың тағдырымен үндесіп жатыр. Халиданың шыққан тегі бүкіл Жетісуға өзінің меценаттығымен аты шыққан Маман әулеті еді.

Көз көргендердің айту бойынша Халида Маманова – орта бойлы, салмақты, әдемі әйел болыпты. Тағдырдың тепкісі мен қиындығына мойымай оқуға, білімге талпынды.

Халида Маманова өмірбаянында «Талдықорған облысы Ақсу ауданы Қара ағаш деген жерде ірі малшы Есенқұл Мамановтың отбасында дүниеге келдім» деп өз қолымен жазыпты. Жалпы алғанда, Халида Маманованың болмысын ашу үшін оның шыққан тегіне тоқталып кету керек. Себебі тұлғаның кісілік келбетінің қалыптасуында шыққан тегі мен өскен ортасы елеулі рөл атқарады. Халиданың әкесінің ағасы Тұрысбек Маманов 1872 жылы 18 жасында болыс болған.

Білімсіз өскелең ұрпақтың болашағы бұлыңғыр екенін ескерген Мамановтар әулеті өздерінің жеке қаражатына Жетісуда зиялы мектеп ашты. Алғашқы кезде мектеп екіжылдық, кейіннен төрт, сегіз жылдық болып кеңейтілді. Ашылған мектепке мұғалімдерді байқаудан өткізу арқылы іріктеді және де Қазан, Уфа, Орынбор, Санкт-Петербург, Стамбулда білім алған ұстаздар сабақ берді. Маман әулеті ел ішінен балаларды жинап, оларды өздері ашқан мектептерде тегін оқытты. Мектеп оқушылары жа-

татын орын, тамақ, оқулықтар және киімдермен қамтамасыз етілді. «Мамания» мектебі Уфадағы «Ғалия» медресесі үлгісінде болды. Ұстаздар үшін арнайы пансион салынып, оларға бүкіл жағдай жасалды. Мектепті үздік бітіргендерді Ресейдің жоғары оқу орындарына жіберген. Шетке оқуға кеткен балаларға жылына 300 сом орыс ақшасымен стипендия төлеп отырған. «Мамания» мектебінде Мұхамеджан Тынышбаев, Ілияс Жансүгіров, Біләл Сүлеев, Жәкен Қалиұлы, Оңалсын Жұмабеков, Мұхтар Арын және т.б. оқыған.

Мамановтардың мектебі – тұтастай қазақ интеллигенциясының үлкен шоғырын қалыптастырды. Қазіргі тілмен айтқанда, Тұрысбек Маманов – ірі кәсіпкер және меценант болған. Екі рет қажылыққа брып келген. Жолаушылап жүріп, әрбір елге келгенде сол елдің тарихын, өнері мен мәдениетін ерекше көңіл бөлген. Кәсіпкерлік, іскерлік байланыстарының арқасында Ташкент, Бұхара, Наманган, Жаркент, Қызылжар қалаларында сауда үйлерін ашты. 1881 жылы Мамановтардың қаржысымен Қапал қаласының құрылысы басталды. Тұрысбек Маманов II Николайдың қолынан үшінші дәрежелі қасиетті Георгий орденін және граф титулын алды. Графтық титул ұрпақтан ұрпаққа берілетін. Мамановтар әулеті сондай-ақ шығармашылық жұмыстарға демеушілік көрсетіп отырды. Алғашқы қазақ романына бәйге жариялап, қазақ тілінде шығып тұратын мерзімді басылымдарға қаржылай көмек көрсетті. Дарынды түлектердің оқуын одан әрі шетелдерде жалғастыруға мүмкіндік берді.

Қазан төңкерісінен кейін Маман әулетінен 15 адам атылып, 36 отбасы жер аударылды. Халиданың әкесі Есенқұлды әйгілі 58-баппен айыптап, үш жылға Қазақстаннан тыс жерге жер аударды. 1928 жылы дүние-мүлкін тәркілегеннен кейін бүкіл отбасы Чкалов қаласына қоныс аударды. Әкесі қара жұмысшы болып жұмысқа тұрса, шешесі тігін фабрикасында тігінші болып жұмысқа орналасты. Алты баланың ішіндегі ең үлкені он жасар Халида еді. Айдауда жүргенде әкесі мен екі кішкене інісі ауырып, қайтыс болды [1].

Үш жыл жер аудару мерзімі аяқталып, отбасы елге қайтып келе жатқанда, ауыр жұмыстан әбден титықтап, туберкулез жұқтырған Есенғұл Орынборда қайтыс болып, қаланың шетіндегі мұсылмандар қорымына жерленді. Ал қалған отбасы 1932 жылы Алматыға оралды. Бірақта Маман әулетінің балаларына Алматыда қалуға рұқсат берілмеді. Сол себепті Халида 1934 жылы Семей қаласының педучилищесінде ашылған фармацевтика бөліміне оқуға түсті. Өзінің шыққан ортасын жасырып, комсомолға өтеді. Дегенменен де 1935 жылы Маман отбасының мүшесі екендігін біліп қойған оқу орнының басшылығы Халиданы оқудан шығарып жіберді. Тек Маман әулеті ғана емес сталиндік зұлмат жылдары «халық жауы» деген айыппен ұсталғандардың балалары жүйе тарапынан қысымшылыққа ұшырап, оқу орындарында білім алуға рұқсат берілмеді. Қазақ КСР Мемлекеттік қауіпсіздік комитеті Маман әулетін 53 жыл бойы бақылауда ұстады [2].

Алматыға қайта келіп, рабфакқа қабылданды. Кейіннен медициналық институттың дайындық бөліміне, ал 1937 жылы I курсқа оқуға түсті. Алайда оның өткен өмірі қайтадан алдынан шығып, «феодалдың қызын» комсомолдан, сосын оқудан шығарды. Кейіннен үлкен қиыншылықтармен оқуын қалпына келтірді.

Халида Мамановаға 1941 жылдың 31 желтоқсанында Қазақ медицина институтының Мемлекеттік емтихан комиссиясының шешімімен емдеуші дәрігер біліктілігі берілді. Халида Ғылым Академиясының физиология институтына аспирант болып қалады. Бірақта оқуды әрі қарай жалғастыра алмады. 1942 жылдың ақпанында Қызыл әскер қатарына шақырылды. Медицина институтының түлегіне лейтенант шені берілуі керектігіне қарамастан, Халидаға медбике болуға да рұқсат берілмеді. Медициналық дорбаның орнына окоп пен бейіт қазу үшін қолына күрек ұстатты. Әскери дәрігер қызметі мен шенін ала алмаған Халида Сталинге хат жазады. Хатта «егер де мен халық жауы болсам штрафротаға жіберіңіз. Егер де тірі қалсам, менен және менің туыстарымнан бүкіл айыпты алып тастаңыз», - деп атап өтеді. Көп ұзамай Халида зектер және саяси тұтқындардың арасына, яғни штрафротаға түседі. Штрафротадағы жалғыз әйел болғандықтан шабуыл барысында ер кісілер Халиданы қорғаштап жүргендіктен, тірі қалады. Кейіннен

авиабатальонға ауыстырылды. Әскери қызметі 821 батальонда жалғасып, Халида амбулаторияның бастығы болып тағайындалды. Батальон Сталинградтың түбіндегі кескілескен айқасқа басынан аяғына дейін қатысты. Батальон әр түрлі майдандардың құрамында Прибалтика, Польша, Чехословакия, Германия, Австрияны азат етті. Осылайша Халида Есенқұлқызы Берлинге дейін жетті [3].

Тек 1943 жылы ғана оған медициналық қызметтің аға лейтенанты шені беріліп, 1945 жылы капитан шенінде елге оралды. «Сталинградты қорғағаны үшін», «1941-1945 жж. Ұлы Отан соғысында Германияны жеңгені үшін» медальдар және «Қызыл Жұлдыз» орденімен марапатталды.

1945 жылы 26 желтоқсанда майдан даласында алған жарақатына байланысты әскерден босатылды. Бейбіт өмірде де Халида Есенқұлқызы қызмет барысында біраз кедергілер мен қыспаққа тап болды.

1946 жылдың ақпанынан бастап, Қазақ медициналық академиясында патологиялық физиология кафедрасына ассистент қызметімен жұмысқа тұрып, 1950 жылдың қыркүйегінде кандидаттық диссертациясының тәжірибелік кезеңін аяқтады. Бірақ тағы да ата-бабасының бай болғандығы Халиданың жолын кесті. Ғылыми жұмысын қорғауға мұрша бермеді. Халиданың жетекшісі Глозман болса, ғылыми еңбегін қорғау үшін, Қырғызстанға кетуге кеңес берді. Соның арқасында Халида еңбегін Мәскеуде қорғап, медицина ғылымдарының кандидаты деген атақ алды. Кейіннен, бүкіл Кеңестер елінде «дәрігерлер ісі» басталғанда, Халида Есенқұлқызы да осы алақұйынның назарына ілікті. Себебі ол «халық жауының» қызы еді. Жетекшілері Халидаға тауға кете тұруды, кейін бәрі орныққасын, сақтандыру дәрігері болып оралуға кеңес берді. Сосын, Халиданы Қарағанды қаласындағы медицина институтына жіберді. Ал 1959 жылы Ақтөбе қаласында жаңадан медицина институты ашылып, ректоры болып тағайындалған курстасы кафедра меңгерушісі ретінде шақырды. Халида сол қызметте жиырма жыл тапжылмай жұмыс істеді. Дәл сонда отырып, докторлық диссертациясын қорғады. 1969 жылы жоғарғы аттестациялық комиссиясының шешімі бойынша, медицина ғылымдарының докторы деген лауазым алды. Қатерлі ісік туралы ғылыми еңбектері Парижде өткен халықаралық конгресте оқылды. Халиданың көптеген шәкірті осы күні танымал маман, ғалым атанған. Студенттері әлі күнге дейін ұстазын сағынышпен еске алады. Докторлық диссертациясын Мәскеуде қорғап, елге оралғасын, Халида Есенқұлқызы студенттер арасында халық аспаптары ансамблін құру туралы бастама көтерді. Сол-сол-ақ екен, обкомнан шақыртып, дереу дәрігерді «ұлтшыл» деп айыптап, «социалистік ағарту және білім беруге қауіп туғызушы» ретінде бағалады [4]. Әсіре сақ коммунистер Халиданың Мексика мен Орталық Америкаға жасамақ болған сапарының жолын кесті. Тек, социалистік Болгарияға баруға ғана рұқсат етті. 1977 жылы Болгарияға сапары барысында белгісіз жағдайда қайтыс болды.

Болгариядағы «Алтын құм» жағалауына ақтөбелік дәрігерлердің үлкен тобы аттанды. Бірнеше күннен кейін, Халиданың өлі денесін демалыс орнынан әлдеқайда алыс жерден тауып алады. Сот-медициналық сарапшылар «марқұм қараңғыда суға батып өлді» деген қорытынды жасайды. Ал, шын мәнінде, Халида кешкілік суға түспеуші еді... Денесінде үлкен көгерген дақ көзге түсті. Бірақ сарапшылар «теңізде шомылып жүріп, бетонға соғып алған болар» деп топшылады. Ал әлдебіреудің соққыға жығуы туралы болжам мүлдем жасалмады. Туысқандарының айтуынша, бұл іспен Қазақстан мен Болгарияның ұлттық қауіпсіздік комитеті айналысқан. Марқұмның денесін жерлеу үшін, туыстарына екі апта бойы бермеді... Қазақстан Республикасының 1993 жылы 14 сәуірде шыққан «Жаппай репрессия құрбандарын ақтау туралы» заңына сәйкес Халида Есенқұлқызы Маманова репрессиядан зардап шегуші деп танылып, ақталды. Бір өкініштісі, Халида Маманова бұл күнді көзімен көре алмай кетті.

Халида тағылымы сабырлық пен төзімділікті, қайсарлық пен білімге құштарлықтың жарқын үлгісі болып табылады. Заты әйел болса да ешбір қиыншылыққа мойымай,

тағдырдың талай соққыларына төтеп беріп, өмірден ойып тұрып өз орнын алу тек қана діндегі мықты тұлғаға ғана тән қасиет. Ол қасиет ананың сүтімен, әкенің тегімен, дәстүрдің сабақтастығымен қалыптасады. Демек ұлттың діндегі болып табылатын қазақ қыздарының ерліктерін насихаттау өскелең ұрпақтың бойында қайсарлық пен парасаттылық секілді қасиеттерді дарытып, ұлттық рухты көтереді деген сенімдеміз.

Қазіргі таңда Ақтөбе қаласындағы бір көше қазақтың қайсар қызы Халида Есенқұлқызы Маманованың атына берілген. Бұл көшеде № 10 жалпы білім беретін, жаңа заманға сай, әдемі, зәулім білім ордасы орналасқан. Мектепте Халида Маманованың ерлік істеріне, халқына жасаған адал қызметтеріне арналған арнайы бұрыш бар. Халида Маманова секілді кісілік келбеті айқындалған тұлғаның игі істері мен ерлікке толы ғұмырын ұрпақ есінде мәңгілік сақтау мақсатында тағылымды еске алу кештері мен ғылыми конференциялар ұйымдастырылып, тұрған үйіне арнайы тақта орнатылса деген ұсынысымыз бар.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 <http://ult.kz/post/maman-baydyn-kyzy-khalida>
- 2 Егемен Қазақстан, 1998, 22 желтоқсан.
- 3 Ақиқат, 2001 ж. № 4. Б 28.
- 4 Sergienko E. A. (2013). The problem of relationship between subject and personality. Psychological Journal, Volume 34, No.2, 5-16

Ғылыми жекткішісі: т.ғ.к., қауымдастырылған профессор м.а., Абишева Ж. Р.

ӘОЖ 94(574).(045)

ҚАНДАСТАРДЫҢ МӘРТЕБЕСІ МЕН ҚҰҚЫҚТАРЫ

Аширалиева Э. 1 курс студенті

С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Нұр-Сұлтан қ.

Қандас – бұрын Қазақстан Республикасының азаматтығында болмаған, тарихи отанына келген және "Халықтың көші-қоны туралы" Заңында белгіленген тәртіппен тиісті мәртебе алған этникалық қазақ және (немесе) оның ұлты қазақ отбасы мүшелері."Қандас мәртебесін" алған тұлғалар және олардың отбасы мүшелері келесімен қамтамасыз етіледі:

1. Қандастарды бейімдеу және ықпалдастыру орталықтарында тегін бейімдеу және ықпалдастыру қызметтерін көрсетумен;

2. Қазақстан Республикасының денсаулық сақтау саласындағы заңнамасына сәйкес медициналық көмекпен;

3. Қазақстан Республикасының азаматтарымен тең жағдайда мектептерде және мектепке дейінгі ұйымдарда орындармен, Қазақстан Республикасының Үкіметі айқындайтын көлемде техникалық және кәсіптік, орта білімнен кейінгі және жоғары білім беретін оқу ұйымдарына оқуға түсуге бөлінген квотаға сәйкес білім алу мүмкіндігімен;

4. Қазақстан Республикасының азаматтарымен тең жағдайда әлеуметтік қорғалумен;

5. Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес жұмыспен қамтуға жәрдемдесумен қамтамасыз етіледі.

Қандастарға жеке қосалқы шаруашылығын жүргізу, бағбандықпен айналысу, саяжай құрылысы үшін Қазақстан Республикасының жер заңнамасына сәйкес ауылдық елді

мекендердің жерлерінен, ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерден, иммиграциялық жер қорынан, арнайы жер қорынан және босалқы жерлерден уақытша өтеусіз жер пайдалану құқығымен жер учаскелері беріледі. Қандастарға шаруа немесе фермер қожалығын және ауыл шаруашылығы өндірісін жүргізу үшін ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерден, арнайы жер қорынан, иммиграциялық жер қорынан және босалқы жерден уақытша жер пайдалану құқығымен жер учаскелері беріледі. Жергілікті атқарушы органдар Қазақстан Республикасына қандастарды қабылдаудың өңірлік квотасынан тыс қоныс аударған қандастарға және олардың отбасы мүшелеріне тұрақты тұрғылықты жеріне жол жүру және мүлкін тасымалдау шығындарын өтеуді қамтитын біржолғы жәрдемақылар белгілеуі мүмкін. Жәрдемақыларды төлеудің тәртібі мен шарттарын облыстардың, республикалық маңызы бар қалалардың, астананың әкімдіктері халықтың көші-қоны мәселелері жөніндегі уәкілетті орган бекітетін үлгілік қағидалар негізінде бекітеді.

Қандас мәртебесін беруге және (немесе) қандастарды қабылдаудың өңірлік квотасына енгізуге келісім алған этникалық қазақтар және олардың отбасы мүшелері, сондай-ақ қандастар және олардың отбасы мүшелері Қазақстан Республикасының аумағына келген кезде Қазақстан Республикасының халықаралық шарттарына және (немесе) кеден заңнамасына сәйкес, көлік құралдарын қоса алғанда, жеке пайдалануға арналған мүлкіне кедендік төлемдерді төлеуден босатылады. Қандастарды қабылдаудың өңірлік квотасына енгізілген қандастарға және олардың отбасы мүшелеріне Қазақстан Республикасының халықты жұмыспен қамту туралы заңнамасына сәйкес жұмыспен қамтуға жәрдемдесудің белсенді шараларына қатысушыларға көзделетін мемлекеттік қолдау шаралары ұсынылады. Қандастарды қабылдаудың өңірлік квотасына енгізілген қандастарға және олардың отбасы мүшелеріне осы бапта көзделген мемлекеттік қолдау шараларынан басқа тұтыну кредитін және тұрғын үй құрылысына ипотекалық қарыз алу құқығы беріледі.

Қандастар немесе оның отбасы мүшелері оларды қандастарды қабылдаудың өңірлік квотасына енгізгеннен кейін қайтыс болған жағдайда, мемлекеттік қолдау шаралары қандастарға немесе отбасы мүшелеріне олардың Қазақстан Республикасының азаматтығын алғанына қарамастан ұсынылады.

"Халықтың көші-қоны туралы" Заңының 23 бабы 4-2-тармағында аталған қандастар Қазақстан Республикасының Үкіметі айқындаған өңірдің шегінен тыс жерге өзінің ерік қалауымен бес жыл ішінде өз бетінше көшіп-қонған не Қазақстан Республикасының азаматтығын алудан бас тартқан жағдайларда, Қазақстан Республикасының халықты жұмыспен қамту туралы заңнамасына сәйкес жұмыспен қамтуға жәрдемдесудің белсенді шараларына қатысушыларға көзделген, өздері алған мемлекеттік қолдау шараларын мерзімінен бұрын толық көлемде өтеуге міндетті.[1]

Қандас мәртебесін алған адамдар ҚР кең жеңілдіктер спектріне ие. Олардың негізгілері:

- жұмысқа орналастыруда, біліктілігін арттыруда және жаңа кәсіпті меңгеруде көмек көрсету;
- мемлекеттік және орыс тілдерін меңгеру үшін жағдай жасау;
- ҚР заңнамасында белгіленген тәртіпте Қарулы күштер қатарындағы қызметтен босату;
- орта кәсіптік және жоғары кәсіптік білім беру ұйымдарына түсу үшін квоталар бөлу;
- мұқтаждар үшін мектептерде, мектепке дейінгі мекемелерде, сондай-ақ әлеуметтік қорғау мекемелерінде орындар беру;
- зейнетақылар мен жәрдемақыларды төлеу;
- азаматтығы қалпына келтірілгендердің жаппай қуғын-сүргін құрбандары үшін берілетін өтемақыға құқықтарын іске асыру;
- ҚР кіруге виза беру үшін консулдық алымдардан босату;
- заңнамаға сәйкес кепілдік берілген тегін медициналық көмек көлемін алу;

- ҚР азаматтарына көзделген атаулы мемлекеттік көмек көрсету;
- шекара арқылы кедендік төлемдер мен салықтарды төлеусіз өту;
- тұрақты мекенжайына ақысыз жол жүру және жолжүгін (соның шінде малды)

алып өту;

- келген жерінде тұрғын үйді алуға қаражат бөлу және біржолғы жәрдемақыны төлеу.[2]

- Әлемнің түкпір-түкпірінен қазақтар біртіндеп елге оралып жатыр. Бұл қуанышты нәрсе. «Көш көлікті болсын, туған Отанның орны бөлек» десек те, әлі де болса, төрткүл дүниенің төрінде өмір сүріп жатқан қандастарымыз жетерлік. Мәселен, Еуропа елдерінде 5 миллион қазақ болса, солардың жақын орналасуына сәйкес оншақты қауымдастығы жұмыс істейді. Ал Қытайда 2 миллионға жуық, Моңғолияда 1,5 миллион, Ресейде 1,5 миллион, Өзбекстанда 1,5 миллион, Ресейде 1 миллион, Түркіменстанда 500 мыңға жуық, Қырғызстанда 200 мың, Иранда 150 мың қазақ бар деген деректер бар.

Елімізге көшті алғаш рет 1989 жылы Моңғолия қазақтары бастаған. Ал 1991 жылы Тәуелсіздік алған соң Елбасы Н.Назарбаев дүниежүзінде жүрген қазақтарға елге оралу жөнінде үндеу тастап, оларға белгілі бір дәрежеде әлеуметтік көмек көрсетілетіні айтылды. Содан бастап әлемнің түкпір-түкпірінен қандастар келе бастады. Ол кездегі елдің экономикасы төмен болса да жыл сайын квота бөлініп, соған сәйкес туған жерге келгендерге жан басына қаржылай көмек беріліп, мемлекеттен баспана, жер алғандары да бар. Өз бетінше, өз қаражатына сеніп көшіп келгендер де қиыншылық көрген жоқ. Сол уақытта Қазақстаннан өздерінің тарихи Отанына кетіп жатқан өзге этностар да бар еді. Облыс, аудан, ауылдағы үйлер мен шаруашылық, кәсіпкерлікпен айналысуға қолайлы жерлер қолжетімді болды. Тіпті Алматы, Ақмола, Қарағанды, Ақтөбе, Ақтау, Шымкент секілді бүгінде ірі мегополистерге айналған қалалардың өзінде 2-3 бөлме пәтерлер екі-үш мың АҚШ доллары ғана тұратын. Ол кезде аталмыш валютаның бағамы да төмен еді. Ертелеп елге оралғандар елге тез сіңісіп кетті. Қандастар нағыз қазақы тіл, дәстүр, ислами дін, қолөнер секілді қасиетті құндылықтарымызды ала келді. Арасында білім, ғылымның биігіне шыққан ғалымдар, ақындар, жазушылар, өнер қайраткерлері де болды. Мәселен, қандастарымыздың арасында Майра Мұхамедқызы секілді әлемдік деңгейдегі классикалық әншіден бастап, 60 ғылым докторы, 40 ғылым кандидаты және спортшы саңлақтар да баршылық. Келе сала іс бастап, кәсіпкерлікпен айналысып, бұл бағытта да жетістікке жеткен қандастарымыз көп. Осының бәрі оларға жасалған қамқорлықтың нәтижесі.

Қандастарға мемлекет бірінші тараптан көмек берсе, 1992 жылы құрылған Дүниежүзі қазақтары қауымдастығы екінші жақтан өздерінің жәрдемін жасады. Сол 1992 жылдың қыркүйегінде дүниежүзі қазақтарының алғашқы құрылтайы өтсе, бүгінгі күнге дейін осындай алқалы бес басқосу болған. Ол құрылтайға әлемнің 40-тан астам елдерінен қандастарымыз жиналып, өздерін толғандыратын мәселелерді талқылады. Олардың арасында шешімін тапқан мәселелер де бар, күрмеуі шешілмей жүрген шетін жағдайлар да кездеседі. Ең бастысы, әлемде өз қандастарын еліне шақырған, осындай қамқорлық жасаған бізден басқа бірде-бір мемлекет жоқ.

«Сонымен, 30 жылда қанша қандасымыз елге оралды?» деген мәселеге келсек, бұл туралы тың деректі жақында «Отандастар қоры» қоғамдық ұйымы хабарлады. Олардың айтуынша, 1991 жылдан бері елімізге 1 миллион 77 мың 300 қандасымыз көшіп келген. Қандастардың жартысынан көбі, яғни 76,3 пайызы – Өзбекстаннан келсе, 10,4 пайызы – Қытайдан, 6,2 пайызы – Түрікменстаннан, 2,7 пайызы – Моңғолиядан, 1,2 пайызы – Қырғызстаннан, 0,5 пайызы – Ираннан, 0,3 пайызы – Ауғанстаннан және қалған 2,5 пайызы басқа елдерден қоныс аударған. Алғаш Отанымызға оралғандардың бәріне жайлы өңірлерден квота берілді немесе қайда қоныстанса да рұқсат етті. Мәселен, осы келген этникалық қазақтардың 30,5 пайызы Алматы облысына, 17,7 пайызы Маңғыстау облысына, 15 пайызы Түркістан облысына, және 8 пайызы Жамбыл облысына ат басын

тіреген. Сондай-ақ 11 пайызы Шымкент қаласына қоныстанды», – деп мәлімдеді «Отандастар қоры».

Соңғы жылдары еліміздің солтүстік облыс-тарынан тарихи Отандарына көшкен өзге ұлт өкілдері көбейіп, бос қалған ауылдар қатары артқан белгілі. Сондықтан да соңғы жылдағы қандастар көшінің басын мемлекет солтүстік облыстарға бағыттауда. Мәселен, 2021 жылғы 1 маусымдағы мәлімет бойынша, елімізде 6 935 адам «қандас» мәртебесіне ие болған. Олардың ішінде 404 қандасымыз бүгінгі күні Қазақстан азаматтығын алыпты. 2021 жылға арналған қандастарды қабылдаудың өңірлік квотасы 1 426 адамға жоспарланған. Олар: Ақмола облысына – 258 адам, Қостанай облысына – 350 адам, Шығыс Қазақстан облысына – 195 адам, Солтүстік Қазақстан облысына – 123 адам және Павлодар облысына – 500 адам болып қоныстанған.

2020 жылдың қорытындысы бойынша барлық көшіп келген қандастардың еңбекке қабілетті жастағылары – 57,1 пайызды құраған. Ал кәмелеттік жасқа толмағандары – 31,9-пайыз. Зейнеткерлер болса – 11 пайызды құрайды. Әлеуметтанушылар мен демографтардың зерттеуінше шеттен келген қандастарымыз демографиялық өсуімізге айтарлықтай үлес қосқан. Олардың екі отбасының біреуінде 5-6 баладан бар екені анықталған.

Елімізге көшіп келген қандастардың бейімделуіне, жәрдемдесу және шетелдегі отандастарға ақпараттық-кеңестік қызмет көрсету мақсатында 2019 жылдан бастап «Қандастарды ақпараттық қолдау орталығы» құрылған. Орталық қызметі «Байланыс орталығынан» және облыстардағы «фронт-кеңселерден» тұрады. Қандас-тарымыз «Отандастар қоры» бірыңғай ақпараттық орталығының 1404 телефон нөмеріне тегін қоңырау шалып, кеңес ала алады. 2019-2021 жылдың маусымына дейінгі аралықта Орталыққа елімізге қоныс аударған қандастар мен шетелде тұратын этникалық қазақтардан барлығы 10690 өтініш келіп түсіп, олардың көтерген мәселелері өз шешімін тапқан.

Әлемді жайлаған індет тоқтап, еліміз экономикасы тың серпін алса, шетелде жүрген қандастарымызға бөлінетін квота көлемі де тартатынын Президент Қасым-Жомарт Тоқаев өз Жолдауында айтып жүр. Сондықтан шетелде өмір сүріп, Отанына оралуды армандап жүрген этникалық қазақтарды тездетіп көшіріп алу ел Үкіметінің басты парызы болмақ [3].

Қазіргі әлемде шетелде отандастарды қолдау көптеген үкіметтер қызметінің маңызды бағытына айналды. Көші-қон процестерінің жаһандық күшеюі және адами ресурстар үшін бәсекелестіктің күшеюі жағдайында көші-қон саясатының құрамдас бөлігі ретінде отандастарды репатриациялауды көтермелеу барған сайын маңызды бола түсуде. Реэмиграция мен репатриацияның кем дегенде үш түрін ажыратуға болады. Бірінші түрі-мемлекеттің жаңа мүмкіндіктер беруі, жаңа аумақтарды игеру және мемлекеттің дамуын қамтамасыз ету мақсатында адамдарды тарту бағдарламасын енгізу (мысалы - Израиль). Екінші түрі-Тарихи анықталған міндет (Германия, онда екінші дүниежүзілік соғыстан кейін 10 миллионнан астам этникалық немістер, Франция, Алжирдегі соғыс аяқталғаннан кейін 1,5 миллион реэмигрантты қабылдады [4].

2020 жылғы 3 қыркүйекте ҚР Ішкі істер министрінің 2016 жылғы 28 қаңтардағы №85 "ішкі істер органдарының Қазақстан Республикасының азаматтығына қабылдау, ресімдеу және Қазақстан Республикасының азаматтығын қалпына келтіру, оның ішінде жеңілдетілген тәртіппен (тіркеу тәртібімен) Қазақстан Республикасының азаматтығынан шығу мәселелері бойынша өтінішхаттарды (өтініштерді) қабылдау, ресімдеу және қарау қағидаларын бекіту туралы" бұйрығына өзгеріс енгізілді. Жоғалту, азаматтықтан айыру және Қазақстан Республикасының азаматтығына тиесілігін айқындау". Жаңа құжатта "оралман" термині "қандасқа" ауыстырылды. [5]

Қандастар-бұрын Қазақстан Республикасының азаматтығында болмаған, тарихи отанына келген және Заңда белгіленген тәртіппен тиісті мәртебе алған ұлты қазақ этникалық

қазақтар және (немесе) олардың отбасы мүшелері. Қандас мәртебесін алған тұлғалар ҚР-да жеңілдіктердің кең спектріне ие. Олардың негізгілеріне: жұмысқа орналасуға, біліктілігін арттыруға және жаңа кәсіпті игеруге көмек көрсету; мемлекеттік және орыс тілдерін үйрену үшін жағдайлар жасау; Қазақстан Республикасының заңнамасында белгіленген тәртіппен Қарулы Күштер қатарында қызметтен босату; кәсіптік орта және кәсіптік жоғары білім беру ұйымдарына оқуға түсу үшін квота бөлу; мектептерде мұқтаждарға орындар беру жатады мектепке дейінгі ұйымдарда, жәрдемақыларды төлеу; жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандары үшін азаматтық қалпына келтірілген өтемақыларға құқықтарды іске асыру; ҚР-ға келуге виза бергені үшін консулдық алымдардан босату; заңнамаға сәйкес медициналық көмектің кепілдік берілген көлемін тегін алу; Мемлекеттік атаулы көмек беру, кедендік төлемдер мен салықтарды өндіріп алмай шекара арқылы өту; тұрақты тұратын жеріне тегін жол жүру және мүлікті (оның ішінде малды) тасымалдау; келген жері бойынша тұрғын үй сатып алу үшін қаражат бөлу және біржолғы жәрдемақылар төлеу [6].

Бүгінде Қазақстанның демографиялық дамуы, соның нәтижесінде халық қартайды, ал жұмыс күшінің тапшылығы жақын арада дамудың тежелу факторына айналуы мүмкін, неғұрлым басым санаты Қазақстаннан көшіп келгендер, шетел қазақтары болып табылатын көшіп келушілерді тарту жөнінде белсенді іс-қимылдарды талап етеді. Ол үшін диаспоралармен ынтымақтастықты күшейту, отандастармен байланыс орнату және олардың репатриациясын көтермелеу бойынша басқа мемлекеттердің оң тәжірибесін мұқият зерделеу және пайдалану қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 https://egov.kz/cms/kk/articles/kandas_rk
- 2 https://egov.kz/cms/kk/articles/kandas_rights_conditions
- 3 <https://anatili.kazgazeta.kz/news/59864>
- 4 Aliakbarova A., Dukenbaeva Z., Abdildina B. Kazakh diaspora in Mongolia, China and Turkey and the repatriation program *Opcion*, Ano 34, No.85 (2018): 725-738 (ISSN10121587-Venezuela-Scopus)
- 5 Постановление Кабинета Министров Казахской ССР от 18 ноября 1991 года № 711 «О порядке и условиях переселения в Казахскую ССР лиц коренной национальности, изъявивших желание работать в сельской местности, из других республик и зарубежных стран» URL: http://online.zakon.kz/m/Document/?doc_id=1000759
- 6 Постановлением Правительства Республики Казахстан от 16 сентября 1998 года № 900 «О Концепции репатриации этнических казахов на историческую родину» URL: <http://egov.kz/cms/ru/law/list/P980000900>

Ғылыми жекткішісі: т.м., аға оқытушы Алиакпарова А.П.

SOCIAL MEDIA AND ITS IMPACT ON THE YOUNG GENERATION

*Abisheva A.Z. 1st year student
Saken Seifullin Kazakh Agrotechnical University, Nur-Sultan*

Social media make a significant contribution on online that connects a group of community that interact and exchange knowledge. Some extensively used social platforms such as Facebook, Wikipedia, Twitter, WhatsApp, Pinterest, LinkedIn, Instagram, and Reddit. These not just social networking platforms but also where people can share their details with the people and community. Company owners will also sell their goods via social media and earn crowdfunding.[1]

Nowadays, social media has become one of the most important part of our daily life. Especially, it is very popular among young-minds. It is obvious that in the last twenty years' social media has been developing and even now becoming more popular day by day.

If twenty-ten years ago it was impossible to communicate with people from other countries online, now people are able to do it whenever they want. The development of social networks affects many aspects of our lives, but this influence is especially noticeable in the behavior of the younger generation. The effects can sometimes be positive and sometimes be negative, usually, it depends on an individual's physical state and time people spend online.[2]

Using social media gives a lot of opportunities for growing-minds. For example, it becomes easier to find and communicate with people who have same interests, discuss interesting themes and share opinions. Teenagers are also aware of all the news and situations that are happening around the world. One of the most important advantage of using social networks is that young generation learn something new every day and expand not only their circle of friends, but also their knowledge of the world around them.

However, social media also has number of downsides. To begin with, many researchers show that after using social media people lose their concentration. It becomes difficult to read books and do homework, because teenagers always are distracted by their mobile phones. That's why they cheat on their exams. Using social networks also made cheating easier. Most teens use social media to cheat in exams. This is because of the availability of applications that allow them read and copy materials from the social media. Most of them no longer work hard in their assignments or do not spend much time to read since they can easily access exam materials from the social media. This is usually not right since it makes exams to lose its meaning and purpose. Another disadvantage of social networks is cyber bullying [3]. Social media is a platform where all people can share their photos, opinions and post different stuff about their life, but the problem is that social media cannot protect a user from spreading personal information and stop other users from writing mean comments. All these things can have a determine effect on people's life, especially, the immature psyche of the growing generation can be affected.

Here are some statistics that were done on social media.

- The average time spent by the people per day on the social network is 1.72 hours
- For the teenagers, the numbers are much higher which is up to 27 hours per week

Social media has become a very important part of life for many young generations in today's world. There are many young people who keep on engaging themselves with social media without even caring to think about what would be the impact of Social Media on youth. The effects can sometimes be positive and sometimes be negative but mostly they are negative if it is not integrated with a business or professional goal.[4]

It is a huge concern for most of the people in today's world as what is more important?

Is the concern with "Facebook" friends more important than those with whom we are interacting face to face in our daily lives? What can be the long-term impact of social media on youth today?

There are a lot of positive aspects but there are many danger as well that come with the use of the sites like Twitter, Facebook, Pinterest, Linked In, Tumblr, Google +, Gaming sites, Instagram and blogs. If we want to make some right and true choices then we must dig inside and research the topic thoroughly.

Here are five ways which one can say that technology is having a positive influence on youth.[5]

Positive Impact of Social Media on Youth

- It keeps connected to their friends when they are not able to see each other always when they want to

- Social media keeps you updates about the important things that are going across the globe currently or maybe in your locality. It is a great benefit to know about everything just by the simple click of your finger.

- The youths have the perfect place to express themselves in such a way in which they won't be allowed to do in public. This is something which makes the youth feel better about them and they hold some position in society.

- It helps you in developing social skills and the best part is that a number of friendships can begin from the social website. Youths generally like make new friends and know about others as much as they can. All of this is possible with the social media platform

- One more interesting impact of social media on youth is that it feels fun to interact with peers rather than talking to them face to face

Now, we tell you five ways that we all have seen technology is having a negative influence on the young generation.

Negative Impact of Social Media on Youth

- People of today's generation give so much importance to social media nowadays that it has become their priority. They love being in the social media sites and forget about all the things that should come first for them like family, sports and schools

- In the platforms of social media, we can only see the virtual side of the person. This means we can only see the side which they want they want to show us. Many people try to portray themselves to others which they are not at all

- Young people have this habit of bullying their peers which is ok to some extent. But when it comes to cyber bullying, it affects a lot to the other peer as this can be on the newsfeed of any person and can go viral easily. Sometimes such things can lead to depression as well as suicidal thoughts

- There are some young people who are very easy to get influenced. They may feel the need to change their appearance physically and compare themselves to every next person they see in the social media

- There is a very strong temptation in social media. It can become an addiction for the youth and begin to side-track them

List of used literature

- 1 BohatALA [<https://bohatala.com/impact-of-social-media-on-teenagers/>]
- 2 Marketing91 [<https://www.marketing91.com/impact-of-social-media-on-youth/>]
- 3 https://www.researchgate.net/publication/347437746_Impact_of_Social_Media_on_Youth
- 4 Boyd, D. Hargittai, E. Schultz, J. & Palfrey, J. (October 31, 2011. Why parents help their children lie to Facebook about age:Unintended consequences of the 'Children's Online Privacy Protection Act' First Monday, 16(11). <http://www.uic.edu/htbinCyberbullying>. (2011).
- 5 Merriam-Webster.com. Retrieved November 2, 2011

Supervisor: Seitova Zh.A.

ЭВАКУАЦИЯ ДЕТЕЙ В СРЕДНЮЮ АЗИЮ В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ

*Айжанов А., студент 1 курса
Казахский агротехнический университет им.С.Сейфуллина, г. Нур-Султан*

Об ужасах Великой Отечественной войны сегодня мы узнаем из архивных материалов, рассказов людей, которые были очевидцами событий того тяжелого времени. Далеко не каждый представитель современного Казахстана знает историю военных лет, к примеру, подробности массовой эвакуации людей в нашу страну. Это событие стало беспрецедентным по масштабам, срокам, а также по условиям, в которых она проводилась.

Сразу после начала войны с захватом значительной части европейской территории фашисткой Германией, ЦК ВКП (б) и СНК СССР приняли постановление «О порядке вывоза и размещения людских контингентов и ценного имущества». В п.5 говорилось, что «Организация питания вывозимого населения в пути следования возлагается на органы НКВноторга СССР и Центросоюз, а в пунктах размещения – на СНК союзных республик и облисполкомы.6. Прием, размещение, трудовое устройство эвакуируемого населения возлагается на СНК союзных республик и облисполкомы, под ответственность председателей»[1, с. 208].

20 июля 1941 г. Совет Народных Комиссаров и ЦК КП (б) Казахстана приняли специальное постановление «Об организации приема и размещения прибывающего в КазССР эвакуированного населения». На местах, при исполкомах Советов, создавались соответствующие отделы. На территории Казахской ССР было создано 12 эвакуационных пунктов с аппаратом в 323 человека. Первыми из прифронтовых районов отправлялись эшелоны с детьми. Среди людей, прибывших в Казахстан, было немало детей. Их привозили со всего Союза, по состоянию на 1 января 1942 года количество эвакуированных детей составило 1 366.

Во всех республиках Средней Азии были созданы республиканские комиссии по делам эвакуированных из прифронтовой зоны [2, л. 195]. Всех прибывавших эвакуированных размещали по регионам. 3 октября 1941 г. в г. Актюбинск прибыл из Харькова костнотуберкулезный детский санаторий. Распоряжением исполнительного комитета Актюбинского областного Совета депутатов трудящихся № 155 от 03.10.1941 г.: для этого санатория было освобождено здание общежития студентов коммунального строительного техникума и учащихся 6-й казахской средней школы [3, л.7].

В начале января 1942 г. в Актюбинской области было размещено более 28 000 эвакуированного населения, из них 9 280 детей. Основная масса эвакуированных прибыла из Москвы, Ленинграда, Киева, Харькова, Днепропетровска, Курска и Чернигова [4, л.4].

Среди эвакуированного населения особое место занимали дети, эвакуированные из детских домов. Так, 16 июня 1942 г. в Актюбинскую область Темирский район из Сталинграда было эвакуировано более 110 детей Франковского и Кольбского детских домов, которые были окружены заботой и вниманием, как со стороны руководящих работников, так и со стороны населения Темирского района [5, л.244].

В начале войны эвакуация населения велась также из Ленинграда и Москвы. Ленинградский горком партии и исполком Ленсовета 29 июня 1941 г. приняли решение об эвакуации из Ленинграда 400 тысяч детей. К оперативному проведению эвакуации женщин и детей городские власти привлекли большую группу работников народного образования, врачей и хозяйственников. Среди населения, особенно среди женщин с малолетними детьми, была проведена широкая разъяснительная работа о необходимости срочной эвакуации из Ленинграда.

К началу блокады из города удалось вывезти в Удмуртскую, Башкирскую АССР, Ярославскую, Пермскую и Актюбинскую области более 311 тыс. детей.

Эвакуация женщин и детей из Ленинграда продолжалась и в 1942 и 1943 годах. Всего за навигацию 1942 г. по «Дороге жизни» через Ладожское озеро было вывезено свыше 130 тысяч детей. Незначительный вывоз детей продолжался и в 1943 г., а последняя отправка 1300 детей в тыловые районы состоялась 16 июня 1943 г. Эвакуация детей из Москвы в составе интернатов, детдомов и детсадов, а также детей с родителями началась в июле 1941 г. В течение только октября 1941 г. из Москвы было эвакуировано около 500 тысяч детей [6, с.65; 7, с. 88].

В первые месяцы войны из фронтовых и прифронтовых областей и республик страны шла активная эвакуация в советский тыл детей-сирот в составе детдомов и интернатов. К концу 1942 г. из фронтовых и угрожаемых районов страны было вывезено 976 детских домов с 107223 воспитанниками. Из них в Омскую область эвакуировано 23 детдома и 79 интернатов, в Пермскую – 105 интернатов (5 тыс. воспитанников), в Татарскую ССР – около 100 тысяч детских учреждений, в Узбекскую ССР – 68 детдомов с 9918 воспитанниками [8].

В целом к концу войны в СССР действовало 6 тыс. детдомов и интернатов, что на 4340 детских учреждений больше, чем их было в предвоенный период. Эвакуация гражданского населения из фронтовых и прифронтовых районов страны в 1941-1942 гг. была поистине беспримерной в истории. Всего за годы войны в советский тыл было эвакуировано 25 млн рабочих, женщин, стариков и детей. В результате осуществленной крупномасштабной эвакуации гражданского населения в годы войны была спасена значительная часть подрастающего поколения страны.

Дети доставлялись в Алма-Атинскую, Актюбинскую, Западно-Казахстанскую, Джамбульскую, Кызыл-Ординскую и Семипалатинскую области. Часть из них размещались в домах малюток и детприемниках. Но длительную дорогу – а некоторые из детей проводили в пути не один месяц – перенести было нелегко. У значительной части детей обнаруживались тяжелые заболевания. Их размещали в костно-туберкулезных, инфекционных больницах. Больше всего детей – в общей сумме почти 700 – приняли Алма-Атинская и Семипалатинская области[9].

Война вызвала новый рост количества детей-сирот, а следовательно, беспризорных и безнадзорных. Государство оперативно пыталось решить проблемы и устроить детей, оставшихся без родителей. Начинается уплотнение и без того переполненных детских домов, численность воспитанников в них увеличивается в несколько раз [10, с. 79].

В Казахстан стали прибывать сотни эшелонов с эвакуированными детскими домами и домами малюток, специализированными детскими больницами, а также женщины с детьми. К концу 1945г. число домов ребенка возросло до 179, из них 14 были специализированными. Судьба детей, оставшихся без родителей в годы Великой Отечественной войны, является особой страницей нашей истории. За время войны в детские дома республики было устроено 93 153 ребенка, оставшихся без родителей, в том числе 1264 ребенка раннего возраста [11,с.715].В конце войны и впервые послевоенные годы положение детских домов оставалось довольно сложным.

Большой интерес представляет история Актюбинского польского детского дома. Основной контингент оказавшихся в СССР польских детей сформировался в результате эвакуации сиротских и детских домов из Западной Белоруссии, Западной Украины и Литвы. В СССР в то время находилось 66 718 детей польской национальности до 16-летнего возраста из вышеперечисленных районов [12]. На начало 1942 г. количество эвакуированных польских граждан в Казахской ССР составляло 103 757 человек. В Актюбинской области было размещено 5646 поляков, основную часть которых расселили в совхозах и колхозах. В июне 1943 г. по ходатайству Совнаркома СССР был образован Комитет по делам польских детей. При поддержке Комитета в Казахстане с 1943 по 1944г.было открыто 10 детских домов, где нашли приют 976 детей [13, с. 75, 77].

Самыми крупными по численности были детские дома в Южно-Казахстанской и Актюбинской областях. На территории Актюбинской области для польских детей функционировали два детских дома – в Актюбинске и районе Джурун.

Положение эвакуированных детей было тяжелым. В докладной записке инструктора отдела народного образования об обследовании детских домов области говорится о том, что они плохо обеспечены обмундированием: «...на 1756 детей имелось 800 штук пальто, верхнего, нижнего белья не хватало по одному комплекту. Дети дома малютки и детприемника совершенно не имели обуви. Еще хуже обстояли дела с постельными принадлежностями. На 1756 человек имеется 1000 штук одеял, 700 штук матрацев, совершенно нет простыней, дети спали по двое человек на койке» [14, л. 220].

Такая ситуация была во многих детских домах. В Уральске дети спали на койках по 4 человека. Не хватало белья, верхней одежды, постельных принадлежностей, посуды. Из-за отсутствия мыла дети не купались. Своё отношение к сиротам проявляли местные жители, которые усыновляли детдомовцев [15, л. 86].

Решением ЦК и СНК республики 21 января 1942 года было выделено для детских домов:

1. Обuvi кожанной – 1 500 пар
2. Пальто – 800 шт.
3. Костюмов верхних – 1 500 шт.
4. Белье нательное – 3 000 пар
5. Наволочки матрасные – 1 500 шт.
6. Наволочки для подушек – 1 500 шт.
7. Одеяла ватные – 800 шт.
8. Чулки – 3 000 пар.

Среди населения был организован сбор детских вещей. В результате удалось собрать 5 000 разных вещей, 300 тарелок, кровати, матрацы [16, л. 104-105].

Осенью 1941 года в город Семипалатинск прибыли дети из прибытии 200 детей из Белгорода и Курской области. При медицинском осмотре у детей выявили целый ряд инфекций (дизентерия, коклюш, ветряная оспа, дифтерия, целый ряд кожных паразитарных заболеваний, стригущий лишай, чесотка, конъюнктивит). Практически все дети были истощены. Медицинские работники включилась в организацию жизни и медобслуживание детей. Больные дети были изолированы и оставлены в учреждении, кроме дифтерийных больных, были организованы больничные палаты и обеспечены соответствующий уход и лечение. Спустя неделю в город прибыли еще 36 детей из Донбасса. Они были размещены в доме малютки. Эти дети прибыли в менее истощенном состоянии, но среди них было много больных затяжной дизентерией и брюшным тифом. Многие дети прибывали в Казахстан без документов – никто не знал даже их имен. Тем не менее усилиями всех, кто помогал измученным эвакуацией детям, удалось сохранить немало жизней [17, л. 104-105].

В годы Великой Отечественной войны на территории Казахской ССР не велись боевые действия, однако война не обошла ее стороной. Казахстан стал домом для огромного количества эвакуированных граждан СССР. В результате массовой эвакуации в годы войны общее число эвакуированного в Казахстан населения из России, Молдавии, Украины, Крыма, Белоруссии по разным источникам составило от 1,5 млн. до 1 млн. 941 тыс. человек.

Но одно можно сказать наверняка. Среди граждан сегодняшнего многонационального Казахстана немало потомков тех самых детей, которых везли в нашу страну в товарных вагонах в первые годы войны.

Список использованной литературы

- 1 О порядке вывоза и размещения людских континентов и ценного имущества. Постановление ЦК ВКП(б) и СНК СССР от 27 июня 1941 г. // Известия ЦК КПСС, 6, 1990. – М. – 290 с.
- 2 Центральный Государственный архив Республики Казахстан (далее –ЦГА РК). Ф.350. Оп.17. Д.30
- 3 Государственный архив Актюбинской области (далее-ГААО). Ф.30. Оп.1. Д.431. Л.7.
- 4 ГААО. Ф.13-П. Оп.11. Д.85. Л.4.
- 5 ГААО. Ф.85. Оп.1. Д.1403. Л.244.
- 6 Лихоманов М.И., Позина Л.Т., Финогенов Е.И. Партийное руководство эвакуацией в первый период Великой Отечественной войны. – Л.,1985. – С.24.
- 7 Александрова Г.И. Забота партии о детях-сиротах (1941-1945 гг.) // В сб.: Борьба партии за укрепление социально-политического единства советского общества. – Петро- заводск, 1981. – 150 с.
- 8 Александров В.Н., Александрова Г.И. О некоторых проблемах социальной политики Советского государства в годы Великой Отечественной войны. // В сб.: Социально-политические проблемы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. – Кострома, 1992. – С.75-82.
9. Manley Rebecca. To the Tashkent Station. Evacuation and Survival in the Soviet Union at War. –Cornell University Press, 2009. –296 p.
- 10 Славко А.А. Детские дома и школы для детей-сирот в России в годы Великой Отечественной войны и послевоенный период // Вестник Чувашского университета.– Че- боксары, 2010. № 1. –С. 79–88.
- 11 Сарсенбаева С.С., Аликеева Г.М., Шахиева А.М., Саятова А.С. Страницы истории материнства и детства в Казахстане в годы Великой Отечественной войны // Вестник КазНМУ: научно-практический журнал.– Алматы, 2015. № 4.– С. 713–716.
- 12 Иванов Ю.В. Польские дети в СССР во время Второй мировой войны // Новая и новейшая история.– М., 2012. № 2. –С. 44–52.
- 13 Степаненко Н.В. От депортации до реэвакуации бывших польских граждан 1940—1946 гг. // История. Память. Люди: материалы IX Международной научно-практической конференции, 27 сент. 2018 г. – Алматы, 2019. – С. 75–79.
- 14 ГААО. Ф.14. Оп.1. Д.1366.
- 15 Государственный архив Западно-Казахстанской области. Ф.4. Оп.1. Д.1550.
- 16 ЦГА РК. Ф. 1451, Оп.1. Д.6.
- 17 Из истории научных медицинских учреждений. Казахстан: 1941–1945 гг. Сборник документов и материалов. / Ответственный редактор Г.С. Сарсенова. (Составители О.С. Богданова, Б.А. Жуматаева, Е.М. Грибанова, В.Е. Печерских.– Алматы, 2015.– 230 с.

Научный руководитель: к.и.н., ассоциированного профессора Джумагалиева К.В.

ЛЕКСИЧЕСКАЯ ЕДИНИЦА «ГОСТЬ» В КАЗАХСКОЙ И РУССКОЙ ПАРЕМИИ

*Берлибек Т., Совет Е., студенты 1 курса
Казахский агротехнический университет им.С.Сейфуллина, г. Нур-Султан*

Аннотация. В данной работе были изучены и раскрыты такие понятия как паремия, пословицы и поговорки, а также было продемонстрировано различие между паремией, крылатыми словами и фразеологизмами. Были подробно исследованы паремия казахского и русского языка «гость» и «гостеприимство», и смысл создания паремичных единиц. Аргументы и факты сопровождаются примерами и доказательствами. В заключительной части был сделан вывод о развитии казахской и русской паремиологии.

Ключевые слова: паремия, лингвистика, пословицы, поговорки, фразеологизм, выражение, культура.

Паремия – это одна из самых важных концепций лингвокультурологического анализа и когнитивной лингвистики, так как именно данный термин включает в себя силу культивативной функции как языка, так и культуры. Паремия – это особый этап в развитии национально-языкового сознания. Иными словами паремия – это устойчивое выражение, являющееся предложением дидактического содержания. Паремия включает в себя: Пословицы – краткие фразы с назидательным, поучительным и глубоким смыслом (Примеры: без труда не вытянешь и рыбки из пруда; что посеешь – то и пожнешь). Поговорки – образное цельное словосочетание или выражение, отражающее какое-либо явление (Примеры: язык без костей; что упало – то пропало; уговор дороже денег)[1].

Зачастую паремию путают с фразеологизмами и крылатыми словами. Крылатые слова отличаются от паремии тем, что у них есть автор или создатель, в то время как автор паремии неизвестен[2]. Фразеологизм – это устойчивое выражение, которое можно заменить синонимом, к примеру «сделать на скорую руку» – быстро, торопливо, «рукой подать» – очень близко, «сидеть сложа руки» – бездельничать и т.п., в то время как паремию невозможно заменить синонимами.

Историей возникновения паремиологии занимались такие известные деятели мировой литературы как: А. Тейлор, М. Куни, Г.Л. Пермяков,

А.Г. Назарян, А.В. Кунина, Э.М. Солодухо, В.П. Жуков, К. Григас, В.И. Даль, В. Мидер и т.д.

Паремичные единицы созданы с использованием лексических, грамматических, выразительных средств создания контраста. Смысл существования паремии, отражающей этнический характер, объясняется тем, что в любой лингвокультуре определенное слово или фраза имеет свое значение в зависимости от истории создания, моральных норм, убеждений, культурного значения и частоты употребления [1]. Таким образом, паремии позволяют узнать больше о традициях, обычаях, менталитете, национальных стереотипах и психологии народа. Логико-семиотическая структура паремий всегда принадлежит определенному народу и является национальным универсумом.

В данной работе будут подробно рассмотрены понятия «гость» и «гостеприимство» в казахской и русской паремиологии.

Изначально слово «гость» произошло от латинского слова «hostis», что означало «чужеземец» или «враг» [3]. Однако с изменением мышления народа и его менталитета, слово «гость» стало обозначать человека, пришедшего навестить хозяев. Позже от слова «гость» произошло новое понятие «гостеприимство», что в словаре В.И. Даля обозначает радушное принятие гостей, посетителей, безвозмездный прием и угощение странников. Появление понятия гостеприимства отражает характер и особенности русского народа, так как у русского народа гостеприимство принято считать главной национальной нрав-

ственно-этнической ценностью. Из покон веков у русских было принято угощать посетителей и гостей только самым лучшим, что есть в доме, что демонстрирует щедрость русского народа. В число одних из самых известных паремий входят такие выражения как:

- Гостям стол, а коням столб
- Гостю щей не желей, а погуще лей
- На стол гостю мечи все, что есть в печи
- Чем богаты, тем и рады
- Гостю честь и место и др.

Русское гостеприимство было сформировано под влиянием особенностей и качеств, присутствующих в русском народе, таких как отзывчивость, щедрость, открытость, сочувствие, радушие, общительность и эмоциональность. Таким образом, отличительной особенностью паремий в русском языке является акцентирование внимание на взаимоотношениях хозяев и гостя, так как для хозяев всегда было важно обеспечение самых лучших условий для гостей. Например:

- Нежданный гость лучше жданных двух
- Гость доволен – хозяин рад
- Гость – не кость, за дверь не выкинешь
- Доброму гостю хозяин рад

Понятие «гость» в русском языке обретает разные значение в зависимости от тематических групп паремий, связанных с данным понятием: 1) личность хозяина и/или гостя; 2) открытость и радушный прием, показывающий широту души русской этнической группы; 3) щедрость угощения; 4) отношение к жилищу; 5) придерживание традиций и обычаев; 6) выражение благодарности гостями или хозяевами; 7) советы по приему гостей и 8) эмоциональное отношение хозяев к гостям [4].

Личность хозяина и/или гостя

- Гостю почет - хозяину честь
- Гостям дважды радуются: встречая и провожая
- Добрый гость всегда в пору
- Для дорогого гостя и ворота настежь

Радушный прием

- Редко свиданье – приятный гость
- Гость на гость – хозяину в радость
- Умел в гости звать, умей и угощать

Щедрость

- Чем хата богата, тем рада
- Пирог ешь, да хозяина не съешь
- Изба красна углами, обед – пирогами
- Про гостя хороше, а про себя поплоше
- Жалеть вина – не видать гостей

Благодарность

- Бог на стене, хлеб на столе
- Напой, накорми, а после вестей попроси
- Ваше дело – пить, а наше – говорить
- У нас на Руси прежде гостю поднеси

Обычай и советы

- На незвано не ходи, на неслано не ложись
- Погасил невзначай свечу – жди гостей
- В гости ходить, и к себе надо водить
- В чужом доме не будь приметлив, да будь приветлив
- У себя как хочешь, а в гостях как велют
- Нож со стола упал – гость будет, ложка или вилка – гостья
- Кто поперхнется, к тому спешный посол

Издавна русский народ осуждал негостеприимность некоторых людей, доказательствами чего служат такие поговорки как «он сам себе не рад», «зовут Фомою, а живет собою», «и в гости не ездит, и к себе не зовет», «есть чего слушать, да нечего кушать». Также в культуре русского этноса принято встречать гостей на пороге своего дома. При этом гостеприимство выражается путем использования слов «хлеб да соль», что в русском языке всегда означало радушно отношение к гостям: «хлеб на стол, так и стол- престол», «хлеба ни куска, так и в тереме – тоска», «плох обед коли хлеба нет».

В русском языке присутствует гораздо больше поговорочных единиц, связанных с гостеприимством или с понятием «гость» в целом, чем в казахском языке. В словаре В.И. Даля насчитано 73 поговорки о гостях и гостеприимстве [5].

В казахском языке существуют такие слова как «қонақжайлық» и «қонақ», что в переводе означает «гостеприимство» и «гость» соответственно. В данном языке существует огромное количество фраз, выражений и поговорок, показывающих гостеприимство казахского народа. С древних времен казахский народ был самым гостеприимным и щедрым, никогда не отказывал в помощи странникам и всегда был рад гостям. И по сей день в казахском народе считают, что гость – это очень уважаемый человек, который достоин самого теплого приема. В казахском языке существуют такие выражения как [6]:

- Қонақ келді — ырысын ала келді (Гость приходит — счастье в дом с собой приводит).
- Келгенше, қонақ ұялар, келген соң, үй иесі ұялар (Волнуется гость, когда в гости идет, хозяин волнуется, когда гость придет).
- Қонақты сөзбен тойғыза алмайсың (Гость словами сыт не будет).
- Қонағыңны алғысың ал (Благодарность гостя твоего, дороже золотого подарка его).
- Қонағыңның алтынын алма, алғысын ал (Золото у гостя не бери, а лучше благодарность проси).
- Көңіл кең болса, үйдің тарлығы білінбес (Души широта скрасит дома тесноту).
- Қонаққа келдемек бар, кет демек жоқ (Гостю "приходи" говорят всегда, но когда уходит не говорят никогда).
- Қонақ келсе есікке, жүгіріп шық, кешікпе (Если гость придет, беги к двери, не опоздай).

В казахской паремии также присутствует оценочная зона. Оценочная зона – это характеристика, позволяющая построить контраст, оценить или сравнить ситуации или явления. В данном случае будет рассматриваться оценочная зона понятия «гость» с эстетической, эмоциональной, интеллектуальной, нравственной и общей сторон [7].

Таблица 1- Понятие гостеприимства в казахской народной паремииологии с точки зрения оценочных зон

Оценочная зона	Примеры
Общая (плохой/хороший)	Жақсы болса алғаның, үйіңнен кісі кетпейді. жаман болса алғаның, шын досың да шеттейді. (Если жена хорошая, гости не переводятся в доме; если жена плохая, даже друг обходит твой дом).
Эстетическая	Құтты қонаққа тәтті тамақ (Почетному гостю почетное угощение). Ас иесімен тәтті (Пицца вкуснее с хозяином) Асы бар аяқ әдемі (Любая посуда хороша, когда наполнена едой.)

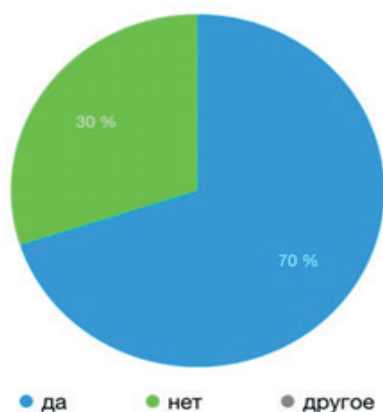
Эмоциональная	Асына тойғызбасаң да ақ ниетіне тойғыз (Бедность стола искупается щедростью души). Көңіл кең болса, үйдің тары білінбес (За широтой души бедность в доме незаметна)
Интеллектуальная (умный/глупый)	Жаман үйдің қонағы билейді (В плохом доме гость хозяин) Сыпайы қонақ сыйынды жейді Мылжың қонақ мыйынды жейді (Скромный гость съест что ему дают, а глупый проест все мозги)
Нравственная (добрый/злой)	Қонағын сыйламаған баласын ұрады, я үйін сыпырады (В присутствии гостя детей бить или пол подметать – неуважение гостю показать)

Таблица 2- Понятие гостеприимства в русской народной паремиологии с точки зрения оценочных зон

Оценочная зона	Примеры
Общая (плохой/хороший)	Желанному гостю горячий привет, незваному гостю — хозяина дома нет. Хочешь быть хорошим гостем — хвали хозяйку.
Эстетическая	Если уважаешь гостя, кинь кость и его собаке. Не попоив путника, не спрашивай о деле.
Эмоциональная	Идя в гости, гость волнуется, с приходом гостя хозяин волнуется
Нравственная (добрый/злой)	Встретил с радостью, а проводил с жалостью.

Был проведен социальный опрос среди студентов для осознания ценности гостеприимство в современном мире.

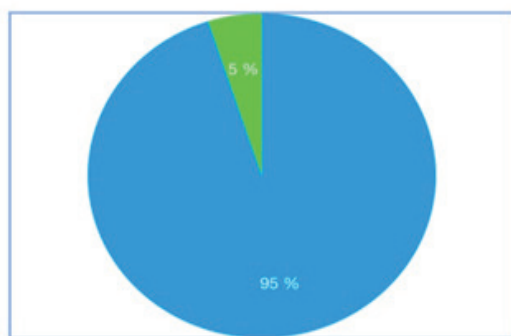
1. Любите ли вы ходить в гости?

2. Как часто вы ходите в гости?

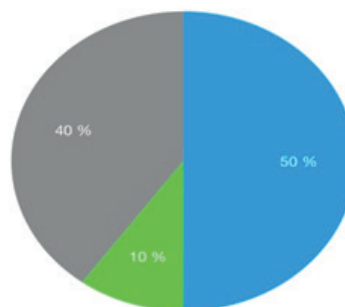

3. Какую ценность представляет «гость» для казахов?

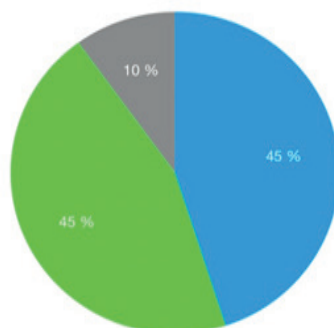
● Это особенность культуры казахского народа
● В этом нет ценности
● Другое

4. Обязательно ли в современном мире отвечать приглашением на приглашение(в гости)? Или это устаревшее правило?

● Обязательно ● Не обязательно ● Другое

5. Как вы относитесь к тому что к вам пришли в гости без предупреждения?

● Положительно ● Нейтрально ● Другое

Вывод. Что в казахской, что в русской народной паремиологии, начиная с древних времен и заканчивая современностью, огромную роль играло гостеприимство. Именно поэтому представители данных этнических групп с огромным уважением и почетом относились к гостям и радушно встречали посетителей. Русский и казахский народы считаются одними из самых гостеприимных народов в мире, доказательствами чего являются приведенные в качестве примера выше паремические единицы. Семантическая структура гостеприимства идентична что в казахском, что и в русском языках. Гостеприимство в культурах двух народов означает радужный и щедрый прием гостей и отличается своей полиструктурностью и многосторонностью.

Список использованной литературы

- 1 <https://moluch.ru/conf/phil/archive/24/733/>
- 2 Imanberdiyeva S. The idea of eternal country in the first epic poems of the Turkic people // Rukatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities, 2020, 12(4), с. 1-11
- 3 https://bashedu.ru/sites/default/files/dissovets_files/disrab/dissertaciya_lednevoy_a.v..pdf
- 4 <https://moluch.ru/conf/phil/archive/24/733/>
- 5 Даль В. И. Пословицы русского народа. – М., 1999
- 6 <https://www.soyle.kz/proverbs/index/page/2?cat=9>
- 7 <http://nblib.library.kz/elib/Journal/%D0%9E%D0%91%D0%A9%D0%95%D0%A1%D0%A2%E2%84%963/%D0%9A.%D0%9A.%D0%94%D1%83%D0%B9%D1%81%D0%B5%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B0,%20%D0%9A.%D0%9A.%D0%A2%D0%BE%D0%BB%D1%8B%D0%B1%D0%B0%D0%B5%D0%B2%D0%B0.pdf>

Научный рук.: д.ф.н., профессор Иманбердиева С.К.

ЗАМАНЫМЫЗДЫҢ ЗАҢҒАР ҒҰЛАМАСЫ (Қ. СӘТБАЕВ ХАҚЫНДА)

Базаров Ерден, 1 курс студенті

С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Нұр-Сұлтан қ.

Тарих тағылымы – азаматтың бойында ұлттық рухты қалыптастырып, азаматты мемлекетшіл рухта тәрбиелейді. Тарих тағылымын бойына сіңірген ұрпақта ұлттық құндылықтар қалыптасып, ұлт азаматының келбеті айқындалады. Ал оның негізінде зиялылықтың белгісі айшықталады. Егер де дүние жүзілік тарихқа көз жүгіртсек, әр ұлттың зиялылары өзіндік кісілік сипатымен ерекшеленеді. Бірақ олардың алдына қойған мақсаты біреу. Ол – ұлтқа қызмет жасау. Зиялы азаматтың ісі мен сөзінен үндестік байқалып, ұлт мүддесі жолындағы қызметінде мемлекетшілдік қасиеті қалыптасады. Азамат пен туған ел егіз ұғымдар. Тұлға мен мемлекет жарастығы нағыз зиялылар ісі арқылы қалыптаспақ.

XX ғасырдың бас кезінде Алаш қайраткерлері салған сара жолды әрі қарай жалғастырып, бұқара халықтың санасында сілкініс жасап, ұлттық тарих пен рухани құндылықтарды жаңғыртуда зиялы азаматтардың бір шоғыры пайда болды. Олар әміршіл-әкімшіл жүйе жағдайында ұлт мәселесі, ел болашағы төңірегінде жемісті жұмыс жасап, тарихи миссияны абыроймен атқарды. Осы тұрғыдан келгенде қайталанбас біртуар тұлға, тұңғыш геолог, ғұлама ғалым Қ.И.Сәтбаевтың 120 жылдық мерейтойы қарсаңында бірегей тұлғаның елі мен жері үшін сіңірген еңбегіне тоқталып кетпеске болмайды.

Қ.И.Сәтбаевтың өмір жолы-тағылымы мол тарих. Себебі Қ.Сәтбаевтың өмір жолы - кеңестік жүйедегі қазақ зиялыларының тыныс-тіршілігі мен мақсат-мұраттарының айнасы іспеттес. Осындай тағылымы мол тарихтан сабақ алу, өткенді ой елегінен өткізу болашақ ұрпаққа өнеге болары сөзсіз.

Еңбек жолын 1918–1919 жылдары Семейдегі педагогикалық курстарда жаратылыстану пәнінің мұғалімі болудан бастап, 1919–1920 жылдары Ақкелін болысындағы 4-ауылда мұғалім, 1920–1921 жылдары Баянауылда халық судьясы қызметтерін атқарады. Семинариядан кейін ауыл балаларына жаратылыстану пәнінен шыққан кітабында баяндалады [1].

Қызы Шәмшиябану Сәтбаева «Сәулелі әулет» атты кітабында жас Қаныштың қалыптасуына ата-анасы, оқыған ортасы және сол заманның озық азаматтары – туған ағасы Ғабдулғазиз Имантайұлы Сәтбаев, немере ағалары Әбікей Зейінұлы Сәтбаев пен Әбдікәрім Жәмінұлы Сәтбаев үлкен ықпал етті. Үшеуі де 37 жылдың жазықсыз құрбаны болды. Қабырғасын қайыстырған ағаларының қазасы Қаныш Имантайұлының өз болашағын терең ойлауға мәжбүр қылды» деп жазған [2]. Білімге құштарлығы, халық тағдырын салмақтау болашақ ғалымды білімін тереңдетуге талпындырды. Сөйтіп, Томск технологиялық институтының тау-кен факультетін Геологиялық барлау мамандығы бойынша бітіргеннен кейінгі өмірі Қазақстанның минералдық ресурстарын және рудалық кендер генеологиясын зерттеумен байланысты болды. Ел болашағын ойлаған ғалым жағдайдың ауырлығына қарамастан Екінші дүниежүзілік соғыс аяқталар кезде, Қазақ КСР Ғылым академиясының ұйымдастыру жұмысына басшы болып, оның дамуына белсене араласты. Ол қалдырған ғылыми бай мұраларының ішінде, әсіресе, әлемде ең таза мыс өндірілетін Жезқазғанның ірі мыс рудалы аудандар қатарына енуінің маңызы ерекше. Тәжірибелі ғалымдарды қатыстыра отырып, Сарыарқаның металлогендік және болжам карталарын жасауы Сарыарқа аймағында қара, түсті және сирек металдардың жаңа кен орындарының ашылуына мұрындық болды. Сондай-ақ, ол минералдық шикізатқа бай Сарыарқа, кенді Алтай, Қарағанды, Қаратау аймақтарында зерттеп, олардың стратиграфиясы, тектоникасы, құрылысы, металлогениясы, неохимиясы және шығу тегі туралы маңызды ғылыми қорытындылар жасады. 1927–1928 жылдары – Жезқазған, Қарсақбай,

Атбасар, Спасск аудандары, Қарағанды тас көмір алабы және Қаратау полиметалл кендері жөнінде жазылған ғылыми маңызы зор еңбектері жарық көрді. Жезқазған – Ұлытау ауданында мыстан басқа темір, марганец, көмір, қорғасын кендерін ашып, барлау нәтижесінде маңызды геологиялық қорытындылар жасаған. Қ. Сәтбаевтың жетекшілігімен Ұлы Отан соғысы жылдарында танк бронын құюға қажет марганец тапшылығы туған кезде өте қысқа мерзімде Жезді марганец кені барланып, іске қосылды.

Қ. Сәтбаевтың қолдауымен Алматыда Орта Азия геофизика тресі ұйымдастырылып, Қазақ КСР Геология және жер қойнауын қорғау министрлігі құрылды. Қазақстан Ғылым академиясын ұйымдастырып, ондағы бөлімдерді, оған қарайтын институттарды, зертханаларды, секторларды, базаларды жоспарлады. Ғылыми кадрлар дайындау ісіне үлкен жауапкершілікпен қарады. Ғылыми зерттеулердің өзекті мәселелерін халық шаруашылығының мүддесіне бағыттап, шаруашылық және мәдени құрылыстың басты мәселелерін шешуге белсене қатысты. Жезқазған кен-металлургия комбинатын, Қарағанды мен Балқаш металлургия зауыттарын, Ертіс-Қарағанды арнасын салу, Маңғыстау, Мұғалжар, Торғай өңірлерінің табиғи байлықтарын анықтау жөнінде зерттеу жұмыстарын ұйымдастыру, республикамыздың ірі минералдық шикізат қорларын – Кенді Алтайды, Қаратау фосфоритін Қостанай мен Жезқазған– Ұлытау өңірлеріндегі темір, марганец, т.б. көптеген кен орындарын игеру Қ. Сәтбаевтың еңбегімен байланыстылығы оның ерен еңбегінің көрінісі болып табылады [3].

Ел тағдырын әріден ойлаған ғұлама ғалымның геологиямен қатар мәдениет саласында, тарихта қалдырған еңбектері мол. 1931 жылы басылған А. Затаевичтің «500 қазақ әндері мен күйлері» жинағына ғұлама ғалым қазақ халқының музыкалық мұрасының інжу-маржаны болып есептелетін 25 әнді өзі орындап, орыс тілінде ғылыми түсініктеме беріп енгізуі қазіргі сол мұраларды сақтауда ұмытылып кеткен құндылықтарды жинақтауда орны толмас құнды дүниелер болып табылады. Ұлытау өңіріндегі басты-басты тарихи, мәдени, археологиялық ескерткіштерді зерттеп, Жезқазған-Ұлытау өңірінен көптеген этнографиялық мұраларды жинап, «Жезқазған ауданындағы көне заман ескерткіштері» атты еңбек жазды [4]. Бұл еңбегінде Ұлытау өңірі ежелгі металлургия орталығы болуымен қатар қазақ этносының саяси орталығы екенін дәлелдеді. Сонымен қатар, Ш. Уәлиханов жазып алған «Едіге» жырының мәтініндегі қазақ оқырмандарына түсініксіз араб, татар сөздерінен тазартып, қазақ тілінің жаңа орфографиясының негізінде қайтадан дайындады.

Ол халық ағарту саласында және жоғары мектептің дамуына ерекше көңіл бөлді, жоғары техникалық оқу орындарын политехникаландыру бағдарламасын ұсынды. Көп жылдар бойы Қазақ тау-кен институтының Мемлекеттік емтихан комиссиясын басқарды. Қ. И. Сәтбаевтың студент кезінде орта мектептерге арнап қазақ тілінде жазған «Алгебра оқулығы» педагогика саласына қосқан зор үлесі болып табылады. 1994 жылдары тәуелсіз Қазақстанның орта мектепке арналған төл оқулықтары мен оқу-әдістемелік кешендерін шығару қолға алынғанда қазақтың Ы. Алтынсарин атындағы Білім проблемалары ғылыми-зерттеу институтының директоры, профессор Н. Нұрахметовтың басшылығымен Қазақстанда қазақ тілінде жазылған оқулықтарды іздестіруде Қ. Сәтбаевтың «Алгебра» оқулығының құрастыру логикасы, оқушылардың таным деңгейіне сәйкестігі, құрылымы, мазмұны, жазылу мәнері талданды. Сол кезде кітап құрастыратын авторлар ұжымдары мен республика ғалымдары Қ. Сәтбаевтың күрделі ғылым салаларын зерттеумен қатар оқулық жазғанына ерекше таң қалып, «ұлт үшін туған ер» деп масаттанған еді.

Академик Қ. И. Сәтбаевтың дүниетанымының кеңдігін ғылымның барлық саласынан мол білімін Мұхтар Омарханұлы Әуезов: «Қаныштың бір үлкен ерекшелігі – ол химикпен де, биологпен де, физикпен де, медикпен де және тарихшымен де, филологпен де өздерінің ғылыми тілінде сөйлесе біледі» деп басқа ғалымдардан даралығын, мол білімін сипаттаған.

1969 жылы «Жайсаң жандар» атты қазақ зиялылары туралы естелік кітабында Қазақстан Ғылым академиясының академигі Қажым Жұмалиев Қ. И. Сәтбаевтың аса

білімдарлығы туралы «Қазақ КСР академиясының отырыстарын М. Әуезов «саңыраулар жиыны деп қалжындайтын, себебі ғылымның тіл мен әдебиеттен басқа салалары талданғанда сөз алатын ғалым тек Қаныш Сәтбаев болатын, қалғандарымыз үнсіз отыратынбыз» деген естелігі берілген [5]. Қаныш Имантайұлы Сәтбаевтың бір сырлы, сан қырлы азамат-ғалым болғанын осы аталған және әлеуметтік, саяси, экономикалық, ғылым салаларындағы басқа да еңбектері айқындай түседі.

«Жайсаң жандар» кітабының «Өнегелі өмір» атты тарауында академиктің өзі куә болған 1943 жылы қыс айында Алматы қаласына уақытша көшіп келген «Мосфильм» мен «Ленфильм» киностудияларының қызметкерлері, өнер қайраткерлері мен Қазақстан жазушы-әдебиетшілерінің біріккен мәжілісінде сөйлеген сөзін еске алады. Автор онда Қ. Сәтбаев Қазақстан жайлы, Қарсақбай, Жезқазған, Қоңырат, Қарағанды, Шымкент қорғасын зауыты, Ақтөбе химия комбинаты, қазақтың көп ғасырлық фольклоры мен көп жанрлы әдебиеті, шетел фольклоры, қазақ кеңес әдебиеті, қазақ жазушылары, қазақ әдебиетінің болашағы жайлы бағалы пікірлерін айта келе, Мәскеу, Ленинград кино шеберлерін Қазақстан жазушылары мен кино қызметкерлерімен бірлесіп жұмыс істеуге, жаңа сценарийлер жазып, заманға сай фильмдер түсіруге шақырған ой-пікірлерін тарқатып айтады [6].

1944 жылдан Қазақстанда Ғылым академиясын құру туралы ойластырады. 1944 жылдан 1946 жылдар аралығында 11 жаңа ғылыми-зерттеу институттары құрылды. Сонымен қатар, болашақ академияның бас ғимаратының жобасы жасалған. Қ. И. Сәтбаевтың арқасында Қазақстан геологиясы өндірістік және іс жүзінде ғана қолданылатын ғылым өлшемі шеңберінен шығып, адамзаттың ой әлемін қозғайтын биік дәрежеге жетті. Мемлекет және қоғам қайраткері, Қазақстан ғылымын әлемдік деңгейге көтеруге зор үлес қосқан ғалым, Қазақстан Ғылым академиясының алғашқы президенті, Ленин атындағы және Мемлекеттік сыйлықтардың лауреаты Қаныш Имантайұлы Сәтбаевтың өмірі мен қызметі ұлт мақтанышы және ұрпақты адастырмайтын темірқазықтай жарқыраған үлгі.

Ғалым өзінің саналы ғұмырын елінің игілігіне қызмет жасауға арнады. Қылышынан қаны тамып тұрған жүйеде ел аузында сақталған рухани мұрамызды түгендеп, зерттеу арқылы ұлттық мәдениеттің қоржынын толтырды. Томск технологиялық институтында оқыған кезінде-ақ халық ауыз әдебиетінің нұсқаларын жинап, Қарсақбай, Ұлытау өңірлеріне ең алғаш рет келген жылдары тарихи-этнографиялық, археологиялық зерттеулерін одан әрі жалғастырды.

Халқының ауыз әдебиетіне деген құштарлығы мен махаббаты ерте қалыптасқан Қаныш қазақ жерінің қай түкпірінде жүрсе де, ел ішіндегі ауыз әдебиеті үлгілерін жинап, жазып алумен айналысқан. Олардың арасында әндер де, жырлар да, аңыз әңгімелер мен батырлық дастандар да жетіп артылады. Табиғат сан қырлы талант пен терең білімді, зерде мен парасатты түгел бере салған дара дарын иесі өз халқының інжу-маржанын жоғалтпай мұқият жинап, оларды кітап етіп бастырып, зерттеу жүргізу қажеттілігін терең түсінді.

Қанышты батырлар жырының ішінде қатты қызықтырғаны «Ер Едіге» дастаны болатын. Себебі дастан ең көне жырлардың бірі. Халықта «Ердің басы Едіге» деген сөз бар. Сол бір ауыз сөздің өзі Едіге батырдың тарихтағы орнының қаншалықты ерекше болғанын көрсетеді. Сонымен бірге бір дастанның бірнеше вариантының болуы, оның тек қазақ халқы ғана емес, жалпы түркі халқына ортақ қаһарман болғанын көрсетеді [7].

Бүкіл әдебиетші қауымға мәлім 1927 жылы Қ. И. Сәтбаев Мәскеу қаласында «Ер Едіге» жырының бір нұсқасын бастырып, оған алғы сөз жазған болатын. Бір нұсқасы ғана дейтін себебіміз «Ер Едіге» жырының түрлі нұсқалары қазаққа жақын басқа түркі халықтарында да сақталған. Сонымен қатар қазақ халқының өзінде әр аймақта әртүрлі жыршылар жырлаған түрлі нұсқалары кездеседі.

«Ер Едігені» зерттеу барысында пайымдағанымыз сол ғасырларда Едіге туралы жыр қазақ арасында кең тараған және жиын-тойларда жиі жырланатын, елдің сүйіп тыңдайтын жыры болғанын аңғарамыз. «Қазақта ердің басы да Едіге, соңы да Едіге» деген сөз

қалған. Яғни Едіге халық жадында тек қана жүрек жұтқан батырлығымен ғана емес, қара қылды қақ жарған әділдігімен, от ауыз орақ тілді шешендігімен, ел басқарған көреген көсемдігімен, төрелігін тура табатын билігімен сақталған тұлға. Аттың жалы, түйенің қомында жүріп үздіксіз жаугершіліктен жапа шеккен халық жырауларының қиялынан туған аңыз кейіпкері ғана емес, тарихта Тоқтамыс хан мен Әмір Темір тұсында өмір сүрген белгілі тұлғалардың бірі. Едіге Алтын Орда дәуірінде хан-сұлтандарға ықпалды кеменгер кеңесші ғана болып қойған жоқ, олардың сыртқы жауларға қарсы жорығын ұйымдастырып, қол бастаған қолбасшысы болған бас сардар да. Мұнымен қоса хан алдында тек иіліп-бүгіліп бас шұлғи бермей, кезі келгенде хан адасып, астамсыған тұста бетке айтып, мысын басқан Тоқтамыстай ханды қашырып Темірланды састыра білген ержүрек бірбеткей қайсарлығымен де ерекшеленеді.

Қазақ ауыз әдебиетіндегі Қ. Сәтбаевтың осы «Ер Едіге» дастанын бастырып шығарып, оған алғысөз жазуы, ұлттық фольклордағы құнды да, құнарлы дүниелердің бірі саналып отыр [8].

Әлбетте, кісілік келбеті айқындалған тұлға ұлт алдындағы жауапкершілігін түсініп, өзінің білімі мен біліктілігін елінің игілігіне, халқының мүддесіне пайдалануға тырысады. Ал Қ.Сәтбаев дәл сондай тұлға болды. Бірегей тұлғаның халқының алдындағы үлкен еңбегі, «Ер Едігені» өңдеп, 1927 жылы Мәскеуде жеке кітап ретінде баспадан шығаруы еді. Кітапқа жазған алғы сөзінде, эпостың шығу төркіні, жанрлық ерекшеліктеріне қатысты ғылыми талдау жасайды. 50-жылдары академик қызметінен шеттетілгенде, осы «Ер Едіге» эпосын бастырып шығарғаны және де Қазақ КСР ғылым Академиясын теріс элементті кадрлармен толықтырғаны үшін айыпталды.

Қаныш Сәтбаев кен барлау ісінің шебері ғана емес, ұлы дала тарихының білгірі, жинастырушысы болды. Жезқазған өңіріндегі Алаша хан, Жошы хан, Домбауыл кесенелеріне жүргізілген археологиялық қазба жұмыстарының қасында болды. Тарих пен әдебиетке қатысты мәліметтерді жинастырып, қағазға түсірді. Сөйтіп, қазақ халқының құрамдас бөлігі болып табылатын мәдени құндылықтарымызды түгендеді. Алаш зиялыларының рухани өсиеттерін негізге алып, олардың ісін жалғастырып, халықтың ұлттық рухын көтеріп, тарихи санасын қалыптастыру жолында аянбай еңбек жасады. Қазақ ғылымының негізін салып, нағыз зиялылықтың үлгісіне айналды. Ұлт пен ұрпақ алдындағы азаматтық парызын абыроймен атқарды. Кеңестік дәуірде Сәтбаев сынды ерекше тұлғаның шығуы – феномен болды. Сәтбаев тағылымы – ұлт игілігіне қызмет жасау болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Қаныш энциклопедиясы, – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2011.
- 2 Материалы к отчету ЦИК КазАССР на III сессии ВЦИК 13-ого созыва. – Кызыл-Орда, 1928. – С.140.
- 3 Сәтбаева Ш. Қ. Сәулелі әулет. – Алматы: «Қазақстан», 1996.
- 4 Қаныш Сәтбаев. Энциклопедия / Бас редакторы Б.Ө. Жақып. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2011.
- 5 Сәрсекке М. Дара дарын. Роман-эссе. – Астана: Фолиант, 2008. – С. 218.
- 6 Сәтбаев Қ. 1 томдық / құраст. К. Ә. Ақышев, Т. М. Әлжанов. – Шымкент: «Оңтүстік полиграфия», 2007. – 384 б.
- 7 Сәрсекке М. Шығармалары. 4-т. Қазақтың Қанышы. – Астана: «Фолиант», 2015. – 640 б.
- 8 Sergienko E. A. (2013). The problem of relationship between subject and personality. Psychological Journal, Volume 34, No.2, 5-16

Ғылыми жекткішісі: т.ғ.к., қауымдастырылған профессор м.а., Абишева Ж. Р.

ФОРМИРОВАНИЕ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ НА ПРОИЗВОДСТВЕ ПИЩЕВЫХ ПРОДУКТОВ

*Абиджанов Ч., студент 2 курса
Казахский агротехнический университет им. С. Сейфуллина, г. Нур-Султан*

Каждый человек так или иначе сталкивается с производными пищевой промышленности, но не каждый задумывается о ее влиянии на окружающую среду. Пищевая промышленность – одна из крупнейших и важнейших отраслей экономики страны. И, в связи с этим, зачастую поднимается вопрос о ее влиянии на экологию.

Пищевая промышленность представляет из себя множество отраслей, которые отличаются между собой сырьем и конечным продуктом. К продуктам относятся: растительные масла, жиры, животные и растительные консервы, молочные продукты, кондитерские изделия, мясо и продукты из него, крахмал, сахар и другие.

Для отраслей пищевой промышленности стоит задача - увеличения эффективности производства, а также уменьшение объемов выбросов загрязняющих, отравляющих веществ в окружающую среду. Поэтому в развитых странах на сегодняшний момент активно изучают источники загрязнения и способы их устранения.

При всем разнообразии технологических процессов, оборудования и сырья, пищевые производства имеют общее: перерабатывается многосоставное сырье с задачей получения из него одного необходимого компонента. При этом эффективность данных процедур далеко не высока (15-30%). Оставшаяся часть идет в отходы, которые выбрасываются и редко утилизируются, хотя именно они и содержат ценнейшие вещества как: витамины, клетчатку, белок, микроэлементы и др. [1].

По степени интенсивности негативного воздействия на экологию первое место занимает грязная вода. Это обусловлено тем, что огромное количество воды расходуется на технологические нужды, такие как: мойка и очистка сырья, смывание в лотках и желобах, очистка оборудования и охлаждение. Такой уровень использования воды образует большое количество сточных вод на производствах. При этом, они крайне токсичны для почвы, водоемов и оказывают далеко не благоприятное воздействие на окружающую среду. Например, сброс сточных вод в водоемы быстро истощает запасы кислорода, что вызывает уменьшение популяции в них.

На сегодняшний момент есть возможность использовать сточные воды для орошения сельхоз культур и их удобрения. Этот метод, конечно, не достаточно эффективен и сложен. Поэтому существует и применяется радикальный метод – бессточное производство. Это направление является основным в решении проблем водного хозяйства предприятий.

Помимо сточных вод на предприятиях в атмосферу выбрасываются огромное количество загрязняющих веществ, такие как: монокарбоновые кислоты, эфиры уксусной кислоты лактаты, нафталин, диацетил, формальдегид, ацетат аммония, диметилбензол, этилбензол, антрацен, акролеин, масляная кислота, фенол, бензол. Наиболее вредные вещества, поступающие в атмосферу от предприятий пищевой промышленности, - органическая пыль, двуокись углерода (CO₂), бензин и другие углеводороды, выбросы от сжигания топлива [2].

Основные пути решения выбросов заключается в следующем: обеспечение предприятий новейшими системами фильтрации воздуха, использование безотходных технологий в производстве.

Большинство технологических приборов и агрегатов, установленных на предприятиях являются источниками неприятных запахов, которые негативно действуют на мораль-

ное состояние людей даже в том случае, когда концентрация раздражающих веществ не превышает допустимый уровень концентрации, установленный ГОСТом (ПДК).

Кроме того, предприятия пищевой промышленности представляют угрозу для экологии возможностью возникновения аварий, чрезвычайных происшествий с выбросом химически опасных веществ из-за человеческого фактора или других непредвиденных обстоятельств.

В разных предприятиях пищевой промышленности для охлаждения готовой продукции и сырья используются различные холодильные установки, которые, в свою очередь, используют аммиак для работы. Данные установки представляют повышенную опасность как для людей, так и для окружающей среды. А поскольку эти предприятия расположены в населенных пунктах, то аварии могут привести к тяжким экологическим последствиям.

Для решения проблем безопасности холодильников, необходимо применять новейшие технологии охлаждения. На молочных предприятиях можно улучшить или заменить холодильные установки на более эффективные. Например, «чиллеры», льдоаккумуляторами, которые наиболее эффективны при скачкообразном изменении холода [3].

Следует отметить, что производство пищевой промышленности имеет свойство бумеранга. Например, если объекты производства беспощадно выбрасывают в почву загрязнители, то и продукты, и сырье на этой земле будет расти с осложнениями и, тем самым, уменьшится общее количество и качество выходной продукции, что, в свою очередь, отразится на потребителях и, в конечном итоге, данное предприятие будет вынуждено закрыться. Так что, в интересах самих производителей - улучшение экологической обстановки и применение безотходных производств [4].

Тема безопасности продуктов питания - трудоемкая проблема, требующая огромных усилий ради ее решения, как со стороны ученых, так и со стороны производителей, государственных органов и потребителей.

Самое продуктивное, что может сделать потребитель это поддерживать производителя с экологически безопасным производством, путем покупки его товаров и услуг. В конечном итоге, те предприятия, которые не заботятся об окружающей среде либо не смогут конкурировать с другими производителями, либо сами поменяют политику производства с учетом всех причин, указанных выше.

Список использованной литературы

- 1 Челноков, А.А. Экологические проблемы Республики Беларусь и пути их решения / А.А. Челноков, Л.Ф. Ющенко, М.Е. Фридлянд. – Минск, 1999. – 147 с.
- 2 Тимофеева С.С., Хамидуллина Е.А., Дроздова Т.И. Оценка риска аварий аммиачных холодильных установок на предприятиях пищевой промышленности. Вестник ИРГТУ 2011. №1 (48) С. 64.
- 3 Волова, Л.А. Переработка биологических отходов: российское ноу-хау / Л.А. Волова // Экология производства. – 2007. – №7 – С.13–15.
- 4 Глухов, В.В. Экономические основы экологии / В.В. Глухов, Т.В. Лисочкина, Т.П. Некрасова. – СПб.: Специальная литература, 1995. – 280 с.: ил.

EMOTIONS AS LEARNING ENHANCERS OF FOREIGN LANGUAGE LEARNING MOTIVATION

Yermekova A.B.

Student of the Faculty Economy

Saken Seifullin Kazakh Agro Technical University, Nur-Sultan

From the first motivational studies, affective aspects have been considered to be as important as language aptitude in language learning success (Gardner & Lambert, 1972; Gardner, 1985). However, no consideration was given to these until humanistic education brought attention to the affective domain. Affective factors research in foreign language learning has concentrated on constructs such as self-esteem and learners' beliefs (Aragão, 2011). Although this research has advanced our knowledge of these factors, emotions have not yet been given enough attention in foreign language learning research (Imai, 2010).

Although the introduction of the humanistic methods e.g. The Silent Way, Community Language Learning and Suggestopedia acknowledged the important role of affect in language learning, some scholars did not consider this approach beneficial for language learning. While some authors favoured the use of affective strategies or humanistic activities in language classes (Arnold, 1998; Arnold & Brown, 1999), others state that English language teaching (ELT) teachers should be more concerned with the language they are supposed to help students learn (Gadd, 1998).

Currently, researchers recognize the need to review motivation from an affective perspective (MacIntyre, 2002; Dörnyei, 2005, 2007; Meyer & Turner, 2006). Nevertheless, motivation research in foreign language learning has largely focused on studying it as if motivation were a stable, non-dynamic construct which is not developed through interaction with teachers, peers, subject content and context (Dörnyei, 2000; Larsen-Freeman, 2001; Ellis, 2004; Shoaib & Dörnyei, 2004). Some studies have concentrated on establishing correlations between motivation and language proficiency (Ellis & Larsen-Freeman, 2006), while other studies have focused on identifying and analysing diverse motives and validating motivational theories, instead of concentrating on the development of motivational strategies than can help students to cope with the process of learning a foreign language (Cheng & Dörnyei, 2007). Consequently, motivation has largely been researched within a quantitative approach which has provided diverse results in the field of English language teaching.

Although some studies have been done on emotions in ELT (Hurd, 2008, Garret & Young, 2009; Bown & White, 2010; Imai, 2010, Aragón, 2011), they have not concentrated on the connection of these to the motivational behaviour displayed by foreign language learners. Due to this situation, our research question was: What effects do emotional experiences have on foreign language learners' motivation? Thus, this study aims to contribute to the body of knowledge on how foreign language learning motivation is shaped by emotions.

The motivation construct is a very complex one that cannot be analysed from an isolated angle (Dörnyei, 2001). Different motivational approaches have been developed in order to try to understand this multifaceted construct. Four motivational psychology theories have been selected as those informing the interpretation of this study's results: self-efficacy theory (Bandura, 1997), attribution theory (Weiner, 1992), self-worth theory (Covington, 1998) and self-determination theory (Deci & Ryan, 1985).

According to Bandura (1994), self-efficacy refers to "(...) people's beliefs about their capabilities to produce designated levels of performance that exercise influence over events that affect their lives" (p. 71). These beliefs are the ones that shape how people feel, think, motivate themselves and behave. According to this theory, people with a high level of self-

efficacy engage in tasks with the conviction that they possess the capabilities needed to succeed in them. In contrast, a person with a low level of self-efficacy avoids difficult tasks and resorts to their personal weaknesses to justify their lack of effort to pursue certain goals.

Self-efficacy beliefs affect human activity cognitively, affectively, motivationally and socially. People tend to plan what to do and how to achieve their goals, so this planning is shaped by the beliefs people have about their abilities to achieve such goals. Self-efficacy beliefs influence people affectively because, as a result of their ability assessment, some people are more prone to suffering from depression when involved in a challenging or threatening situation. However, positive self-efficacy feelings can encourage people to continue making their best effort in order to achieve specific goals. Thus, a person's life course is determined by the abilities they believe they possess.

Attribution theory assumes that human motivation is a result of the need to know the reason why something has happened. Thus, causal attributions of a phenomenon can be given to a person or to environmental factors. If a student, for example, has had very bad learning experiences which he or she attributes to his or her capacities, he or she might not be willing to participate in any learning activity again because he or she considers that the cause of failure is something he or she cannot change (his or her cognitive ability); however, if a learner considers that the reason for failure is that he or she did not make his or her best effort, then he or she could go into a new learning situation with the disposition to make his or her best effort so he or she can have better results this time. According to the most well-known scholar Weiner (1980), "The most salient causal inferences are ability and effort, but many other factors are also influential" (p. 393).

According to Covington (1992), self-worth theory "(...) assumes that the search for self-acceptance is the highest human priority, and that in schools self-acceptance comes to depend on one's ability to achieve competitively" (p. 74). Thus, in schools learners are considered as worthy as their abilities to achieve educational goals imposed by schools and teachers. As such, a student's value is measured only through school achievement. This being the case, in school achievement, the focus of student life, different actions are performed by students in order to protect their self-image. Ability equals worth in schools, and it is this premise that makes students develop strategies such as over striving or cheating to protect themselves from negative appraisal of their ability by their peers.

According to Ryan and Deci (2000), self-determination theory focuses on "(...) investigating people's inherent growth tendencies and innate psychological needs that are the basis for their self-motivation and personality integration" (p. 68). They consider that the construct of motivation lies in a continuum of self-determination that goes from amotivation (lack of motivation) through external, introjected, identified and integrated regulation (externally regulated) to intrinsic motivation (intrinsically regulated). Ryan and Deci's (2000) final type of motivation on the continuum, intrinsic motivation, is "(...) the inherent tendency to seek out novelty and challenges, to extend and exercise one's capacities, to explore, and to learn" (p. 70). In order for this type of innate motivation to be maintained, Ryan and Deci identify three conditions that need to be present: competence, relatedness and autonomy. Thus, it is not only that people need to feel competent in the different actions they perform throughout their lifetime, but they also need to feel that these actions are self-initiated in a supportive environment. Relatedness refers to the need people have to be accepted, respected and connected to significant others in their social environment. According to the abovementioned authors, the social environment in which people grow is a crucial determin

Emotional experiences were identified as having a significant role in Mexican students' motivational behaviour during classroom instruction. Educational scholars have affirmed that emotions play a significant role in motivation to learn (Garret & Young, 2009; Bown & White, 2010; Imai, 2010). In fact, participants in this study reported that attention to affect was the difference in the motivational behaviour they displayed in their language classes.

Emotional experiences had a significant influence on students' motivation. Emotions, both positive and negative, have an important impact on foreign language learners' motivation, since they can activate or deactivate motivational behaviour (Pekrun et al., 2002). Experiencing both types of emotions was considered significant for students' language learning process since they helped them to regulate learning, as well as to regulate emotions. Motivation was revealed as dynamic and evolving. Diverse emotional influences impacted the motivational behaviour of this study's participants. Although students experienced more negative situations than positive ones, they turned these into positive outcomes. The predominance of negative activating emotions (fear, worry and sadness) in this study might have triggered students' motivational behaviour to overcome those negative emotions in future academic tasks, and this might explain their motivation maintenance.

The frequent and sometimes intense negative emotions reported to be felt by participants in our study were not enough to diminish their overall motivation, since all the participants revealed themselves to be highly motivated to finish the ELT programme (Ryan & Deci, 2000). Negative emotions had the negative effect of causing demotivating behaviour in some students. However, students revealed that negative emotions led them to reflect on the situation experienced, which allowed them to re-evaluate the event and adjust their motivation accordingly. The reflection process described by participants included an attribution stage in which learners gave themselves an explanation of why the event resulted in that emotion (Weiner, 1992).

Participants of this study realised that although there were many factors influencing the way they reacted to emotional experiences, they could only change similar events in the future by improving their language level. As students attributed these negative feelings to their language proficiency, they immediately resorted to the use of learning strategies that helped them face negative emotions and kept them motivated. We believe this realisation during the reflection process is the one that led students to focus on those areas they needed to improve upon in order to enhance their language learning process. Thus, although negative emotions had an immediate negative effect on students' motivational energy, causing such behaviour as task avoidance and withdrawal from class participation, subsequent reflection allowed students to overcome that negative impact and to reenergise in order to continue their learning process.

Motivation in language learning cannot be developed in a vacuum; certain conditions need to be present before motivation can be initiated. Language learning is a process replete with negative and positive emotions, thus appropriate management of students' emotions is necessary for language teachers to enable them to help their students make their emotions work for them and not against them. The creation of a positive learning environment should therefore be the first aim language teachers strive for. This can be created through promoting group cohesion and establishing good teacher-student relationships. By showing genuine interest in students' learning processes, teachers will inspire trust, confidence and a motivating learning environment.

Reflection should also be encouraged so learners can understand their emotions better as learners, and this can help students set individualised goals to work toward. A peer-support scheme could be set up so students have a space to talk about their learning worries, and where feelings of affiliation can be promoted. Self-evaluation should be encouraged on a weekly or monthly basis so students can review the strategies they are using, the success—or lack of success—they are having with them, and can set new objectives to work towards.

More research needs to be carried out in diverse contexts in order to find out what outcomes are derived from negative emotions and how specific contexts modify their impact on motivation. Future research also needs to make a comparison of the emotional experiences encountered by lower-level and proficient learners. Do students at different levels react differently to the same emotional experiences?

This research has uncovered a range of context governed factors affecting language learning motivation. It also provides evidence for understanding the developmental process of motivation.

References

- 1 Ames, C. (1990). Motivation: What Teachers Need to Know. Teachers College Record, 91 (3), 409- 421.
- 2 Anderson, J. (1983). Cognitive psychology and its implications (2nd ed.). New York: Freeman.
- 3 Astleitner, H. (2000). Designing emotionally sound instruction: The FEASP-approach. Instructional Science, 28, pp. 169-198.
- 4 Brown, H. (1994). Principles of Language Learning and Teaching (3rd ed.). Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice Hall.
- 5 Bruner, J. (1966). Toward a Theory of Instruction. New York: W.W. Norton and Company.
- 6 Buckingham, J. (2014). Open Digital Badges for the Uninitiated. The Electronic Journal for English as a Second Language, 18(1).
- 7 Caponetto, I, Earp, J. & Ott, M. (2014). Gamification and Education: a Literature Review. Professor Dr.-Ing. Carsten Busch (ed.), Proceedings of the 8th European Conference on Games-Based Learning - ECGBL 2014, 50-57. Academic conferences and publishing international Limited, London (Regno Unito). ISBN: 978-1-910309-55-1.
- 8 Deterding, S., Sicart, M., Nacke, L., O'Hara, K., & Dixon, D. (2011) Gamification. using game- design elements in non-gaming contexts. In Proceedings of CHI Extended Abstracts, 2425- 2428.
- 9 Dickey, M. D. (2005). Engaging by design: how engagement strategies in popular computer and video games can inform instructional design. Education Training Research and Development, 53 (2), 67-83.

Scientific adviser: Baigoshkarova M.I.

ӘОЖ 811.512.

ҚАЗАҚ ТЕРМИНОЛОГИЯСЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫ

Біржан Т., 1 курс студенті

С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Нұр-Сұлтан қ.

Кез келген тілдің барлық салалар бойынша терминологиясын жасау, оны біріздендіру ғылыми және қоғамдық мәні жоғары жұмыс болып табылады. Терминологияны қалыптастыру – терминкомның міндеті. Осы ретте Ә. Қайдаров былай дейді: «Мемтерминком бүкіл термин шаруашылығына толық жауап беретін, термин жасау, ауыстыру, реттеу, қалыптастыру, жариялау, қолдану сияқты ұшан-теңіз жұмысты ұйымдастырушы, үйлестіруші, бағдарлаушы, бақылаушы, үкімет тарапынан қаржыландырылған, тұрақты мемлекеттік ресми орган сияқты статусы белгіленіп, қайта құрылу керек»[1].

Қазақ терминологиясы ХХ ғасырдың басында арнайы зерттеу объектісі ретінде қарастырыла бастады. Ғ. Мұсабаевтың пайымдауынша, ғылыми терминология элементтері Қазан революциясына дейін болған.

Қазақстанда терминология мәселесімен алғаш рет 1925-1935 жылдары Қазақ ССР Оқу Халық Комиссариаты жанындағы Методикалық бюро айналысты, оған бұл кезеңде арнаулы терминологиялық комиссия басшылық етті.

1933 жылы Халық комиссарлар кеңесінің №508 Қаулысымен құрылған Мемлекеттік терминология комиссиясының тұңғыш төрағасы профессор Қ. Жұбанов болды, ал комиссия мүшелері ретінде Асфандияров Б.К., Бірімжанов Б.А. еңбек етті.

1935 жылы Мемлекеттік терминологиялық комиссиясының жұмысы нәтижесінде, қазақ тіліндегі терминдердің дұрыс айтылуына және қоғам тарапынан қабылдануына ықпалын тигізген іс-шараның бірі Қ. Жұбановтың қазақ әліпбиінің құрамына «ф», «х» дыбыстарын қосуы болып табылады. Себебі «физика», «философия», «флора», «химия» тәрізді терминдердің бұдан бұрынғы жазылу кейпі «пизика», «пилософия», «плора», «қимия» түрінде болатын. Қазақ жазу тарихына зер салсақ, латын әліпбиінен орыс жазуына ауысуда да бұл терминком қызметкерлерінің орасан зор еңбегін көреміз. Халықаралық кірметерминдерді «я», «э», «ц», «ч» дыбыстарынсыз өрнектеу қиын. Аталған дыбыстарды қазақ жазуына бейімдеу нәтижесінде көптеген терминдердің айтылуы мен жазылуы біріздендірілді.

Мемлекеттік терминологиялық комиссия жұмысы Ұлы Отан соғысы болған кезеңде біраз тоқтап тұрды.

1945 жылы мемлекеттік терминком қайта бекітіліп, аталған ұйымның төрағасы әуелі І.О. Омаров, одан кейін Т. Т. Тәжібаев болды.

1951 жылы басылып шыққан «Атаулар сөздігі» сол жылдар жемісі деуге болады.

Қазақ ССР ғылым академиясы Тіл білімі институты терминком мәселесін мемлекеттік деңгейде қарастырды, теориялық-практикалық мәселелерді қозғады.

- 1962 жылы 170-тей халық пен ұлттың есімдері аталданды.
- 1963 жылы «Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі» жарық көрді.
- 1969 жылы Алматыдағы көше атаулары талқыланды.

1976 жылы терминкомның жаңа құрамын бекітіліп, оның төрағасы болып Ш.Ж. Жәнбеков белгіленді.

1984 жылы Мемлекеттік терминологиялық комиссияның жаңа құрамы қайтадан бекітілді. Мамандардың сараптауынан өткізілген терминдер мен терминологиялық сөздіктер және оқулықтар Тіл білімі институты құрамындағы Ғылыми кеңестің қарауына жіберілді.

Ғылыми кеңестің ұсынылған терминдердің «қазақ тілінің өзіне тән заңдылықтары бойынша жасалды ма?», «қазақша жатық па?», «терминдерінің мәні дәл ме?», «бекітілген терминдердің күнделікті практикадағы қолданысы қалай?» деген сұрақтардың жауабын табуы көздейді.

1960-70 жылдары қазақ терминологиясын жасау, қалыптастыру жұмысына атсалысқан ғалымдар қатарында Қ. Сағындықов, С. Кеңесбаев, М. Балақаев, Ә. Қайдаров, С. Бейішов, Б. Бірімжанов, К. Шәріпов, Ә. Қарағұлов, С. Жәутіков, Т. Мұсақұлов, М. Қаратаев, Ә. Сатыбалдиев, І. Жарылғапов, Ж. Смағұлов, Ә. Әбдірахманов, Р. Бөкейханов және т.б. болды [2, 9]. Кеңес Үкіметі халықтарына ортақ терминдерді жасау – сол заманда терминологияны қалыптастыруда басшылыққа алынған негізгі қағида болды.

Алайда 1990 жылдан бастап, яғни Қазақстан тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейін, халық өмірінде саяси-экономикалық өзгерістер түбегейлі орын алды. Қазақ тілі мемлекеттік тіл мәртебесіне ие болды, сәйкесінше мемлекеттік қызметті мемлекеттік тілде жүргізу міндеті алға шықты. Соған сәйкес Мемлекеттік терминологиялық комиссияның құрамы және оның атқарған жұмыстарының сапалық деңгейі де өзгерді.

1990-2003 жылдары терминком құрамы бірнеше рет өзгертілді, ал әр жылы бекітілген терминдер тізімі баспасөз беттерінде жарияланды. Терминкомның бұл кезеңде атқарған жұмысының нәтижесі ретінде кейбір терминдердің төмендегідей тізімін ұсынуға болады:

Мемлекеттік терминологиялық комиссия 1990-2001 жылдары бекіткен терминдер: *цитата – дәйексөз; юбилей – мерейтой, мүшелтой; юбияр – мерейгер; некролог – қазанама* [3; 411].

Мемлекеттік терминологиялық комиссия 1992 жылы бекіткен терминдер: *пособие – жәрдемақы; универсал – амбебап; самолет – ұшақ, приватизация – жекешелендіру; бартер – баспабас; гвардия – ұлан* [3, 415].

Мемлекеттік терминологиялық комиссия 1997 жылы бекіткен терминдер: *репатриант – оралман; пристав – жасауыл* [3, 428].

Мемлекеттік терминологиялық комиссия 1998 жылы бекіткен терминдер: *строй – сап; колонна – лек; команда – пәрмен; становись – саптал; смирно – тіктел; кругом – айнал; солдат – сарбаз; воин – жауынгер, архив – мұрағат; гармония – үйлесім; дом-музей – мұражай; прикладное искусство – қолданбалы өнер; притча – тәмсіл; фабула – желі; цикл – топтама* [3; 439-445].

Мемлекеттік терминологиялық комиссия 1999 жылы бекіткен терминдер: *гибель в огне – өртте опат болу; теплоотдача – жылу бергіштік; факел – алау, аудиовизуальная запись – дыбыс-бейне жазбасы; международный договор – халықаралық шарт; иск – іздеу; оптимальный – оңтайлы, ең қолайлы; опрос – сұрау-салу; фаза – саты, кезең; этап – кезең* [3, 453].

Мемлекеттік терминологиялық комиссия 1999 жылы бекіткен терминдер: *база – 1. база; 2. негіз; 3. қор; 4. қойма; класс – 1. тап; 2. сынып* [3, 462].

Мемлекеттік терминологиялық комиссия 2003 жылы бекіткен терминдер: *контекст – мәнмәтін; нулевая флексия – нөлдік қопарма; текст – мәтін; текстология – мәтінтаным; синекдоха – меңзем; окказионализм – тосын сөз; сатира – сықақ; декламировать – тақпақтап оқу; классификация – сыныптау; морфологический – принцип – морфологиялық қағидат, т.б.* [4, 8].

Қорыта келгенде, 1990 жылы еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін термин жасаудың бұрынғы дәстүрлері өзгерді. Терминологияны қалыптастыруда ұлт тілінің мүддесі бірінші орында тұруы керек. Терминологияны қалыптастыру ісінде термин жасамаға негіз болған әр түрлі лексикалық қабаттар, термин жасамның басты қағидалары мен әдіс-тәсілдері сияқты алғышарттар негізге алынды. Алайда соңғы жылдары көп варианттылық белең алып, терминдердің дәлдік, нақтылық, қысқалық белгілері ескерілмей, термин жасау процесінде бейберекетсіздікке жол берілді. Әр ұғымның айрықша белгісін білетін салааралық мамандар өзінше термин жасап, өз терминін қолдануға тиісті емес. Қазақ тілі мамандары арасында жаңадан жасалған терминдер жайында пікір алшақтығы байқалады. Әрине жаңадан жасалған терминдер құлаққа тосындау естіледі. Мамандардың бір тобы қолданыста бұрыннан бар орыс тілінің варианттарын кәдеге жаратып жүрміз десе, енді бір тобы жаңа жасалған терминдерді бірден қолдап жатады. Ғалым Құрманбайұлы Шерубайөзінің «Қазақ лексикасының терминденуі» атты монографиясында жазып кеткендей: «Егер белгілі бір ұлттың тілі қоғамдық өмірдің қандай да бір саласындағы қызметін атқара алмай жатса, ол үшін тілді кінәлау мүлде дұрыс емес. Оның себептерін сол тілдің дамуына мүмкіндік бермей отырған қоғамнан іздеу немесе өз тілін қажетті деңгейде дамытып, тиісті салада қолдана алмаған ұлттың өзінен көргені жөн» [5, 45]. Тіл – қоғамдық, тарихи, табиғи құбылыс болғандықтан, ол үнемі өзгеру, даму үстінде. Қоғамда болып жатқан өзгерістерді біз қалай қабылдасақ, сол сияқты тілде болып жатқан ғылыми жаңалықтар мен жаңа заңдылықтарды солай қабылдап жатамыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Қайдаров Ә. Қазақ терминологиясына жаңаша көзқарас. – Алматы, 1993.
- 2 Айтбаев А.Ө. Қазақ терминологиясының мәселелері. – Алматы, 1986. – 161 бет.
- 3 Нұрмаханов А. Терминологиялық жинақ. – Алматы, 2002. – 472 бет.
- 4 Казахстанская правда. // Термины, утвержденные 24 декабря 2003 года на заседании Гостерминком при Правительстве РК. – 2003. – 30 января, – 8 с.
- 5 Құрманбайұлы Ш. Қазақ лексикасының терминденуі. – Алматы: Ғылым, 1998. – 208 бет.

Ғылыми жетекші: ф.ғ.к., Бичсмильдина Д.Д.

ҚАЗІРГІ ЖАСТАР, ОЛАРДЫҢ СӨЙЛЕСУ МӘДЕНИЕТТІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Болатханова А., 1 курс

С. Сейфуллин атындғы Қазақ агротехникалық университеті, Нұр-Сұлтан қаласы

Адамдармен қарым-қатынас - бұл адам өмірінің негізі. Адам - басқалармен әлеуметтік өзара әрекеттесуді қажет ететін әлеуметтік болмыс. Жылдар өте келе жанасөздер пайда болады, терминдер ғылыми және ауызша. Сондықтан, бүгін біз жастардың ауызекісөйлеуерекшеліктерін қарастырамыз.

Сіз жасөспірімдермен қаншалықты жиісөйлесесіз және кейбір терминдердің мағынасын түсінбейсіз бе? 18 жастағы жасөспірім ретінде мен өзім жастарленгін қолданамын жәнеаға буын біздің қарым-қатынасымызды әрқашан түсінеалмайтынын жиі байқаймын.

«Жаргон» қайдан пайда болады және жастар бұл жаңалықтарды күнделікті өмірде неге қолданады?

Алдымен жастар сленгінің не екенін қарастырайық.

Жастар сленгі - қазіргі лингвистикадағы ең ашық және мобильді жүйелердің бірі және тілдің ерекше формасы болып саналады. Жастар сленгі-бұл көптеген адамдардың жасына байланысты қарым-қатынас құралы. Жастар сленгінің тасымалдаушылары, әдетте, 12-30 жастағы адамдар.

Жастар сленгі бірқатар функцияларды орындайды. Оның көмегімен жастар «өздерін» «бөтен адамдардан» ажыратады; өзін аға буынға және қоғамның ресми институттарына қарсы қояды; әзіл мен шығармашылықта өзін-өзі көрсетеді; әдеби тілде тиістісөздер жоқ ұғымдарды білдіреді [1, 5].

Тұрақты кәсіби жаргондардан айырмашылығы, жастар жаргоны тез өзгереді. Бұл, мүмкін, тілдің ең мобильді бөлігі. Неологизмдер үнемі пайда болады, ал бұрынғы сөздерсәннен шығып, бірнеше жылдан кейін «старперді» - өткен ұрпақтың өкілін дәл анықтауға мүмкіндік береді.

Кейде жаңа терминдерге қол жеткізу оңай емес, ал біреу үшін бұл мүмкін емес, өйткені жастар ұйықтамайды, дамиды және онымен сөйлесу. Жаргондардан басқа, жасөспірімдер белгілі бірсөз тіркестерін қысқартуды немесе «жеңілдетуді» ұнатады. Бұл тізім күн сайын өсіп келеді, ал жастарсол сағатта ұстап алады.

Сленг үнемі дамып, өзгеріп отырады, бірақ оны қалыптастырудың белгіленген тәсілдері бар:

* Басқаелдерден сөздерді қарызға алу(мысал: сұрау(сұрау) – Асқат, go (бару) – go (серуендеуге немесе басқа жерге барыңыз))

* Аффикация - яғни аффикстерді сөздің түбіріне немесе негізіне қосу.

* Мысалы: «мұғалім» - «мұғалім», «днюшка» - «туған күн», «Аға» - «аға». Сонымен қатар, - ОЖ («видос» - «бейне»), - ак (депрессия – депрессия) және т. б. сияқты жұрнақтар бар.

* Полисемия - полисемия, көп мағыналы, яғни сөздің мағынасымен өзара байланысты екі немесе одан да көп мағыналары бар: шарлау:

1)бір нәрсені іздегенде, 2) жаргон. «бір нәрсені түсіну» [2, 15];

* Метафорика - сөздердің стандартты мағынасы басқаша болған кезде: қайнатылған-түсінбеушілік сезімі, жеңіл соққы

* Сөз тіркестерінен қысқартулардың ішінара немесе толық қалыптасуы.

* Күлкілістенді: безбабье – ақшаның жетіспеушілігі («әжеден» – ақша).

Сленгтің қалай қалыптасатынын түсіну қиын, ол эмоционалды субтекстер мен өрнектерге толы. 1992 жылы «Шатыр кетті» деген жаргон пайда болды, оны бұған дейін ешкім түсіне алмады. Осы ашылудан кейін ол орыс тілінің сөйлеу түріне жатқызылды. Бүгінгі күні осы өрнектен басқасленгтер мен метафоралық бұрылыстар пайда болады. Мысалы, айна арқылы ойлау - адам өзінің мінез - құлқын тек айналасындағы адамдарға ғана емес, сонымен қатар қоршаған жағдайларға, сыртқы факторларға қарап, оларды дұрыс түсінеді; сөйлем-мейрамхана шоты және т.б.

Сленгтің шекарасы жоқ, сондықтан оны толығымен зерттеу қиын және оны тек шартты түрде жасауға болады. Бірақ сленг тез таралады, ірі қалалардың орталығынан бастап, ауылдар мен аз танымал тұрғындарға дейін.

Сленг тілдің «ластаушысы» емес, ол лингвистика тақырыбында өте қызықты. Оған бағынатын барлық процестер стандартты сөйлеуге қарағанда тезірек жүреді, сөйлеудің бұл түрі нормаға ие емес және оқуға қол жетімді.

Сонымен қатар, жаргонды қолдана отырып, адам айтылғанның мағынасын мұндай сөйлеуді түсінбейтін адамнан жасыраалады. Кейде бұл күлкілі түрде жасалады, ал әзіл слингке тән, бірақ бұл туралы білмейтін адамдар үшін түсініксіз.

Сленг бірнеше себептерге байланысты тез дамиды. Олардың бірі: жастар өмірі тез және алдын-ала болжанбайды.

Жақында танымал болып келе жатқан компьютерлік ойындар саласында да өзгерістер болып жатыр, бұл жаңа сөздердің пайда болуына және қолданылуына әкелді.

Сленг әртүрлі және тұрақты емес болғандықтан, ол үнемі өзгеріп отырады. Жастардың өмірінде процестер жүреді, оның барысында кейбір сөздер өзгереді, ал басқалары оларды ауыстыруға келеді.

Адамның стандартты сөйлеуінде сөздер мен олардың мағыналары бірнеше онжылдықтардан кейін өзгеруі мүмкін, бірақ дамуы өте тез жүретін және әр бесжылдықта өзгертін жастар жаргоны жағдайында емес.

Бірақ тек 21 ғасырдың жастары жаргон тіркестерін қолдана ма? Жоқ!

Жастар социолектісінің сөздік қоры қалай толықтырылғандығы туралы идеялар тарихи дереккөздерді береді. Германияда XVIII-XIX ғасырлардан бері бурше жаргонының 25 сөздігі сақталған (сол кезде студенттер бурш деп аталған). Сонымен бірге, ол пайда болды әлі ерте. Алғашқы ескертулер XVI ғасырда кездеседі, ал «өз» тіліндесөйлейтін студенттік корпорациялар құрылған неміс университеттері XIV ғасырдан бастап пайда болды.

XIX ғасыр оқушыларының жаргоны мемуарларда, хаттарда және көркем әдебиетте сақталған. 1862-1863 жылдары Николай Помяловскийдің «Бурса очерктері» жарық көрді [3, 21].

Лолларды кейіпкерлері-семинария студенттері-ерекше тілде сөйлейді. Оған назар аудару үшін автор, өткен семинаристің өзі, тіпті Бурсак сөздерін басқа шрифтімен ерекшелеген:

қараған - көз,

жою – ойып алу

Рождестволық бет,

жару - ұру

стилонит - ұрлау және т.б. [4, 13].

Осылайша, біз сленг сөзінің мағынасын зерттедік, сөйлеу өзгерістерінің пайда болу себептерін қарастырдық. Сленгті қолдану жаңалық емес, керісінше ескірген, қалыптасқан қасиет деп есептелетінін көреміз. Кез келген адам «жаргон» пайдалана алады, ол жасына және уақытына қарамастан, барлығына қол жетімді, бірақ басқалар түсіне ме? Өйткені, сленгті қолдану – өскелең ұрпақтың құқығы

Пайдаланылган әдебиеттер

- 1 <https://moluch.ru/archive/146/41110/>
- 2 <https://anews.com/novosti/131249527-molodezhnyj-sleng-2021-chto-takoe-krash-krinzh-vpiska-i-padra-slovary.html> (1)
- 3 https://spravochnikvs.com/kul_tura_rechi_sovremennoj_molodezhi
- 4 http://www.ijscel.net/article_245436.html

УДК 94(47).084.3(045)

ГОЛОД И ДЕТСКАЯ БЕСПРИЗОРНОСТЬ В 20-Е ГОДЫ XX ВЕКА В АКМОЛИНСКОЙ ОБЛАСТИ

*Даниленко К., студент 1 курса
Казахский агротехнический университет им. С. Сейфуллина, г. Нур-Султан*

Первая мировая война и бурные революционные события начала XX века катастрофически отразились на социальном положении населения. В этой ситуации самыми незащищенными и обездоленными оказались дети. Проблема беспризорности детей особенно остро возникает в период войн, массовых эпидемий и голода. Одна из главных причин детской беспризорности является разрушение семейного быта. Бездомный ребенок оказываясь на улице, вынужден вести борьбу за выживание. В 20-е годы в городах было множество беспризорных детей. Не имея близких, они скитались в поисках пищи, приюта. Очень часто они попадали под влияние преступных элементов. Решить проблему беспризорности можно было только на государственном уровне. Государственным органам и общественным организациям предстояло приложить все усилия для спасения бездомных детей. Беспризорность не была специфическим явлением Советской власти. Она неминуемо возникает в переломные периоды, когда государство и общество переживают глубокий кризис в экономической, политической и социальной сферах.

До 1926 года определение понятия “беспризорный” не было. Одними из первых свое видение данного термина нашло отражение в работах М.Н. Гернет[1, с. 68], П.И. Люблинского[2, с. 302], В.И. Куфаева[3, с. 350]. Под беспризорностью понималось отсутствие у детей и подростков постоянного места жительства, определенных занятий, семейного или государственного попечения и систематического воспитательного воздействия в результате потери родителей, ухода из семьи, бегства из воспитательного учреждения.

В 1921г. в значительной части РСФСР разразился голод. Нужны были специальные меры для того, чтобы охранить жизнь и здоровье детей. Нужно было координировать работу всех ведомств в этом направлении, заставить их еще более энергично работать. Несколько раньше этого, 27 января 1921г., президиум Всероссийского центрального исполнительного комитета постановил: «Образовать при ВЦИК Комиссию по улучшению жизни детей с контрольно-содействующими функциями в составе семи человек: Председателя – т. Ф.Э. Дзержинского и шести членов, по одному от Наркомпрода, Наркомпроса, НКРКИ (Народный комиссариат Рабоче-крестьянской инспекции), ВЦСПС (Всесоюзный центральный совет профессиональных союзов), Наркомздрава и ВЧК (Всероссийская чрезвычайная комиссия), утверждаемые Президиумом ВЦИК (Всероссийский центральный исполнительный комитет) персонально»..

10 февраля того же 1921 г. было принято президиумом ВЦИК Положение о Деткомиссии, которое гласило: «На Комиссию по улучшению жизни детей возлагаются следующие задачи:

а) помощь в отношении продовольствия, жилищ, топлива и т.д., учреждения, которым вверяется забота о детях, и в первую очередь оказание помощи учреждениям, ведающим охраной жизни и здоровья беспризорных детей;

б) наблюдение за выполнением постановлений центральных и местных органов, изданных в ограждение детей и в целях обеспечения их всем необходимым, а также законодательная инициатива по этим вопросам;

в) издание на основе действующих законов и поставленной центральной власти в пределах прав Комиссии распоряжений, касающихся охраны жизни детей»[4, с.3-4].

Одной из главных причин детской беспризорности в Казахстане стал голод 20-30 - х годов. Масштабным голодом стал в Акмолинской губернии. Сельское население бежало от голода в Акмолинск, пытаясь найти работу и пропитание. Детские дома были переполнены беспризорными детьми. Население употребляло в пищу кошек, собак, суррогаты[5, л. 25].

По статистике на 1 декабря 1921 года в Казахстане насчитывалось 128 000 беспризорных детей. В конце же декабря эта цифра возросла до 158 000, в январе же достигла 333 043 человек [5,](ГАРФ, 175: 1). Ростом числа беспризорников было обеспокоено и правительство. В августе 1921 года состоялось заседание Президиума КирЦК, где рассматривался вопрос о положении детей-сирот. В докладе Айтиева А.говорилось о 132 детских домах, в которых на тот момент проживало 44 698 сирот. Этим детским домам пришлось столкнуться с огромными трудностями. Не все дети были обеспечены одеждой, не хватало продуктов питания, обуви, предметов быта, мебели. К тому же многие из них болели тифом, холерой, страдали от дизентерии [6, л.71].

В 1922 году в Акмолинской губернии насчитывалось 14 детских домов, где находилось 9 тыс. 426 детей и 4 приюта для содержания младенцев с грудного возраста до 3 лет. Как констатируют источники, детская смертность была высокой и достигала 40 % [7, л. 42]. Аналогичная ситуация была и в других городах Казахстана. Партийные работники зачастую брали детей к себе домой. Положение детей крайне тяжелое вследствие отсутствия, главным образом, белья, обуви и теплой одежды, чему способствовало в значительной степени прекращение оказываемой центром помощи присылкой детского обмундирования и обуви. Дети детских домов имели только одну смену белья. Партийные работники Семипалатинской и Акмолинской губерний брали на воспитание детей из детских домов. Питание в этих детских учреждениях было скудным. Рацион питания составляли в основном хлеб и пшено, редко мясо. На содержание детских домов из местных средств отпускаются мизерные средства, вследствие их дефицитности. В общем, в 1920-1924 годах в губерниях КССР насчитывалось 196 детских учреждений числом детей в 15156 человек, беспризорных детей, находящихся вне всякой помощи, по неточному подсчету на 1 января 1924 года, насчитывалось до 45000 человек, которые распределялись по губерниям следующим образом: Оренбургская – 4596 человек, Кустанайская 5800, Акмолинская – 6900, Семипалатинская – 8000, Уральская – 10600, Букеевская – 2200, Актюбинская – 2404.

В связи с недородом большинства губерний КССР, первые места среди которых занимают губернии Уральская, Актюбинская, два уезда Акмолинской губернии и частично Оренбургская, детская беспризорность городов значительно увеличилась притоком детей из деревень. Так, например, в Акмолинской губернии количество беспризорных детей вне детских домов составляло 2963 человека. Положение этих детей было кошмарное. Дети наводняют улицы городов, живя в разрушенных зданиях, в сараях, около вокзалов, грязные, полураздетые и зачастую больные. В поисках средств к существованию они становятся ворами, спекулянтами и т.п. Из-за голода значительно возросло число беспризорных в таких городах как Оренбург, Уральск, Актюбинск, Акмолинск. В основном это были дети из сел и деревень. Так, например, в Акмолинской губернии количество беспризорных детей вне детских домов составляло 2963 человека. Положение этих детей было кошмарное. Дети наводняют улицы городов, живя в разрушенных зданиях, в

сараях, около вокзалов, грязные, полураздетые и зачастую больные. В поисках средств к существованию они становятся ворами, спекулянтами и т.п. [8, с. 6-7]

Одной из первоочередных задач являлась организация советской общественности для борьбы с беспризорностью. В этих целях было необходимо:

а) организовать повсеместно общества «Друг детей» и усилить их деятельность, подкрепить активными работниками существующие организации этого общества, расширить сеть его ячеек при предприятиях, учреждениях, жилтовариществах, домах коммуны, клубах, избах-читальнях, на селе ит.д.

б) обеспечить возможность практического участия членов общества «Друг детей» в борьбе с детской беспризорностью. Во всей этой работе активное участие должны были принимать профессиональные союзы, Коммунистический союз молодежи и женотделы, которые должны были выделять своих активных членов для работы в организациях и ячейках общества «Друг детей».

в) усилить общее руководство работой общества «Другдетей».

Система борьбы с беспризорностью должна была соответствовать двум основным задачам:

а) проведению мероприятий по предупреждению детской беспризорности;

б) по охвату беспризорных детей в первую очередь, находящихся на улице, тем чтобы подготовить их к трудовой самостоятельности жизни.

Большое значение в деле борьбы с беспризорностью имело привлечение средств органов социального страхования на покрытие расходов по содержанию в детучреждениях детей рабочих и служащих [9, с.39].

Система ликвидации беспризорности включала выявление и контроль за безнадзорными детьми, неблагополучными семьями, социальную помощь и профилактику беспризорности. Организовывались детские воспитательные учреждения интернатного типа — детские дома, трудовые коммуны, школы-колонии, школы- коммуны, детские «городки» (представляли собой объединение нескольких детских домов, школ, ФЗУ с обслуживающей их инфраструктурой и подсобными учреждениями) и пр. Ликвидация беспризорности также требовала проведения санитарной обработки обитателей подвалов и улиц, в необходимых случаях — лечения, организации питания и учебы детей, предоставления жилья и работы подросткам. Для этого на предприятиях были введены специальные 7 %-ные квоты для производственного обучения и трудоустройства подростков. Одним из основных методов борьбы с детской беспризорностью и преступностью государство считало создание сети разнообразных детских учреждений для сирот и беспризорных, опыт которых отражен в обширной литературе и в архивах республики [10, с 120].

КазЦИК ходатайствовал перед Центральной Комиссией по борьбе с неурожаем об отпуске средств «в сумме 472584 руб. на питание и организацию первичных учреждений — питательных пунктов или столовых в течение 7 зимних месяцев для беспризорных детей» [7, л.57].

Для борьбы с детской беспризорностью и голодом планировалось открыть питательные пункты. Сеть питательных пунктов должна была раскинуться по волостным центрам, из расчета по 50 человек в среднем на каждый пункт. Общее количество детей, нуждающихся в помощи питанием, в сельских местностях достигало «12668 человек, которые по губерниям распределяются следующим образом: Актюбинская — 5564, Букеевская — 2158, Акмолинская — 1013, Уральская — 1122, Павлодарская — 1075, Атбасарский уезд — 593 человек» [7; 66 об.]

Точных сведений о численности голодающих детей по республике и по отдельным губерниям не было. Данное обстоятельство делало невозможным плановое снабжение губерний детскими продовольственными пайками. Поэтому первым делом Детская комиссия попыталась установить численность детей в различных регионах для организации снабжения их соответствующим количеством пайков по специально разработанной норме. Суточные нормы первоначально не были едиными для всей республики, а уста-

навливались в зависимости от местных условий. В среднем по стране каждому воспитаннику закрытого детского учреждения в сутки полагалось «200–300 г хлеба, около 100 г мяса или рыбы и столько же крупы, 300–400 г картофеля, по 12 гр. соли и сахара. В некоторых губерниях в продовольственную норму включали также яйца (по 20 в месяц), молоко (по стакану в день) и овощи (около 200 гр.)». Положение с питанием детей характеризует телеграмма губ-исполкома в КазЦИК: «Кирнаркомпродом разрешено для детдомов только 500 пайков, вместо бывших 6710. Детей 10000, положение ужасное, приходится выбрасывать их на улицу. Примите срочные меры». Некоторые детдома месяцами не получали продукты, и дети разбежались, чтобы не умереть с голоду.

В общей сложности в эти годы более 2300 тыс. человек голодали, около 1 млн человек умерли от голода и болезней. Следует учитывать, что данные сведения неполные, так как регистрация голодающих в Казахстане стала проводиться лишь с ноября 1921 г. И если в ноябре 1921 г. в Казахстане, по данным Народного Комиссариата здравоохранения, голодало «1559911 человек, или на 1 тыс. человек приходилось 315 голодающих, то уже в апреле 1922 г. численность голодающих достигла 2471740 человек» [11; 53].

О голоде 20-х годов и положении голодающих писали и зарубежные исследователи. Следует выделить работу Роберта Конквеста, в которой дается яркая картина голода в Казахстане [12].

Голод 1921–1923 гг., охвативший повсеместно весь Советский Казахстан, на его фоне вспыхнувшие эпидемии тяжелее всего отразились на положении детей, лишая их здоровья и даже жизни. Все это в совокупности позволяет нам считать проблему борьбы Советской власти с голодом и ростом числа беспризорных детей в 1920-е гг. нерешенной.

Список используемой литературы

- 1 Гернет М.Н. Социально-правовая охрана детства за границей и в России / М.Н. Гернет. — М.: Право и жизнь, 1924. 68 с.
- 2 Люблинский П.И. Борьба с преступностью в детском и юношеском возрасте: социально-правовые очерки / П.И. Люблинский. — М.: Юрид. изд-во Наркомюста, 1923. — 302 с.
- 3 Куфаев В.И. Юные правонарушители. — 2-е изд. / В.И. Куфаев. — М.: Новая Москва, 1925. — 350 с.
- 4 Борьба с детской беспризорностью / подред. Я.А. Перель, А.А. Любимовой. — М.: Педагогическое издательство Москва, 1932. — С. 106.
- 5 ЦГА РК. — Ф. 82. — Оп. 1. — Д. 212.
- 6 ЦГА РК. — Ф. 82. — Оп. 1. — Д. 280.
- 7 ГААО (Государственный архив Акмолинской области). — Ф. 115. — Оп. 1. — Д. 5.
- 8 Сактаганова З.Г., Карсакова Г.Б. Влияние голода на рост числа беспризорных детей в Акмолинской губернии в 1920-е гг. // Вестник КазНУ, №3(86). - Алматы, 2017. - С.4-10.
- 9 Бас Ю. О. Борьба с детской беспризорностью в 20–30-е годы XX века // Научно-методический электронный журнал «Концепт». – 2015. – Т. 13. – С. 4366–4370.
- 10 Луначарский А.В. Дзержинский в Наркомпросе / А.В. Луначарский // О Феликсе Дзержинском: воспоминания, очерки, ст. современников / Сост. И.Е. Поликаренков. — М.: Советская Россия, 1987. — 333 с.
- 11 Сактаганова З.Г., Карсакова Г.Б. Детская беспризорность в Акмолинской губернии в 1921–1923 гг. и меры по ее ликвидации // Вестник КарГУ, №1(89). - Караганда, 2018. - С.49-56
- 12 Conquest Robert «The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror Famine», (Edmonton: The University of Alberta Press in Association with the Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1986.

Научный руководитель: к.и.н., и.о. ассоциированного профессора Джумагалиева К.В.

ҰЛТАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР МӘСЕЛЕСІ

Кузжанов Н., 2 курс студенті

С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Нұр-Сұлтан қ.

Ұлтаралық қатынас адамзат қоғамындағы мәдени және тарихи негіздері бар құбылыс. Бүгінгі күннің ақиқаты адамзат өміріндегі мәдени-әлеуметтік әлемнің көптүрлілігі. Қазіргі таңда ел бірлігін арттыруда қазақ халқы өз мәдениеті мен салт-дәстүрлерін, тілін, дінін құрметтеу, отанды сүю, ұлттық рухтың болуы, басқа ұлттардың мәдениетін, тілін сыйлау әлемдік өркениеттік деңгейде ойлауға жетелемек. Қоғамда жеке адам, этникалық қауымдастықтардан, әлеуметтік құбылыстардан, мәдени құндылықтардан оқшау өмір сүре алмайды, олар субъектімен қарым-қатынас жасауға, өзара байланыста болуға ұмтылады.

Ұлтаралық қатынас адамдардың басқа ұлт өкілдерімен қатынасын айтамыз. Өткен тарихқа көз жүгіртсек, этноәлеуметтік тұтастықтығын нығайта білген ұлттар ғана этникалық субъект ретінде өзінің әлемін жақсы жетілдірген. Этностар арасындағы қатынаста табиғи немесе әлеуметтік қажеттіліктер ғана қалыптаспаған, сонымен қатар рухани, мәдени құндылықтарды өрбіту мәселесінде бар. Ұлт мәселесінде мәдениеттің орны айрықша. Мәдениет - адамның әлемге қатынасынан туындаған құбылыс. Мәдениеттен тысқары адамға маңызды тұлғалық, ұлтаралық қатынастар қалыптаспайды, сондықтан, қоғамда мәдени процестер үйлесімдіруші қызмет атқарады. Мәдениеттің негізінде адамның жасампаздық рухы жатыр, сондықтан, ұлтаралық қатынастар мәдениеттің негізінде болған кезде ғана, өркениеттілікке қол жеткізбек. Себебі адам өз болмысын мәдениеттің ауқымында дамытырып, сол арқылы құндылықтар жүйесін қалыптастырады. Бүгінгі таңда Еуропада, Америкада мультикультурализм саясаты ұлт саясатындағы әмбебап ұстаным ретінде бағаланады. Яғни бұл ұстаным арқылы мемлекеттегі әртүрлі этникалық топтар өзара түсінушілікте өмір сүріп келеді.

Әлемдік тәжірибеге сүйенсек Италия, Нидерланды, Швейцария мемлекеттерінде ұлттық мүддені ескеру, этностардың құқығын қорғау, ұлттар арасындағы қақтығысты тудырмау құрлымы жақсы дамыған, әдетте бұл елдерде жергілікті халықтың арнайы этникалық топтармен айналысатын ұйымдары қалыптасқан. Германия елінде мұсылман ұлт өкілдеріне, АҚШ елінде үндістерге моноэтникалық бағыт бар, аз ұлт өкілдерінің құқықтарын арнайы тәртіппен реттейді. Жапония, Латын Америка елдері этникалық топтарға ұлттық саясаты біркелкі қарайды, басқа этностарға қатысты қандай да бір арнайы саяси принциптер жоқ. Түркия және Шығыс елдерінде ұлтаралық қатынастарды және этникалық проблемаларды мемлекеттік деңгейде жүйелі реттеу жоқ, басқа ұлт өкілдеріне қатысты мәселелерді аяқ асты шешіп отырады. Ал, Қазақстан секілді көпұлтты мемлекетте ұлтаралық қатынастар елдің тұрақты және демократиялық дамуының негізгі факторы болып табылады.

Қазіргі таңда еліміз әлемдік практиканың жетістіктеріне назар аудара отырып, әрбір этникалық топтың мүдделерінің ескерілуін қадағалауға ұмтылады. Демократиялық қоғамда әрбір этникалық топтың мүддесі қорғалуы тиіс. Қазақстан–Орталық Азиядағы бірегей мемлекет Қазақстан Еуразиялық кеңістікте орналасқан, әрі әлемдік ірі мемлекеттер арасында территориясы бойынша тоғызыншы орын алатын ел. Әлем халықтарының арасында саны жағынан қазақтар 70-орын алады. Бүгінгі Қазақстанда 140 этника мен 46 конфессия бейбітшілік пен өзара келісімде өмір сүруде. Тарихи тағдыры отрақтасқан басқада ұлт өкілдерін атап айтсақ орыстар, украиндар, беларустар, өзбектер, немістер, татарлар, кәрстер, ұйғырлар, дүнгендер т.б ұлт өкілдерін жатқызуға болады. Түрлі ұлт өкілдерінің мәдениеті мен дәстүрлерінің үндесуі кездейсоқ болған жоқ, оның астарында көптеген тарихи себептер бар. Қазақтар еуропалық-азиялық субконтиненттің көшпелі-мәдени өркениеттің тұңғыш мұрагерлері болып табылады. Көшпенділердің шаманизм-

ге табынған терең ішкі діншілдігінің сипатын бағалай отырып: олар «дүниені әлемдік тәртіп ретінде, онда әр қайсысы анықтаулы құдай сыйлаған өз орнын, парыз немесе міндетіне сәйкес қабылдайды» [1, 301б.] деп атап көрсетілген тұжырымдар ата-бабамыз өз жерін, өскен мекенін жоғары бағалағанын көруімізге болады. Ата-бабаларымыз бейбіт өмір сүйгіш халық бола отырып, барлық халықтардың бірігуі қажеттілігіне, бұл ретте басты шарт ішкі, рухани етенелік, дүниеге ортақ көзқарас, «адами» қасиет басты болуды алғашқы орынға қойған.

Ұлтаралық қатынас ұғымының теориялық сипатталуы мен пайымдалуына айрықша назар аударуда «ұлт», «этнос», «этногенез», «ұлтаралық қатынастар» сияқты түсініктерді білуіміз шарт. Этнос эпистемологиясы деп философиялық тұрғыдан этнос ұғымының антологиясы мен мәдени болмысын анықтайтын саланы атаймыз. Ежелгі гректерде «ұлт» деген термин «тумалар» (nasci) деген ұғымынан туған «natio» сөзінен алынған. Римдіктер кезінде әрі ұлт бірлестіктеріне «genges» деген атау пайдаланып, «natio» ұғымын ру, тайпалық одақтарға қолданды. Қазақ халқының дүниетанымында, біздің ата-бабамызда көшпенділер арасында бұл ұғымдар «халық, ру, тайпа, ұлыс, ұлт» деп жүйеленген болатын.

Жаһандану, әлемдік ауқымдану, глобализация, ғаламдану, (ағылш. Global - әлемдік, дүниежүзілік, жалпы) – жаңа, жалпы әлемдік саяси, экономикалық, мәдени және ақпараттық тұтастық құрылуының үрдісі [2, 12б]. Бүгінгі таңда әлемде күрт өзгерістер, бәсекелестік, ғылым мен технологиядағы жаңалықтар, рухани, мәдени құндылықтардың шұғыл алмасуы көз ілеспейтін жылдамдықпен жүріп жатыр. Француз философы Жак Деррида «Жаһандануды бүгінгі әлемнің қайтаруға келмейтін заңды процесс. Сондықтан да оны, асқан байыптылықпен терең зерделей отырып, оңды және теріс қырларын ашып алған жөн. Оңды жағы, жаһандану – әлем халықтарының мәдениетін, экономикасын, саяси және ақпараттық жүйелерін барынша жақындата, кіріктіре түсетін қасиеті бар құбылыстар қатарына жатады. Сөйтіп, жаһандану елімізге жер бетіндегі интеграциялық үрдістердің нәтижелерін, әлемдік дамудың игіліктерін алып келсе, ал екінші жағынан, ол ұлттық ерекшеліктерді, ұлттық мәдениетті барынша бедерсіздендіруге итермелейді және саяси, әлеуметтік тәуелсіздіктің қағидаттарына барынша немқұрайдылықпен қарайды. Кейбір әлсіздеу мәдениет пен өркениеттерді жұтып қоюға дайын тұратын қасиетімен, этностық келбетімізді жойып жіберуге бейімдігімен қауіпті» [3, 5б.]. Жаһандану процестерімен ілесе келген нигилизм, өзімшілдік, оқшаулануға деген бейімділік көптеген тарихи, ұлттық рухани құндылықтарды бедерсіздендіру үстінде. Барлық ұлттардың мәдениеттерінің, экономикалық интеграциясы үдерісінің дамуы жаһандық қауымдастық қалыптастыруда. Жаһандану-полимәдениеттілік факторының дүниежүзілік ауқымда диффузиялану салдарынан, мәдениетте парадигмалық жаңарулар орын алуда. Өйткені, жаһандану үдерісі әртүрлі мәдениеттер тоғысын қалайды. Мәдениеттер тоғысуынсыз жаһандану жүзеге аспайды. Осы жаһандану қоғамында әр ұлт, этноқауымдастық, мәдениеттердің өзара пәрменді әрекеттесу заманында өз «менін» сақтап қалуға тырысуы заңды құбылыс. Онсыз ұлттық келбет жоғалып кетуі де ғажап емес. «Ұлттық өзіндік ерекшелік басқа ұлттармен салыстырғанда ғана түсінікті болады, оны басқаша айқындау мүмкін емес. Ұлтаралық қарым-қатынас болмаса, ұлттық өзіндік ерекшелік өз мәнін жоғалтады. Өзінің ұлтынан айрылған жеке адам ұзақ уақыт бойы өзінің ұлттық қасиетін сақтап қалады. Егер ол сіңісіп кететін болса, бұл процесс кемінде бір ұрпаққа жалғасады» [3, 8б.]. Ұлтаралық қатынастарда кез келген ұлт өзінің ұлттық «менін» сақтап тілге, дінге, ділге, мәдениетке, саяси жүйеге, дәстүрлерге, дүниетанымға үлкен байыптылықпен қарау қажет. Өз елінің ұлттық құндылықтарын жоғары бағалап, оны қасиетті құндылық ретінде танып келе жатқан елдер тарихтың көш басында тұратындығын қазір көріп отырмыз. Ұлттық кодын ұлықтаған елдер әрқашан көш бойында озық тұрмақ, мұндай елден болашақта отаншыл, елім дейтін ұрпақ өсіп жетілмек. Басқа халықтармен қатынаста болу арқылы рухани өремізді биіктететін, жалпы білімімізді тереңдететін құндылықтарға қол созғанымыз абзал. Ұлттық санамызды жаһандық өзгеріске сәйкес өзгерте білу қажет.

Егер ұлт өз дамуында ұлтаралық қатынаста болмаса, ғаламдық мәдениетке, өркениетке кірігу, ықпалдасу процестерінен алшақтап кетеді. Сондықтан, ұлтаралық қатынастар ауқымы әруақытта күрделі қатынастар өрісіне жатады, оған бір жақты бағалау беруге болмайды, ол көптеген терең мағыналы қырларды қамтитын құбылыс болып табылады. Ұлтаралық қатынастардың мәдениетін дамытудың бірден-бір шарты әрбір ұлттың өзіндік әлемін ғылыми сараптаудан өткізіп, оның бойындағы жетістіктер мен кемшіліктерді айқындап отыру болып табылады. Әрбір ұлт «тек өз дінімен, өз тілімен, өз ділімен артық әлем қажет емес» деп оқшаулана өмір сүруді бағдар етсе, бұл ғаламда адамзаттың басы бірікпей, бір-бірімен қатынаста негізінен шендесумен болады. Онда басқа ұлттың жетістігін көре алмай, кемшілігін терумен айналысуды әрбір ұлт әдетке айналдырмақ. Сондықтан ұлттар арасындағы қатынаста әр ұлттың дінін, тарихи шығу тегі мен дәстүріне, тіліне құрметпен қараса, онда ұлттар арасындағы сыйластық артады. Қазіргі қоғамда бұл мәселе ең өзекті ахуалды болып отыр.

Қазіргі жаһандану қоғамында модернизациялық процестермен қатар әрбір ұлт өзінің ұлттық келбетінің лайықты түрде сақталуына, танылуына және оның дамуына мүдделі. Әрбір халықтың руханиятының ерекше сипатын анықтау мәдени мұраларды бағалаудан басталады, қазіргі қоғамда ұлтымыз басқа өркениет үлгілерімен өзара бәсекелестікке түсу үшін еліміздің алдында инновациялық, индустриалды-технологиялық пәрменді дамумен қатар, рухани мәдениетіміздің қайнар көздерін пайымдап, оны өркениеттік биік деңгейлерге көтеру шарт. Бүгінгі таңда ақпараттар ағыны, этносаралық қатынастарға өз ықпалын тигізуде. Ақпараттану қоғамында ұлтаралық қатынастардың үйлесімденуі өмір сүруі саяси әлеуметтенуімен тікелей байланысты. Тұлғаның дүниетанымының қалыптасуындағы саяси әлеуметтену маңызды фактор.

Ақпарат құралдарының қарқынды даму заманында басқа ұлттармен халықаралық қатынас жасау арқылы ғылым, білім мен техниканың дамуынан келіп шыққан өркениетті меңгеріп, қазақ жастары ХХІ ғасырдағы озық ғылыми технологияның барлық қыр-сырын біліп, іргесі мықты және бәсекеге қабілетті ел бола аламыз. Сондықтан, ұлтаралық қатынас мәселесі өмірдің қажеттілігінен туындап отыр. Ұлтаралық қатынас мәселесін мәдени-философиялық тұрғыдан талдау қазіргі таңда өзекті мәселелердің бірі болып саналмақ. Өйткені, ұлтаралық қатынас мәселесі қоғамда айрықша орын алатын тарихи және мәдени негізі бар құбылыс. Мәдени-философиялық сараптау барысында, жалпы адамзаттық үйлесімдікті сақтау, руханилық пен адамгершілік принциптеріне басымдылық таныту, ұлтаралық қатынас мәселесінде айрықша орын алмақ. Қазіргі таңда қазақ ұлты әлемдік өркениет деңгейінде ойлай отырып, тілін, дінін, салт-дәстүрін, дінін құрметтеу, ұлттық рухтың биік болуы, басқа ұлттармен қатынаста толеранттылық пен төзімділік таныттыру, мәдениетін, тілін сыйлау, ел бірлігін сақтауда айрықша орын алмақ. Қандай кезеңде өмір сүрсекте, ұлтаралық қатынас мәселесі, қоғам өмірінде айрықша орын алатын, адами қатынастардың ішіндегі ең маңыздылардың қатарына жатады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Трубецкой Н.С. Наследие Чингисхана. – М: Эксмо, 2007. – 736 с.
- 2 Қазақстан: ұлттық энциклопедия / ред. Ә. Нысанбаев. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2001. – 720 б.
- 3 Нысанбаев Ә. Тәуелсіздік философиясы //Адам-әлем. – 2006. – №83. – 9-16 б.
- 4 Мұқажанова А.Ж. Қазақстан Республикасы: ұлтаралық қарым-қатынас мәдениетіндегі ұлттық және жалпыадамзаттық (саяси талдау): саяси ғыл. докт. – Алматы, 2010. – 54 б
5. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1877042813053408?via%3Dihub>

АКСИОЛОГИЯ И ТЕХНОГЕННАЯ РЕАЛЬНОСТЬ В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ

*Шегебаев Д.Қ., Кинаятова А.О., студенты
Казахский агротехнический университет им. С. Сейфуллина, г. Нур-Султан*

В современном гуманном обществе сложился новый менталитет цифрового общества. На пути развития преобладают все новые и новые векторы развития технологии и создание техногенных идеалов в техногенной среде. Цифровые технологии начинают все быстрее преобладать в гуманном социуме и все больше становится авторитетных техногенных идеалов.

В современных условиях глобального переосмысления и пересмотра ценностей изучение их роли в жизнедеятельности отдельного человека и общества в целом приобретает особую актуальность, поскольку ценности, находясь на пересечении областей мотивации и мировоззренческих структур сознания, выполняют регулятивную функцию, определяя решения и формируя жизненную траекторию отдельных людей, стран и более крупных сообществ. Ценности возникают на основе общественной практики в пределах определённых общественных отношений и имеют ярко выраженный социальный характер.

Аксиология, изучает человеческие ценности, и действительно выходит так что с греческого языка слово «аксия» означает «ценность», а «логос» собственно говоря означает «учение». Само понятие термина «ценность» ввёл Р. Лотц, а ценностную теорию культуры разработали такие личности как В. Виндельбанд и Г. Рикерт. Также ценности классифицируются по двум направлениям, где виды туда относятся: духовные, материальные, объективные, и субъективные. Второе направление это «иерархия», туда относятся: общечеловеческие, корпоративные и личные. В современных исследованиях проанализированы вопросы становления концепции социально-техногенного развития мира, рассмотренные в трудах профессора, доктора философских наук Э.С. Демиденко [1], Кульжановой Ж.Т. [2] показан противоречивый характер техногенного развития и тенденции деградации ценностей и человека.

Если же перейти к истории этапам развития аксиологии то особый период развития начался с Античности, то есть примерно около второй половины XIX века, ученые и различные философы начали задаваться вопросами и решали проблематику становления аксиологии как отдельного раздела в философии. Именно развитие аксиологии началось со связыванием Европейской культуры, так как выделение предметной проблематики аксиологии как самостоятельной области философской рефлексии было связано в первую очередь с изменением этики Иммануила Канта, который противопоставлял сферу нравственности, то есть свободы, сфере природы, необходимости. И также было связано с осознанием, с другой стороны, невозможности редукции понятия ценности к «благу» или её понимания как «стоимости» экономической ценности. В истории развития аксиологии выделяли три основных периода: предклассический, классический и постклассический. [3]

Предклассический период продлился с 1860 по 1880 годы и своим широким внедрением в философию категория ценности была обязана Р. Лотцу. Как и большинство последующих философов, он считал «главным органом» ценностного мировосприятия некое «откровение», определяющее ощущение ценностей и взаимоотношения последних, которое не менее достоверно для познания ценностного мира, чем рассудочное исследование — для познания вещей. Без чувств субъекта ценности не существуют, так как не могут принадлежать вещам самим по себе, что, однако, не означает, будто ценности

лишь субъективны. В пользу «объективности» свидетельствуют их интерсубъективный характер, соответствующий их общезначимости для «надэмпирического» трансцендентального субъекта; то обстоятельство, что оценивающие суждения обуславливаются оцениваемыми объектами; тот факт, что ценностные чувства не находятся в распоряжении субъекта, но «противостоят» ему в виде уже сложившейся системы.

Классический период продолжался с 1890 по 1920 годы, где ценностная проблематика этого периода быстро стала едва ли не преобладающей в европейской мысли. Пользуясь некоторыми современными классификациями, классическую аксиологию правомерно рассматривать как единство аксиологии «формальной» — изучающей предельно общие законы, заключённые в ценностных отношениях, и аксиологии «материальной» — изучающей структуру и иерархию наличных, «эмпирических» ценностей. К этим двум можно было бы добавить и аксиологическую «онтологию» — вопрос о субъективности (объективности) ценностей, исследование их бытийной локализации и их соотношения с существованием, а также «гносеологию» — вопрос о соотношении ценностей и познания. Эти четыре области и составляют, в сущности, фундаментальную теорию ценностей.

С 1930 годов начался постклассический период, в период которого теоретическое значение современного этапа аксиологии в сравнении с классическим весьма скромно. Можно ограничиться тремя моментами современного «аксиологического движения»: вызовом, который аксиология вынуждена была принять со стороны некоторых ведущих философов XX века; отдельными направлениями развития классических моделей фундаментальной аксиологии; популяризацией аксиологии в виде развития «прикладных» аксиологических исследований.

В настоящее время представляется всё более затруднительным выделить те области познания, в которых самым активным образом не применялись бы аксиологические установки или по крайней мере термины. Вместе с тем, возрастающая популярность «прикладных» и «прагматических» аспектов аксиологии в современной культуре и социальных науках «компенсируется» снижением её статуса среди фундаментальных философских дисциплин. Исследователи аксиологии констатируют серьёзные проблемы, связанные с её «теоретическими каркасами», и методологический хаос, который царит в определениях самого понятия «ценность» и трактовке ценностных отношений, не говоря уже о попытках локализации аксиологии в общей структуре философского дискурса. [3]

Если говорить именно, что из себя представляют ценности человека, то это могут быть идеи, которые лично для одного человека или группы людей представляют большую важность и значимость, чем у другой половины людей. Личные ценности у современного общества различны, и не всегда они должны быть одинаковыми между собой.

Само понятие ценности употребляется в современной философской литературе в различных значениях: ценность отождествляется с новой идеей, выступающей в качестве индивидуального или социального ориентира, воспринимается как распространённый субъективный образ или представление, имеющее человеческое измерение, синонимизируется с культурно-историческими стандартами и ассоциируется с типом достойного поведения, с конкретным стилем жизни.

Ценность фиксируется и обозначается через определённые жизненные представления. Её содержание раскрывается с помощью конкретного комплекса идей. Однако ценность ни в коей мере не может быть отождествлена с идеей, ибо между ними пролегает существенное, принципиальное различие. Идеи могут быть истинными и ложными, научными или религиозными, философскими или мистическими. Они характеризуются через тот тип мышления, который им даёт нужный импульс. Главный критерий в данном отношении — степень истинности той или иной идеи.

Человек сам определяет, что для него свято, какие святыни ему дороги. Однако многие духовные абсолюты у людей тождественны, одинаковы. О том, что у человека могут быть безмерно дорогие для него жизненные установки, знали давно. Однако обще-

принятого слова, которое закрепляло бы данное понятие, не было. Оно появилось только в XIX в. Незыблемую сокровенную ориентацию философы стали называть ценностью. Это и есть то, без чего человек не мыслит полноценной жизни. Исследователи подразумевают под ценностью то, что свято для конкретного человека, для меня лично.

Личность далеко не всегда стремится жить по науке. Напротив, многие с опаской относятся к ее чисто умозрительным рекомендациям, хотя погружаются в теплый мир мечты, презрев общезначимые реальности. Человек черпает жизненную энергию в том, что, по существу, противостоит холодному научному постулату. Стало быть, ценность – это понятие иное, нежели одухотворяющая истина.

С каждым разом когда ценности человечества меняются, меняется и внутренний мир человека, его воспитание, манеры. Всё это меняется, это мы можем понять глядя на нынешнюю молодежь, или на маленьких детей, которые уже в 1 год знают, что такое смартфон и как им пользоваться. Воспитание подростков, вот это, пожалуй, очень серьезная проблематика нашего нынешнего мира, так как, глядя на то, как подросток ведет себя допустим с преподавателем или с кем-либо старше него, можно просто стоять в недоумении и думать, как мы до такого докатились. Например: в некоторых источниках интернета есть видео, где молодой человек стоит в школе и ругается с учителем, или если пожилой человек будет стоять в переполненном автобусе, то никто ему места не уступит, лишь возможно 15% «внимательных подростков», и даже тут пока

Прежде чем мы начнем углубляться в проблемы техногенной реальности, пожалуй, стоит начать с такого вопроса, как «Что же такое техногенная реальность?».

Понятие «техногенный» появилось в отечественной научной литературе сравнительно недавно - около 15 лет назад. В настоящее время оно получило широкое распространение. В большей части работ понятие «техногенный» приравнивается по значению к понятиям «технический», «технологический», «технико-технологический», хотя эти понятия несут разную смысловую нагрузку, например, «технический» означает состоящий из средств труда (инструментов, машин, механизмов) и приемов, служащих для создания материальных и духовных благ; «технологический» - созданный на основе совокупности процессов, осуществляемых в определенной последовательности при помощи необходимой техники для достижения поставленных целей. Соответственно, «технико-технологический» - это результат комплексного взаимодействия техники и технологий. Таким образом, мы будем исходить из понятия, что техногенный - это описательное свойство, применяемое к понятиям, определяющее технико-технологический характер объекта, процесса или явления и обозначающее взаимозависимость результатов комплексного взаимодействия техники и технологий [4].

Техногенная реальность – это именно та реальность современного мира, где человечество не может представить свою жизнь без различных гаджетов, будь то телевизор, смартфон или ноутбук и другое. С начала XX века до сегодняшнего времени люди стали создавать различные изобретения и гаджеты, которые облегчают нам жизнь. Причем мы настолько привыкли жить в этой удобной роскоши, что стали забывать некоторые ценности, к которым раньше мы относились совсем иначе. Так, например: до изобретения телефона или различных к нему приложений (допустим если говорить о самом обычном SMS) раньше мы могли общаться в живую, смотреть в глаза собеседнику, отправляли бумажные письма через почту, или через друзей, некоторые обучали птиц для отправления писем. А сейчас мы в любой момент можем позвонить человеку по телефону, а если уж захотим увидеть этого человека, то наберем его по видеосвязи, где запросто сможем увидеть его. Да, возможно сейчас большинству из нас нравится тот факт, что мы имеем такую хорошую возможность, однако всё ли так хорошо? То есть, раньше сидя за одним столом, мы могли поговорить со своими близкими спросить, как их дела. Однако в современном мире мы лишь уткнемся в свои телефоны, и не уделяем особого внимания своей семье. Это и можно назвать сейчас утратой социальной ценности. Техногенная

реальность современного человека такова что большинство людей просто стали забывать то, что в жизни не нужно быть чьей-то копией, люди перестали быть самими собой, перестали ценить то, что у них есть.

С начала XX века начало подвергаться сомнению традиционное понимание ценностей и его места в мире. Все чаще появлялись голоса, которые провозглашают, что начинается время новых ценностей изменившегося мира, мира технического прогресса и массовых движений. С одной стороны, современные информационные технологии предельно облегчают восприятие культурного богатства человечества. Но сама сложность доступа к высоким образцам культуры являлась подготовкой к их восприятию как исключительного явления. Сейчас благодаря средствам массовой информации культура сходит с пьедестала и становится элементом быта. Кроме того, легкость доступа к любому образцу творчества создает эффект пресыщения. Отмеченные в техногенном обществе трансформации общества и культуры представляются результатом не целенаправленно проводимых человечеством реформ, а стихийным процессом, не контролируемым людьми и даже не прогнозируемым ими. Современный человек чувствует себя не хозяином своей судьбы, а скорее игрушкой техногенной реальности. Это приводит к неутешительным прогнозам: отмеченные негативные процессы техногенного происхождения будут усугубляться, и приведет человека к превращению в стандартный элемент техно сферы.

На современном этапе технологии — это динамично развивающаяся сфера научного знания и практической деятельности глобального общества. В современном гуманном обществе сложился новый менталитет цифрового общества. На пути развития преобладают все новые и новые векторы развития технологии и создание техногенных идеалов в техногенной среде. Цифровые технологии начинают все быстрее преобладать в гуманном социуме и все больше становится авторитетных техногенных идеалов. Сознание людей позволяет неодушевленные предметы сделать одушевленными. Виртуальная реальность все больше интересует современное общество, чем общепринятые традиционные ценности человечества.

Список использованной литературы

1 Э. С. Демиденко Социально-техногенное развитие мира и его проблемы. Вестник Полесского государственного университета. Серия общественных и гуманитарных наук, - 2017.- № 1.- С. 1-9.

2 Kulzhanova Zh.T. Human Capital and Sustainable Development in a Religious Context/ Журнал «Этнокультурных исследований», 2021, Том 8, № 3, 169-182 <http://dx.doi.org/10.29333/ejecs/757> Авторское право 2021 ISSN: 2149-1291

3 Большой словарь по социологии, проект www.rusword.com.ua <https://gtmarket.ru/concepts/6894>

4 Кульжанова Ж.Т. «Философский анализ трансформации общества», Журнал социо-гуманитарных исследований «Аль-Фараби», 1 (57). - Алматы, 2017. - С. 16-28

EFFECTIVE LANGUAGE DIGITAL PRODUCTS FOR EFL

*Almukhamed A., 1st year student
Agronomy faculty*

Kazakh Agrotechnical University named after S.Seifullina, Nur-Sultan

Supervisor: Baimuldinova G.K.

Lecturer, Foreign languages department

Mobile apps have turned language learning into an interesting game. Learn English and other languages with the help of your favorite TV shows and songs, communication with native speakers, funny quests, memes and pictures from horror cartoons. This does not require a lot of time — use the minutes that you stand in queues or spend on public transport. Most of the apps on this list are free.

Here are the most popular and consumed ones. You can find various apps to use for learning the language.

Lingualeo (“Lingualeo”)

The application is one of the most popular among the Russian-speaking audience. Inside there are a variety of lessons that will help turn learning English into an exciting game. Instead of the cramming familiar from school, they offer to learn new things with the help of videos and songs, and to memorize the material by performing interesting tasks in mechanics. To prevent you from abandoning the process, an element of gamification has been introduced: for the exercises performed, you are given meatballs that you need to feed the lion. You don't want the lion to starve, do you? [1]

Duolingo (“Duolingo”)

The app is a global celebrity: with the help of Duolingo, foreign languages are studied by millions of users around the world. Unlike the Russian predecessor in this list, four languages can be taught here: English, Spanish, French and German. The app will teach you to read, talk and listen, offer interesting tasks and reward you with prize points for correct answers. The creators claim that 34 hours of the Duolingo course are comparable to an entire semester of study at the university. Only for free. [2]

Memrise (“Memris”)

An indispensable assistant for those who need to replenish their vocabulary. The repertoire of the application includes more than 200 languages, ready-made lists of words and phrases. Memrise is based on a scientific approach and uses the method of interval repetitions. The application will remind you of yourself at the right moment, so as not to let the learned fade from memory. Voice acting, videos and games are used to facilitate memorization of words.[3]

AnkiApp (“AnkiEp”)

Most of us have tried this method at university: you take a card, write a word in English on one side, and a translation on the other. AnkiApp works on the same principle, only it also offers to evaluate how difficult it was for you to remember the translation. The application takes into account your answers and, depending on this, adjusts the period after which it will show you this word again. You can use ready-made sets of cards (there are more than 80,000,000 in total) or add them yourself. The application has several dozen languages in its arsenal.

TED (“TED”)

Application "two in one": we learn languages and get acquainted with ideas from around the world, which are shared by speakers of a famous conference. The topics of the speeches are very diverse - from psychology and finance to modern technologies and the desire to change this world for the better. The TED video library has more than 2,000 presentations, formed thematic playlists and subtitles in more than 100 languages - an ideal option for those who know the language at an intermediate level and need practice.

Genius (“Genias”)

The application offers to learn English from the lyrics of your favorite songs. The Genius database contains a large collection of song lyrics with comments — more than one and a half million in total. We turn on the clip, read the text, sing along and learn — everything is simple. Difficult words and slang are explained in the comments. The same trick can be done with any song that plays on your phone (the app syncs with services like Spotify and Play Music).

Busuu (“Busuu”)

The application is a titan that allows you to learn 12 foreign languages - one after the other or simultaneously. In addition to the common ones, there are also specific ones, such as Japanese, Arabic, Turkish and Chinese. Learning takes place through simple exercises, language courses (levels A1 - B2) and practice with native speakers. For each — 150 of the most important topics and 3,000 words.

Puzzle English (“Puzzle English”)

One of the applications of the Puzzle English company, which turns watching your favorite TV shows into an educational process. Video viewing is accompanied by subtitles in two languages at once. To find out the meaning of a word, just click on it and add it to the dictionary to repeat later. There are about 100 popular English-language TV series in the collection of the application, and about 300 in the paid version. Such viewing will teach you to perceive live English speech with different accents and expand your vocabulary.

Mondly (“Mandly”)

In this free app with daily lessons, you can choose any of the 33 languages presented, from the usual European groups to Hindi, Farsi, Vietnamese and Afrikaans. The creators of "Mandly" promise that the program will suit both beginners and those who want to take their language skills to a new level. Beginners are offered to start with basic dialogues with basic words, and experienced ones can immediately go to a step higher. The result of learning in the application will be at least 5,000 foreign words in your vocabulary and the ability to use them correctly in different situations.

Rosetta Stone (“Rosetta Stone”)

One of the most popular and mature (first appeared in 1992) software products that will provide users with several useful and amazing hours of learning any of the three dozen languages that this application has in stock. In order to intuitively memorize words and grammar, you will have to go through exercises that combine text, image and sound. The further the student progresses, the more difficult the tasks will become. If you have a microphone, the program will compare your pronunciation with the correct one and give an assessment. By the way, grades are saved and displayed throughout all practical classes.

EnglishDom is an ecosystem of products for learning English 1 on 1 with a teacher. Assignments are available for students on the website in a special textbook and in mobile applications: a digital textbook, an application for learning new words, online simulators, a YouTube channel, a blog, conversation clubs. More than 20 author's training programs have been developed for students for different levels and purposes. The company was founded in 2010 and trains more than 15,000 students a year, the school has more than 900 teachers. You can take a free trial lesson at the school.

Gramaro.io

Gramaro.io - free service for pumping English grammar in a playful way. Here you can work out a large number of rules for both beginners and advanced.[4]

Grammar-teacher

Another resource for learning grammar. This service will help you master the structural nuances of the proposals with the help of quite interesting tasks. It contains a lot of topics with detailed explanations and exercises.

Interpals

Another social network focused on learning foreign languages. Here you will be able to communicate with people from different countries, get acquainted and improve your knowledge.

Everything is not limited to English - the resource provides an opportunity to communicate with native speakers of more than 100 languages of the world.

Learn English Today

An affordable and simple service that even provides crosswords, games and quizzes for learning English. Almost all materials can be printed. A huge amount of exercises makes this resource incredibly useful.

British Council

Of course, where without the British Council? Here you can find educational videos, games and articles.

Preply

A great website where you can find yourself an English tutor. Also, here you can simply communicate with native speakers, practice your skills and read useful blog articles.

PhrazeMix

A great site where you can learn phrases and look at the ones you already know in a new way. The emphasis is on phrases, because they are the basis of dialogues with other people. This service will help you improve your communication skills in English. [6]

About Education

This is probably the most serious resource with a lot of materials, lesson plans, assignments and much more. Here you can even prepare for TOEFL and IELTS, and this, you will agree, is quite good.

Voice of America

A service for learning American English, where you can improve your knowledge by viewing various news of the world on a variety of topics. This way you can improve your language skills and learn the latest news of the world. [7]

Quite many works considered computer or other gadgets-mediated communication in second language (L2) learning, So, the notion of interactants' computer-mediated engagement is explored through various theoretical lenses and approaches (i.e.,critical social constructivism, sociocognitive perspective, dynamic systems, complexity theory) that understand interaction as more than the ex-change of linguistic information. Language discourse is explained by the symbiotic relationship between the cognitive and the social, underscoring the particular context in which language interaction occurs. [8]

List of used literature

1. <https://lingualeo.com/ru>
- 2 <https://testcenter.zendesk.com/hc/ru/articles/360011072871-%D0%A7%D1%82%D0%BE-%D1%82%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%B5-Duolingo->
- 3 <https://www.memrise.com/ru/>
4. <https://www.wannalish.com/blog/best-apps-learn-english>
- 5 <https://www.educationalappstore.com/best-apps/5-best-apps-for-english-language-learners>
- 6 <https://kazakhstan.britishcouncil.org/ru/english>
- 7 <https://learningenglish.voanews.com/>
- 8 Magnan, Sally Sieloff. (Ed.). *Mediating Discourse Online*. Philadelphia: Benjamins, 2008. Pp. vii, 364. \$158.00, cloth. ISBN 978-90-272-0519-3.

ПОЛИТИКО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ С.САДВАКАСОВА В ВОПРОСАХ ИНДУСТРИАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ КАЗАХСТАНА В 1920-30-Е ГГ.

*Даут Нагима, студент 1 курса
Казахский агротехнический университет им.С.Сейфуллина, г.Нур-Султан.*

На современном этапе развития Казахстан сталкивается с основной проблемой индустриального развития, которая созвучна с политико-экономическими взглядами Смагула Садвакасова – видного общественного деятеля 1920-1930-х гг. Данный период характеризуется кардинальными изменениями как в политической, так и социально-экономической сферах, когда шел активный процесс становления командно-административной системы управления, наша республика становится объектом политических и социально-экономических экспериментов партийного руководства. Мы наблюдаем осуществление тотального контроля над всеми сферами жизни общества. Вовлечение Казахстана в общероссийскую экономику, превращение Казахстана в рынок сбыта и источник сырья для промышленности России тема актуальная. Это время, когда в советском обществе происходило обострение политических, социально-экономических и духовно-нравственных проблем, когда представители национальной интеллигенции, несмотря на всю сложность и трагичность своего положения, осознанно оказывали сопротивление тоталитарному режиму, выражая свое недовольство в вопросах социально-экономического плана.

На протяжении 1920-1930-х гг. одним из ярких представителей национальной интеллигенции, который настаивал на необходимости претворения в жизнь грамотной политики индустриализации и коллективизации, являлся С.Садвакасов (1900-1933 гг.).

Видный общественный и государственный деятель родился в 1900 г. в ауле Жаркын Шарлакского уезда Акмолинской области, (ныне это Акжарский район Северо – Казахстанской области). Детство Смагула до второго класса школы прошло в с.Полтавка(Аккайынский район Северо-Казахстанской области), затем после окончания начальной школы С.Садвакасов переехал в Омск, где в 1915 году окончил сельскохозяйственное училище. Омск стал местом приятных и полезных для будущего знакомств, где Смагул познакомился с Магжаном Жумабаевым, Сакеном Сейфуллиным, Кошмухамедом Кеменгеровым. Благодаря этому, приятели вместе с С.Садвакасовым в 1914-1918 гг. создали подпольный кружок казахской молодежи "Бірлік", который проводил агитационно-пропагандистскую работу среди казахов, обучающихся в Омске. И уже в мае 1918 года организация "Бірлік", целью которой являлся подъем национального самосознания казахской молодежи организовала Всеказахский молодежный съезд, участники которого в 1918г.приняли постановление о создании единой организации "Жас азамат"[1].Несмотря на активную политическую деятельность С.Садвакасов в своем 23-летнем возрасте решил связать себя брачными узами. Семья для Смагула всегда была на первом месте. Он был женат на Елизавете-дочери Алихана Букейханова (известный лидер "Алаш-Орды", ученый и просветитель),с которой он познакомился в Омске. Свадьба состоялась в 1923 г. в ауле Жаркын на родине Смагула. С началом войны из Москвы Елизавета, как военный врач (окончила медицинский факультет Московского государственного университета), была мобилизована на фронт. В 1945 году в звании майора медицинской службы демобилизовалась. У Смагула и Елизаветы был единственный сын Ескандир, который в своем 16-летнем возрасте добился отправки на фронт, но после окончания войны он так и не вернулся. После, Елизавета долго разыскивала сына,но поиски были неудачными. В последние годы жизни она находилась в Москве, занималась научно-медицинской деятельностью. Защитила диссертацию, получила степень доктора медицины и стала профессором, издала более 50 научных статей. Ушла из жизни в 1971 г. и похоронена на

Новодевичьем кладбище. Родители Смагула тоже подверглись тяжелой судьбе. Его отец Садуакас в 1937 г. был арестован. После ареста его уже больше никто не видел. Вскоре от горя ослепла и умерла мать Смагула – Мажикен. Через год умерла в нищете сестра Орынбасар. Таким образом, трагически сложилась судьба всех членов семьи яркого общественного и государственного деятеля С.Садвакасова.

Рабочая деятельность С. Садвакасова началась с должности секретаря Казахского краевого Бюро РКСМ, где он являлся организатором молодежной газеты "Жас азамат". Являясь лидером, он стоял у истоков создания Краевого Бюро Комсомола Казахстана и организационного оформления всего молодежного движения республики. В 1920 г. в Оренбурге этого не поддерживающий идеи марксизма, он вступает в ряды большевистской партии. Изменению его политических взглядов послужило официальное заявление Советской власти на самоопределение, вплоть до отделения. Советская власть обещала предоставить национальную автономию, развивать национальную экономику в интересах республики, культуру, просвещение, язык. В своем двадцатипятилетнем возрасте С. Садвакасов становится народным комиссаром просвещения республики (1925-1927 гг.), также являлся членом бюро Крайкома партии. Параллельно с бурной политической деятельностью он активно сотрудничал с газетами "Жас азамат", "Еңбекші жастар", "Еңбек туы". Активно печатался в журналах "Балапан", "Трудовая Сибирь", "Жас қазақ". В 1925-1926 гг. становится редактором газеты "Еңбекші қазақ" (ныне "Егемен Қазақстан")[2].

Смагул Садвакасов являясь ярким представителем казахской национальной интеллигенции выступал против тоталитарного режима, который начал зарождаться еще с истоков развития Советского государства (с 1920-х г.). Находясь в рядах национальной интеллигенции, в своих выступлениях, а также посредством своих статей затрагивал вопросы о национальном самоопределении, так как после победы Советской власти (Октябрьская революция 1917г.) началось деление народов по классовому принципу. Тем самым, С.Садвакасов приняв марксистскую идеологию, так и не смог принять положение о классовой борьбе. Продолжая свою патриотическую деятельность С.Садвакасов в 1920-30-е гг. выступал за ведение рациональной политики в области индустриального развития в Казахстане.

Политико-экономические взгляды в вопросах индустриализации Смагула Садвакасова отражаются в статье "О национальностях и националах", где он расценивал периферию СССР в качестве сырьевого придатка, как национальное неравенство. В своей статье он излагал проблему индустриализации, как использование окраин для освобождения Советского союза от капиталистической зависимости[3].

Выступая против элементов затратной экономики, С.Садвакасов предлагал создавать кожевенные заводы, предприятия по обработке шерсти, выделки из нее, в частности, шерстяной пряжи, а, в конечном счете, готовых изделий – сукна, шерстяных тканей и т.д. [4]. Большое количество продукции вывозилось за границу в необработанном виде. 100 % хлопка, кенафа, солодкового корня, конского волоса, щетины, пушнины и т.д. вывозилось за пределы Казахстана. А процент использованного сырья местной промышленностью был мизерным: шерсть – 1,8 %, крупная кожа - 24,3 %, мелкая кожа – 3,6 % [5].

С. Садвакасов вступив в полемику с Ф. Голощекиным, выдвигал идею индустриализации с максимальной выгодой для республики и с учетом ее экономических возможностей, природных и человеческих ресурсов. Он выступал за форсированную индустриализацию страны, комплексное развитие тех отраслей промышленности, для которых в республике имеются все условия: сырье и рабочая сила в лице миллионов бедняков – казахов, и был против массового переселения в республику «свободных» рабочих рук из других регионов»[6]. С.Садвакасов действительно представлял сильнейшую оппозицию по отношению к Центру, доказывая, что рациональней будет добываемое из окраин сырье перерабатывать на месте, создавать перерабатывающие предприятия непосредственно в республике.

С.Садвакасов рассматривал строительство и развитие индустрии, как промышленное развитие всего края,отсюда и ярая оппозиция российскому революционеру,советскому деятелю, первому секретарю крайкома Казахской АССР Ф.Голощекину (1925-1933 гг.) по превращению края в сырьевой придаток СССР. Сохранение со стороны Центра Казахстана в качестве источника сырья, воспринимались Садвокасовым, как выражение колониальной политики. Из-за ограничения финансовой самостоятельности республики, он также подчеркивал необходимость разумного расходования средств в крае и уделял особое внимание на взвешенное формирование государственного, краевого и местного бюджетов,а не на то, чтобы тратить огромные средства на транспортные перевозки сырья из Казахстана, а готовой продукции обратно, как это делала власть.

С. Садвакасов, обращаясь к Г. Голощекину, пытался объяснить, что «отсутствие или слабое развитие промышленности задерживает рост и сельского хозяйства, что товарность в сельском хозяйстве стоит в прямой зависимости от темпа развития промышленности, и что без развития товарности сельское хозяйство не сможет выйти на широкую дорогу интенсификации и коллективизации» [8]. В Казахстане отсутствовали элементарные склады, предназначенные для хранения шерстяного сырья, наблюдалось недостаточное развитие мельничного хозяйства для реализации экспорта хлеба, переработанного в муку; отсутствовал корм для скота; частыми были убытки в результате перевозки скота в живом виде в потребляющие районы.

В 1925 г. первым Секретарем Казахской Краевой Партийной Организации Ф. Голощекиным был принят курс на обострение классово-борьбы в ауле под лозунгом «Советизация аула». С. Садвакасов одним из первых правильно оценил губительность идеи «Малого Октября».С. Садвакасов выступил против насильственного оседания казахов. В настоящее время современные историки подтверждают правильность объективных политико-экономических взглядов С. Садвакасова в вопросах индустриального развития Казахстана. Поддержав позиции С. Садвакасова, Ж. Мынбаева, С. Ходжанова и др. власть могла предотвратить ужасающее событие в истории казахского народа-голод, который унес огромное количество жизней [9].

По прибытию в Кызыл-Орду Ф.Голощекин заявил,что Советской власти в ауле нет, а есть господство бая.Р аскрыв политику Голощекина, академик М.Козыбаев отмечает, что Голощекин казахских коммунистов делил на три группы: первая - национал- уклонисты, которые не восприимчивы ни к каким воспитательным мерам, неисправимы, а потому непригодны для использования в строительстве нового общества. Вторая - хамелеоны, которые в зависимости от обстоятельств меняют политическую окраску. Третья группа — это те, которые стремятся за все допущенные ошибки привлечь к ответственности одного Голощекина. Все представители национальные интеллигенции, кто протестовал против разрушения веками налаженного хозяйства, Ф. Голощекин объявлял националистами [10].

И в 1926 г. в «национал-уклонизме» были обвинены С.Садвакасов и С.Ходжанов. Гонениям подверглись С.Сейфуллин, М.Мурзагалиев, С.Мендешев и другие представители национальной элиты.

В 1927 г. С.Садвакасова освободили от должности наркома просвещения, сняли с поста главного редактора газеты «Еңбекшіқазақ», в которой он публиковал произведения Магжана Жумабаева, Ахмета Байтурсынова, Мухтара Ауэзова. Затем отправили на учебу в Москву в институт инженеров железнодорожного транспорта. После его окончания Садвакасов не вернулся в Казахстан, а был отослан на строительство железной дороги Москва – Донбасс. По официальным данным, осенью 1933 года в Воронеже Смагул Садвакасов заболел брюшным тифом, 16 декабря того же года в возрасте 33 лет умер в московской больнице... [11].

Несмотря на свою короткую жизнь, являлся видным общественным деятелем, который выступал от лица национальной интеллигенции за экономическую независимость Казахстана в вопросах индустриального развития Казахстана в 1920-30-е года. С. Садвакасов является примером Истинного Патриота, который на небольшом отрезке своей жизни являлся выдающейся личностью. С. Садвакасов, и благодаря своему национальному сознанию, широте своего кругозора и интеллекта сыграл огромную роль в истории Казахстана 1920-30-х годов. У С. Садвакасова было свое видение национальной идеи, содержание которой заключалось в обеспечении рационального развития экономики для небезразличного будущего Казахстана. И мы, современное поколение, будущее нашей страны, должны понимать, что «национальная идея — это, по существу, представление народа (этноса, нации) о самом себе, о своем прошлом, настоящем и будущем [12], это осознание своего места в истории.

Список использованной литературы

- 1 Казахстан: национальная энциклопедия. Т.4 / гл. ред. Б.Аяган. – Алматы: Главная редакция «Қазақ энциклопедиясы», 2006.—С.447-448.
- 2 Г.Жакенова. Сын земли нашей [<https://nomad.su/?a=15-201102140017>, дата обращения: 31.03. 2022].
- 3 Садвакасов С. О национальностях и националах // Большевик Казахстана.- 1928.-№ 1. – С.56-64.
- 4 С. Садвакасов. Избранное. - Алматы, 1998. – С. 8.
- 5 АП РК (Архив Президента Республики Казахстан). Ф. 141. Оп. 1. - Д. 1126. Ч 2. - Л. 77
- 6 Муканова Г.К. Публицистика Смагула Садвакасова. Алматы.: «Қазақ университеті», - 2013. – С. 11-19.
- 7 Из истории депортаций. Казахстан 1930–1935 гг. Сборник документов. – Алматы: ЛЕМ, 2012. -772 с. —№ 65—С.142-144.
- 8 Смағұл Садуақасұлы. - Алматы: Алаш, 2003. –166 б.
- 9 Дмитрий Верхотуров. Ашаршылық: история Великого голода.—Глава 1. С1-2. [<https://libking.ru/books/samizdat/677161-2-dmitrij-verhoturov-asharshylyk-istoriya-velikogo-goloda.html#book>, дата обращения: 25.03.2022].
- 10 Культурные процессы в Казахстане в 20-30-е годы XX века. Учебно-методическое пособие для вузов. – Алматы, - 2018. -С10-12.
- 11 Сын земли нашей. [https://aqparat.info/news/2011/02/14/4070096-syn_zemli_nashei.htm, дата обращения: 25.03.2022].
- 12 Ослоповских Л. Ф. В поисках национальной идеи. // Былые годы. 2010. № 1 (15), С. 6.

Научный руководитель: к.и.н, и.о. ассоциированного профессора Жуман Г.Ж.

ВЛИЯНИЕ ИНТЕРНЕТ СЛЕНГА НА РЕЧЕВУЮ КУЛЬТУРУ МОЛОДЕЖИ

Орынова Т., студент 2 курса

Казахский агротехнический университет им.С.Сейфуллина, г.Нур-Султан

В современном мире Интернет стал неотъемлемой частью нашей жизни, потому что это очень удобно. Интернет не только позволяет людям общаться на расстоянии, но и дает много новой и полезной информации. Поскольку жизнь без интернета представить невозможно, все привыкли к этим преимуществам. Интернет – это не только помощник для людей, но и популярное средство общения для молодежи. Так как современная молодежь старается говорить на свободном, упрощенном и доступном языке, не соблюдая правил письма, то именно это и стало причиной появления интернет-сленга. Не секрет, что интернет оказывает большое негативное влияние на поддержание чистоты родного языка. Модными стали различные сленговые слова, используемые молодежью в интернете или переписке, а также слова на нескольких языках, употребляемые в одном предложении. Различные сайты в Интернете, иностранные телеканалы и их программы, компьютерные игры – все это приводит к появлению слов-паразитов. Понятно, что в эпоху глобализации хаотичный поток информации во всех направлениях отравляет умы молодежи такими словами. В связи с этим мы часто забываем, что будущее нашей страны зависит от будущего родного языка. Многие ученые и исследователи считают, что все эти изменения приводят к тому, что родной язык человека истощается, забывается и теряет свою глубину. Давайте же выясним так ли это на самом деле?

Во-первых, выясим, что такое «интернет-сленг» и его происхождение.

Интернет-самая известная в мире сеть для общения. Потому что, такой тип общения удобный и быстрый, и эти письма отличаются своей краткостью. По научным исследованиям средний объем одного сообщения не превышает 5-6 слов. В связи с этим выработался симбиоз письменной и устной речи, которое называется интернет-сленгом [1]. А что же такое «сленг»?

Сленг - это слова, употребляемые только людьми определенной возрастной категории, заменяющие обыденную лексику и отличающиеся разговорной, очень часто ироничной, а иногда даже и грубо-фамильярной окраской[2]. То есть, это разновидность не-литературной речи, часто используемая молодыми людьми. Сленг то же что и жаргон.

А компьютерный сленг (от англ.-slang) — это разновидность сленга, используемого как профессиональными (например, IT-специалистами), так и другими пользователями компьютеров, например, людьми возраста 8-25 лет[3].

С начала XX века отмечены четыре бурные волны в развитии и появлении молодежного сленга. Первая датируется 20-ми годами, когда революция и гражданская война, разрушив до основания структуру общества, породили армию беспризорных, и речь учащихся подростков и молодежи, которая не была отделена от беспризорных непроходимыми перегородками, окрасилась множеством «блатных» словечек[4].

Вторая волна приходится на 50-е годы, когда на улицы и танцплощадки городов вышли «стиляги»[4].

Появление третьей волны связано не с эпохой бурных событий, а с периодом застоя, когда душливая атмосфера общественной жизни 70-80-х породила разные неформальные молодежные движения и «хиппующие» молодые люди создали свой «системный» сленг как языковой жест противостояния официальной идеологии[4].

Четвертой волной считают период компьютеризации конец XXвека, когда происходит массовое заимствование иноязычных слов и терминов[4].

Объединим все причины возникновения сленга и получим, что главное в этом языковом явлении – отход от обыденности в повседневной жизни. Исходя из этого, можно понять, что непринужденный молодежный сленг стремится уйти от скучного мира взрослых, родителей, учителей и от всяких наставников. Выяснив происхождение сленга, можно понять причину его использования среди молодежи.

Активное употребление сленгированной лексики студенческой молодежью обусловлено такими причинами как:

- стремлением выделиться среди сверстников;
- желанием подчеркнуть свой социальный статус;
- придать речи выразительность;
- по необходимости скрыть от окружающих точный смысл высказывания;
- разнообразить речевой запас, придать общению неформальный характер[5].

Из-за этих причин молодежь не прекращает использовать интернет сленг, даже при живом общении. А причиной бурного образования компьютерного сленга является факт того, что сами компьютерные технологии стремительно развиваются день за днем. Если заглянуть в многочисленные журналы, освещающие новинки рынка компьютерных технологий, то мы увидим, что практически каждую неделю появляются какие-нибудь разработки. И в условиях такой технологической революции каждое новое явление в этой области должно получить свое словесное обозначение, свое название. А так как почти все они появляются в Америке, то, естественно, получают его на английском языке. Таким образом, английские названия все больше и больше наполняют наш язык.

Теперь же определим причины использования интернет сленга и самые часто используемые сленговые выражения.

Был проведен опрос среди молодежи с целью определения причин использования интернет-сленга. В опросе принимали участия более 30 студентов в вузе, им был задан главный вопрос «По какой причине они используют интернет-сленг?», на что получили довольно интересные ответы:

Многие используют его для того, чтобы казаться современным и модным.

1. Некоторые используют его, даже не замечая этого,
2. И есть студенты, которые пользуются интернет сленгом, чтобы быстро и необычно объяснить какую либо информацию.

Также был задан вопрос «Твой часто употребляемый интернет сленг?», все ответы были сформулированы в виде таблицы:

№	Сленг	Значение
1	Училка	Учительница
2	Водила	Водитель
3	Телик	Телевизор
4	Комп	Компьютер
5	Предки	Родители
6	ДЗ, домашка	Домашнее задание
7	Хавчик, хавать	Еда, кушать
8	Бабло, бакс, штука	Деньги
9	Ништяк, клево, базара нет	Классно, хорошо(слова-оценки)
10	Седня	сегодня
12	Спс, пр, хай	Спасибо, привет
13	Треня	Тренировка
14	Споки	Спокойной ночи
15	Уат, уай...	Что? Почему?(английские слова, написанные русскими буквами)

Все эти и похожие выражения будут уместны среди молодежи в том случае, если они близки или с целью сближения их отношений.

Наконец, если оценивать и рассматривать влияние и специфику интернет-сленга на речевую культуру молодежи, то в большинстве случаев интернет-сленг влияет на грамотность речи, так как ошибки, допускаемые при таком общении, очень распространены:

- 1) написание английских слов русскими буквами (Хай).
- 2) сокращения (hi-at).
- 3) написание слов по произношению (нормально-намана).
- 4) отсутствие знаков препинания.
- 5) использование смайликов вместо знаков препинания.
- 6) написание имен собственных со строчной буквы. А все это говорит о том, что бессмысленное и частое использование интернет-сленга приводит к неграмотности речи молодых людей.

Анализируя все эти влияние можно выделить положительные и отрицательные стороны интернет-сленга.

Положительные стороны:

1. Удобство и быстрота общения. Благодаря такому общению можно переписываться с несколькими людьми одновременно.
2. Интернет-сленг очень нравится многим. Так как им приносит радость общаться таким языком. Такой язык делает общение более свободным и раскрепощает отношения.
3. Оригинальность общения.

Отрицательные стороны:

1. Увлеченность в использовании интернет-сленга приводит к отрицательному поведению. Этот вид общения содержит много нецензурных фраз, приводящих к засорению языка. В связи с этим меняется и поведения человека.
2. В речи появляется много иностранных слов. Это может привести к оскудению словарного запаса.
3. Из-за интернет- сленга молодежь пишут с ошибками.

Учитывая, все эти положительные и отрицательные стороны сленга, можно понять что, если черезчур увлеченно пользоваться интернет сленгом это может иметь плохие последствия. Потому что, одержимость в использований сленга приводит к тому, что человек теряет способность правильно и культурно мыслить и писать.

Таким образом, интернет-сленг, интернет-общение являются неотъемлемой частью жизни современной молодежи, оказывая на них как положительные аспекты так и отрицательные, в зависимости от каждой личности. И можно сделать вывод, что в наше довольно технологическое время интернет-сленг расширяет возможность общения среди молодежи, делая ее раскрепощенной и открытой, экономить время. Но также погружаясь в виртуальное общение можно забыть о реальности и потерять самое дорогое и бесценное, родной язык и культуру. Подводя итоги, можно сказать, что, используя интернет-сленг молодежь не должна забывать ценность родного языка, должна научиться ее ценить и гордиться им. Ведь выдающиеся представители казахского народа, Алаш арыстары, прославившие ценность родного языка и самоотверженно боровшиеся за казахский язык, оставили и доверили нам наш язык, наше сокровище.

Список использованной литературы

- 1 Голованова Д. С. Влияние интернет-сленга на речевую культуру современной молодежи / Голованова Д. С., Якименкова И. Н. // Юный ученый. — 2019. — № 3 (23).
- 2 Розенталь Д. Э., Теленкова М. А. Словарь лингвистических терминов (электронный вариант).
- 3 Лихолитов П. В. «Компьютерный жаргон»// Русская речь. — М., 1997. — № 3
- 4 http://www.darial-online.ru/2004_6/aguzar.shtml

5 Борисова-Лукашенец Е.Г. Современный молодежный жаргон //Русская речь. – 2004.

6 G.K. Rezuanova, A.Sh.Albekova, A.M. Muratbekova, G.A.Kukenova «Elective disciplines as means of professional competence of future teachers» // Life Science Journal – Scopus CJR 2021 (Thomson Reiter’s) 2014.

Научный руководитель: Кукунова Г.А

УДК 94:347.791 (574)“18/19”

ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ СУДОХОДСТВА В КАЗАХСТАНЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX-НАЧАЛЕ XX ВВ: НА ПРИМЕРЕ ЧЕРНОГО ИРТЫША

Караваева Е., студент 1 курса

Казахский агротехнический университет им.С.Сейфуллина, г.Нур-Султан.

Вторая половина XIX века для развития судоходного строительства в Российской империи стало переломным временем, так как государство в эпоху мировой индустриальной революции сильно отставало от Европы и США, царское правительство, по меньшей мере, пытаясь сократить этот внушительный разрыв промышленного развития активно начало работать не только над железнодорожной логистикой, но и стимулировать торгово-экономические связи путем развития водного транспорта. Так, развитие судоходства давало возможность укреплять региональные рынки, не только соединяя окраины империи, но и выходя на международный уровень, в частности, Европу, Китай и т.д.

В целом, очевидно, что территория Казахстана в эпоху колониальной политики Российской империи рассматривала в приоритетном значении водного транспорта, так как в то время еще не обладала обширностью сети железнодорожных путей. Казахстан во всех регионах обладал немалым сосредоточением крупных рек, именно они играли важное значение при транспортировке больших, габаритных грузов сырьевых товаров, в том числе пассажирских перевозок. Данное исследование имеет важное значение в освоении и вовлечении сетей водного транспорта в хозяйственно-экономический оборот регионов Казахстана, которые были богаты природными ресурсами.

Архивы содержат немало интересных материалов, фото, которые таят в себе целую историю небольших (на первый взгляд) событий повседневной жизни, из которых, сплетая из незначительных встреч, писем они превращаются в эпохальные факты. В первую очередь, в исследовании данной статьи были использованы разные источники, в том числе, из Архива г.Алматы, архива Восточно-Казахстанской области, где содержатся ценные материалы Семипалатинского подотдела РГО, а также различные подведомственные отчеты, записки. Кроме того, из архивов республики было привлечено немало документов периодической печати, которые также были введены в научный оборот.

Важную роль и значение в работе сыграли методические способы исследования, в первую очередь, это аналитический, логический методы. В свою очередь, ключевые позиции методов занимают специальные исследования, такие как историко-ретроспективный, который часто используется не только в исторической науке, но и является междисциплинарным, когда метод он нацелен на изучение происхождения и этапов развития исторических явлений, анализ причин изменений.

Кроме того, следуя системе регулятивных методов научного анализа и исторического исследования, в статье использовались категории данного метода, к примеру, сопоставление с моделями событий повседневной жизни Степного края и Сибири.

История освоения водных пространств берет свое начало с самой зари эволюции че-

ловека, реки являлись главной основой жизнедеятельности людей. Вторая половина XIX века стало временем генезиса капиталистических отношений для Казахстана, где шло постепенное продвижение казачьих станиц и переселенцев из глубин России во все регионы Казахстана.

Судоходное строительство и использование водных путей играло важную роль для социально-экономического развития Казахстана и в целом Российской империи. Реки всегда были основой для жизни людей. Крупные речные водоемы представляли собой естественные транспортные пути, по которым во второй половине XIX века шло постепенное продвижение торгово-экономических связей, вместе с тем с проникновением вглубь края царской России преследовалась цель превращения Казахстана в колонию.

Водные ресурсы Казахстана играли важную роль в ходе завоевания Российской империей Степного края, именно из этих насиженных мест шла политика выселения казахов и заселения казачьими станицами, а потом крестьянами-переселенцами. По берегам крупных рек сосредотачивалась основная жизнедеятельность, особенно в степной зоне, это были плодородные земли, где сосредотачивались форпосты для продвижения казачьих отрядов вглубь Средней Азии. Кроме того, в XIX веке крупные реки Казахстана, в частности, Иртыш, давали хорошую возможность для формирования регионального речного судостроения, являвшегося в тот период началом развития водного транспорта, благодаря которому будут осуществляться торгово-экономические связи, перевозка людей, грузов и многое другое.

XIX столетие для Российской империи стало продолжением исследований научных экспедиций полезных ископаемых на территории Казахского края, в частности, цветных металлов. Безусловно, разработки промышленных месторождений, а также востребованность продукции аграрного сектора дали активный рост развитию судоходного транспорта в регионе. Царизм стремился закрепить на территории Казахстана, окончательно оставив за собой Степной край.

Заканчивалась эпоха кораблей, парусных флагманов, на смену им пришли паровинтовые суда. Это тоже стало еще одним рывком для судоходного использования потенциала крупных рек Степного края. Такая необходимость создала возможность реализации использования водных путей, которые должны были стать ключевыми звеньями торгово-экономических связей азиатской России. Тем более что такое положение сулило принести немалые доходы для купцов-промышленников, в руках которых сосредоточились не только торговля, мануфактурно-заводская деятельность, но и судостроительство и др. Однако препятствием для такого разворота действий было мелководье, особенно в некоторых местах крупных рек, в частности, Иртыша. Все затруднения были за счет непроходимости движения вниз по Иртышу, в связи с чем проход парового судна был возможен лишь на отдельных участках реки.

Между тем, история развития пароходства на Иртыше в середине XIX — первой четверти XX в., в отличие от других крупных рек, остается мало исследованной.

В XIX веке основные сведения по данному региону были освещены М. С. Чернышевым в географическо-навигационном изложении судоходных свойств реки Иртыш, также использовались отчеты и труды в Известиях Императорского Русского географического общества о верховьях Иртыша в работах З. Л. Матусовского, С. Т. Мирошниченко, Н. Кроткова и др.

В исследовании упор делался на материалы из журналов Министерства путей и сообщения о судоходном состоянии Верхнего Иртыша в труде Аминова Б.А., также — на обширные сведения в периодических изданиях: «Семипалатинские областные ведомости», «Киргизская Степная газета» и др.

Что касается начала XX века, существуют исследования о Киргизском (Казахском) крае А. Н. Седельникова, Л. П. Осипова, А. Н. Букейханова в труде «Россия. Кроме того, вызывает интерес «Полное географическое описание нашего Отечества», XVIII глава, которая принадлежит исследованиям Казахстана.

Железный пароход «Союз» был построен в 1861 г. в Тюмени механиком англичанином Гуллетом, а машина изготовлена на механическом заведении в Перми и в том же году сделала пробный рейс по рекам Тавде, Сосве, Лозве. Пароход этот в 80 лошадиных сил вел из Тюмени к Семипалатинску две баржи с грузом около 30 тыс. пуд., из которых первая половина состояла из разных купеческих товаров, а вторая представляла из себя казенный спирт. Из Тюмени до Тобольска он ушел двое суток; от Тобольска до Семипалатинска, с простоями и остановками для погрузки и выгрузки на разных пунктах — один месяц [1].

Но не восточные границы Степного края были конечной целью данной экспедиции, а разведка водной артерии на пути к китайским рубежам. Купцы и промышленники, освоив в 1840 году пароходное движение по рекам Западной Сибири, искали новые рынки сбыта своей продукции и приобретения дешевого товара. Это был рынок Китая.

Уже на следующий год, по инициативе семипалатинского губернатора И. Ф. Бабкова, состоялась специальная экспедиция на пароходе «Ура» до границ Китая.

Этот опыт показал, однако, что пароходство между Семипалатинском и Усть-Каменогорском затрудняется мелями, а далее — к Бухтарме — быстрым течением реки.

В 1868 году генерал-губернатор Западной Сибири генерал-адъютант

А. П. Хрущев на 80-тисильном пароходе, носящем его фамилию, совершил пробный рейс в озеро Зайсан. Это поездка лишь подтвердила вышеупомянутую версию.

В 1879–1880 гг., по распоряжению генерал-губернатора Западной Сибири Н. Г. Казнакова, состоялось исследование фарватера Иртыша от Семипалатинска до Зайсана под руководством секретаря Семипалатинского статистического комитета Е. П. Михаэлиса.

«Целью этой экспедиции было исследование судоходного фарватера Иртыша выше Семипалатинска, выбор удобной пристани для пароходов на берегах озера Зайсана и определение направления и длины колесной дороги через пароходы: Хабар-Асуили-Сай-Асу, ведущие в долину Эмиля через горный хребет Тарбагатай... Для этой экспедиции карбас был приспособлен к движению с помощью парусов и безопасному плаванию по озеру. В 1879 году карбас был поднят только до Усть-Каменогорска.

В 1896 году, по распоряжению начальника Томского округа путей сообщения барона Амина Бьерна Александровича, для изучения судоходства туда был послан казенный пароход «Тюмень». Выводы этой экспедиции оказались весьма благоприятными: «...не оставляет никакого сомнения в том, что Иртыш свободно проходим, во все время навигации, для неглубоко сидящих пароходов...». [3, с. 9].

11 июля 1898 года Семипалатинск посетил Министр путей и сообщения, князь М. И. Хилков.

«Во время пребывания министра в Семипалатинске, ему были предоставлены две докладные записки: одна Начальником области, о пароходстве в верхнем течении Иртыша (от Семипалатинска до Китая), и другая — Городским Главой, о необходимости проведения железной дороги через Семипалатинск от Ташкента до Томска. В своей докладной записке начальник области, перечислив те выгоды для края, которое доставило бы правильное пароходное сообщение в верхней части Иртыша, указывает, что в виду некоторого риска навряд ли кто из частных лиц решится произвести опыт устройства такого сообщения, что, поэтому, устройство это может взять на себя лишь правительство, тем более, что издержки понадобились бы небольшие, но и они окупятся бы в будущем» [4].

Начальник Западно-Сибирского округа путей и сообщения, прошедший в 1896 году по Иртышу до китайской границы, указывал возможность расширения здесь торговых связей. Около 300 верст выше Зайсана, близ Иртыша, в 3 верстах лежит озеро Унойчур, в которое впадает река Урулчу, где находится китайский город Булун-Тохай.

Отсюда идут внутрь Монголии и Джунгарии караванные пути; к востоку имеется вьючная дорога, ведущая в гор. Кобдо, до которого от Черного Иртыша всего до 400 верст, а к западу в гор. Чугучак ведет дорога, по которой, кажется, возможно, и колесное движение. От Черного Иртыша до Чугучака 385 верст.

Караванная дорога проходит через Гоби до г. Чучен, лежащего на большой почтовой дороге, идущей в Кульджу через довольно многолюдные города. От Чучена до Кульджи 800 верст, до Кашгара — 1500 верст. В этом направлении предпринятое подробное исследование Иртыша составляет только первые шаги, указывающие направление пути из Сибири вглубь Азии...» [8].

Но не только Западно-Сибирские пароходоладельцы просчитали выгоды в устройстве пароходного сообщения в Верхнем Иртыше. В это же время местные купцы во главе с купцом 2-й гильдии Прокопием Плещеевым уже изучили данный вопрос и проработали все условия для претворения его в жизнь.

В первый день XX столетия им удалось основать «Верхне-Иртышское Товарищество пароходства и торговли», «... в состав которого вошли П. И. Березницкий, П. Ф. Плещеев, Н. К. Русанов. Товарищество приобрело несколько барж, пароход «Сокол», сильный, с неглубокой осадкой, что давало возможность с успехом совершать рейсы по верхнему Иртышу в глубь Китая. Товарищество не только будет брать для перевозки различные грузы, но и само производить торговые операции...» [9].

В течение года Верхне-Иртышское Общество пароходства и торговли посвятило устройству пристаней на Иртыше выше Семипалатинска: в пос. Пьяноярском, Усть-Каменогорске, станицах Бухтарминской и Батинской [13]. Весной 1901 года судоходный корабль «Святой ключ» прибыл в Зайсан, а далее на мыс Тополевый. Он привез туда баржу с товарами, груженными крупчаткой, пшеницей, солью и т. д.

Из-за нехватки средств в ноябре 1905 года происходит объединение капиталов «Товарищество Верхне-Иртышского пароходства и торговли» с фирмой «И. Н. Корнилова и наследницы». Новая компания, названная «Верхне-Иртышское товарищество пароходства и торговли с наследницей Корниловой», соединив свои силы и приняв на себя доставку грузов и рейсирование пароходами по Иртышу от Тюмени до Китая, приступила к постройке новых пароходов и нескольких барж [15].

Не все было безоблачно в торговле с Китаем. Так, открытая в 1905 году Урумчийская контора «Товарищества Верхне-Иртышского пароходства и торговли» и принявшаяся за доставку грузов из Урумчи на Тополев мыс у озера Зайсан, потерпела убытки и не возобновила своей деятельности в 1906 году «... исключительно из-за невозможности сделать сюда, в нужное время, перевод серебра из Чугучака и из-за трудностей рассчитаться китайскими извозчиками, отказывающимися обыкновенно принимать русские деньги...» [16].

Пароходство развивалось, и к 1908 году в Семипалатинске на Лодочном острове расположились 5 пароходных пристаней: Торговый Дом «Плотников и сыновья»; Троицкого купца Ботова.; «Товарищества Верхне-Иртышского пароходства и торговли.»; Пароходства «И. Н. Корнилова наследницы.»; Товарищества «Бр. Вардроппер», взявшего пристань в аренду 26 июня 1899 года от Колмакова А.В [17].

В навигацию 1909 года «Товарищество Верхне-Иртышского пароходства и торговли» пустило на линию «Тюмень-Зайсан» четыре новых роскошных товаро-пассажирских парохода: «Прокопий Плещеев», «Европа», «Русь», «Китай» [18]. И с 1909 года началась организация нового «Русско-Китайского Общества пароходства и торговли» [19].

В XIX столетии шли активные переговоры между Россией и Китаем не только в политическом, но и в торгово-экономическом переделе Казахстана. В этот период началась активная торговля с Китаем, с использованием широкого Иртыша. На карбасах из Китая по Черному Иртышу русские, татарские купцы возили пшеницу, рис, шерсть, кожу, пушнину, хлопок. В Китай экспортировались металл и различные потребительские товары. Этот период характеризуется ростом перевозок пассажиров. Во внутреннем сообщении по Иртышу выполнялись перевозки зерна, леса, угля, руды и концентратов, а также прочих промышленных товаров.

Толчком для дальнейшего развития судоходства на Иртыше послужило интенсивное освоение природных ресурсов Рудного Алтая и заселение прилегающих к Иртышу земель. Растущие потребности в перевозках во второй половине XIX в. привели к развитию на Иртыше речного парового флота, принадлежавшего различным торговым товариществам.

К концу XIX в., на всем протяжении от Павлодара до Семипалатинска и далее по Верхнему Иртышу осуществлялись регулярные рейсы пароходов с баржами, на смену которым и в начале XX в. пришли теплоходы.

К 1918 г. судоходство был национализировано, и в дальнейшем развивалось на правах государственной собственности союзного, а позднее — республиканского подчинения.

Список использованной литературы

- 1 Алтайская железная дорога. // Областные Семипалатинские ведомости. 1898. - №24, 15 июля.
- 2 Вопросы географии. [Сб.соч.31] / Государственное издательство географической литературы.- Москва.1953. - 288 с.
- 3 Дело паромных пристаней // ЦГА РК. Ф. 434. Оп. 1. Ед. хр. 45. Л. - 346-347.
- 4 Дело «Памятной записка о разработке Кумгульских каменноугольных копей» // ЦГА РК. Ф. 64.Оп. 1, Ед.хр. 3784. - Л. 1-2.
- 5 Известия Императорского Русского географического общества. Т.15. СПб., 1879.- 238 с.
- 6 Кашляк В.Н. Семипалатинское купечество: Плещеевы. Семей, 2013. - 290 с.
- 7 Киргизская степная газета, 1901, №14.
- 8 Красовский Н.И. Материалы для географии и статистики России. Область сибирских киргизов. - СПб., - 1868.- 264 с.
- 9 Кротков Н. Урумчинский консульский округ и русская торговля в 1906 году. Известия ИРГО, т. XLIV, 1908. - вып. VI,- СПб. - С. 364.
- 10 Отчет Императорского Русского Географического Общества за 1863. СПб, 1864. - 54 с.
11. Россия. Полное географическое описание нашего отечества. - СПб., А.Ф. Девриен, 1899-1914:
12. Семипалатинские областные ведомости. - СПб. - 1898,. - №23, 13 июня.
13. Семипалатинские областные ведомости. 1898. - №49/50, 12 декабря.
14. Семипалатинские областные ведомости. 1899. - №7, 13 февраля.
15. Семипалатинские областные ведомости (неофициальная часть), 1899.- №15/16, 12 октября.
- 16 Семипалатинские областные ведомости. 1900, - №9, 14 апреля.
- 17 Семипалатинские областные ведомости. 1900. - №19, 13 мая.
- 18 Семипалатинский листок. - 1905. - № 242, 13 ноября.
- 19 Чернышев М.С. Иртыш: географическо-навигационный очерк с изложением предположений об улучшении судоходных свойств реки. - СПб., - 1887. - 126 с.
- 20 Landscape and environmental changes along the Eastern Primorye coast during the middle and human effects.-N.G.Razjigaeva, L.A.Ganzeya, T.A.Grebennikova...//Pacific Geographical Institute FEB RAS, Vladivostok, Russia//St.-Petersburg State University, St. Petersburg, Russia.-Journal of Asian Earth Sciences.-Volume 158, 1 June 2018, Pages 160-172

*Научный руководитель: к.и.н., и.о. ассоц. профессор кафедры истории Казахстана
Габдулина А.Ж.*

ҚАЗАҚ ЫРЫМ-ТҢЙЫМДАРЫНЫҢ ДҮНИЕТАНЫМДЫҚ МӘНІ

Елтайұлы Е., 2 курс студенті,

С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Нұр-Сұлтан қ.

Қазақ – өте ырымшыл халық. Халқымыздың рухани мәдениетінде, салт-дәстүрінде, тұрмыс, тіршілігінде ырым-тұйымдардың алатын орны ерекше. Ырым-тұйымдардың басым көпшілігі бастау көзін ертедегі шамандық, тәңірлік наным-сенімдерден алады.

Бағзы заманда адамзатты қарама-қарсы екі түрлі, ізгі және кесірлі рухтар қоршап тұр деген наным-сенім болған. Адам осы қатерлі рухтардың қастығынан қорғанып, қорғану немесе мейіріміне ие болып, қолдауына жетуді көздеп әрекеттер жасаған. Өз іс-қимылдарын сол ие-киелерге үйлестіру, үндестіру мақсатында әртүрлі ырым-тұйымдарды ойлап тауып, тұрмыста қолдана бастаған.

Табу – полинезий тілінің *ta* - “белгілеу” және *pu* – “күллі, түгелімен” деген сөздерінен жасалған термин сөз. Ертеректе діндарлық, ырымшылдықтың салдарынан кейбір заттардың аттарын тікелей айтуға тұйым салынып, ол сөздерді басқа сөздермен ауыстырып айтатын болған[1].

Табудың пайда болуы мен дамуы да ұлттық дүниетаныммен, тілдің тарихымен тығыз байланысты. Бұрын табуды қазақ әйелдері көп қолданған. Олар қайын жұртын және күйеуін өз есімімен атай алмаған. Өзеннен су алуға барған жас әйелдің тапқырлығы туралы аңыз-әңгімені білмейтіміз кем де кем. Мұндағы сылдырама – қамыс, сарқырама – өзен, ұлыма – қасқыр, маңырама – қой, білеме – пышақ, жаныма – қайрақ.

Тұйым (табу) болатын белгілі бір қатерден адамды қорғандыру, сақтандыру, сол арқылы табиғат пен әлеуметтік күштердің ризашылығын алу үшін жасалды. Ырым мен тұйымның міндеті болашақты (істі) болжау, сәтті нәтижеге жету үшін алдын ала жоспар құру, белгілі бір қағида-ережеге бағынуды шарт етеді. Тұйым алғашқы қауым заманында магиялық түсінікпен тіндес басталғанымен, уақыт өте келе қоғам дамыған тұста әлеуметтік заңи мәнге ие бола бастаған. Енді адамдар рухтарды емес, пәк-күнәһар, ақ-қара, обал-сауап категориясын алға тартқан. Тұйым – ол адам сөзсіз орындауға тиісті, талқылауға жатпайтын, қоғамда қатаң қалыптасқан, сірескен ережелердің жиынтығы. Оны адам бала кезден естіп, үйреніп-біліп, өле-өлгенше орындауға тиісті[2].

Ал, ырым болса, жеке адамның немесе қауымның жору, болжау арқылы орындауға тиісті ережелері. Бұнда болашақты болжау, жору функциясы басым. Халықтың ұғымында ырым екі түрлі болады: 1. Жақсы ырым. Мысалы: а) аттың есінеуі; ә) баланың тоңқайып жол қарауы; б) сауысқанның шықылықтауы. 2. Жаман ырым. Мысалы: а) жақ таяну; ә) қолды артқа ұстау; б) тізе құшақтау [3].

Ырым-тұйымдарға бүгінде сене бермейтін адамдар көп. Этнограф, тарих ғылымдарының докторы, профессор Ахмет Тоқтабай ырым-тұйымдар уақыт сынынан өтті, сондықтан оларды сақтау керек десе, этнограф Досымбек Қатран да ырым-тұйымдарды біле тұра орындамған адамдар өкініпқалуы мүмкін, ал білмесе ештеңе етпейді дейді.

Ырым-тұйымдар күнделікті тұрмыста жиі қолданылғанымен де, мән-мағынасы көпшілікке түсініксіздеу ырым-тұйымдар да кездеседі. Біз мақалада ырым-тұйымдарды мазмұнына қарай топтап, мәнін ашуға тырыстық.

Әуелі, асқа байланысты ырым-тұйымдарға тоқталайық. Қазақ – асты құрметтейтін халық. Дәм үстіне келіп қалған адам асығыс болса, «дәмнен ауыз тиейін» деп, қандай да бір тағамнан дәм татады. Астың бетін ашық тастама деген де тұйым бар. Тамақ беретін әйелдің қолында міндетті түрде күміс білезік болған, күміс білезігі жоқ әйелдің қолынан ас ішпеген. Үй иесі астан ауыз тимей тұрып тамақ жеуге болмайды. Әкесі бар адам бас ұстамайды.

Мәселен, «Ас атасы – нан» деп, нанды, дәнді дәріптеген. Осыған орай, нанды баспа, нанды бір қолмен үзбе т.с.с. ырым-тыйымдар бар.

Халқымыз сүт өнімдерін «ақ», «ағарған» деп атап, ерекше қадірлеген. «Ақ» түс қазақ халқының танымында пәктіктің, тазалықтың, адалдықтың символы. Ақты төкпе, баспа деп жатады. Тіпті үйге кірген жыланның басына ақ, ағарған құйып шығарады.

Тұзды баспайды, бейберекет шашпайды.

Демек, тағамға, асқа байланысты ырым-тыйымдар дәмнің қадірін білуге, ысырапшылдыққа жол бермеуге бағытталғаны сөзсіз.

Қазақ халқында әйел адамға қатысты ырым-тыйымдар көп таралған. «Қызға қырық үйден тыю» деген мақал да осының айғағы. Халқымыз қыз баланың тәрбиесіне ерекше мән берген. Болашақ ана деп қараған. Қызға кәрі қыз болып қаласын деп, кәрі жілік ұстатпайды.

Жас келіндерге арналған ырым-тыйымдар тіптен көп. Жаңа түскен келін қайын ағаларының, қайныларының, қайын сіңлілерінің аттарын атамайды. Оларға ат қояды. Бұл дәстүрді ат тергеу деп атайды. Бұл сыйластықты арттыратын әдемі дәстүр. Жас келін түн ішінде суға бармайды, кір жаймайды, себебі әйел адам нәзік келеді, шошынып қалуы мүмкін. Келін төрге шықпайды, төр – отағасының немесе қыз бала мен қонақтың орны саналады. Аяғы ауырлаған әйел түйенің, қоянның етін жемейді. Түйенің етін жесе, түйе секілді баланы мерзімінен көп уақыт көтереді деп, ал қоянның етін жесе, бала қоянжырық болып туады деп сақтанған. Түсік тастамау үшін аяғы ауыр әйелдің етегін түйіп қояды. Жүкті әйел арқан аттамайды, өйткені баланың кіндігі мойнына оралып қалады деп қорыққан. Ал жас босанған әйел итке «кет, шық» деп айтпайды, себебі тістері түсіп қалады деген түсінік бар. Келіндерге қатысты ырым-тыйымдар өте көп.

Жалпы әйел адамдарға байланысты айтылған ырым-тыйымдар да баршылық. Мәселен, әйел адам мал бауыздамайды, ер адам болса, бата бермейді, сондай-ақ, ер адамның алдын кесіп өтпейді. Бейіт басына баруға да болмайды. Шашты жаюға да болмайды, өйткені ертеде ерін жоқтағанда әйелдер шашын жайып, жоқтау айтатын болған. Шашын жайып жіберіп дауыс айтса, іштегі шері тарқайды деп санаған.

Балаға қатысты, бала тәрбиесіне арналған ырым-тыйымдар да мол. Мысалы, қырқынан шықпаған сәбиді жұртшылыққа көрсете бермейді, көз тиеді немесе тіл тиеді деп қорқады. Жас баланың жуылған киімдерін түнде далада қалдыруға болмайды. Жас балаға сұқтанып қарамайды. Жас бала ішін тартса, қуаныш болады деп күткен, сәби тілін шығарса, хабар аламыз деп, ал жол қараса, қонақ келеді деп жорыған.

Сәби шалқасынан жатып ұйықтайтын болса, беделді азамат болады, бүк түсіп жатса, жігерсіз, жасық болады, ал екпетінен жатып ұйықтаса, ойлы болады, аяқ-қолын созып, еркін жатса, батыр болады деп жорыған.

Жас балаға бойы өспей қалады деп бұғана ұстатпаған. Танымал адамдардың сарқытын ішсе, орнына отырса, сол адамдардай табысты болады деп ырымдаған немесе сол белгілі адамға баланың «аузына түкіртіп», кәдесін берген.

Ырым-тыйымдар бала тәрбиесінде айрықша маңызға ие. Баланы жаман әдеттерден, жат қылықтардан тыюды көздейтін ырым-тыйымдар өте көп. Ырым-тыйымдар ысырапшылдықтан сақтайды. Мысалы, отпен ойнама, отты аттама, пышақты шалқасынан қойма, пышақтың жүзін жалама, аяқ-қолыңды жіппен байлама, жағыңды таянба, бетіңді баспа, үйге жүгіріп кірме, үйді айналма, адамдарды санама, кемтар адамға күлме, адамды айналма, үлкеннің алдын кеспе, бейітке қарап саусағыңды шошайпа, таңдайыңды қақпа, т.с.с. ырым-тыйымдар балаларды түрлі жамандықтан, әдепсіздіктен сақтандырады.

Халқымызда шаруашылыққа, табиғатқа байланысты ырым-тыйымдарқатары да аз емес. Соның ішінде төрт түлікке қатысты ырым-тыйымдарға ерекше тоқталғымыз келеді. Қазақ малының санын айтпаған, көз тиеді деп қорыққан. Жас ботаны ешкімге көрсетпеген. Малдың алдынан бос ыдыспен шықпаған, сүт азайып кетеді, суалып кетеді деп ырымдаған. Сойылған малдың қанын өзге малға көрсетпеген. Малды тебуге, ұруға тыйым салынған.

Малын сатарда иесі бас жібін, үзеңгісін немесе сілекейін алып қалған, ол өзінің байлығы, дәулеті басқа адамға көшіп кетпесін деп ырымдағаны.

Төрт түлікке қатысты ырым-тыйымдардың мәні әр түліктің киесі бар екенін, иесі бар екенін, сондықтан құрметтеу қажет екендігін паш етеді.

Көк шөпті жұлма, құстың ұясын, құмырсқаның илеуін бұзба, құдыққа түкірме т.б. ырым-тыйымдарды табиғат, экология тақырыбына біріктіруге болады.

Күнделікті тіршілікке байланысты ырым-тыйымдар өте көп. Қазан, ошақ киелі саналады, сондықтан қазанды еш уақытта бос қалдырмайды, жаман ырым саналады. Қазан татулықтың белгісі деп саналады. Ертеде жауласқан мың батырдың найзасының ұшы ерітіліп, қазан құйылған екен деген аңыз бар. Шәугімнің шүмегін есікке қаратуға болмайды, береке, несібе далаға кетуі мүмкін. Түнде сандықты ашпайды, біреу қазаға ұшырауы мүмкін деп қорқады. Майшамды үрлеп сөндірмейді. Кірдің суы төгілген жерді баспа, жын-шайтандар жүреді дейді.

Киіз үйге қатысты ырым-тыйымдарды өз алдына бір топқа біріктіруге болады. Үй тігіліп, шаңырақты көтеріп жатқанда ешкім сөйлемейді. Шаңырақ – киіз үйдің киелі бөлігі. Киіз үйдің киесі шаңырақтан бастау алады. Қазақ дүниетанымында шаңырақты көтеру ұлы іс, сондықтан ол кезде үнсіздік орнауы тиіс. «Жеті уық шаншылғанша, жетесіз ғана сөйлейді» деген мақал осыны меңзейді. Төр қасиетті орын, онда төрелік айтатын, билік айтатын адамдар отырады. Төрге, әдетте ақ пен қара түсті сырмақ төселеді. Оның мәнісі, төр – ақ пен қараны ажырата алатын, әділ билік айтатын адамның орны дегенге меңзейді. Екі босағаны да киелі санаған. Оң жақ босаға ерлер, ал сол жақ босаға әйелдер символы. «Керегең кең болсын, екі босағаң тең болсын!» деген баталы сөздің мәні осыдан шығады, яғни әке-шешен аман болсын дегенді білдіреді. Бақан ер адамның символы, оны әйел адам ұстамайды, аттамайды, «Бақан аттаған байымайды» деген сөз бар. Бақан шаңырақты, яғни әлемді тіреп тұрған нәрсе. Адалбақанның маңызы тіпті ерекше, ол әлем ағашының символы. Киіз үйдегі тағы бір киелі орын – табалдырық. Табалдырықты баспа деген тыйым сөз бар. Оның мәнісі: қазақтың ежелгі дүниетанымында әлем үш бөліктен тұрады. Жоғарғы саты, яғни көк, аруақтар мекені, ортаңғы бөлік, жер үсті және үшінші бөлік жер асты. Табалдырық төменгі әлеммен байланысқа түсіреді деген сенім болған. Сондықтан өлі туған төлді, тіпті түсікті де табалдырыққа көмген. «Табалдырықты баспа!» деген тыйымның мәні осында. Арғы әлем мен бергі әлемнің арасында қаскөй рухтар болады деген түсінік бар.

Халқымызда көз тиюге байланысты ырым-тыйымдар да көптеп саналады. Көз тиюге әр халықтың көзқарасы әртүрлі болып келеді. Оған ежелгі Египетте, Канада, Африка, АҚШ, Түркия, Иран, Үндістан елдерінде қатты сенген. Ал Қытай, Жапония, Моңғолияда оған илана қоймайды. Көптеген елдерде көз тиюді қызғанышпен байланыстырады. Адам көзінен байқалған сезімдердің ешқайсысы да екінші адамның өмірінде із қалдырмай өтпейді.

Қазақтың ұғымы бойынша жақсы адамға, жас балаға, жүйрік атқа, сұлу қызға көз тиеді деген ұғым бар. Ондай адамдарды «көзі бар» немесе «назар керде» дейді. «Кісі еді назар керде Кенесары, көзінің қарағанда өтті зәрі» (Наурызбай – Қаншайым). Ас, тойларда жыққан палуанды, жүйрік атты көзге көп көрсетпейді. Ажары әдемі жас сәбилердің бетіне күйе жағып қоятын да әдет бар. Бұл көз тимесін деген сенім мен түсініктен шыққан. Біреулер жас келінге, сәбиге сұқтана қараса «көзің тиеді, түкір» деп, тіл тисе «тфә - тфә» деп немесе біреуді мақтағанда «тіл-аузым тасқа» деп ырымдайды. Өйткені, көз тиген адам, мал ауруға ұшырайды»[4].

Қазақ халқында, әсіресе, жас сәбиді бөтен көзден қатты қорғаштаған. Оның бесігіне үкі тағып, бетіне, маңдайына күйе жағып қойған. Көзмоншақ таққан. Көзі жаман адамның көзі балаға емес, жағылған күйеге, көзмоншаққа түседі деп сенген.

«Көз тию – дәстүрлі қазақ қоғамындағы наным-сенім. Жас баланы тіл-көзден сақтасын деп, молдаға дұға жазғызып, тұмарға салып, мойнына немесе киімінің өңіріне тағып қойған. Бала кенет науқастанып қалса, көз тиді, біреудің сұғы өтті деп, ащылау әдісімен

ем жасайды. Ашылау-тұзды уыстап баланың жалаңаш денесіне басып, көз-тіл тиюді қайтару әдісі. Жетісу өңірінде жеті ұсақ тасты тұмарша етіп, шүберекке тігіп, киімнің жағасының астына көрінбейтіндей қылып қадап қою салты бар. Егер малға, адамға көз тисе, «тіл кестіру» арқылы емдеген. Емнен кейін құдайы тамақ берілген» [5].

Сол секілді жақсы адамға, сұлу қызға, жүйрік атқа да көз тиеді деп, сақтанған. Көз тиген баланы емшілер «үшкіріп», «түкіріп» емдеген. Көзім бар деп есептейтін кейбір адамдар «Тіл-аузым тасқа, тфай, тфай» деп, өздері айтып жатады.

Кейбір ырым-тыйымдар мақалға айналып кеткен. Мысалы, Мәселен, «молаға қарай жүгірме», «асты қорлама», «жылағанға күлме» деген тыйымдар «Өлетін бала молаға қарай жүгіреді», «Асты қорлама құстырады, ерді қорлама састырады», «Күлген күле жетеді, екі етегін түре жетеді» деген түрде мақал-мәтелге айналғанын көруге болады. Ырым-тыйым көбінде бұйрық райда айтылады да кейде ақыл-кеңеске де ұқсайды, рас ол бұл тұрғыдан мақал-мәтелге жақындағанымен түпкі мәнінде ескерту, сақтандыру, болуға ықтимал қатердің алдын-алу шарасы жатыр. Бір сөзбен айтқанда, мақал-мәтелдер керсінше тарихта болған, бастан кешкен жайттардың куәсі іспетті болса, ырым-тыйымда үнемі болашақ болжанады. Айталық, «Үй иен қалса, төсектің үстіне пышақ қойып кет» деген ырым ақыл-кеңеске ұқсайды. Ал, түпкі себебін таратып айтсақ, дәстүрлі танымда иен үйге, бос төсекке жын-шайтан қонуы ықтимал, ондай рух-иелер өткір жүзді саймандардан, пышақтан сескенеді, демек, ырымда пышақ арқылы қаскөй күшті қуу магиясы тұспалданған[3].

Ырым-тыйымдардың міндеті – өмірлік ақыл-кеңестер, жастарды, балаларды, тәжірибесі аз адамдарды жамандықтан, қиындықтардан сақтандыру, қорғау, төрт түлік пен шаруашылыққа қамқорлық, т.с.с.[6].

Сонымен, ырым-тыйымды қазақ фольклорында кездесетін ең қысқа әрі ең өміршен жанрдың бірі. Ол адамның күнделікті тұрмыс-тіршілігінде тұтқиылдан көрініс тауып, қағылез бақылаушылар тарабынан жария етілетін, қоғамдық санада бағзыда қалыптасқан қасаң қағидалардың түйіні, түйіршігі деуге болады. Оның ғасырлар керуеніне өтіп, бүгінгі ұрпақтың зердесіне ұя салуы – қысқа да ұшқыр, ұтқыр да тұтқыр сипатында жатыр.

Ырым-тыйым көбінде бұйрық райда айтылады да кейде ақыл-кеңеске де ұқсайды, рас ол бұл тұрғыдан мақал-мәтелге жақындағанымен түпкі мәнінде ескерту, сақтандыру, болуға ықтимал қатердің алдын-алу шарасы жатыр.

Қорыта айтқанда, ырым-тыйымдар арнайы зерттеле қоймаған, қазақ магиялық фольклорындағы шағын жанрлық түр.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Ахметов Ә. Түркі тілдеріндегі табу мен эвфемизмдер (салыстырмалы-этнолингвистикалық зерделеу). – Алматы: Ғылым, 1995. – 176б.

2 <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56285128200#:~:text=ANATOMY%20IN%20THE-,KAZAKH-,LANGUAGE%20IN%20COMPARISON>.

3 Тойшанұлы А. Ырым-тыйымды біз қалай түсінеміз? <https://adyrna.kz/post/226421.03.2022>

4 Кенжеахметұлы С. Қазақтың салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. – Алматы: Алматыкітап баспасы, 2014. – 384 б.

5 Ақбай Н. Дәстүрлі атаулар, Алматы – «Арда», 2005. – 304 б.

6 <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57192211941>

Ғылыми жетекші: Амангелди А.А.

АВТНОМИЯ АЛАШ И ЕЕ ИСТОРИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ

Кенженова А., студент I курса

Казахский агротехнический университет им. С.Сейфуллина, г. Нур-Султан

Несмотря на то, что в разрезе истории XX в Алаш-Орда просуществовала относительно короткий срок, интерес к данному движению и ее деятелям в современный период очевиден. Мы наблюдаем, как сегодня, в условиях независимости интенсивно растет потребность казахстанской молодежи к познанию национальных героев, внесших важную лепту в общественно-политическую, социально-экономическую и культурную жизни нашей республики. Если провести параллель с современностью, то в настоящее время, как и в начале XX столетия происходит активный рост национального самосознания казахского народа, которое сопровождалось бурным развитием общественно-политической и культурной жизни. В начале XX столетия, решающее значение для формирования идейного мировоззрения лидеров национальной интеллигенции имело развитие системы образования. Также важным фактором послужило знакомство национальной интеллигенции с европейской и русской культурой.

Под влиянием русской революции 1905-1907 гг., а также марксистских идей, распространяющихся в казахской степи, формируется мировоззрение представителей казахской интеллигенции, таких как А. Букейханов, А. Байтурсынов, М. Дулатов, М. Тынышпаев др., которые понимали важность сохранения казахской культуры в условиях распространения европейской культуры [1].

Движение «Алаш» – национально-освободительное движение против колониальной политики Российской империи в первой четверти XX в. В начале прошлого столетия большая часть территории казахов стала собственностью российского государства, резко увеличилось количество переселенцев, коренное население насильственно вытеснялось с обжитых земель. Борьбу против политики царизма возглавила национальная интеллигенция, сформировав Алашское движение после 1-й русской революции, толчком для нее послужило так называемое «кровавое воскресенье», случившееся 9 января. Основными причинами, приведшими к революции, большинство историков считает следующие: экономические (противоречие между начавшейся в стране капиталистической модернизацией и сохранением докапиталистических форм хозяйства (помещичье землевладение, община, малоземелье, аграрное перенаселение, кустарная промышленность, мировой экономический кризис начала XX в., особо тяжело сказавшийся на экономике Российской империи); политические (кризис «верхов», борьба реформаторской и ирреакционной линий в правительстве, неудачи в русско-японской войне, активизация левых сил в стране, обострение социально-политической обстановки в стране по причине поражения в русско-японской войне 1904—1905 гг.); социальные (комплекс противоречий, сложившихся в обществе как вследствие развития капитализма, так и вследствие его незрелости, полное политическое бесправие, отсутствие демократических свобод и высокая степень эксплуатации трудящихся всех наций) и т. д. [2].

В начале XX века происходило разрушение традиционной структуры казахского общества, которое сопровождалось вынужденным приспособлением казахского этноса к новым условиям жизни. Массовое переселение крестьян, изъятие земель у казахов в период царского правления, разрушали прежние родовые связи и границы расселения казахских жузов. Эти причины для нас очень важны, так как их знание и анализ позволяют оценить в совокупности ситуацию, в которой происходило становление и развитие движения «Алаш».

В этой связи необходимо остановиться на истории появления партии "Алаш". Казахское национально-освободительное движение Алаш образовалось в западной части

Казахстана. Программным документом Алашского движения стала Каркаралинская петиция 1905 года [3]. Партия "Алаш" родилась из национального движения казахской интеллигенции. Его участники боролись за права казахского населения на землю, самоуправление, сохранение языка, национальной культуры и традиций. Они входили в состав первых двух Государственных Дум Российской империи и принимали участие в деятельности основных политических партий того времени. К примеру, Алихан Букейханов был одним из лидеров партии кадетов. Лидеры алашского движения выступали против переселенческой политики царского правительства и изъятия земель коренного населения в пользу переселенцев. Они добивались для казахского населения получения права собственности на их землю. В 1913-м основной костяк будущей партии сгруппировался вокруг газеты "Казах" (основатели Алихан Букейханов, Ахмет Байтурсынов и Миржакып Дулатов). Авторы издания в своих статьях популяризировали культуру и науку, освещали вопросы истории, поддерживали и развивали литературу на казахском языке.

Национальная интеллигенция прикладывала все усилия для того, чтобы широко распространить все насущные проблемы казахского общества через средства массовой информации. Особенность такой позиции в действиях национальной интеллигенции заключалась в том, что такая политика проводилась ими не только в период царского режима, но также и во время Февральской революции в условиях двоевластия, но и в период 1920-х гг., когда в стране был установлен большевистский режим.

После Февральской революции 1917-го многие лидеры движения вошли в состав органов власти Временного правительства. А. Букейханов стал комиссаром Тургайской области. А. Байтурсынов и М. Дулатов работали в земельной управе. В июле 1917 г. в Оренбурге состоялся Первый Всеказахский съезд, на котором рассматривались вопросы государственного управления, автономии, участия в Учредительном собрании, образования политической партии, земельный, о народной милиции, образовании, суде и другие вопросы. Главным решением съезда было: отстаивать право казахов на территориально-национальную автономию в составе «демократической, парламентской и федеративной Российской республики».

Знаменательной вехой на съезде было то, что на съезде был решен вопрос об образовании партии «Алаш». Организаторами партии «Алаш» стали Алихан Букейханов, Ахмет Байтурсынов, Халел Досмухамедов и другие представители казахской интеллигенции либерально-демократического направления, а она представляла из себя общеказахскую национально-демократическую организацию. В партию вошли также представители научной и творческой интеллигенции: М. Тынышпаев, М. Жумабаев, Ш. Кудайбердиев и др.

В партию «Алаш» входили представители различных слоев казахского общества. Лидеры «Алаша» и вся партия в целом не приняли Октябрьскую революцию. Еще задолго до Октябрьского переворота лидеры казахского либерально-демократического движения широко пропагандировали свои программы по социально-экономическому и политическому развитию Казахстана [4].

Была ли у "Алаш" программа? Фактически программа партии "Алаш" не была обсуждена и принята на общем съезде. Первоначально Всеказахский съезд поручил разработать программу партии своим делегатам, отправленным на Всероссийский мусульманский совет. В сентябре 1917-го участник Муссовета от Казахстана Жанша Досмухамедов сообщил, что казахские депутаты ещё не прибыли. Время голосования в Учредительное собрание приближалось, и проект программы разработали Букейханов, Байтурсынов, Дулатов, Гумаров, Жаждибаев и Бирмаканов. Проект состоял из 10 пунктов и был опубликован на страницах газеты "Казах" 21 ноября. Проект программы представлял из себя сочетание социалистических и буржуазно-демократических идей. В нём указывалось, что Россия должна стать демократической федеративной республикой с автономией казахов в её составе. Субъекты федерации "автономны и управляются сами собой на одинаковых правах и интересах". Государственное устройство России должно включать Уч-

редительное собрание, Государственную думу, Президента, Совет министров. Выборы органов государственной власти должны быть прямыми, равными, тайными.

Представители "Алаш" предлагали ввести подоходный налог, защищать права рабочих (по программе меньшевиков), внедрить бесплатное обязательное образование на родном языке. Подробно в программе рассматривался земельный вопрос. Владение землёй закреплялось в первую очередь за коренным населением. "Алаш" предлагал приостановить переселение крестьян в Казахстан и вернуть казахам незаселённые изъятые участки земли.

Провозглашались демократические ценности: равноправие, неприкосновенность личности, свобода слова, печати и союзов. Религия должна быть отделена от государства. Все народы равны перед судом, суд каждого народа должен быть сообразен обычаям. Партия "Алаш" ставила задачи создания войск для защиты народа; социального партнёрства, поддержки неимущих слоёв населения; развития народного образования; решения аграрного вопроса. Все это предполагалось сделать на основе демократических, гуманных принципов. Печатным органом партии стала газета "Казах", выходившая в Оренбурге до января 1918 года, затем ее сменила газета "Сары-Арка", также издавался журнал "Абай" [5].

Алашская автономия. Алашская автономия была образована вскоре после прихода к власти в стране большевиков. Причиной образования автономии стало стремление представителей интеллигенции защитить народ в условиях развала государства, нарастающей анархии и начала Гражданской войны.

II Всеказахский съезд (5-13 декабря 1917-го) единогласно постановил образовать национально-территориальную автономию в составе демократической федеративной России. На съезде было избрано временное правительство автономии – Народный совет Алаш-Орда. Совет состоял из 25 членов (10 мест оставили для представителей других национальностей, населяющих Казахстан). Правительство возглавил Алихан Букейханов. Алаш-Орда должна была подготовить созыв национального учредительного собрания и провозглашение автономии с последующим утверждением конституции в Учредительном собрании. Съезд также постановил организовать местные органы власти – областные Советы и комитеты, поручил Алаш-Орде взять исполнительную власть над казахским населением в свои руки. Для охраны правопорядка был разработан план создания казахской народной милиции [6].

В годы Гражданской войны (1918-1920 гг.) движение Алаш оказалась в очень сложной политической обстановке между белыми и красными. Алаш не только не провозгласило автономию, но и не получило признания ни от одной из основных противоборствующих сторон. В ходе переговоров с СНК РСФСР (В.И. Лениным и И.В. Сталиным) весной 1918 г. лидерам Алаш, правда, удалось добиться определенного компромисса. В частности, они получили согласие на создание демократических представительных органов местного управления и самоуправления по типу земств при условии признания Советской власти. При этом границы автономии определялись в соответствии с решениями автономистских съездов с целью объединения всех населённых преимущественно казахами территорий. Оговаривалось также право Алаш-Орды как автономной исполнительной власти на инициативу созыва съезда в тесном сотрудничестве с местными Советами, сохранение за ней до этого съезда высшей законодательной и административной власти. Местные же Советы должны были создаваться «на демократических началах с соблюдением пропорционального представительства от национальностей». Эти пункты были центральными для автономистов, в то же время последний оказался неприемлем для СНК РСФСР [7].

Какое значение имела автономия Алаш? Несмотря на недолгое существование, движение Алаш и автономия Алаш-Орды оказали большое влияние на историю Казахстана. Лидеры "Алаша" впервые выдвинули идею о создании суверенного казахского государства. Алашординцы приложили большие усилия для роста самосознания и культуры казахского народа. Несмотря на поражение в Гражданской войне, алашская интеллигенция

не оставила идею создания казахской автономии в рамках советского государства. Представители "Алаша" работали в Казревкоме и киргизском представительстве при ВЦИК. Эти структуры провели большую работу по подготовке к провозглашению советской автономии казахского народа. А. Байтурсинов, А. Ермаков, Х. Габбасов и другие представители казахской интеллигенции собирали историко-статистические, экономические, географические и этнографические данные для определения границ будущей автономии. После Гражданской войны территория будущей автономии одновременно контролировалась Кирревкомом, Сибревкомом, командованием Туркфронта, Туркестанской АССР, Челябинским и Оренбургским губисполкомами, областными ВРК. Для обсуждения вопросов об управлении республикой и определения её территории было создано совещание. На нём выступили бывшие алашординцы, предлагавшие объединить республику в границах, определённых на Всеказахском съезде. Их предложения были частично приняты. 26 августа 1920 года ВЦИК и СНК РСФСР приняли подписанный М. И. Калининым и В. И. Лениным декрет «Об образовании Киргизской (Казахской) Советской Автономной социалистической республики» в составе РСФСР со столицей в Оренбурге. В состав КазАССР вошли Уральская, Тургайская, Семипалатинская и Акмолинская губернии, а также части Букеевской и Оренбургской губерний. В 1924-м территория Казахстана приобрела современные очертания [8].

Таким образом, можно сделать выводы о том, после окончания Гражданской войны большевики приступили к осуществлению лозунга самоопределения наций. А движение Алаш, продолжало существовать как идейное течение и реализовалось в конкретных политических судьбах его представителей на разных уровнях. Деятелями «Алаш Орды» были научно обоснованы основы государственности, экономики, национальной культуры и языка, на исторических фактах обоснованы границы республики, определен вектор общего развития страны. Судьба казахской автономии и национальной интеллигенции в лице Алаш была в руках большевиков. Впереди национальную интеллигенцию ожидало страшное испытание – физическое уничтожение, вылившееся в массовые политические репрессии 1937-1938 гг.

Список использованной литературы

- 1 Букейханов А. Киргизы // Формы национального движения в современных государствах. - СПб., 1910. - С. 585.
- 2 Мамадалиев А. М. Власть и общество: первая русская революция на территории Черноморской губернии (1905—1907 гг.) // Былые годы. 2010. № 1 (15), - С. 38.
- 3 Илеусизова Б.К. Движение Алаш / Б. К. Илеусизова // История Казахстана: преподавание в школах и Вузах. — 2012. — №6. — С. 54-59.
- 4 Аманжолова Д.А. Партия Алаш: история и историография. - Семипалатинск, 1993. - С. 35-36.
- 5 Политические партии и течения в Казахстане в начале XX.[e-history.kz>media/scorm/392/text/text.htm, датаобращения: 23.03.2022].
- 6 Алаш-Орда: Сборник документов / Сост. Н. Мартыненко. – Алма-Ата: Малое издательство «Айкап», 1992 – С.62-75.
- 7 Аманжолова Д.А. Казахский автономизм и Россия. - Москва, 1994. - С. 35.
- 8 Кан Г.В. Истрия Казахстана: Учебник. 4-4 изд., перераб. и доп. – Алматы: Алматы кітап баспасы, 2011. – С.192 .

Научный руководитель: к.и.н, и.о. ассоциированного профессора Жуман Г.Ж.

АБАЙ ЖӘНЕ ХХІ ҒАСЫРДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН

Ердан Б., студент

С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Нұр-Сұлтан қ.

Абай Құнанбайұлы – ақын, ағартушы, жазба қазақ әдебиетінің, қазақ әдеби тілінің негізін қалаушы, философ, композитор, аудармашы, саяси қайраткер, либералды білімді исламға таяна отырып, орыс және еуропа мәдениетімен жақындасу арқылы қазақ мәдениетін жаңартуды көздеген реформатор және қазақ халқының бас ақыны. Қазақстан Республикасының президенті Қ. Тоқаев 9 қаңтар 2020 жылы «Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан» атты мақаласында Абай тұлғасын ұлықтау мақсатында білім беру саласына бірнеше міндеттер жүктеген болатын.

Президент мақаласының өзегі – қазақтың дана тұлғасы Абай Құнанбайұлының шығармашылық мұрасындағы адам мен қоғамның үйлесімді дамуы жөніндегі көзқарастары. Мақалада біздің мемлекетіміз бен ұлтымыздың жаңғыруына бірден-бір бастар жаңа жол ұсынылды. Бұл жол – ұлтымызды жаңғыртудың бірегей құбылысы ретінде Абай Құнанбайұлының шығармашылық мұрасы, оның ілгері көзқарастар жиынтығының алынуы.

Ақын ел-жұртын түрлі өнерді игеруге үгіттеді. Соның бәрі уақыттың талабы екенін ол аныққағарып, ұлтына ертерек үн қатты. Тіпті қазір айтып жүрген интеллектуалды ұлт қалыптастыру идеясы Абайдан бастауалды деуге болады. Ұлы ойшыл әр сөзімен ұлттың өресін өсіруді көз деді. Сондықтан Абайды терең тануға баса мән берген іміз жөн. Абай дытану – адамның өзін-өзі тануы. Адамның өзін-өзі тануы және үнемі дамып отыруы, ғылымға, білімге басымдық беруі – кемелдіктің көрінісі. Интеллектуалды ұлт дегеніміз де – осы. Осыған орай, Абай сөзі ұрпақтың бағыт алатын темір қазығына айналуы қажет.

«ХХІ ғасырдағы ғылымның мақсаты биік кеұмтылу, алысқа құлаш сермеу екенін көріп отырмыз. Ол үшін, ең алдымен, білім беру саласын заманға сай дамытуымыз керек. «Педагог мәртебесі туралы» заңның қабылдануы – осы бағыттағы игі бастамалардың бірі» деп атап көрсетеді Қ.К.Тоқаев.

Елбасымыздың: «Заманалар ауысып, дүние дидары өзгерсе де, халқымыздың Абайға көңілі айнымайды, қайта уақыт өткен сайын оның ұлылығының тың қырларынашып, жаңа сырларына қаныға түседі. Абай өзінің туған халқымен мәңгі бақи бірге жасайды, ғасырлар бойы қазақ елін, қазағын биіктерге, асқар асуларға шақыра береді», - деген сөздерінен- ақ оның ақын мұрасының мәңгілік екендігін аңғартып тұр.

Абай атамыз қазақ халқының оқу білімге деген құштарлығын барыншаны ғай туға тырысты. «Ғылым таппай мақтанба» деген сөздерінен адам білімді игермей інше, биік белестерді бағындыра алмайтынын жеткізіп тұр.

Қазіргі дей жаңа тарихи жағдайда бәріміз ана тіліміздің дамуы мен дәріптелуін ен азар аударып, оның мәртебесін арттыруымыз керек. Сонымен қатар, ағылшын тілін үйренуге де басымдық беру қажет. Жастарымыз неғұрлым көптілді меңгерсе, соғұрлым мүмкіндігі кеңейеді. Бірақ олардыңана тілін білуіне баса мән берген жөн. Өскелең ұрпақ, Абай айтқандай, ғылымды толық игерсе, өз тілін құрметтесе әрі шын мәнінде полиглот болса, ұлтымызға тек игілік әкелері сөзсіз.

Сонымен қатар, Абай атамыз өзінің шығармаларында басты тақырып ретінде тілм әселесін алады. «Өзге тілдің бәрін біл, өз тіліңді құрметте» дегендей ана тілімізді асқақтатып,оның мәртебесін биік қою керекпіз. Қазіргі жастар неғұрлым көп тілді меңгерсе, соғұрлым олардың көзқарасы кеңейе түседі. Бірақ та өз ана тілімізді ұмытпағанымыз жөн. Қазіргі таңда да тіл ол үлкен мәселе. Өйткені көп жастарымыз өз ана тілінде сөйлемейді. Басқа елдерге еліктеп, қазақ тілінде сөйлеуді мүлде қойды. Өз

ойларын айтқан кезде де, орыс тілінде жеткізгенді жөн көреді. Менің ойымша, бұл дұрыс емес. Өз ана тілімізде, дара тілімізде сөйлеуіміз қажет. Болашақ жастар қолында. Абай атамыз да өз өлеңдерінде осы мәселеге аса зор көңіл бөлген болатын.

«Абай шығармашылығына арқау болған тақырыптың бірі – масылдықпен күрес. Ақын үнемі уайымсыз салғырттыққа, ойын-күлкіге салынбай, сергек болуға үндейді. Оны ұдайы еңбек арқылы шыңдап отыруды құп көреді. Қазір біз көп айтып жүрген эмоционалды интеллектіге де сол тұста назар аударды. Мақтан мен масылдық психологиядан арылып, қайраттанып еңбек етуді, талаптанып білім іздеуді насихаттаған» деп жазады Қасым-Жомарт Тоқаев.

Негізінен Абай өлеңдеріндегі «Еңбек етсең ерінбей, тояды қарның тіленбей», «Тамағы тоқтық, жұмысы жоқтық, Аздырар Адам баласын» сияқты өлең жолдары бәрімізге таныс. Яғни, Абай атамыз бізді еңбекке шақыруда. Егер де адам ерінбей еңбек етіп, барлығына өз адал терімен жетсе, ізденсе және де алға ұмтылса онда ол бай адам есепті. ХХІ ғасырда, көп жастарымыз еңбектің оңай жолын іздейді. Арзан атақ үшін бәріне баруға дайын. Бұрынғы кездегідей ауыр жұмысты істегісі келмейді. Менің ойымша, маңдай термен еңбектің жемісі сінімді болады.

Абай мұрасы – біздің ұлт болып бірлесуімізге, ел болып дамуымызға жол ашатын қастерлі құндылық. Жалпы, өмірдің қай саласында да Абайдың ақылын алсақ, айтқанын істесек, ел ретінде еңселенеміз, мемлекет ретінде мұратқа жетеміз. Абай арманы – халық арманы. Халық арманы мен аманатын орындау жолында аянбағанымыз абзал. Абайдың өсиет-өнегесі ХХІ ғасырдағы жаңа Қазақстанды осындай биіктерге жетелейді.

Абай айтқан терең адам, толық адамды қалыптастыруда біз қаншалықты алысқа бара алдық дегенде, әрине кемшіліктің әлі де көп екенін байқаймыз. Біріншіден, халық бойындағы көп кемшілікті жойып болған жоқпыз, екіншіден, сол жоятын жүйені қалыптастырып та болмадық. Себебі бізде әлі де болса, адамдар арасында адал еңбекпен, ақыл-біліммен емес, түрлі теріс жолмен байлық мен билікке жету, көздеген мақсатын орындау көрініс тауып отырғаны жасырын емес.

Шығынданса да, шаршаса да кей адамдар «білгіш», «ақылды» деген атқа ие болу үшін пысықайлық жолға түсті, ал қоғам оған жиіркенішпен қараудың орнына оған төрін беретін психологияны орнықтырды.

Абай айтқан «бес дұшпан – өтірік, өсек, мақтаншақ, еріншек, бекер мал шашпақ», бір-бірімен байланысып жатқан үлкен кемшілігіміз. Бұл кемшіліктерден арылғанымыз жоқ. Тіпті, жаңалана түскен: ас беріп, той өткізсек те, шынайылықтан гөрі, атаққұмарлыққа ауып кетеміз. Міне, көрдің бе, мені жомарт деп ойлаңдар дегендей, бір-бірінен асып түсуге тырысу, байлық арқылы өзіне имидж жасау етек алды.

Алға кеткен елдер өтірікке, коррупцияға, мақтаншақтыққа жол бермейді, сол қасиетінің арқасында ұлт болып ұйысып отыр. Олардан біздің ақыл-ойымыз немесе биологиялық жаратылысымыз кем емес. Олай болса, бүгінгі кемшіліктеріміз қайдан, қалай пайда болды? Мұндай кемшілік ұлт ретінде әлсіздік танытып алған кезде пайда болады.

Жас ұрпаққа не қылсаң да байып ал деген теріс мораль ұқтырамыз, жекелеген пысықайлардың жолы болғанымен, ұлт ретінде алға шыға алмайтынымызды ұғатын күн жетті. Абай ойынан қазіргі тіршілігімізді сараптап, өз қателігімізді жөндейтін, қоғам, ел, ұлт болып өмірге, білімге көзқарасымызды қалыптастыруымыз керек. Қазақстанның саяси, әлеуметтік, мәдени кеңістіктегі ахуалын пайымдағанда, алға шығамыз, биікке көтерілеміз деуге болатын шығар, алайда ол биікке көтерілу үшін Абай айтқан кемшіліктерді жойып алуымыз керек.

Қорытындылай келе, Елбасымыздың сөзімен аяқтағым келеді: «Абай біздің ұлттық ұранымыз болуы керек, Абайды тану арқылы біз Қазақстанды әлемге танытамыз». Мен Елбасы сөзімен келісемін. Расымен де Абай атамыздың болашақ ұрпаққа айтқан өсиет қара сөздері,» өлеңдері еш құндылығын жоймайды. Егер де соны әрбір қазақ өз жадында сақтап жүрсе, онда болашағымыз зор болады. Абай атамыздың өз өлеңдерінде айтқан

мәселелері қазіргі ХХІ ғасырда да өзекті болып жатыр. Сол себепті де, мен «ел болам десең, Абайдан баста» дер едім.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 Тоқаев Қ.К. Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан//<https://egemen.kz/article/217247-abay-dgane-xxi-ghasyrdaghy-qazaqstan>
- 2 Есім Ғ. Хәкім Абай.-Алматы, «Атамұра», 1994
- 3 Elena K. Tabeikyna, Galina T. Kamalova, Elnur L. Hasanov, Kulyash V. Dzhumagaliyeva, Nurgul K. Demeuova The place of intelligentsia in socio-economic development of society: the creative perspective//The Creativity Studies 14(1), 2021. - P. 235-250.
- 4 Ыбыраев Ш. Бес дұшпан – үлкен кемшілігіміз//<https://aikyn.kz/11118/15867-abay-gaene/>

UDC316.351

SOCIAL VITUALISATION AND SELF-REPRESENTATION OF DIGITAL KAZAKH DIASPORAS

*Esslyambekova S.B., 1st year student
Kazakh agrotechnical university named after S.Seifullin, Nur-Sultan*

Introduction

Diaspora groups exist through cultures, landmasses, and peoples. Online communities of migrants represent a kind of centralizing field for their cultural identity, linking them to their place of origin. In this case, the created online communities can be regarded as virtual centers around which imaginary national and ethnic spaces are formed.

New media influence migrant diasporas in a similar way to how the print media played a key role in creating virtual images of national communities: online communities emphasize common aspects of their individual identities, such as shared history, culture, geography, and contribute to the emergence of a sense of solidarity [1].

Materials and methods

Representatives of the Chicago School of Sociology, headed by R. Park, drew attention to the fact that a migrant in the host community does not exist in isolation from others, but is a part of the migrant community and lives in a specific socio-ecological area (“life world”). This community helps to create and accumulate the resources necessary for successful adaptation, but in return requires compliance with certain interactions [2] run by R. Park, together with his followers, further interprets the migrant community, primarily as a collection of institutions that organize the life and leisure of its members (coffee shops, newspapers, pray houses, mosques, sports fans' clubs). The researcher notes that the effectiveness of community institutions is measured by the ability to organize the free time of their participants (leisure and religious practices).

The followers of R. Park, researchers W. Thomas and F. Znanetsky substantiated the thesis that in order to explain the functioning of a community, it is important to take into account the intention of migrants to transplant the social “matter” (normative patterns, behavioral code, status system) of the parental society into the host community as much as possible. Another important explanatory principle of migrant behavior is the need to maintain prestige both in the receiving society and in the sending one [3].

To review, M.A. Safonova lists all those benefits that a migrant receives from participation in the ethnic community, which makes him show strong solidarity and participation in it: cited by his colleagues and students [4]. The community can give the migrant access to housing and work, i.e. provide a sense of relative safekeeping, generate a group that produces status, recognition and personal contacts acceptable to him, organize free time. The community, among other things, bequeaths the migrant with a set of consistent and coherent definitions of situations, as well as rules of conducting that correspond to these definitions, since a number of the previous ones taken out of the emigration country are no longer relevant. In terms of the representatives of the Chicago school, “the community provides the migrant with the social world where he lives” [5].

Since the 1990 in explaining why migrant communities persist rather than liquefy through assimilation in the host community, sociologists are beginning to use the concept of social capital. J. Coleman is one of the first to try to describe the mechanisms of social capital circulation in migrant communities [6]. He defines social capital as some elements of the social structure that actors use in order to obtain various profits, and not only of an economic nature. Social capital, according to Coleman, can take the following forms: 1) obligations and expectations, 2) information channels, 3) norms [7]. An additional condition is the closure of the agents' social relations, otherwise the accumulated social capital may simply dissolve in the unidentified receiving community.

The concept of social capital makes it possible to explain the desire to unite migrants into virtual ethnic communities by those benefits, both economic and informational and emotional-psychological, which they acquire as a result of membership in virtual groups. Social capital in relation to social networks can be understood as a virtual social infrastructure that allows a migrant member of the community to receive various profits. For instance, in the form of useful contacts and mutual commitments, realistically important information and news from the homeland, emotional and psychological strengthen communication, opportunities for making contacts offline.

References

1 Сафонова М.А. Концепции функционирования мигрантских сообществ в американской социологии // Социс. 2015. № 5. С. 108.

2 Парк Р.Э. Организация сообщества и романтический характер // Социологическое обозрение. 2002. Т. 2, № 3. С. 13–18.

3 Сафонова М.А. Концепции функционирования мигрантских сообществ в американской социологии // Социс. 2015. № 5. С. 106–117.

4 Thomas W.I., Park R.E., Miller H.A. Old world traits transplanted. Montclair, NJ :Patterson Smith, 1971. P. 25–30.

5 Aldrich H.E., Waldinger R. Ethnicity and Entrepreneurship // Annual Review of Sociology. 1990. Vol. 16. P. 111–135. 33 Coleman J. Social Capital in the Creation of Human Capital // The American Journal of Sociology. 1988. Vol. 94. P. 95–120.

6 Coleman J. Social Capital in the Creation of Human Capital // The American Journal of Sociology. 1988. Vol. 94.P. 95–120.

7 Сафонова М.А. Концепции функционирования мигрантских сообществ в американской социологии // Социс. 2015. № 5. С. 106–117.

8 <https://link.springer.com/book/10.1007/978-3-030-11367-4?noAccess=true>

NEOLOGISMS AS A RESULT OF ENGLISH LANGUAGE'S EVOLUTION

*Zhakay D. First-year student
S.Seifullin Kazakh Agro Technical University, Nur-Sultan*

Introduction

Language, just as a living organism is exposed to evolve; the process of which will never reaches its peak. Since the beginnings of languages-globalizing period, lexical system was the most liable to changes component: altering dynamically and with unable to control rhythm of growth, we got what we can observe today. Language, as a subject of culture, reflects the state of it, nor the emphasized periods of its evolving. That is the maintained idea of this article; which me, the author of it, going to explore and explain to you.

Should be mentioned the fact, that neologism, as a major is just getting more and more reliable in the terms of audience's reputation, just like it's main object – discovering new words. Simple instance: comparing the amount of created words close to the dawn of XX century, in 2002 and these days. The rupture is pretty much shocking, due to fact how English is intensive, when it comes to the growth. If in the end of XX century, scientists counted 12000 new words created by the whole year, which consists 365 days, in 2002 increment draw up to 10000 new words and collocations daily[1]. "Obviously, the number of new majors, spheres were probably doubled, what did you expected? Won't be shocked if statistics composing three times more words found daily.", - you would say. Well, no, despite of the fact, that there are a lot of new areas discovered, humanity barely including 10000 words per year. But it's all the speculations with no direct evidences.

Interpretation of the concept of "neologism"

First of all, let us define the very notion that we will be using in this article. Thus, in the most general sense, neologisms in the lexicon are words or meanings of existing words that appeared in the language a relatively short time ago. Irina Retz, having studied the possible approaches of researchers to the interpretation of the term "neologism", which vary depending on the research objectives, identifies 5 main theoretical approaches: stylistic, denotative, structural, etymological and lexicographical. The stylistic approach treats a neologism as a word whose novelty is marked by its new stylistic use, for example, words that move from jargon or metalanguage to everyday language (for example, the term *downtime* 'time when one is not working or active'). The denotational theory defines neologisms as words that occur to name new things and concepts and thus acquire new denotational meanings, such as *smartphone*, *selfie*, *e-book*. The structural approach defines neologisms as words that have a completely new linguistic and acoustic form and structure, such as Tolkien's *hobbit*. An etymological approach understands a neologism as a word that already exists in the language and has developed a new meaning: umbrella 1) 'device used as protection against rain'; 2) 'a protecting force or influence'. Finally, proponents of the lexicographical approach to neologisms imply, among other things, that the new word is not recorded in dictionaries, such as the linguistic unit *cinematherapy* 'using films as therapeutic tools', which has gathered 70,000 citations in a Google search engine, but has not yet been reflected in lexicographical editions [2].

The generalisation of these approaches leads to the conclusion that even the novelty factor, common to all definitions, is ambiguous and in many ways contradictory, because the researcher has to determine for himself whether a language unit is new to all members of society or only to a certain part of speakers, for a language of everyday communication or only for a certain sublanguage, metalanguage, etc.

In this paper, we will define neologisms as words or phrases that are new in form and meaning at the current moment in time and have a new socio-cultural meaning. In other words, neologisms

We will include both words that are actually new in form and meaning, as well as units already in the nominative fund whose meaning has been transformed due to a change in discursive relevance.

The dynamics of word-formation. Patterns of neologisms

The creation of new linguistic units is influenced by various factors. For example, L. Gilbert identifies three such factors:

- 1) denominative (the need to designate a new object);
- 2) Stylistic (the need for expressive language);
- 3) The pressure of the linguistic system (formation of potentially possible words on the basis of existing models) (Gilbert 1975, cited in Gatsalova 2005). By their nature, neologisms in modern English arise from different principles. Many linguists point to the principle of linguistic economy as the predominant one at the present stage. The increasingly intense rhythm of life and, as a consequence, the increasingly acute shortage of time leads to a change in the perception of time in the 21st century, as noted by sociologists [3]. It is quite natural that language as a kind of mirror of social and cultural life changes along with society. At the same time, the changes affect the very nature of language, in particular, its word-formation patterns. The most popular are amalgamations, abbreviations and acronyms that allow us to express an idea using a minimum of linguistic means and spending less time. Thus the words *MOOC* 'long-distance course', *vom* 'vomit', *hurry sickness* 'an urgent and persistent need to feel busy or productive', *sightjogging* 'visiting a foreign city by jogging around it' [4].

Statistical data also confirm this phenomenon. According to V.I. Zabotkina, in the 60-70s affixation prevailed over word formation, giving it up only in the 80s. At the end of the 20th century, some of the most productive proper linguistic ways of forming new vocabulary in English were word formation (29.5% of the entire corpus of neologisms), affixation (24%) and conversion (3%). In 2014 some researchers put abbreviations (fusions, abbreviations, acronyms) in the second place in terms of frequency [2], while a few years earlier Canadian researcher Paul Cook in his doctoral dissertation of 2010, analysing 1186 of the most frequent neologisms, noted that 43% of new words were formed by the principle of blending [5]. It should be noted that in 1991 John Algeo, studying the dynamics of word formation patterns of neologisms, claimed that blending accounted for only 5% of new words [1].

Research on neologisms: spheres of operation

There are dozens of works by domestic and foreign scholars devoted to word formation models of English neologisms. Therefore, there is no point in dwelling on them in detail in this article. The main purpose of the study, as mentioned at the beginning, is to identify the specifics of popular neologisms.

The language of English and its actualisation in everyday communication among speakers of English.

The material is based on neologisms included in the Oxford Online Vocabulary since 2010. The total volume of words and expressions analysed was 77. The words were selected according to the principle, as it seemed at the initial stage of the study, of the most frequent use by native speakers. Thus, most of the vocabulary units under consideration were included in the word lists of the Oxford dictionary year, which are formed on the basis of statistical data on the frequency of their use in a particular year.

The study comprised two stages: an analytical stage, consisting of a selection and lexical analysis of neologisms, and an interactive stage, consisting of interviewing informants.

The results of this study will begin with a lexical analysis of the new nominative units. The group of words under consideration includes 58% nouns, 25% verbs, 13% adjectives and 4% abbreviations, which are followed by more compositionally complex, extended word combinations. Thus, the structural and infrequent analysis indicates a predominance of single-

word language units expressed in nouns, which in turn indicates a greater need for native speakers to name newly appeared phenomena or situations. It should be noted that 49% of the words under consideration are formed by blending, which fully confirms the observations of the theoretical part concerning the principle of linguistic economy in the context of the accelerating rhythm of life in the 21st century [6].

Semantically, 5 generalised thematic groups/spheres of operation can be distinguished:

— social and everyday life, including names of various recent phenomena, habits, everyday objects, etc. (39%): *wine o'clock* 'an appropriate time of day for starting to drink wine'; *cidery* 'a place where cider is made'; *to binge-watch* 'to watch multiple episodes of a television programme in rapid succession'; *fandom* 'the state of being a fan of someone or something'; *showrooming* 'the practice of visiting a shop or shops in order to examine a product before buying it online at a lower price'; *omnishambles* 'a situation that has been comprehensively mismanaged'; *sodcasting* 'the practice of playing music through the loudspeaker of a mobile phone while in a public place'; *to mansplain* 'when a man explains something to a woman in a manner regarded as condescending or patronizing';

— computer technology and social media (21%): *selfie* 'a self-portrait photograph'; *to rage-quit* 'to angrily abandon an activity that has become frustrating'; *AFK (away from the keyboard)*; *second screening* 'the practice of watching television while simultaneously using a smartphone, tablet computer, laptop, or other screen de

vice'; *webisode* 'an episode of a series distributed as web television'; *to pocket-dial* 'accidental placement of a phone call while a person's mobile phone is in the owner's pocket or handbag';

— socio-economic (12%): *bedroom tax* 'a reduction in the amount of housing benefit if the property has more bedrooms than is necessary for the number of people in the household'; *Eurogeddon* 'the catastrophic potential financial collapse

in the Eurozone'; *squeezed middle* 'the section of society regarded as particularly affected by inflation, wage freezes, and cuts in public spending'; *crowdsourcing* 'the practice whereby an organisation enlists a variety of freelancers, paid or unpaid, to work on a specific task or problem';

— Socio-political vocabulary (9%): *Brexit* 'potential withdrawal of the UK from the European Union'; *occupy* 'an international movement protesting against perceived economic injustice by occupying buildings or public places and staying there for an extended period of time'; *hacktivism* 'the subversive use of computers and computer networks to promote a political agenda'; *slacktivism* 'actions performed via the Internet in support of a political or social cause but regarded as requiring little time or involvement'; *indyref* 'independence referendum held in Scotland';

— anthropocentric characterising nominations describing people and their needs, mental qualities, attitudes and beliefs, style, etc. (19%): *moblivious* 'staring at your phone while walking or driving and oblivious of your surroundings'; *sapiosexual* 'a sapiosexual is a person who finds intelligence a sexually attractive quality in others'; *adorkable* 'unfashionable or socially awkward in a way seen as appealing or cute'; *hangry* 'being so hungry that the lack of food causes a person to become angry and frustrated'; *on fleek* 'extremely good, attractive, or stylish'; *normcore* 'a trend in which ordinary, unfashionable clothing is worn as a deliberate fashion statement'; *lumbersexual* 'a young urban man who cultivates an appearance and style of dress suggestive of a rugged outdoor lifestyle'.

We acknowledge the conventionality of this grouping and of the names of the thematic groups themselves (see figure). This is due to a number of reasons, above all the presence of semes in a single word which allow it to be classified in several domains at once.

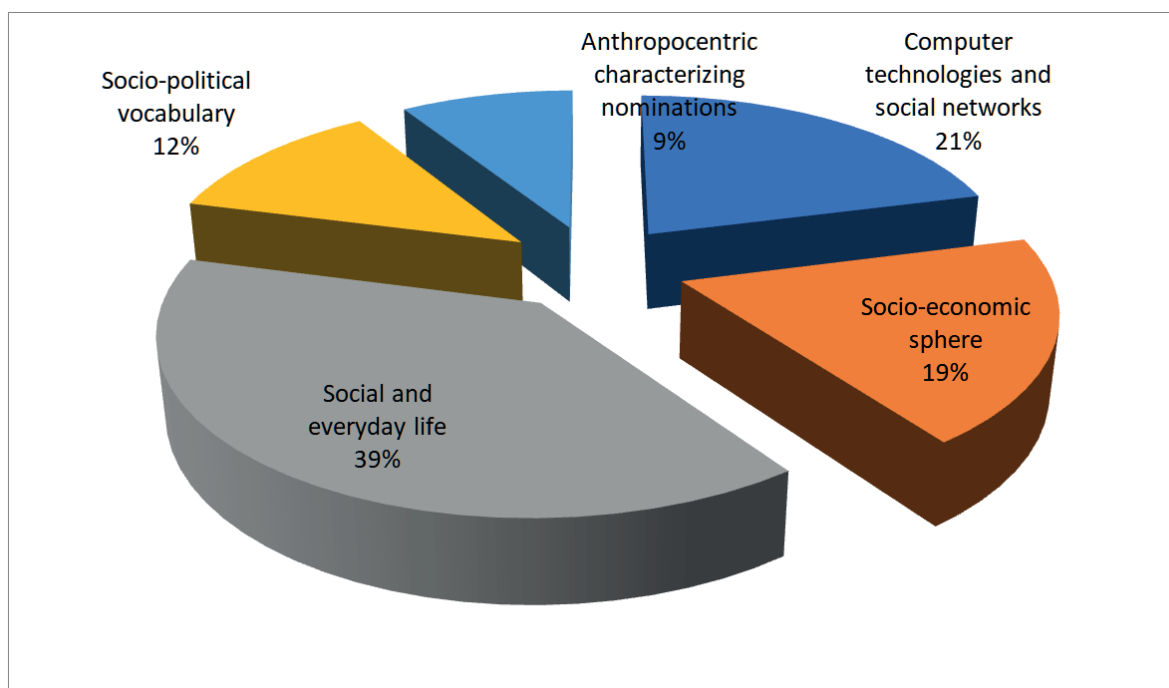

Fig. Thematic groups of neologisms

As a percentage of neologisms, the most productive is the sphere of social and everyday life - 39%, followed by the fast-developing field of new technologies, the internet and social media - 21% and then a rather diverse group, which we have defined as anthropocentric nominations describing people and their needs, abilities, manners and style, etc., which constitute 19% of the total number of words analysed.

References:

- 1 Algeo J. (1991). Fifty years among the new words: A dictionary of neologisms, 1941-1991. Cambridge: Cambridge University Press.
- 2 English is changing faster than ever, research reveals (2015). The Telegraph. URL: <http://www.telegraph.co.uk/news/newstopics/howaboutthat/11574196/new-forms-of-social-media-terms-which-parents-do-not-understand.html> (accessed: 27.03.2017).
- 3 Gatsalova L.B. (2005). Neology as a science in modern linguistics paradigm (on the basis of Russian and Ossetian languages): [dissertation]. Nalchik: Kabardino-Balkarian State University. (in Russ).
- 4 Barnhart D.K. (1985). Prizes and pitfalls of computerized searching for new words for dictionaries. *Dictionaries*, 7, 253-260.
- 5 Cook P.C. (2010). Exploiting linguistic knowledge to infer properties of neologisms: [dissertation]. Canada: University of Toronto.
- 6 Clayton D. (2016). Attitudes to language change and variation. In: *Knowing about language: Linguistics and the secondary language classroom*. Routledge, London and New York.

ХАЛЫҚ ТАНЫМЫНДАҒЫ ТҮСТЕРДІҢ МӘНІ

Жетписбаев Н., 1 курс студенті

С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Нұр-Сұлтан қ.

Кез келген халықтың ғасырлар бойы қалыптасқан өзіндік тарихы, мәдениеті, салт-дәстүрі, әдет-ғұрпы бар. Қазақ халқының мәдениетін, тарихын, дәстүрін түр мен түссіз елестету мүмкін емес. Мысалы, тарихтан белгілі Көк түрік, Ақ Орда, Көк Орда, мәдениетімізбен байланысты кісі өлсе, үй сыртынан ту тігу, бала алғаш жүргенде аяғына ала жіп байлау — бәрі-бәрі түр-түспен байланысты болып келеді. Тіпті, тұрмысқа жаңа шыққан қыз баланың ата-анасына орамал тігіп, өз мұңын, жағдайын, қуанышын жіптің түр-түсімен жеткізіп отырған. «Егер орамал қызыл жіппен кестеленсе, оның әке-шешесі бұл хабарға өте қатты қуанып, барған жеріне риза болған. Өйткені қызыл жіп қуанышты, шат көңілді, бейбіт өмірді білдіреді де, ал сары жіп — керісінше, уайым-қайғының белгісі болғандықтан, қыздың әке-шешесін сағынып жүргендігін білдірген» [1]. Бұның барлығы айналып келгенде қазақ халқының түр-түстанудағы болмысын танытады.

Түр-түстердің шығу тарихы жайлы мәселеге байланысты ғалымдар тарапынан әр түрлі көзқарастар айтылып, түрлі болжамдар жасалған еді. Ғалымдардың кейбіреуі түр-түстерді қытай сөзінен алынған десе, кейбіреуі монғолдан кірген кірме сөз, кейбіреуі өзіміздің түркінің төл сөзі деген пікірді білдірген еді. Барлық ғалымдар талдауды ақ сөзінің шығу этимологиясынан бастаса, біз түркі танымындағы дүниенің бастауы саналатын түс — көк сөзінен бастаймыз

Академик Ә.Қайдар: «Алғашқы адамдар көк күмбезін оның түсіне қарап, «көк» деп атап кетуі қаншалықты заңды болса, керісінше, жер бетіндегі көк түсті заттардың бәрін аспан түсімен салыстыра отырып, жалпылама «көк» деген түр-түс атауын жасап алуы да мүмкін ғой,» [2; 39] — деп, көк сөзіне қатысты пікірін жазған. Шынымен де, бұның құбылыс ретіндегі мағынасы бірінші пайда болды ма, әлде сындық (түстік) мағынасы бірінші пайда болды ма деген сұрақ әлі күнге шейін өз шешімін таппай келеді. Зерттеуші Н.Аитова бұл сөзге қатысты ойын былай дейді: «Түркі тектес халықтардың ішінде қазақта көк күшейту мәнінде «көкпенбек» болып қолданылады. Бұл «көк пен көк», яғни көкпен бірдей деген ұғымға келеді. Әр сөздің екі рет қайталануы оның реңдік мәнін әсірелеп, үдетіп жіберген» [3,51].

Ш.Уәлиханов «Қырғыздардағы шамандықтың қалдығы» атты мақаласында: «Аспан — бұл шамандықта ең жоғарғы құдірет. Көк тәңірі — көк аспан. Қырғыздарда бірінші сын есім көк сөзі көрінетін заттық нәрсені білдіреді, ал тәңірі зат есімі Алла және Құдай сөздерінің синониміне айналған», — дейді [4,70].

Сонымен қатар көк сөзімен байланысты шыққан қазақта көптеген сөздер бар. Мысалы, көк шықты дегендегі көк заттың түсін емес, жаңа шыққандығын білдіреді. Тәңірідегі көк дүниенің бастауы деп түсінсек, шөп сөзімен тіркескен көктің мағынасын біз көктем мезгілінің келгендігі, жаңа тірліктің басы деп ұғамыз.

Қазақ халқының түсінігінде көк — бірліктің, берекенің, белгісі. Ол аспан түсімен түстес. Сондықтан ол қуаттылықты, рухтың биіктігін, үстемдікті, пандықты білдіреді. Соған сай көк түрік, көк ту, көк бөрі, көк суыт, көк найза, көк сүңгі, көк болат, көк мылтық сияқты тіркестер бар. Көктің келесі бір білдіретін мағынасы — романтика, сезім, нәзік үміт, махаббат, жақсылық, жылылық, жан жақындығы, тілек бірлігі: көгілдір сезім, көгілдір теңіз, көгілдір көл, көк көгершін, көк сағым[5,23]. Сондай-ақ көк түс әр түрлі тұрақты тіркестер құрамында басқа да көптеген мағыналарды білдіреді: жасыл — көк шөп; ауқатты, бай — көк етікті; арық — көк ет; ақылсыз, топас — көк ми; ұрысқақ, ашушаң — көк долы; мылжың — көк езу, көк мылжың; қайсар, өжет — көк бөрі; кездейсоқ — көлденең

көк атты; еріншек – көк жалқау; ауру – көк жөтел, піспеген – көк алма, көк етікті кездеспей, көң етікті менсінбеді – тұрмысы жақсы адам кездеспеді.

Ақ сөзі бір-біріне жақын үш топ мағынаны аңғартады: 1) «ақ» деген негізгі түстік мағына («белый»); оның төңірегіне: ақшыл, көздің ағы, жұмыртқаның ағы, т.б. мағыналар туған; 2) «ақ» сөзінің ауыс мағыналары: кіршіксіз таза, кінәсіз, ақжүрек, адал; 3) керемет, тамаша, ғажайып.

Ақ түс - қасиетті түс болып саналады, бар игілікті, жақсылықты, қуанышты, тазалықты, пәктікті, әділетті білдіреді. Сол себепті ақ түс тазалық, әдептілік, адамгершілік ұғымдарымен астасып жатады. Мұны тіліміздегі ақжарқын, ақпейіл, ақ тілек, ақкөңіл, ақжүрек деген сөз орамдары дәлелдейді.

Жасы үлкен қарт кісілерді «ақ сақалды ата», әйел адамдарды «ақ сүтін берген, ақ жаулықты ана» деп сыйлаған халқымыз «батаменен ел көгерер, жаңбырменен жер көгерер» деп үлкендердің «ақ алғысына» бөленуді, «ақ батасын», «ақ тілегін» алуды жөн санаған. Барша мұсылман қауымының мерекесі саналатын Ұлыстың Ұлы күні Наурызда «Ұлыс оң болсын, ақ мол болсын, төрт түлік ақты болсын» деп тілек айтқан.

Қазақ үшін баладан артық байлық та, бақыт та жоқ. Баласы ер жеткен соң ата-бабамыз оны ақ боз атқа мінгізіп үйлендіріп, ақ некесін қиып, өз алдына үй қылып, еншісін беріп, ақ отауын құрып берген. Келініне «киелі ақ босағаны аттатып», «ақ шымылдық құруы», «басына ақ шәлі (желек) жабуы» зор қуанышқа саналған. Одан кейін де өмірге келген жас нәрестені «ақ бесікке бөлеп», оларға ботадай сүйкімді болсын деп «Ақбота», еркелеп өссін деп «Ақпатша», тотыдай таранып жүрсін деп «Ақтоты», Шолпан жұлдызындай жарқырап жүрсін деп «Ақшолпан», ақылына көркі, сымбатына заты сай болсын деп «Ақсымбат», күн нұрындай болсын деп «Ақнұр», гүл секілді нәзік те тартымды, әдемі болсын деп «Ақгүл», алдынан ақ та даңғыл жол ашылсын деп «Ақжол» деп ат қойған. Кейін нәрестесінің келешегінен зор үміт күтетін ата-анасы он-он екі айдан кейін сәбиі тәй-тәй басып жүре бастаған кезеңде, ауылдағы сыйлы кісілердің бірін шақырып, баланың жолына ақ матасын төсеп, «тұсау кесер» ырымын жасаған. Осындай қызық-қуаныштарға, шаттыққа толы қатты қуанған думанды да мерекелі күнді «ақ түйенің қарны жарылған күн» деп ерекше есте сақтаған.

Халқымызда ақ қасиетті түс болып, бар игілікті, жақсылықты, қуанышты, тазалықты, пәктікті, әділетті білдірсе, қара керісінше, жамандықты, қайғы-қасіретті, қарапайымдылықты, ниеті бұзықты, қатыгездікті, көңілсіздікті білдіретін түс.

Қылмыс жасап, біреуге жамандық ойлаған жексұрынды, жек көрген адамын «қарабет», «жүзіқара», «қараниетті пәле» деп айыптап немесе «қара жерге кіргір», «қара басқыр» деп қарғап сілейді. Сауаты жоқ, хат танымайтын оқымаған адамды «қара танымайды», «қараңғы» дейді. Кедей-кепшіктің күнделікті тұрмысында пайдаланатын майсыз, дәмсіз тағамын «қара көже», «қарасорпа», қатықсыз құйылған шайын «қара шай» десе, олардың кішкене, көзге қораш, шағын үйін «қараша үй» деп атайды. Ауыл шетіне келген ауру, індеттерді «қараөкпе», «қараталақ», «қарасан», «қарақотыр» атайды. Қайғылы жағдайға кезігіп, қан жылап отырған үйді «қара жамылып отыр», «қара тұтып отыр» деп бейнелейді. Елдің дегбірін, мазасын алған жағдай «қара аспанды жаудырды» делінеді. Өзінің ғана жеке басының қамын ойлайтын, дүние-мүліктің соңына түскен адамды «қарақан басының ғана қамынан артылмайды» деп сынай әңгіме қылады.

Қазақ дүниетанымында қара шаңырақ, қара халық, қара орман, қара көз тіркестері атамекен, күшті, ірі, әдемі сияқты мәндерде де жұмсалады. Сондай-ақ баласын «көзімнің қарашығы», «қарашығым», «қара домалағым» деп жақсы көреді. Келген мейманына қара қазанға ет асып, адал асын ұсынады.

Халқымызда қызыл түс әдемілік, сұлулық, жастық, қуанышты білдіреді. Әдемі қызды «қызыл шырайлы»; ерні «қызыл шиедей», «қырдың қызыл қызғалдағындай» дейді. Жағымсыз «Қызыл кеңірдек болу», «қызыл өңеш болу»- дауласу, жанжалдасу, ұрысу; «қызғаныштың қызыл түлкісі» - көре алмау деген мағынада да қолданылады.

«Қызыл найза», «қызыл қан», «қызыл көз», «қызыл бас» деп қатігездікті білдірсе, «қызыл тіл», «қызыл сөз», «қызыл ер» тіркестері адам бойындағы өткірлікті білдіреді, «қызыл шақа», «қызыл қарын», «қызыл сирақ» сөз тіркестері адамның жастық белгісін білдіреді.

Қоңыр түс – халқымыздың дүниетанымында жанға жақын түстердің бірі. Қоңыр аю, қоңыр қаз, қоңыр жер деген тіркестерде қоңыр ең әуелі түсті білдіреді. «Қоңыр қозым» дегенде қоңыр сөзі еркелету мәнінде жұмсалады. «Қоңырым», «қоңыр қозым» деп еркелету мәніндегі сөздер ерекше, ыстық ықыласты, жылылықты білдіреді. «Қоңыр күй», «қоңыр тіршілік», «қоңыр үй» «қоңыр шаруа» деген тіркестерде тұрмыс-тіршіліктің қарапайымдылығын, орташалығын білдіреді. Қоңыр сөзі саз әлеміне қатысты сөздермен жиі тіркеседі. Мысалы, қоңыр үн, қоңыр саз, қоңыр әуен, қоңыр дауыс. Бұл тіркестер құлаққа жағымды, көңілге жайлы, адамның ішкі жан әлеміне ерекше әсер ететін деген мағынаны білдіреді. Қоңыр – табиғат құбылыстарының кейбір қалпын білдіреді: қоңыр салқын, қоңыр жел. Қазақтың қоңырым, қоңыр қозым деп еркелетуі, қарапайым тірліктің қоңыр аталуы, қоңыр үннің құлаққа жағымдылығы, қоңыр желдің саялылығы — бәрі де қоңырға деген қазақтың ерекше ықыласын білдіреді.

Қазақ дүниетанымында сары түс – даналық пен ақылдылықты, еркіндікті, байлықты, молшылықты білдіреді. Сондай-ақ сары түсінің семантикалық өрісі, қозғалысты, сағынышты, аурумен байланысты көңілсіздік пен қайғыны, тоқтаусыз өмір мағыналарын да бедерлейді. Мұның негізінде «сары уайым», «сары төсек болу», «сары майдай сақтау», «сары жамбас болу», «сары алтындай сарғайып күту» сияқты тіркестер өмірге келген.

Халықтың дүниетанымы негізінде қалыптасқан мәдениеттің кейбір құпия сырлары тілдегі символ сөздерде жасырынған. Қазақ халқының ұлттық танымында қалыптасқан әрбір түр-түстік символдар халықтың рухани-материалдық мәдениетінен де, салтынын да орын алады. Бұл әр халықтың түр-түс табиғатын өзінше танып, өз тілінде ат қойып, күнделікті қолданысына енгізуіне байланысты болса керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Құмарова Б. Көне өнерді жанғыртайық // vkоem.kz

2 Қайдаров Ә., Ахтамбердиева З. Өмірбеков Б. Түр-түстердің тілдегі көрінісі. — Алматы: Ана тілі, 1992. — 160 б.

3 Аитова Н. Қазақ тіліндегі «қара» және «көк» түске байланысты семантикалық сипаты. Тіл тарихы және сөз табиғаты. — Алматы: Ғылым, 1997. — 48-б.

4 Уәлиханов Ш.Ш. Көп томдық шығармалар жинағы. — Т. 4. — 2-бас. — Алматы: Толағай групп, 2010. — 62-б.

5 Formation of the language identity of a blogger S.V. Olenev The Department of Stylistics and Rhetorics, Kildibekova, Z.K. Kurmanova, T.M. Kravtsova, Maracaías-Venezuela Opción, Año 35, Especial No.23 (2019): 904-921ISSN1012-1587/ISSNe:2477-9385https://produccioncientificaluz.org/index.php/opcion/article/view/30090

Ғылыми жетекшісі : Төлеужанова Ж.М.

**ЕСІМДЕРІ ЕЛЕУСІЗ ҚАЛҒАН ТҰЛҒАЛАР:
ҰЛТШЫЛ АЗАМАТ МҰБАРАҚ ЕЛІКБАЕВ**

Қазезтаева А., 1 курс студенті

С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Нұр-Сұлтан қ.

Мен бұл тақырыпты таңдаған себебім өйткені бүгінде осы Мұбарак Елікбаев сияқты ұлтшыл азаматтар аса көп емес. Өмірбаяны, тағдыры аз зерттелгеннен кейін, баяндаманы осы кісіге арнауды жөн санадым. Осы тұрғыдан алғанда тарихи тұлғаларды тереңірек танып білу жастар үшін аса маңызды.

М. Елікбаев сияқты қоғам қайраткерлері XVIII – XIX ғасырларда да шыққан. Олардың қатарына Ш. Уәлиханов, А. Құнанбайұлы, Г. Потанин, Ы. Алтынсаринді жатқызуға болады. XVIII – XIX ғасырларда ұлт зиялыларының мақсаты – патша үкіметінің бұғауында қалған қазақтардың көзін ашып білімге баулу болса, XX ғасырда олардың мақсат-міндеттері білім мен ғылымды меңгеру арқылы ұлттық мүддені қорғау, ұлттық болмыстарын сақтап қалу болды [1].

Мұбарак Елікбаев мектепте қарапайым мұғалім болған. Қарапайым болғанда да кеңестік заманда яғни 1950 жылы қазақ ұлтының жағдайын ойлап, әуелі мектептерде жиналыстарда тіл мәселесің көтерген. “Қазақ жаманы орыс бола алмайды, орыс жаманы қазақ бола алмайды” дегендей тіл мәселесімен қоса, Хрущевқа дейін хат жазады. Өзінің батылдығымен, қайсарлығымен көзге түседі. Жалғыз қазағын бір туғаным деп, барынша тырысқан. Біріншіден, Кеңестік заман түгілі бүгіннің өзінде Мұбарак Елікбаев сияқты адамдар аз. Менің ойымша, қылышынан қан ағып тұрған заманда бұл нағыз ерлік деп ойлаймын. Тұлға тарихын жазу бүгінгі таңда өте өзекті мәселе. Екіншіден, бұл адамның есімі елеусіз қалған, халыққа беймәлім, яғни аз зерттелген. Бұндай қадамға бару сол жылдары екінің бірінің қолынан келмейтін іс еді [2].

Елікбаев Мұбарак 1924 жылы Шығыс Қазақстан облысы, Большенарим ауданы, Жаңа ауылында туған. Білімі толық емес жоғары, гуманитарлық. Орта мектепте орыс тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі болып жұмыс істеген. 1956 жылы үкіметке қарсы шерулерге байланысты Кеңес әскерлері Венгрияға енгізілді, бұл Кеңес Одағынан тыс жерлерде Кеңес Одағының наразылығын, және өткір сынын тудырды. Сол жылдары әйгілі венгр футболшысы Пушкаш наразылық ретінде өзін дефектор деп жариялап, Австралияда қалды. Партия жиналысында майданда қатарына өткен коммунист Елікбаев әскерлердің Венгрияға кіруіне қарсы болып, «бұрыс, бұрыс» деді. Кеңестік жоғарғы басшылықты ашық сынау бұрын-соңды болмаған батылдық еді. Бұл батылдықты немен салыстыруға болады? Бүгінгі жастар бұл әрекеттің мән-мағынасын түсінуі үшін бір тарихи мысал келтірейін. 1927 жылы бір қарт большевик, оның фамилиясы Северский (бұл оның партиялық лақап аты болса керек) Сталинге қарсы сөйлеп: «Ағылшын парламентінің қолынан бәрі келеді дейді. Ер адамды әйелге айналдыру мүмкін емес. Біздің Саяси Бюро кез келген еркекті әйелге айналдырып, жыл сайын әйелдердің саны артып келеді дейді. Содан кейін 1937 жылы атылады. Ұстаз Елікбаевтың әрекеті де сол батылдыққа ұқсайды. Қазір басқа заман, демократия аулада, олар шындық үшін қудаланбайды [3].

1957 жылдың мамыр айынан бастап М. Елікбаев орыс тілін сөйлемеді ұйғарды, мұндай төтенше шешімге оны қоршаған Сталиннен кейінгі кезеңдегі Қазақстанның әлеуметтік және мәдени күнделікті өмірі себеп болды. Ол Қазақ КСР-де мемлекеттік тіл қазақ тілі болуы керек деп есептеді, бұл туралы Чердожк орта мектебінің партия жиналысында жариялайды. Өз сөзінде мектепте барлық оқу пәндерінің қазақ тілінде оқытылуын, мұғалімдер кеңесінің мәжілістерінің бір тілде өтуін талап етеді. М. Елікбаев 1956 жылы Венгрияның ішкі істеріне араласқан КСРО-ның сыртқы саясатын сынауға батылы барады. Сталиннің жеке басына табынушылықты айыптау, оңалту және заңсыз сотталғандарды

босату процестері партия басшылығын алаңдатқан келіспеушілік аралдарын тудырды. Кеңес қоғамындағы келіспеушіліктердің кесірінен М.Елікбаев ешқайжері ауырмасадан дені сау болса да, М.Елікбаевты арнайы психиатриялық ауруханаларда «қуғын-сүргінмен» жазаланды, ақылсыз деп танылады. Мұндай саяси әрекеттер Мәскеуде, Ленинградта ғана болатындай көрінгенімен, алыстағы қазақ ауылынан шыққан партияны, үкіметті сынауға батылы барған, соның ішінде ұлттық мәселенің шешілуін талап ететін адамдарда болған. М.Елікбаевтың партия жиналысында сөйлеген сөзінен кейін таныстары онымен байланысын үзіп, партиядан да оқудан шығарылады. Ешкімге өз ойын жеткізе алмаған М.Елікбаев хат жаза бастайды. М.Елікбаев алдағы Қазақстан Компартиясының съезінде сөз сөйлеуді өтініп, 1955-1960 жылдары Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің төрағасы қызметін атқарған Д.Қонаевқа жүгінді. Бірақ көп ұзамай Сталиннің жеке басына табынушылықты әшкерелеген КОКП 20 съезі болды. Дәрігерлер М.Елікбаевты психикалық ауытқушылық деп танудан бас тартып, керісінше, оның интеллектінің жоғары деңгейіне баса назар аударды [4].

Оның ұсыныстарының мәні Қазақстанның барлық мектептері мен жоғары оқу орындарында сабақтар тек қазақ тілінде жүргізілуіне, барлық іс жүргізу қазақ тілінде жүргізілуіне байланысты болды. М.Елікбаев өзі ұсынған ұсыныстарды Қазақ КСР-де жүзеге асыру мүмкін емес деп болжады, сондықтан оларды іске асыру үшін ол Қазақстанды КСРО-дан бөліп, кейіннен Татарстанмен, Башқұртстанмен біріктіруді талап етті. Осындай революциялық реформаларды жүргізу үшін ол Қазақстан басшылығына Үндістан, Пәкістан, Қытай Үкіметтерінің қолдауы мен кеңесін алуды ұсынды. Министрлер Кеңесінің төрағасына арнаған сөзінде М.Елікбаев съезде осындай мәселелерді қою үшін ықтимал қудалаудан қорықпауды сұрады. М.Елікбаевтың барлық ақылға қонымды үндеулері антисоветчина деп танылды, ату немесе айыптау – бұл оның дұрыс екенін мойындады. "Жазалаушы психиатрия "психикалық бұзылыстың нәтижесі ретінде" Кеңеске қарсы мәлімдемелерді" тануға және келіспеушілікті тоқтатуға көмектесті. Қазақтың мәдениет қайраткерлері, көрнекті жазушылары, ғалымдары, әсіресе қазақ тарихын зерттейтін ғалымдары өз ой-пікірін емін-еркін айта алмады. Қуғындалып өлгендері де аз болмады. Қазақ мектептерінде көптеген пәндер орыс тілінде жүреді. Мұны былай қойсақ, қазақ балаларына ана тіліне берілген сағат орыс балаларына ана тіліне берілген сағаттан әлде-қайда аз екенін көреміз. Ал бұл қай саясат? Ұлттық тілінен айырылсын деген саясат па? Мұның өзі қазақ балаларының өз тілін шала білуіне әкеліп соғады, ал сабақтың барлығы тіл арқылы жүретіндігінен жалпы білім алуына кедергі келтіреді. Бұл бір жағы. Екінші жағынан алсақ, қазақ тілінен сабақ беретін мұғалімдердің күн көруі қиындайды, өйткені табысы беретін сағатына байланысты. Кейбіреулері жұмыссыз қалады немесе өз мамандығын қойып басқа жұмысқа айналады. Кітапханаларда қазақ кітаптары жоқтың қасы. Қазақ тілінде энциклопедия, түсіндірмелі сөздіктер әлі шыққан жоқ. Сол сияқты техника құралдары да. М.Елікбаев дәл осындай мәселелерді көтеріп, хат жазған болатын. Біздің халықтың көркем сөзімен айтқанда: "Біреудің ақылымен бай болғанша, өз ақылыңмен кедей бол", - депті ұлтшыл азамат [5].

Қортындыға келетін болсам, мен Мұбарак Елікбаев сияқты ағамызға үлкен құрметімді білдіру үшін осы оқиғаны айттым. Қазіргі заманғы жастардың ұлтшыл, аты елеусіз кеткен тұлғаларды білгенін қалаймын. Өз заманының озық ойлы тұлғаларының бірі, елінің азаттығы жолында күрескен ұлтшыл азамат Мұбарак Елікбаевтың тарихымызда орны ерекше.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Қайырболат Ж., Нұрбай Гульмира, Ж.Жуман, Средний Жуз в период XVIII- начала XIX веков: политический аспект проблемы // Былые годы, 2019 . №4. С.1479-1489.
- 2 Жалоба жены арестованного В.А. Попова прокурору ВКО о необоснованности предъявленного обвинения. г. Зырянск – Усть-Каменогорск, 1938 г.

3 Письмо А. и В. Кабуляньских верховному прокурору СССР А.Я. Вышинскому с просьбой ускорить рассмотрение дела арестованных родителей. гг. Семипалатинск – Москва, 8 сентября 1938 г.

4 Жалоба осужденного А. Балгабаев аверховному прокурору СССР А.Я. Вышинскому о пересмотре дела. гг. Туринск – Москва, 25 июня 1938 г.

5 Письмо заключенного З. Муртазина председателю Восточно-Казахстанского областного судао применении физического насилия во время следствия. г. Усть-Каменогорск, 19 января 1939 г.

Ғылыми жетекші: т.ғ.д., профессор Қ.Ж. Нұрбай

ӘОЖ 69.032.6

КӨШПЕНДІ ӨРКЕНИЕТТІҢ МӘЙЕГІ– КИІЗ ҮЙ СӘУЛЕТШІЛІГІ

Қабланова А., Алдашев Д., 1 курс студенттері

С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Нұр-Сұлтан қ.

Киіз үй көшпелі өркениеттің адамзат өркениетіне қосқан баға жетпес құрылыс үлгісі. Түркі текті халықтардың өскен, өркендеген АЛТЫН ҰЯСЫ. Киіз үй тарихта ТҮРКІ текті халықтардың бәріне ортақ баспана болғанымен, замана көшінде қаншама халық бабаларының осы құтты ұясын пайдалану мүмкіндігінен айырылып қалды.

Қазіргі кезде қазақ, қырғыз, моңғол қатарлысан аулы халықтар киізүйді тұрмыстық қажетіне жаратып отыр. Қазақ киіз үйі -киіз үйлердің айырықша дамыған бір түрі.

Киіз үйдің пайда болу тарихы тым арыда жатыр. Жартас бейнелі суреттерінің зерттелу дерегі бойынша алғашқы киіз үй бейнелейтін суреттер елуың жыл бұрын салынғаны белгілі болды.

Қытайдың солтүстігіндегі оңтүстік Моңғол сахарасынан байқалған көлемі ерекше үлкен жартасуреттеріндебейнеленген ішінен алты үшбұрыш формалы бөлінген шеңбер бейнелер айналасындағы жүрген адам, жүгірген аң, өрістегі мал арасына тігілген киіз үйді бейнелеп тұр.

Сурет 1-2 - Оңтүстік Моңғол сахарасынан байқалған жартас суреттер

Осы шоғыры жартас суреттерін Чикаго университетінің атақты профессоры Ле Анати зерттей келе елу мың жылдық тарихы бар Азиялық КӨШПЕНДІ ӨРКЕНИЕТТІҢ бірегей қолтаңбасы екенін танып таң қалған еді.

Жартас суреттері көшпелі өркениеттің біршама жақын уақытқа тән - тайпалық дәуір киіз үй формалы баспананы да баяндайды.

Сурет 3 - Мандыра тауынан байқалған таңбалы тас

Жоғарғы фото суреттегі тас таңбаның тарихы бізден 6 мың жыл бұрынғы жағдайаттан дерек сөйлеп тұр.

Киіз үйдің қолданысқа толық пайдаланған уақыты қола дәуірінен басталады. (б.з.б. 3-мың жылдық). Киіз үй біздің заманымыздан бұрынғы VII-ғасырда кеңінен пайдаланып, киіз басу белгілі бір техникалық өнерге айналды. Киіз үйдің сол кезден бастап кең таралғанын сол замандағы Алтай таулары, Сібірдегі Қызылжартаc, Қырымдағы суреттерден айқын байқауға болады. Сонымен, Көшпенді Өркениеттің бірегей құрлысы - сәулет үлгісі киіз үй ғасырлар қойынынан бабалар парасатын өз бойына сіңіре дамыған. Біз көріп жүрген жер сілкінісі, қарлы боран, ақ жауын, нөсер, найзағай қатарлы табиғи апаттық құбылыстарға қарсылық қуатының күштілігімен ерекшеленіп, ауа алмасу, жылу сақтау, көші қонға қолайлылық, қоршаған ортаға зиянсыз сипатында болумен бірге, ішкі сыртқы эстетикалық көркемдік ерекшелігі шаңырақтың күнге, уықтық күннен шашыраған нұрға, керегенің бәрін тосып ішіне сіміріп тұрған ЫРЫС ҰЯСЫ на символданған тамаша бір философиялық ойлардың туындысы да болатынына таңғала отырып бас иеміз.

Киіз үй жасалу пайдалану ерекшелігіне қарай Қазақ киіз үй, Қалмақ киіз үй болып бөлінеді. Қазақ киіз үйдің уығында доғаша иілген УЫҚТЫҢ ҚАРНЫ болады. Қалмақ киіз үйдің уығында қарын жоқ түзу болады.

Киіз үйдің сыртқы формасы үсті күмбез, асты цилиндр формалы геометриялық кесінділер ретінде ерекшеленіп тұрады.

Сурет 4 - Киізүйдің геометриялық формалары

Шаңырақ, уық, кереге, сықырлауық (есік) қатарлы ағаштан жасалған бөлігі киіз үйдің сүйегі делінеді. Керегенің сыртынан шымши ұсталып, кереге басын басқұрмен орай тартып сыртына туырлық жабадыда оның сыртынан үзік жабылады. Төрт туырлық пен қос үзік киіз үйдің сыртын қаптап тұрады. Сықырлауықтың үстінгі жағынан уық тұратын биіктіктен сықырлауықтың сыртына дейін киіз есік жабылып, киіз үйдің барлық тұлғасы қалыптасады.

Туырлық, үзік, киізесіктің бәріне әсем қазақ өрнектері салынған терме баулар оларды киіз үй сүйегіне матай байласа, кереге сыртынан туырлық етегін екі жерден белдеу арқанмен мықтап буып, сіресе жымдасқан бүтін бір құрлыс - сәулеткерлік құрылым пайда болады.

Сурет 5 - Қаңға

Киіз үй керегенің көктеу ерекшелігіне қарай; ЖЕЛ КӨЗ, ТОР КӨЗ деп екіге бөлінеді. ЖЕЛ КӨЗ керегелі киіз үйдің кереге, уығы боз талға ұқсас жеңіл, берік ағаштардан құрастырылып, кереге көктерінің арасы үлкен адамның қарысымен толық бір қарыстан тесіледі. Жазғанда қанаты кеңге жайылып екі құлашқа (3м) дейін жазылады. (алты қанат киіз үйдің айналымы 19м деген сөз). Желкөз киіз үй түйеге артуға ыңғайлы таулы аймақта мекендеген адамдар көп қолданады. Тор көз киіз үйдің керегелері сом салмақты ағаштан құрастырылып көктерінің арасы бір сүйем болып, керегенің ең жайылымы сыңар құлаш болып (1.5м) келеді. Үйді тіккенде көзге көркем, жинақы көрінеді. Жазық өңірлерде арбамен көшетін мүмкіндігі бар адамдар көп пайдаланады.

Қаңғаға тігуге де киіз үйдің осы түрі таңдалады.

Сурет 6 - Киіз үйдің сыртқы құрылымының атаулары

Киіз үйдің сыртын түндік, үзік, туырлық, киіз есік қаптап тұрады.

Киіз үйдің сүйек қаңқасы: Шаңырақ -- (киіз үй күмбезінің ең үстіндегі шеңбер формадағы ағашқа шек формалы айқаспа күлдіреуіштермен құрлымданған бөлек) Уық, кереге, сықырлауықтан құралады.

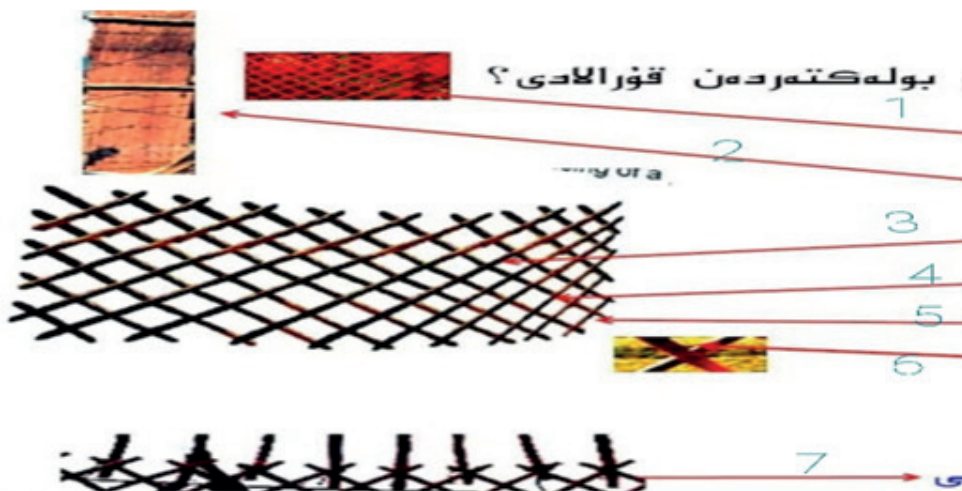
Сурет 7 - Шаңырақтың құрылымдық атаулары.

Шаңырақтың құрылымының атаулары: тұғын, күлдіреуіш, бақалық, желбау.

Сурет 8 - Уықтың құрылымдық атаулары

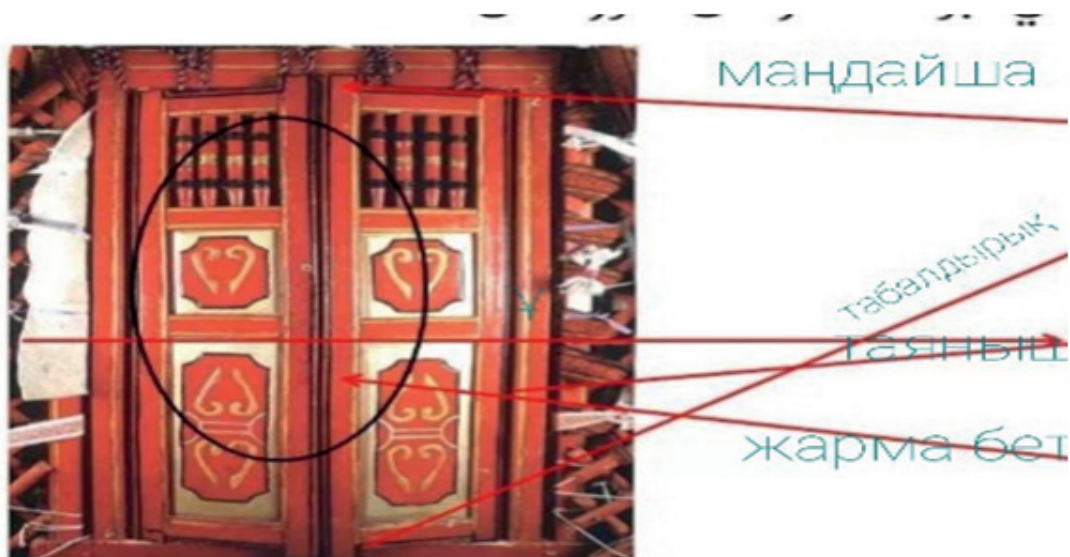
Уық - қаламша, қар, иін, уық бау дан құрылым қалыптастырады.

Сурет 9 - Керегенің құрылымдық атаулары

Кереге- 1-желі, 2-қанат, 3-ерсі, 4-балашық, 5-сағанақ, 6-көк, 7-керегенің басы қатарлы құрылымнан қалыптасады.

Сурет - 10. Сықырлауықтың құрылымдық атаулары

Сықырлауық - маңдайша, табалдырық, таяныш, жарма есіктен құрылым қалыптастырады.

Киіз үйдің керегелері бір бірімен мықтап ұстап байланып тұратын, есілген жіптен ызылған баулар - таңғыш құр деп аталады.

Керегенің басын айнала тартып байланған жалпақ өрнекті баулар - терме бау деп аталады. Терме баулар сонымен бірге туырлық, үзіктердіңде тарытпа бауларына пайдалынады. Киіз үйдің құрылымдарын матастырып тұратын бөліктер - құр, бау, арқан деп аталады да. Бау ішінен - шалма (иықбау), түндік бау, туырлық бау, үзік бау, желбау, балақбау болып бөлінеді. Ал арқан - желбау, белдеу болып бөлінеді.

Сурет 11 - Киіз үйдің ішінен төрден көрінетін терме баулардың айшықты көрінісі

Термебаула райқаса байланып үйдің төріне керемет әсем көз арбайтын айшықтар қалыптастырады

Киіз үйдің ішкі жабдықтардың-текемет, тұскиіз, сырмақ, кілем, алаша, көрпе, жастық, шымылдық, бөстек, тайтері, тулақ төсекағаш, жүкааяқ, кебеже, сандық, жағылан, асадал, бесік, абдыра, шарайна, құстұғыр.

Киіз үй тұрмыста қолданымына қарай- Орда, алтын орда, алтынүзік, ақшаңқан, ақорда, ақалаорда, ақ үй, боз үй (қоңыр үй), отау, қарашаүй, жолым үй, Абылайхан, жаппа, күрек(қос), ақтағыр, қарақұрым үй, ұраңқай қатарлы түрлерге бөлінеді.

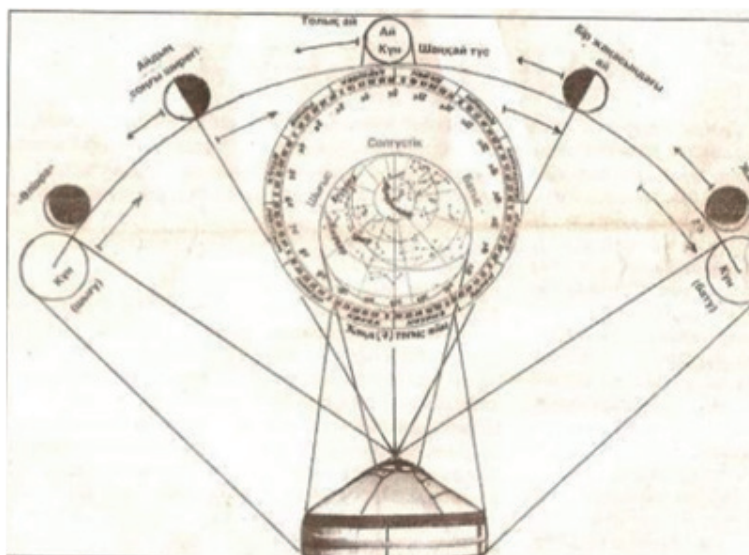
Шеберлердің айтуынша, киіз үйдің дөңгеленіп тігілуі тегін емес. Оның бойында ғаламшармен, галактикамен байланысып жатқан математикалық физикалық заңдылықтар сақталған.

Кереге, шаңырақтың жасалу өлшемі өте күрделі, қатаң да дәл математикалық есепке негізделген. Тіпті, астрономиямен, планеталар арасында өлшеммен астасып жатыр. Жердің жалғыз ғана серігі – Ай. Жердің орташа диаметрі – 12742 шақырым болса, Айдың орташа диаметрі – 3474 шақырым. Жер диаметрін ай диаметріне бөлсек, 3,66 саны шығар еді. $12742 \div 3474 = 3.66$

Жеті қанатты киіз үйдің кереге көздерінің шаршысын келтіріп құрар болсақ, табанының 6,4 метр болады. Осындай табаны бар үй үстіне қандай өлшемді шаңырақ жарасар екен десек, 6,4 санын 3,66 санын бөліңіз. Екі санның бөліндісінен 1,8 метр шыққан болар еді. Тағы да бір қызықты таңғаларлық жайт, осы 3,66 саны төңірегінде...

Осы бір ғаламдық заңдылыққа бағынған киіз үй қаңқасы шаңырақтан бастап тік астына бағыттталатын физикалық қысым күшті кереге басы арқылы сіміріп керегенің жермен қиылысқан нүктелеріне (ИРГЕГЕ)сәтті өткермелеуі бір таң қаларлық қисын 3.66 заңына бағынбаған шебердің киіз үйі уықтың қарнынан түсен қысым күштің әсерінен керегенің басы шалқайып шаңырақ ортаға түсетіндей жағдайға баратын жәйі бар.

Қазіргі уақытта кез–келген құрылыс, үй–жай салғанда оның **орнықтылығын** есептеу ең басты мәселе. Ал киіз үйдің орнықтылығы барынша **жетілдірілген**. Барлық тепе–теңдік шартына сәйкестілігі жоғары. Физикада дене орнықты болу үшін ауырлық центрінен жүргізілген тік сызық тіреу бетін қиып өтуі тиіс және ауырлық центрі неғұрлым төмен болған сайын дененің орнықтылығы арта түседі. Киіз үйдің орнықтылығы -біріншіден, киіз үйдің тіреу беті өте үлкен, екіншіден ауырлық центрінен жүргізілетін тік сызықты ұзындығы тіреу бетінің радиусынан әлдеқайда кіші болғандықтан киіз үй төбесі уықтар жоғарғы шеңбер формалы шаңыраққа шаншыла күмбезденіп тұрады. Киіз үй боран - шашынға төзімді, қозғалмайды, **сырғымалы** пішінді етіп жасалған, яғни ата – бабалар күмбездің **аэродинамикалық қасиеті** жоғары екенін жеттік

Сурет 12

Суреттің жоғары бөлігінде қазіргі астрономия саласында қолданылатын аспанның жылжымалы картасы бейнеленген. Ал суреттің төменгі бөлігінде жуық түрде шеңберлік өлшемі сәйкес келетін –киіз үй салынған. Енді сырт қарағанда бір-біріне ұқсастығы жоқ екі денені сәйкестендіріп көрейік.

1. Киіз үйдің ортасында отырған адам «шаңырақ» арқылы наурыз және көкек айларында аспанның солтүстік жартышарында біздің жерімізге көрінетін ең басты жұлдыздар мен шоқжұлдыздарды көре алады..

А)Солтүстік нүктеде –Темірқазық,Жетіқарақшы,және Айдаһар.

Ә)Шығыс нүктеде- Егіздер,Орион,Персей,Возничий,Торпақ және Үркер.

Б)Батыс нүктеде –Бүркіт,Лира,Аққу,Геркулес,Волопас

В)Солтүстік нүктенің төменгі жағы-Кассиопея,Пегас,Тоқты,Балықтар,Суқұйғыш,Ешкіміз,Кит шоқжұлдыздары.

Жыл маусымдарымен бірге айлар да орын ауыстырған сайын бізге көрінетін шоқжұлдыздардың орны да өзгеріп отырады. Мұның себебін жұлдыздардың тұрақты орнын сақтамайтындығынан емес, керісінше, Күн мен Күнді айналған Жер мен Айдың осы шоқжұлдыздар арасында қозғалып жүретіндігінен деп түсінуіміз керек.

2. Уық қарыны кереге басына байланып, уық қаламшалары шаңыраққа шаншылған уықтар киіз үйдің ішінде отырып көрінетін аспан жарты шарын градустарға бөлініп қарастыруға қолайлы. Аспан жарты шары 360 градус деп белгілеп, оны шаншылған уық санына бөлсе, екі уықтың арасындағы градус мөлшерін білуге болады. Осы мөлшер арқылы түнде- түнгі уақытты, күндіз-күндізгі уақытты, сондай –ақ Айдың өзгермелі фазаларын ажыратуға мүмкіндік береді.

Басылған киіздің жартылай өткізгіштік қасиеті болғандықтан киіз үйдің ішіне найзағай түспейді. Киіздің негізгі деталы түбіт талшықтарымен қылдардың өзек қуысында ауа сақталатындықтан жылу өткізбейді. Сондықтан кійгіз үйдің іші ыстық темпратурада салқын, суық темпратурада жылы болады.

Киіз үй шаңырағы төңкерілген жарты шар пішіндес болғандықтан аспан күмбезімен паралел доғаша қалыптастырып күндіздің қай мезгілінде де жарықты ішіне жеткілікті бере алады.

Киіз үйге қой мен түйе жүні, жылқы мен ешкінің қылы жабындық заттарға, бау шуларға пайдаланылса, сүйектік құрлымы қайың, тал, қарағай, самырсын, шырша қатарлы ағаштардан жасалады. Істелетін материалдары түгел табиғи заттар болғандықтан ішкі ауасы таза, адам денсаулығына өте жағымды әсер береді.

Тұтас киіз үйдің құрылымында ешқандай қара метал пайдалынбайтындықтан магнит өрісінің кедергіленуі арқылы адам ағзасына кері әсер бермеуінен болса керек. Киіз үйге қонып шыққан адамның түлежіп сергіп шыға келетіні.

Бабаларымыз киізді басқанда әуелі сабалып, құрғап бабына кеп тұрған қойжүнін, киіз басуға арналған шиге алдымен жұқа тегіс жаймалап, сабаумен жеңіл шабақтап алған соң үстіне екінші қабаттық дайын жүнді қолмен тартып, киіздің екі қабаттан тұратын құрылысын жасаған. Киіздің бұл ерекшелігі ; киіз үйдің физикалық ерекшелігіне сәйкесіп үй ішіне тамшы мен жауын суының ағып кетіуінің алдын алады.сондықтан айлап жауған жауын киіздің ішкі жағына өтіп кетпейді.

XXI ғасырда киіз үйдің толысып кемелденген түрлері Қазақы киіз үй негізінде дамыды. Көшпелі өркениеттің қарашаңырағы - ҚАЗАҚ ДАЛАСЫ киіз үй мәдениетінің алтын бесігі.

Сурет 13 - Киіз үй қаңқасына шымшидың ұсталған сәті

Ұшқыр жылдамдықта дамып бара жатқан жер шары экономикасының маңызды құраушы бөлегі -туризм саласында киіз үйдің этно туризм түрінде әлем туристтерін баурау жасырын қуаты орасан!

Сурет 14-Киіз үйге туырлық ұстау

Көшпелі өркениеттің мәйегі киіз үй мәдениеті мемлекеттік деңгейде жетілдіруге, жебеуге мұқтаж! Оның бай эстетикалық тартымдылығы ұлттық туризмнің ашылмай тұрған Алтын кені!

Сурет 15 -Туристік мақсатта тігіліп жатқан Киіз үйлер (Қытай)

Әдебиеттер тізімі

- 1 Өмірбекова М.Ш. Энциклопедия. Қазақтық ою-өрнектері. «Алматы кітап» 2003 жыл
- 2 Интернет материалы <https://kkne.ws/dYpMjj>
- 3 Шоқпарұлы Д. Дәркембайұлы Д. Қазақтың қолданбалы өнері. «Алматы кітап», 2007 жыл

ӘОЖ 82:808(045)

НҮРҒОЖА ОРАЗДЫҢ ШЫҒАРМАЛАРЫ ХАҚЫНДА

Канатбек Р., курс студенті

С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Нұр-Сұлтан қ.

Нұрғожа Ораз Қостанай облысының Урицкий ауданындағы «Октябрь» ауылында (қазіргі Сарыкөл ауданы «Маяк» кеңшарында) туған. 1947 жылы туған ауылындағы жетіжылдық мектепті, 1950 жылы Гурьев педучилищесін тәмамдаған соң, қазіргі Атырау облысында мұғалім болған. 1956 жылы Қазақ мемлекеттік университетінің филология факультетін бітіріп, тағы да екі жыл мектепте мұғалім болып еңбек еткен. Журналистика саласына ауысқан соң, Қостанайдағы облыстық «Коммунизм жолы» газетінде, одан соң өлкелік «Тың өлкесі» газетінде жеті жылдай редактор болды. 1959 жылы Қазақстан Журналистер одағының тұңғыш мүшелерінің бірі атанды. 1965 жылы КСРО Жазушылар одағына мүшелікке қабылданып, алдымен Қазақстан Жазушылар одағының өлкелік бөлімшесін, кейін солтүстік бес облысты қамтыған Целиноград облысаралық бөлімшесін 1991 жылға дейін басқарды. Нұрғожа Ораз Қазақстан Жазушылар одағының съездерінде сегіз рет Қазақстан Жазушылар одағының Басқарма мүшесі болып сайланды. 90-жылдардың басында аймақтық «Сарыарқа» (кейін «Жаңа Сарыарқа»), әдеби көркем журналының негізін қалады [1,2].

Нұрғожа Ораз – өз дәуірінің асқақ жыршысы. Отанымыздың басынан өткен әр оқиғаға ақынның өлең арнамаған кезі жоқ. Сезім лирикаларымен бірге Ұлы Отан соғысы, соғыстан кейінгі жылдар, ғарышқа ұшқан батырлар тағдыры ақын жырларына арқау болды. 1964 жылы Нұрғожа Ораздың «Тұңғыш кітабы» шықты. Одан кейін әр жылдары «Кім табады?», «Шұғыла» «Көңіл көктемі», «Тың түлегі», «Қырандар ұясы», «Тың ырғақтары», «От кешкен балалық», «Сарыарқа сырлары», «Мәңгілік махаббат», «Дәуір додасы», «Мама батыр», «Ай - марал» дейтін жинақтарының әрқайсысы алуан-алуан сыр шертеді. Адамзат пен ғаламзаттың бір бүтін екендігін, барлық пен жоқшылықтың, қайғы мен қуаныштың, әділет пен әділетсіздіктің, жақсылық пен жамандықтың, адалдық пен арамдықтың қарама-қарсылығы жалғанда үнемі үздіксіз толастамайтындығын мегзейді.

Нұрғожа Ораз «Тұңғыш кітабында» жастық жалынға толы алғашқы жырларымен өзінің жай өлеңшіл ақын ғана емес, заманының үні бола алатын өресі биік ақын болатынын байқатқан. Және оны өмірлік ұстанымы ретінде ұстанып келді. Өз дәуірін өз мүмкіндігінше жырлап, хатқа түсірді. Ақын поэзиясының бір ерекшелігі сол, ол оқырмандарын ойландыра отырып, жыл жолдары арқылы олармен өте шебер сырласады. «Тың ырғақтары» атты таңдамалы өлеңдер мен поэмалар жинағын шығарғанда, кітаптың алғы сөзін жазған Қазақстанның халық жазушысы Ғафу Қайырбеков: «Нұрғожа творчествосынан ең алдымен көретінім – оның творчестволық бағытының адастырмайтын ақындығы, сандаған тақырыптың біртұтастығы, саралылығы. Олардан бұл ақынның

нені жырлап келгендігі, айналасы, ортасы, географиялық мекені, олардағы адамдар көз алдына келеді...» деген баға берді [2,55].

Ақын адамдарды риясыз сүйеді, өмірді, сол өмірдің қозғаушы күші - қасиетті рухты қастер тұтады. Ол үнемі адамдарға жақсылық жасаушы, жарылқаушы кісіге айналып, содан өз жанына рахат, ләззат жинап, бақыт бағбаншысына айналады. Сол себепті ақын өлеңдері өршіл, өміршен. Кіндік қаны тамған туған жерінің керемет табиғаты, бүкіл өмірі өткен Арқа жері, Сарыарқаның самал желі, сары аязы ақының тұрмыс – болмысына, өлең – жырына әсер еткендей.

Туған жердің ауасына сіңіп мен,
Арыламын адамға тән күдіктен.
Кеуделерге демі болып кірем де,
Шам жағамын шаттығы мол үмітпен.

Туған жерді қорғап түрлі апаттан,
Ату үшін күнде жарық аппақ таң.
Мөлдір ауа – менің мөлдір мінезім
Айнымайды шұғылалы шапақтан – деп, туған жерді табына, сағына жырлайды.

Ақын Н.Ораздың шығармашылық өмірбаянында тарихилық, эпикалық, лирикалық дастандардың орны ерекше. Ақын «От кешкен балалық», «Мама батыр», «Досымның тағдыры», «Мүгедек», «Тәуелсіздік таңы атты», «Түкті сардар» атты поэмаларды толқыта жазды. «Тәуелсіздік таңы атты», «Мама батыр», «Түкті сардар», «1979» поэмаларында қазақ халқының өміріндегі ерекше оқиғалар, болып жатқан өзгерістер әсем жырмен тамаша өрнектеледі.

Өз замандастары сияқты Нұрғожа Ораз да өмірдің ауыртпалықтары мен қайғы-шерін басынан өткізген адам. Сонау отыз екінші қолдан жасаған аштығы кезінде дүниеге келген ақын сұрапыл соғыстың өзін көрмесе де, қасіретін көрген. Сондағы жалаң аяқ қар кешкен балалық шағы оның есінен ешқашан шықпаған[3,25]. Ел басына түскен соғыс қасіреті, сол қиын жылдардағы ауыл адамдарының көрсеткен қайрат - жігер, адамгершілік, мейірімділік пен махаббат сырлары «От кешкен балалық» атты поэма-сында үлкен тақырып болып, кең арна тартады.

Нұрғожа Ораздың « Мама батыры» - ерлік дастаны. Мама батыр - батылдығымен, ақылымен, айбынымен өз қатарынан оза туған ержүрек батыр. Қаламгер батырдың ерлігін кейінгі ұрпаққа дәріптеп, керемет сезіммен жырлайды. Дастандағы шайқас суреттерін, жеңіліс пен жеңісті, ерлікті ерекше сезімталдықпен суреттейді.

« Мама батырда » жырланатын Өз Тәуке тарихымыздағы ұлы тұлға. Қаламгер тарихи ұлы тұлғаны аса бір ізгілікпен, зор шабытпен жырлайды. Ұлыларға деген ұрпақ ризашылығын білдіріп, оқырманды ізгілікке, елді сүйуге баулиды.

«Тәуелсіздік таңы атты» дастанында ақын қазақтың шығу тарихына шолу жасайды. Ел басқарушы, елдің есінде ұмтыла бастаған хандар, патшалар туралы жырлайды. Қай кезде болмасын жолы болыңқырамаған қазақ халқының тәуелсіздікке дейінгі өмірін, еліміздің егеменді ел болуын зор шабытпен толғайды.

Көрнекті қаламгер көркем проза жанрына да қалам тартқан. «Тағдыр тәлкегінде», «Айыпкер кім?», «Алқа», «Жауқазын» шығармаларында кісі бойындағы жақсылық, адамгершілік, әділдік, достық тәрізді адами қасиеттер шынайы бейнеленеді. «Тағдыр тәлкегі» Қазақстанда жұмысшы табының қалыптасуы мәселесіне арналған. Шығарманың бас кейіпкері Үсенғали қанша өнерлі, жігерлі болса да Жайық пен Маңғыстау арасындағы кең жазықтан өзіне лайықты орын таба алмай, тағдыр тәлкегіне түседі. Кейіпкер көпке дейін қоғам өміріндегі әлеуметтік мүдделер арасындағы қақтығыстарды дұрыс зерделей алмайды. Бірақ ауыртпалықты көп көріп есейген азамат тағдырдың ызғарын жібітерлік

жарық сәулеге қарай талмай ұмтылады. Шығарманы оқығанда әлеуметтік төңкерістер алдындағы қазақ елінің тыныс-тіршілігі көз алдымызға келеді.

Қаламгер «Айыпкер кім?» шығармасында адамның психологиялық жай-күйін керемет дәлдікпен суреттейді. Оқырман қатал тағдырдың құрбаны бола жаздаған Алуамен бірге неше түрлі сезімдер күйін кештіреді. Шығарма оқырманды кісі өлтірушінің кім екендігі, оны жаман жолға түсірген қандай әлеуметтік жағдай, бұл ненің салдары деген сұрақтарға жауап іздетеді. Қаламгер оқырманына жалпы қылмыстың жасалуына қоғам, өзің өмір сүріп отырған орта да кінәлі екенін ұғындырады.

Нұрғожа Ораздың жазушылық таланты драматургияда да айқын көрінді. Көрермен аудиториясы жазушының «Қиядағы қақтығыс», «Икс» және «Армысың, таңым» пьесалары бойынша қойылымдарды өте жылы қабылдады.

Нұрғожа Ораздың зерттеу еңбектері мен ғылыми мақалаларының тақырыптарына назар аударсақ, оның зерттеу нысанасы қазақтың шығу тарихы, қазақ хандары, қазақ батырлары, халыққа танылған өнерпаз жандар туралы екендігін аңғарамыз. «Сарыарқа саңлақтары», «Халық ақындары», «Өнші композиторлар жайлы» зерттеу мақалалары, «Бөгенбай батыр және Ақтабан шұбырынды шындығы», «Жүздердің және қазақтың шығуы», «Қазақ хандарының жылнамасы» еңбектері алғашында «Арқа ажары» газетінде басылып, кейіннен жинақтарына енді.

Адам қоғамнан тыс өмір сүре алмайды. Ақын-жазушылар да өздері өмір сүріп отырған кезеңде болған жаңалықтарды жырлады, өзіндік үндерін қосты [4, 37]. Жетпісінші жылдары жазылған «Тың түлегі», «Қырандар ұясы» деген жыр кітаптарында тың игерушілерге деректі поэма, дастандар арнаған ақын, тоқсаныншы жылдары публицистика арқылы игеретін проблемалық ақиқатқа айрықша ден қойды. Енді қоғамдық қатынас қайшылықтарын, империялық үстем саясатты, әлеуметтік-экономикалық әділетсіздіктерді айтуға, дәлелдеуге күн туған шақта оның азаматтық үні «Халің қалай, тың жер», «Тың тақсіреті», «Хрющевтің авантюрасы», «Табынудан кейінгі табыну», «Қайта құрудың оңы мен солы» публицистикалық толғауларынан ерекше естілді. Бұлардың бәрі де оның өз елінің басынан кешкен әділетсіздіктерді жарыққа шығару мақсатынан туындаған дүниелер.

Прозаик, публицист, деректі жанрлар, проблемалық очерктер шебері ретінде оның қаламынан жоғары бағаланған және кең танылған кітаптар туындады. Оның дарынның бұл қыры «Қаракүйік» романында, «Дала демі» деректі прозалық кітабында, «Таңдау», «Өмір өрнектері», «То, что остается с нами» әңгімелер мен хикаяттар жинағында, «Талқандалған тарихат» публицистикалық кітабында айқын көрінді. 2007 жылы Нұрғожа Ораздың таңдамалы шығармаларының 7 томдығы бірнеше баспадан жарық көріп, оның талантын құрметтейтін кең оқырман аудиториясының қазынасына айналды. Ол бірнеше әдеби сыйлықтың лауреаты болды. Нұрғожа Ораз қоғамдық жұмыстарға да белсене араласты. 1998 жылдан бері ол ҚР Президенті жанындағы рақымшылық жөніндегі комиссияның мүшесі, ҚР Парламентіндегі БАҚ туралы Заңды әзірлеу жөніндегі комиссияның мүшесі, Астана әкімшілігінің ономастика және экология жөніндегі комиссиясының мүшесі болды. Ел астанасы Ақмолаға ауысқан кезде Нұрғожа Ораз Қазақстан Республикасының мемлекеттік рәміздерін қабылдаған және қаланың символикалық кілтін табыстаған құрметті 7 ақсақалдың қатарында болды. Ол көптеген медальдармен, ҚР Президентінің Құрмет грамотасымен марапатталды. Ұзақ жылдар бойғы ерен еңбегі үшін «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері» және «Мәдениет қайраткері» құрметті атақтары берілді.

Өзінің саналы ғұмырын әдебиет ісіне арнаған ақын, жазушы, драматург, публицист, қоғам қайраткері Нұрғожа Ораз шығармаларының қазақ әдебиетіндегі орны ерекше. Оның шығармалары өскелең ұрпақты елі үшін қызмет ететін, адал да өжет, ұлтжанды, нағыз азамат болуға тәрбиелеуге септігін тигізетіні сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Молдағалиев Т.Арқаның ақтаңгер ақыны. / Астана ақшамы.–2002. №148, Қараша. –2 б.
- 2 Оразов Н. Тың түлегі. – Алматы: Жалын, 1984. –250 б.
- 3 Қанатты тұлпардай шабыт. /Қазақ әдебиеті.-2002. №47, 2 желтоқсан, –7 б
- 4 Formation of the language identity of a blogger S.V. OlenovThe Department of Stylistics and Rhetorics, Kildibekova, Z.K. Kurmanova, T.M. Kravtsova, Maracaibo-Venezuela Opción, Año 35,Especial No.23 (2019): 904-921ISSN1012-1587/ISSNe:2477-9385<https://produccioncientificaluz.org/index.php/opcion/article/view/30090>

Ғылыми жетекшісі: Төлеужанова Ж.М.

ӘОЖ 94(574).(045)

ҰРПАҚ ТӘРБИЕСІ МЕН ҰЛТТЫҚ ИДЕОЛОГИЯНЫҢ НЕГІЗІ

Мұқсымбек Т., 1-курс студенті

С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Нұр-Сұлтан қ.

Қазақстан Республикасы Парламентінің әлем парламентарияларында жолдаған «XXI ғасыр-Бейбітшілік пен Адамгершілік ғасыры» қаулысында басты көзделген міндет-еліміздің тыныштығы мен ұрпақ тәрбиесіндегі әлемдік рухани ынтымақтастық, асыл қасиеттерімізді санаға сіңіріп, адамгершілік тұрғысынан болмысты түсіндіре отырып руханилыққа тәрбиелеу.

XXI ғасырдың табалдырығынан аттаған Қазақстан әлемнің дамыған елдерінің қауымдастығына, жалпы әлемдік, саяси-қоғамдық, әлеуметтік-экономикалық және әлеуметтік-мәдени құрылымдарға кіруге бет алды. Сондықтан еліміздің туын биікке көтерер келер ұрпақтың білімді,білікті ұлтжанды, жоғары мәдени, биік адамгершілік пен рухани қалыптасқан ұрпақ тәрбиелеу- адамзат алдындағы ең басты міндеті. Ұлттық идеология дегеніміз-халықтың бүкіл елдің әдет-ғұрып, салт-дәстүрін, санасын ғасырлар бойы дамытып жетілдіру арқылы, ұрпақтан-ұрпаққа берілетін ережесі, ол сол халықтың тілін, ділін, мемлекетін қалыптастыруға қызмет етеді [1,171б].

Демек ұлттық құндылықтарды игерген, рухани бай, өресі жоғары, білімді ел болашағын ойлайтын тұлға қалыптастыру мәселесімен жұмыс істеу керек. Ең бастысы-тәрбиеге ерекше көңіл бөліп, білім беру. Мәселен, ғұлама ұлы бабамыз Әл-Фараби «Тәрбиесіз қолға білім салма» десе, А.Байтұрсынов « Біз әрқашанда білімге ұмтыламыз» негізінде, ең бірінші тәлімге ұмтылуымыз керек. Бізге тәлімді рух, тәрбиелі білім қажет...» деп білімнен бұрын тәрбиеге көңіл аудару керектігін, тәрбиесіз адамға берілген білімнен ешқандай пайда жоқтығын атап өтеді. Ендеше осы қағидаларды біз әрқашан жадымызда ұстауымыз керек. Ең алдымен, таза жанды, иманды, арлы, намысты, ұлты мен ұлттық құндылықтарды сыйлайтын, сүйетін тұлға тәрбиелеуге тырысуымыз қажет.

Әр халықтың өзіне тән, қоғамның дамуына байланысты ерекшеліктері болады. Мысалы, Қазақстанның ұлан-байтақ жерді алып жатуының өзі ғасырлар бойы халқымыздың бойындағы, батырлық, ерлік дәстүрді тудырған. Отанын сүю, елін қорғау ер азаматтардың міндетіне кірген. Осыны ұрпақтың бойына сіңіре отырып, ұлттық идеология қалыптастырған. Сондықтан да халқымызды азаматтыққа, батырлыққа шешендікке, көрегендікке тәрбиелеу де ұлттық идеологияның міндеті.

Біздің билеріміз, жырауларымыз жырлап, үлгі тұтқан әділеттілік те халықтың шынайы қасиеті. Қазақ- ұлттық дәстүр дегенге ерекше мән беретін халық. Ата-баба әруағын сыйлау, оған жүгіну- ежелгі салтымыз. Дәстүрге халықтың әдет-салты, күнделікті тіршілігінің ауқымы, адамдардың қалыптасып үйренген мінез-құлқы бәрі де кіреді. Олар жинақтала келіп, ұлттық белгілерді анықтайды, ұлттық сипатты танытады. Өмір бір қалпында тұрмайды, жаңарып жалғасып жатады. Соған байланысты ой-сана, ұғым-түсінік, талғам жаңарады. Жаңарып өзгеріп жатқан қоғам, қоғамдық қатынастар дәстүрге белгілі дәрежеде әсер етеді. Оны өзгертуге, әлемдік көзқарастардың ырқына бағындыруға тырысады [2,4 б].

Әр халықтың бойында жаңаны қабылдау қасиетімен бірге кертартпалық та болады. Осы кертартпалық, ең алдымен, дәстүрге қатысты. Оны өзгертуге, әлемдік көзқарастардың ырқына бағындыруға тырысады. Әр халықтың бойында жаңаны қабылдау қасиетімен бірге кертартпалық та болады. Осы кертартпалық, ең алдымен, дәстүрге қатысты. Біз жаңаны қабылдай тұрып, ескі әдетті, мінез-құлықты, яғни дәстүрді сақтауға тырысамыз. Ұлттың ұлттылығын сақтау үшін дәстүрдің озық үлгілерін тұрақтандырып, ол үшін күресу қажеттігі де осыдан туады.

Қазақ халқының дамуында, қалыптасуында осы дәстүрлер идеологияның негізі болып табылады. Әсіресе, осы ұлттық идеологияның барлығына тән жері -бала тәрбиесі, соның ішінде қыз тәрбиесі. Олар халықтың үлкен тәрбиелік мәні бар, жолы өрісті, бірі мен бірі жалғасып жататын идеологиясын құрайды. Жаңа қоғам құруда қазақтың қалыптасқан идеологиясының көнесін жаңартып, дамытып, болашақ ұрпақтың бойына ұлттық идеология тәрбиесін сіңіру міндетіміз. Ертеңіміз десек, ойымызға оралатыны жастар. Бар үміт, барша мұрат- олардың жарқын болашағы ғана емес, салауатты тұлғасы, рухани кемел болмысы. Сондықтан жастар ісі қоғамдағы өзекті мәселелердің бірі, мемлекеттің саясаттың бір бөлігі болып табылады.

Ұлттық тәрбие біраздан бері арнайы зерттеліп, тәжірибеде сыннан өткен озық әдістеме үлгілері бүгінде дәстүрге айналып үлгерді. Олардың бәріне айтылатын негізгі ойдың түйіні-ұрпақ тәрбиесінде жастарды рухани түлетіп, өз Отанын мақтаныш етіп, соны ғана пір тұтатын дәрежеге жеткізетін-ұлттық байлық пен ұлттық мәдениет дегенге келіп тіреледі. Әркімнің өз ісіне жауапкершілігінің артуына сөйтіп, оның дағдыға айналуына бірден-бір жетекші -қажеттілік пен өз ісіне сүйіспеншілік сезімі бүтін бір халықтың ортақ сипатқа ие түрлі салалар бойынша қол жеткізген игіліктері өзі үшін қымбат болатыны сондықтан.

Ұлт өкілінің көзін ашқаннан көргені өмірдегі бар қуанышы, ізденіс-талпынысы ұлттық игіліктермен тікелей байланысты. Мұндайда туған ел мен дәстүрдің, туған жер мен ана тілдің бойға сіңген қасиеті адам жанына жақын тұрады. Әрқашан өзгенікінен биік көрінеді. «Өз Отанын мақтан етіп пір тұту» сезімі осындай ортада өскен ұрпақ бойында күшті болады. Ұлттық сана мен болмысымызға осы озық үлгілерді сіңіре отырып, өзімізде жаңаша қалыптастыру. Ол біріншіден, озығымыз бен тозығымызды саралап, табиғатымыздағы замандар бойы өзімізді ілгері сүйреп келген негізгі ұлттық асыл қасиеттерімізді айқындау. Екіншіден, таңдаулыларын мүмкіндігінше дамыта отырып, қолданысқа енгізу. Осы тұрғыдан келгенде, тағы да ғылыми тұжырымдарға арқа сүйер болсақ, өзге елдердегідей, біздің де табан тірер ең бірінші тұғырымыз-сан ғасырдың сарабынан өткен ұлттық дәстүріміз екенін байқаймыз. Оны заман талабына лайық жаңаша сипат беріп, ұрпақ игілігіне жарату маңызды істердің бірі [3,3 б].

Қазіргі кезде оларға қазақ халқының дәстүрінің кейбір қырлары әсер ете бастаған. Демек, бұл бүгіннің өзінде қазақ жерінде ойлау жүйесі мен танымның қалыптаса бастағандығын көрсетеді. Осыған дейін, Кеңес өкіметі тұсындағы орыстандыру саясатының ықпалына қарамастан, ұлттық дәстүріміздегі құндылықтар өзге ұлт өкілдеріне сіңе бастаса, бұл олардың да танымынан орын ала бастағандығы, өз ұлтына тән бір ғұрыпты қазақтікімен алмастырғаны немесе өзінде жоқты толықтырғаны деп

түсінуге болады. Осы тұрғыдан келгенде, құбылыстың қазақ даласы үшін тағы бір кезеңінің басталғанын аатап өтуге болады. Қалыптасу жолында сол тарих сынының жеңіл болмасы анық. Халқымыздың аңқылдақ мінезі, өзі өлсе де досын жауға бермейтін адалдығы, Отан үшін отқа түсетін мәрттігі тағы басқалары десек тәуелсіз елдің патриоттарын тәрбиелеу барысында да осы қасиетімізді ұштап, іске қосудың маңызы зор. Жатты жақын тартып бауырға тарту, қиналғанға кім екеніне қарамай қол ұшын созу қасиеті біздің бойымызда әлі бар.

Жаңа заман талабы-табиғаттың өз тектес кеңдікке құрылған ой-санамыздағы осы қасиетті сақтай отырып, онымен шектеліп қана қалмай, өзгенің де жақсылығын бағалай білу. Тарихымызға терең үңілер болсақ, тағдыры талқыға түскен оқ пен оттың арасындағы талай сын сәттерден аман өтіп, өз болмысынан жаңылмай, өмірдің мәні мен мағынасын ұрпағына өсиет ете білді. Осыншама уақыт тағы зобалаңнан кейін де барынан айрылмай, керісінше бүтін болмысын сақтай отырып, талмас төзімнің арқасында мәңгілік арман-тәуелсіздікке қол жеткізді. Мұны рухтың ұлылығы дегенде қалай атауға болады. Жастар тәрбиесінде өнеге етер үлгіміз де, ұлттық мақтанышымыз да осы-текті рухымыз, философиялық ой-түйіндеріміз, тұтастығымызды сақтап қалған, бірлігіміз бен жауға ұлтарактай да жер бермеген ерлігіміз. Туған елдің ұлылығын мақтан етуге жетерлік дәлел бұл.

Демек, тәуелсіз Қазақстан жастарының болмысын сомдауда біз басшылыққа алар, тиянақ етер құндылық ұлттық табиғатымызды сомдаған тарих өткелдері, онан алынған тағылым болуы керек. Жастарға білімнен бұрын тәрбиенің берілуі керек екенін мұнан мың жыл бұрын айтып кеткен дана бабаларымыз. Ұлттық тәрбиеге қатысты жәйттарды білім беру жүйесінде де пайдалануға болады. Мұндайда баланы оқытудың мақсаты мен мазмұны айқындалмақ, нақтырақ айтсақ, мақсат-бәсекеге қабілетті білімді ұрпақ өсіру, ал оларға берілетін білімнің мазмұны- ұлттық тәрбие болып шығады. Жастардың бойындағы білімі мен тәрбиесі жақсы болған үстіне жақсы бола түссе, оған шек қойылмайды, ал жат қылықтар бел алар түссе, ол әрине қауіпті. Сондықтан қоғамның бүтіндігі үшін тәрбиенің де бүтіндігі керек.

Тарихқа кеткен есеміздің орнын толтырудың ең бір жанды тетігі- бүгінгі және болашақ ұрпақ бойына отаншылдық сезімін орнықтыру болса керек. Бұл ретте отаншылдық ең алдымен білім мен тәрбиенің тұғыры болуға тиіс. Біз «отансүйгіштік», «патриотизм», «ұлтжандылық» деген сөздерді тәуелсіздік алғалы жиі қолданамыз. Мұндай асқақ та азаматтық сезімді жасқанбай емін-еркін сыртқа шығара алатын күнге жеткенімізге шүкіршілік етеміз. Салауатты да саналы ұрпақ тәрбиесі келешек қоғам қамын ойлау болса, сол қоғам иелерін жан-жақты, ақыл-парасаты мол ізетті, кішіпейіл, мәдениетті азамат етіп-тәрбиелеу-мектептің, мұғалімнің, ата-ананың қоғам алдындағы борышы.

Жас ұрпақты адамгершілікке тәрбиелеу баланың жеке басын қалыптастыру мен дамытудың аса маңызды бір саласы болып табылады. Ал оның ата-анаға, айналадағыларға, ұжымға, қоғамға, Отанға, еңбекке өз міндеттеріне және өз басына қатынасын қалыптастыруды көздейді. Адамгершілік тәрбиенің негізгі міндеті-қоғамның әлеуметтік қажетті талаптарын әрбір баланың борыш, намыс, ождан, қадір-қасиет сияқты адамның ішкі стимулдарына айналдыру болып табылады.

Тәрбие үрдісін жастарға мінез бен қарым-қатынастың адамгершілік жағын ұғындыруды қамтамасыз етеді. Жастардың өз әрекеттері мен өзгелерді түсінуі адамгершілікті бағалауына және өзін-өзі бағалауға үйренуге мүмкіндік береді. Тәрбие жүйесінің тиімділігінің аса маңызды көрсеткіші баланың адамгершілік жағынан жетілуі, оның рухани адамгершілік қасиеттерінің елеулі өзгеруі болып табылады. Адамгершіліктің дамуы-тәрбие жұмысының жемісі. Бұл жүйенің өлшемі-тәрбие жұмысының пәрменділігі. Қазақ ұлтын аспандататын ұрпақ тәрбиелеу - баршамыздың еншімізде [4,18 б].

Осы орайда «отаншылдықтың» жөні бөлек екеніне мән бере бермейтініміз рас. Байыптап зейін қойсақ, «ұлтжандылық» сөздерінің өзіндік мән-мазмұны бір-бөлек

болса, «отаншылдық сөзінің де өзіндік дербес мән-мағынасы бар екенін аңғарту қиын емес. Отаншылдық-Отан жан-тәнімен сүйіп, оған қалтқысыз қызмет ету ғана емес. Отаншылдық-ең алдымен өз Отанының тарихи тек-тамырын, ғұмыр жолын, қадір-қасиетін терең білу және өз Отаны үшін асқақ сезімдерге бөлену. Тек білім-білік пен тәлім-тәрбие арқылы ғана отаншылдық сезіміне бөленуге болады.

Тәуелсіз елді өркениетті әлемге танытатын, дамыған елдер қатарында терезесін тең ететін күш-білім және білімді ұрпақ. Білімді ұрпақ- егеменді елдің берік тірегі. Біз білімді ұрпақ, білімді тұлға дегенде рухани жан дүниесі бай, білімі мен біліктілігі жоғары, талап-талғамы терең салауатты өмір салтын дұрыс қалыптастырған тұлғаны айтамыз.

Қорыта айтқанда, жасөспірімдердің рухани-адамгершілік қасиетін қалыптастыру арқылы, толыққанды жетілген азамат тәрбиелеуге болады. Рухани қасиет пен білім беруде адам дамуының рухани үйлесімділігін түйсінуді қамтамасыз етеді. Сондықтан келер ұрпақты тәрбиелеу мен білім беру өзегі, ұлттық құндылықтар негізінде рухани-адамгершілік қасиетін қалыптастыруда және ол кезек күттірмейтін мәселе болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Н.Ә.Назарбаев. Қазақстан-2030. Ел Президентінің Қазақстан халқына Жолдауы. Алматы. Білім, 1997., 171 б.

2 Ә.Бейсенова. Дәстүр мен ұрпақ тәрбиесі- ұлттық идеологияның негізі. Егемен Қазақстан. 2006ж., 19 сәуір

3 С.Әбдіманапов. Ұлттық тәрбие қоғамдық пікір тұтастығының кепілі. Егемен Қазақстан. 2005ж.,8 сәуір

4 Boldrin, Michele and David K. Levine. "Against Intellectual Monopoly", 2008, 18 p.

Ғылыми жетекшісі: тар.ғ.к., қауымдастырылған профессор м. а., Л.Т. Джумалиева

UDC33:004

SOCIAL ADAPTATION OF STUDENTS TO MULTICULTURAL ENVIRONMENT

*Muratkhanova D., 1st year student
NCJSC "S.Seifullin Kazakh Agrotechnical University", Nur-Sultan*

Adaptation to living conditions in a foreign country contributes to the mechanism of development of the system of higher professional education in our country and, as a result, to the preservation and improvement of highly professional teaching staff. Positive adaptation to the educational space at the university contributes to the adaptive behavior of a person as a whole.

The composition of the groups plays an important role. Linguists have long proven that teaching in small groups of 6-9 people gives higher learning outcomes, attention is paid to each student. However, such a group may include students from different countries, in the history of whose development there were not always peaceful relations. But, according to the foreign students themselves, the effectiveness of the educational process is higher in cases where the group is international, as this stimulates the process of learning the Kazakh language.

The process of adaptation of university students to educational activities acts as a dialectical unity of opposite sides: adaptation of the individual to the environment and active changes in this environment. Moreover, both sides do not exist without each other and serve in the aggregate as an expression of a single process of development by a person of his surroundings adaptable

environment. Consequently, the process of adaptation occurs in the activity of the individual as a specific socio-psychological state of the individual. Human adaptation is a process of active interaction between a person and nature, which contributes not only to optimal life activity, but also to the further normal biological and social development of mankind. Psychological adaptation is the process of a person's psychological involvement in the systems of social, socio-psychological and professional and activity connections and relations, in the performance of the relevant role functions. The source of adaptation (or maladjustment) is the person himself, the characteristics of his personality - value orientation, goals, the possibility of achieving them in the social environment. The effectiveness of social psychological adaptation largely depends on how adequately a person perceives himself and his social ties. A distorted or underdeveloped self-image leads to a violation of adaptation. This problem is relevant for orphans and children left without parental care [1, 3].

Achieving a certain level of adaptability depends on what strategies of adaptive behavior a person chooses in a situation of interaction with the environment and how these strategies are combined with each other. There are studies showing that the greatest adaptive effect, reflecting a high level of adaptability, gives a combination of strategies aimed at actively and simultaneously changing oneself and the environment. The external adaptation of the subject of education to the educational environment, which does not cause intrapersonal changes, as well as two alternative models of behavior lead to a moderate result of adaptation: leaving the environment or waiting for external and intrapersonal changes. A low level of adaptability, associated with a pronounced negative effect in adaptation, is manifested in the subject's refusal to interact with the external environment and to immerse himself in his inner world.

Optimal, most favorable for the development of personality is a strategy conventionally called normal adaptation. Its meaning is that the student solves a problematic social situation, reacts to new relationships through actions, deeds, relationships that do not run counter to generally accepted norms and values, but, on the contrary, affirm them, i.e., have a creative social meaning.

Highly adapted students who do not have such a potential eliminate the mismatch with the environment in a different way, which is very often encountered in pedagogical practice. This refers to the strategy of conformism, i.e. blind, uncritical submission to the prevailing attitudes, including asocial ones. It should also be taken into account that such a strategy of a weak-willed or uncritical student is literally pushes the huge force of conformal pressure, characteristic of groups of adolescence. It is much easier for a student to stand in opposition to the adult world than to oppose himself to a group.

The prognosis of the behavior and personal development of a student with a low level of education and a high level of adaptation will depend on the moral sign of the environment. In a close-knit group with active humanistic and labor attitudes, this student will try to keep up with everyone, and the prognosis of his moral and professional behavior in the school is generally favorable.

In a group with asocial attitudes, such a student easily accepts all deviant forms of its existence. It is the increased environmental dependence on the basis of high adaptability that is the reason for the participation of a generally good teenager in group offenses (acts of vandalism, hooliganism in public places, violence against a person), as well as deviant behavior (foul language, rudeness, refusal of orders, cynical buffoonery). Experienced educators are well aware of this effect of group infection. As soon as a teenager is isolated from the group, he talks alone with a teacher or finds himself alone in a family, a crowd, an unfamiliar place, as if he is being replaced: no wild antics, a normal guy.

In addition to the conformist one, there is another fairly effective adaptive strategy - defensive adaptation, which has a passive-defensive meaning. Personality adapts to circumstances, solves a difficult everyday situation by means of a deaf and strong psychological defense against it. Protective mechanisms are activated if the student himself, on his own, through a creative act,

cannot solve the problem of adaptation. At the university, students face a number of problems, the resolution of which, without proper organization and management by teachers, can lead to stress, academic failure and a significant deterioration in health. The current and future success of students depends on how long the process of adaptation takes. Adaptation to university conditions of study, leisure is associated with a sharp change in the social status of the individual. There is a complication activity, boys and girls enter into a new system of relations for them (traditions, stereotypes, values, etc.), and the idea of the content of the upcoming activity, the features of the new social microenvironment, also changes.

You need to adapt: firstly, to the educational process, which in many ways differs from the school one. A barrier arises between a teacher and a student due to the difference in teaching methods in a general education school and a university.

New the situation largely devalues the methods of mastering the material acquired at school. A necessary condition for the successful activity of a student is the development of new features of studying at a university, eliminating the feeling of internal discomfort and blocking the possibility of conflict with the environment. Secondly, to the new team. Determine "your place in the sun", gain the authority and respect of classmates. A student entering a university asks himself questions: what can I do, what can I not, how do my classmates perceive me, am I better or worse than others. Thirdly, during the initial courses, the vocation for the chosen profession is realized, a system of work on self-education and self-education of professionally significant personality traits is established. Fourthly, to new conditions of life: independent organization of studies, everyday life, free time. Fifth, to a new relationship with parents, because a teenager gradually becomes an independent person [2].

Research shows that first-year students do not always successfully master knowledge, not because they received poor training in secondary school, but because they do not have such personality traits as readiness to learn, the ability to learn independently, control and evaluate themselves, and the ability to correctly allocate their working time for self-training. Many first-year students at the beginning of their studies experience great difficulties associated with the lack of skills for independent study work, they do not know how to correctly take notes of lectures, work independently with textbooks, find and extract additional knowledge from primary sources, analyze large volumes of information, express one's thoughts clearly and clearly. It is known that teaching methods at a university differ sharply from school ones, since in a secondary school the educational process is structured in such a way that it constantly encourages the student to study, makes him work regularly, otherwise a lot of twos will appear very quickly. Yesterday's schoolboy, having crossed the threshold of the university, finds himself in a different situation. As a result, there is often an opinion about the apparent lightness studying at a university in the first semester, the confidence of the opportunity to catch up and master everything before the session is formed, a careless attitude to learning arises. And then, without passing all the exams, without receiving credits, a student who does not have high efficiency, self-organization and high motivation simply loses faith in himself and interest in learning [6]. To determine the problems and conditions of the process of social adaptation of students, psychologists developed a questionnaire. The study showed that the choice of future profession was facilitated by: the desire to get a higher education; interest in the profession; university prestige. The difficulties of adaptation in the university include the following: not showing the initiative first and preferring when they get to know them; feelings of embarrassment and insecurity in the new team; fatigue and nervous strain; large volume and difficult assimilation of educational and methodological material; a sharp increase in load.

The adaptation process is a complex process that forms the ability of a foreign student to develop not only in the field of communicative communication, studying the methods of learning a foreign language, but also to successfully interact in the formation of new personality traits, the acquisition of new values, and understanding the significance of the future profession. The importance of the problem of adaptation of foreign students in Kazakhstani universities

is determined by the tasks of their further effective training as future specialists. Successful and quick adaptation helps to quickly engage in the educational process and contributes to improving the quality of student preparation at the university. It follows from this that in order to increase the competitiveness of Kazakhstani universities in the field of the international process of teaching foreign citizens, positive dynamics is needed in the social adaptation of foreign students, both in the learning process, as in the process of life.

In turn, the university seeks to involve representatives of different cultures not only in the joint educational process, but also in leisure activities. Various national holidays, international student conferences are organized.

List of used literature

1 Sharabchiev Yu.T., The use of scientometric methods for monitoring the productivity of scientific activity // Medical News. - 2013. - No. 6. - p. 13-19. URL: mednovosti.by/journal.aspx?article=5561

2 The site of the Performance Ranking of Scientific Papers for World Universities (Taiwan), URL: rankheeact.edu.tw/en-us/2010/Page/Indicators.

3 Vlasov V.V. The value of scientific publications in specialized journals // Preventive medicine, p.44-47.

4 <https://service.elsevier.com/app/home/supporthub/sciencedirect/>

UDC 37.01:091.3

DOES ELEARNING WORK?

*Mukhametzhano D., 1st year student
S.Seifullin Kazakh Agro Technical University, Nur-Sultan*

We conducted a meta-study, i.e we analyzed dozens of other studies. The study consists of four parts. The first and second compare e-learning and classroom learning, and also consider the features of blended learning. The third and fourth are about teaching methods and their effectiveness online and offline. Scientists Sitzman, Kreiger, Stewart and Wisher used a methodology that allowed them not to mix teaching methods (lecture, testing, etc.) and delivery methods (online and offline).

It turns out that online and offline learning separately are equal in efficiency, but if online components are added to classroom learning, then its effectiveness will increase dramatically.

Advantages of offline education.

The most obvious plus of offline learning is the help of teachers in the analysis of complex information, material, discipline. Development of self-discipline, self-motivation and self-development. Not every first-year student understands that the assessment is not the most important thing. Not everything can be assessed on a 5 or 10-point scale. The main thing in the process of obtaining higher education is to understand and assimilate the course. This is exactly what the student needs. Therefore, if you have questions, do not hesitate to ask your teacher, ask for help and clarification during and outside of class. The quality of your education, your future competence depends on it.

1. The usual format.
2. The ability to work out mistakes in practice on the trading floor.

3. Quick feedback from the teachers and students.
4. Psychological support.
5. Exchange of experience.

Disadvantages of offline education

1. Travel expenses, accommodations etc must be taken care of, if the student hails from place where there is no school or education instruction The timing of the.
2. The learning is confined to fixed timings. It can only occur between the classroom's timings.
3. Standard training.

These findings were confirmed by a 2014 study by scientist Bernard and his colleagues, who focused specifically on blended learning in higher education.

Thus, blended learning is effective simply because it combines different learning methods. We conducted an experiment using a "flipped classroom," a blended learning method in which students watch lectures online and then practice their knowledge in practice in the classroom. In the study, the flipped classroom was compared alternately with online learning only, with classroom learning only, and with the reverse classroom (where students studied lectures in class and practiced online).

For the experiment, 3 learning tools were chosen: lectures, guiding questions, and a textbook. Students wrote short essays as responses to a learning topic and used guiding questions to make changes to them. As a result, the flipped classroom performed better than both eLearning and classroom teaching, but its superiority over the reverse flipped classroom was minimal.

In another experiment, the role-based learning method was studied online and offline. In most cases, there was no difference in efficiency, and where it was observed, it could be said that the students felt discomfort when communicating online and, if they got used to it, the difference would disappear altogether.

Here are the conclusions we came to:

eLearning shows slightly better learning outcomes compared to classroom learning in the area of declarative knowledge, that is, knowledge of facts and principles;

eLearning and classroom learning were equally effective in the area of procedural knowledge - knowledge of how to demonstrate skills, solve problems, etc.; educators were equally satisfied with both eLearning and classroom learning; and most importantly, blended learning outperformed classroom learning by 13% for declarative knowledge and 20% for procedural knowledge.

Online learning can be more effective than classroom learning, it can be the same or even worse. Online learning can be more effective, but it doesn't have to be. If you constantly pay attention to the quality of training, then offline and online training will show equally good results. If we consider individual teaching methods, for example, simulation, animation, digital games, feedback, interactive, they show different results depending on the scope of application (for example, simulation is effectively used in medical education).

Blended learning is more effective than classroom learning, most likely because it uses the best online learning methods. To build a quality educational process, you do not have to choose between online and offline. It is necessary to determine the goals that you want to achieve through training, and then select methods and tools for them.

Research results on the effectiveness of online education are mixed. E-learning has a number of undoubted advantages. But it also has its drawbacks, as well as the traditional way of learning. Despite all the pros and cons of both formats, due to constant innovation, a huge flow of information and the speed of obsolescence of knowledge, the best option is to combine the old and new formats. Combining the two formats will save on training and make it more effective and interesting, as well as increase the involvement of different types of employees in training.

References

- 1 <https://www.educations.com/study-guides/study-online/>
- 2 <https://www.northeastern.edu/graduate/blog/benefits-of-online-learning/>
- 3 <https://www.montgomerycollege.edu/academics/online-learning/distance/advantages-and-disadvantages-online-courses.html>
- 4 <https://l1-school.com/online-vs-offline/>
- 5 <https://sisbhopal.edu.in/advantages-of-offline-classes-in-school-campus/>
- 7 Scopus preview - Scopus - поиск профиля автора. Distance e-learning experience in the Republic of Kazakhstan (by the example of the Shakarim State University of Semey)

Scientific adviser: Berikkhanova A.E., master of Foreign Philology

ОӘЖ 821.512.122 (045)

МАҒЖАН ЖҰМАБАЕВ ПОЭЗИЯСЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Оспанова Д., 2-курс студенті

С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Нұр-Сұлтан қ.

Мағжан Жұмабаев поэзия әлеміндегі жарық жұлдыз, қайталанбас құбылыс. Оның өлеңдеріне, поэмаларына, әңгімелеріне халық алдындағы жауапкершілік сезімін білдіретін шиеленіскен трагедия тән және одан туындайтын тарихтың бастаулары мен бетбұрыс кезеңдеріне үндеу бар. Ол оқырмандарды өзінің талантының күшімен, жүрегінің құмарлығымен және шығармашылық қолжазбаның өзіндік ерекшелігімен баурап алды. «XX ғасырдағы қазақ әдебиеті» деген еңбегінде Сәбит Мұқанов М. Жұмабаевтың творчестволық мұрасына мынадай баға береді: «Ақындық жағына келгенде, Мағжан, әрине, қазақтың күшті ақындарынан саналады. Қазақтың тілін байыту ретінде, әдебиетіне түрлер енгізу ретінде, Мағжанның еңбегі көп. Абайдан кейін тіл өнегесіне Мағжаннан асқан ақын қазақта жоқ[1].

Мағжан Жұмабаевтың поэзиясының көркемдік ерекшеліктер, бейне көрінісімен, тіл құдіретінің образ жасаудағы икемділігі мен қолданылу ерекшеліктері қызықтырады.

Поэтикалық мәтінді оқи білу дегеніміз-көркем шығарманың барлық сұлулығын сезіну: оның идеялық әртүрлілігі мен көркемдік формасы. Бірақ көркемдік жаратылыстың жетілуін толық бағалау үшін көркем шығармашылықтың заңдылықтарын меңгеру керек. Әсіресе поэзияға келгенде қиын. Поэзия, өлеңдер негізінен шартты, мұнда олардың мүмкіндіктері, көркемдік бейнені құрудың өзіндік заңдылықтары бар. Мағжан Жұмабаевтың өлеңдерін оқи отырып, оқиғалардың сыртқы жағын ғана көріп қоймай, олардың өзара байланысын түсініп, артында тұтас халықтың өмірі, тарихы мен дүниетанымы тұрған әдемі, қарапайым емес өнер әлемін ашаңыз. Қазақтың белгілі ағартушысы Жүсіпбек Аймауытов «Мағжанның ақындығы туралы» атты мақаласында Мағжан сыршылдығымен, суретшілігімен, сөзге еркіндігімен, тапқырлығымен, маржандай тізілген, торғындай үлбіреген нәзік үнді күйімен, шерлі, мұңды зарымен күшті екенін айта келіп, «Мағжан – алдымен сыршыл ақын. Мағжан сөзіндей тілге жұмсақ, жүрекке тиетін үлбіреген нәзік әуез қазақтың бұрынғы ақындарында болған емес. Мағжан не жазса да сырлы, көркем, сәнді жазады. Оқушының жүрегіне әсер бере алмайтын құрғақ өлеңді, жабайы жырды Мағжаннан таба алмайсыз» – дейді.[2]

Мағжан поэтикасының пайда болуы, көркемдік стилінің тууы, образ жасау принциптерінің дамуында, көркемдеуші құралдарды пайдалануда да өзіндік стиль ерекшелігі болған. Мағжан стилі сол кездің бүкіл поэзиясына әсер еткен. «Мағжан

мектебі» деген түсінік пайда болған.

Теңеу – затты, нәрсені, құбылысты немесе заттың, нәрсенің, құбылыстың белгісін, қасиетін салыстыру. Теңеу -дай,-дей,-тай,-тей жұрнақтары жалғану арқылы жасалады. Теңеу Мағжан поэзиясына да тән.Мысалы:

Гүлі қызыл лағылдай,
Гүлге қонған бұлбұлы,
Бұлбұлының бал үні
Жазғы сұлу сағымдай.

(«Өтірік ертек»)

Арыстандай айбатты,
Жолбарыстай кайратты —
Қырандай күшті қанатты.
Мен жастарға сенемін.

(«Мен жастарға сенемін»)

Су ақса, тау жаңғырар сылдыр қағып,
Дәл сұлу бұлаңдаған шолпы тағып,
Түрлі үнмен жаңа келген жылдың құсы
Тұрғандай қобыз ойнап, әнге салып.

(«Жазғытұры»)

Мағжанда эпостық –батырлық жырлардан ауысқан дәстүрлі теңеулер бар.

Тұлпар мініп, туды қолға алайын,
Суырып қылыш, қан майданға барайын.
Жердің жүзі, кім екенін танысып,
Жас бөрідей, біраз ойын салайын.
Егер мұны:

Қойға шапқан бөрідей,

Батыр жауға шабады, - деген эпостың дәстүрлі теңеулерімен салыстырсақ, ақын теңеуінің ұқсас екенін байқаймыз [3].

Мағжан шығармаларының биік деңгейге көтерілуіне халық ауыз әдебиетінің маңызы зор болған. Поэтикасының пайда болуы, көркемдік стилінің тууы, образ жасау принциптерінің дамуын, шығармасындағы халық тілінің айшықты кестелерінен, дәстүрлі фольклор элементтерінен кездестіруге болады, фольклордағы көркемдеуші құралдарды пайдалануда өзіндік стиль ерекшелігі болған [4]. Ақынның теңеуге алатын сөздері қазақтың тұрмысына лайық көшпелі тіршілігіне, малшылық, аңшылық кәсібіне тән сөздер. Мысалы: «Көбелек» өлеңінде жоғарыдағыдай асыра теңеу жоқ. Керісінше, адам мінезіндегі жеңілтектілік төмендетіліп, кемсітіліп көбелекке балаңады. Қандай әрекетке барсақ та, ойланып барайық, алды – артымызға қарамай көбелектей отқа түсіп кетпейік деп ескі теңеуді іс – әрекеттің өлшеуіші ретінде, тәрбиелік мәнде қолданған.

Қорғасын құйған сақадай,

Сәулем менің салмақты.

Салыстырсам салмағын,

Қала қызы қаңбақты [3].

Осы шумақта қорғасын ерітіп құйылған сақаның салмағы, адам мінезімен салыстырылған. «Қорғасын құйған сақадай мінезі ауыр екен» деген сөз тіркесі бар.

Мағжан кейде теңеу сөздерді түйдектеп те қолданады. Оны «Еділде» өлеңінде былай келтіреді.

Түсте толқын еліреп,
Абыржып толқын ойнақтатай.
Кешке толқын тып – тыныш,
Қабыжыған қаймақтай.
Түсте толқын қаймақтай,

Ойнақтаған тайлақтай [3].

Үшеуі де – тай жұрнағы арқылы жасалған. Сондай-ақ алтындай, жібектей, саф күмістей, күлдей, сүттей, сүліктей, гүлдей, еліктей, төбеттей, бөрідей деген фольклордағы танымал образдар арқылы да теңеулер тудырған. «Зуһара», «Жазғы таң», «Сүйемін», «Зарлы сұлу», «Сұр құлын», «Жылқышы» деген өлеңдерінен байқаймыз. [5].

Ақын поэзиясында діни әдебиеттің ықпалымен туған теңеулер де бар. Мәселен, «хор сипатты қарындас», «бейне хор жүзі». «Қайғылы сұлуға» атты өлеңінде, «көркің хор, періште еді, сенің жаның» деп қыздың жан дүниесінің сұлулығын періштеге, сырт сұлулығын «хорға» теңейді. Мұндай теңеулер ақын өлеңдерінде бес – ақ рет, ақ жамбыдай қыздың сұлулығын салыстырылған. Бұл – адамға арналған теңеудің табиғаттың сұлулығымен ассоциялануы. Яғни теңеу предмети жаңартылған.

Пайғамбар – діни аңыздарда жағымды образ. Тіпті пайғамбардың жүріп кеткен ізі де қасиетті деген ұғым бар. Сондықтан да «пайғамбардың ізіндей» деген теңеу – халық санасына жақын, жылы қабылданады. Оны «Алданған сұлу» өлеңінде қыздың жігіттен алданып қалмағанға дейінгі жан тазалығын суреттеу үшін қолданған. [4].

Метафора. Мағжан метафораны пайдаланғанда да өзіндік ерекшелігі болған. Жоғарыда айтқанымдай, теңеуде қолданған әдісі – метафораға да ортақ. Мысалы: «Осы күнгі ой» өлеңінде қазақ халқын арыстанға, жолбарысқа балайды. Жеріңнен, малыңнан, адамыңнан айырылып жатсаңдар да қозғалмаған, неғылған халық едіңдер деп ренжиді. Арыстан едіңдер ғой, неге рухтарыңды жоғалттыңдар деп ел намысына қозғау салады. «Төгілген шашы» өлеңінде қыздың денесін мамық қарға, тістерін меруертке, «Сүй, жан сәулем» өлеңінде қыздың денесін – ақ бұлтқа, жүзін – айға, тісін – меруертке, көзін – құралайға балайды. «Күміс нұрлы ай» өлеңінде алмас, жібек жел деген дәстүрлі метафораларды өзгеріссіз қолданады. «Есімде... Тек таң атсын!» өлеңінде, арқаның суын – күміске, қырын – жібекке балайды. «Зуһра» атты өлеңіндегі «беті – алма, жүзі – ай» деген жолдар дәстүрлі метафоралық образдар. Осы сипатты метафоралардың қатарына – «Өткен күндер» өлеңіндегі тісі меруерт тізілген деген баламаларды да қосамыз. «Аққала» өлеңінде балалардың күлкілерін меруертке балаған.

Аллитерация. Қазақтың халық поэзиясындағы аллитерация мен ассонанс сияқты дыбыс бірлестігін де Мағжан поэзиясынан табамыз. «Ой» деген өлеңінде «ой» деген сөзді жол басында қайталап отырған. Оны «Р - ға» өлеңінен де байқаймыз.

Айлар өтті, ай көрінді, өлді жын,
Айлар өтті, айырылды күн мен түн.
Айлар өтті, ішкен удан айныдым,
Айқын болды ақырында жалған, шын.

Немесе:

Бүгін менің құшағымда кім болды?
Бүгін менің құшағымда Гүл болды.
Бүгінгі түн маған алтын Күн еді,
Бүгін менің құшағымда Күн болды.

Ал «Түркістан» өлеңінде дыбыс қуалып отырған.

Түркістан – екі дүние есігі ғой,
Түркістан – ер түріктің бесігі ғой.
Тамаша – Түркістандай жерде туған,
Түріктің тәңірі берген несібі ғой.

«А», «б», «о» дыбыстарынан басталған сөздерді қатарынан келтіріп, «т» дыбысынан жол басында қолдану арқылы, өте әсерлі дыбыс әуезділігін жасаған. Өлең жолдарының басы бір дыбыстан басталуы – ежелгі поэзиядан келе жатқан дәстүр. Ол – халық эпосында да, жыраулар поэзиясында да, Абайдың өзімен замандас ақындар өлеңдерінде де мол. Ол – Мағжан шығармаларына да тән. Десек те, Мақан бір сөзбен басталатын жаңа әдістерді қолданған. [3].

Психологиялық параллелизм. Мағжан поэзиясындағы психологиялық параллелизмдердің тамаша үлгісін «Шын сорлы» өлеңінен байқаймыз. Идеясы фольклордағы бақытсыз әйел тақырыбына ұқсас. Аталған өлеңде қазақ әйелінің ауыр тағдыры сөз болған. Аяғы ауыр Оразкенді күйеуі Балтабай боранды күні шашынан сүйреп, тілдеп, тепкілеп далаға шығарып жібереді де, есікті іштен бекітіп алады. Өлеңде табиғаттың қаталдығы мен адам бойындағы қатігездік салыстырылып, психологиялық параллелизмге түскен. Бораған қар жел мен суық күн аязбен егеске түскен. Осындай боранда кедейлер үсіп – тоңып отырса, жылы үйде байлар уайымсыз жатыр деп ақын әлеуметтік теңсіздікті де сөз етеді. Түнге қарай шегінен шығып ұйытқып соққан долы жел дөңдегі қарды үйіп тастаса, әбден ашуланып қаһарына мінген Балтабай қорғансыз әйелді тысқа қуып шығады. Мұнда ақын тілсіз, мылқау табиғаттың қаталдығын адамның қатігездігімен салыстырады. Біздің байқауымызша, ақын өлеңдерінің поэтикасына көп жағдайда қазақтың өз топырағына байланысты жәйттерді айтқанға көңіл бөледі.

Алмастырудың тағы бір алуаны **метонимия, синекдохалар** болса, бұған да Мағжан тиісінше көңіл бөлген.

...Көкшеде *өңшең көкжал* аялдаған,
Қырандар қанаттарын жая алмаған.
Жолбарыс жортып кетті бетін түзеп...
Арыстан айдалада дүбір салды...
Қол қалды. *Жүз жолбарыс* майданды ойлап.
Жүз бөрі аз дамылдап алысты да.
Жүз қыран мың сан қолға араласты.

(«*Батыр Баян*» поэмасынан).

... Қаны бір ел еді ғой *қазақ, қалмақ*,
О дағы бір саған туған жұрт болмай ма ?
... *Батырлар* қатар түзеп келіп қалды.
... *Тартты қол*. Қалды өрлер. Қалды белдер.
... Сол кезде қара бұлттай қалың қалмақ...
... *Қалыңқол* ортасында батыр Баян...

(«*Батыр Баян*» поэмасынан) [3].

Мағжанның шығармаларындағы айқындауыш бейнелі сөздерге көз жүгіртсек суреткердің идеясынан туып, сөз арқылы берілген не бір ойдың көрінісін аңғарасыз. Сөздердің реңін кіргізіп, ажарлап, көркемдік жасап үйлесімге келтіруінің өзі бірнеше түрлі тәсілдер арқылы берілгендігінің куәгері боласыз. Әсіресе көркем шығармада қолданылатын көркемдегіш құралдың бірі, заттың не құбылыстың айрықша сипатын, сапасын анықтайтын бейнелі сөз– эпитетті пайдаланудағы шеберлігі оқырман көңілін еріксіз баурап әкетеді. Эпитетсіз тіпті айтарыңды анықтау, суреттеп отырған нәрсенді нақтылау мүмкін емес екендігін төмендегі жолдардан байқауға болады.

Алтын Күн батып барады,
Алтын Күн ақырын өледі
Сорлы бұлттар - сорлы жар
Қан жылап күнді көмеді.

(«*Батқан күн, атқан таңның жыры*»)

Сөзің - сиқыр, есті тұман басқандай,
Ессіз жүрек дария болып тас қандай.
Күлкің Күнім күндей күміс табаққа
Мінсізсұлу меруертті шаш қандай.

(«*Жұлдызды жүрек*» өлеңінен үзінді)

*...Сылдырлап сылқ-сылқ күлген терең сайда,
Ерке өзенжанынөртеп, жарменойнап,
Сүйгізіп ақбетіненкүміс Айға.
Сондайбір жібек кештежаны өртеніп,
("Батыр Баян" поэмасынан)[3].*

Мағжан поэзиясының өлеңдерінің көркемдік ерекшелігі сан қырлы екені анық. Мағжан Жұмабаев поэзиясының көркемдігі әрі қырлы, әрі сырлы деген қорытынды айтуға негіз болды. Оның поэзияда қалдырған өзіндік қолтаңбасы бар. Өлең жазу шеберлігі, өзіндік ерекше сөздерді құрастырып, жаңа мағына беріп, жан бітірердей көрінеді. Жалынды өлеңдерінде мағынасы бір ұшан – теңіз дария жатқанымен, өлең құрлысы, сөз саптауы да шебер қолданылған.

Мағжан өлең сөздің қадірін түсінген. Әдебиет өз жұртына, еліне қайтсе жемісті қызмет ете алады, қайткенде халық алдындағы парызын өтейді деген ой оны әрдайым терең тебіrentкен. Біз бұған оның әдеби-сын мақалаларын оқығанда да айқын көз жеткіземіз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Хасен М. А. Алаштың ақиық ақыны – Мағжан Жұмабаев / М. А. Хасен, Г. М. Абилкасов, П. Ю. Гладких, А. Т. Еслямова. // Молодой ученый. — 2017. — № 16.1 (150.1). — С. 32-34.
- 2 Аймауытов Ж. Мағжанның ақындығы туралы <https://adebiportal.kz/kz/news/view/>.
- 3 Жұмабаев Мағжан Шығармалары (әдеби басылым). 1-том: Өлеңдер, дастандар / Құраст. Сәндібек Жұбаниязов. – Алматы: Жазушы, 2013. – 376 бет.
- 4 Қанарбаева Б. Жырымен жұртын оятқан. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 232 б.
- 5 Оразбек М. Ақындық тұлға табиғаты. Оразбек М. /- Астана: Фолиант, 2002.- 152 б.
- 6 G.K.Rezuanova, A.Sh.Albekova, A.M.Muratbekova, G.A.Kukenova «Elective disciplines as means of professional competence of future teachers» // Life Science Journal – Scopus CJR 2021 (Thomson Reiter’s) 2014.

Ғылыми жетекшісі: Кукенова Г.А

ӘОЖ 811.512.122

КӨПТІЛДІЛІК ЖАҒДАЙЫНДА ТІЛДЕР МЕН МӘДЕНИЕТТІҢ БАЙЛАНЫСЫ

Садуова Ж., 1 курс студенті

С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті; Нұр-Сұлтан қ.

Тіл адамның белгілі бір ұлттық мәдениетке жататындығын анықтайтыны белгілі. Мәдениеттің өзі тілде вербализацияланған. Қазіргі лингвистика Я.Гримма, Р.Раека, В.Гумбольдта, А. А. Потебня, тіл адамның мәдениеттегі болмысының бетінде жатыр деген пікірді негізге ала отырып, ұлттың мәдени санасын тілдік құралдар арқылы түсінуге тырысатындығын атап өткен жөн.

Көптілділік, мультилингвизм, полилингвизм – нақтылы коммуникативтік жағдайдың әсер етуімен белгілі бір әлеуметтік ортада, мемлекетте бірден үш, одан да көп тілде сөйлей білушілік. Мұның өзі жеке адамның (индивидуумның) Көптілділікгі және ұлт пен ұлыстың Көптілділікгі болып бөлінеді. Көптілділіктің үш тілді меңгеру дәрежесі сол адамның немесе бүтіндей халықтың өмір сүрген тілдік ортасы, әлеуметтік, экономикалық, мәдени өмірі, тұрмыс-тіршілігі секілді көптеген факторларға байланысты. Ұлттық

құрамы бірыңғай, бір ғана этнос мекендейтін мемлекетте көптілділік сирек. Онда жеке адамның ғана көптілділікгі ұшырасады (Жапонияда, Кореяда, Германияда, Исландияда).

Белгілі бір мәдениетті ғылыми зерттеуді тілдің жетекші бастамасынсыз жүргізу мүмкін емес, өйткені тілдің арқасында мәдени стереотиптердің бүкіл жүйесі реттелген. Кез-келген мәдениеттің негізгі принциптерін оның тілін ескерместен қарастыру біржақты болып көрінеді, өйткені Э.Сепир айтқандай, тіл тек «Әлеуметтік шындыққа Нұсқаулық» ғана емес, сонымен бірге белгілі бір әлеуметтік топтың тілдік әдеттеріне негізделген нақты әлемнің негізгі компоненті болып табылады [1, 261].

Мәдениеттердің әрқайсысы бір-бірімен үнемі өзара әрекеттеседі, өзінің тілдік жүйесі бар, оның көмегімен оның тасымалдаушылары бір-бірімен байланысады. Сонымен қатар, тіл қарым-қатынас процесінде тілдік ақпаратты жеткізетін коммуникативті функцияны ғана емес, сонымен бірге мәдени-тілдік қоғамдастық мүшелерінің үнемі әлеуметтенуі кезінде осы ақпаратты жинақтауды, сақтауды және беруді білдіретін кумулятивті функцияны орындайды.

Көптілділік – АҚШ, Ресей Федерациясы, Үндістан, Нигерия сияқты жүздеген ұлт пен ұлыс мекендейтін мемлекеттерге тән құбылыс. Көптілділік: жаппай Көптілділік, ішінара Көптілділік болып бөлінеді. Жаулап алу, халықтардың қонысаударуы, көршіелдермен тығыз қарым-қатынассекілді тарихи себептерден кейбір халық өкілдерінің жаппай Көптілділікгі қалыптасқан. Сондықтан да Көптілділік көп ұлтты геогр. кеңістікте кең тараған. Мәселен, жаппай Көптілділік Кавказдағы армян, аджар, осетин, құрд, грек, т.б. халықтар арасында, сондай-ақ, Дағыстан халықтары арасында жиі кездеседі. Қазіргі Қазақстан Республикасындағы қалыптасқан жағдай да осыған ұқсас. Мұндағы славян тектесхалықтардың дені – негізінен бір тілде ғана сөйлейтіндер, қазақтардың көпшілігіекі тілде сөйлейді. Ал ұйғыр, өзбек, дүнген, құрд, түрік, әзербайжан, тәжік, татар, т.б. ұлт өкілдері арасында Көптілділік кең тараған. Неміс, корей, шешен ұлттарында да Көптілділік едәуір жиі ұшырасады. Кейінгі кезде шет тілін үйренуге ден қойыла бастағандықтан, қазақтар арасында да Көптілділік көбейіп келеді. Бүтіндей ұлт пен ұлыстың Көптілділікгі – социоллингвистердің зерттеу нысаны боларлық күрделі құбылыс. Жаппай Көптілділік жағдайында коммуникативтік формалар (диалектілер, говорлар, әр алуан жаргондар, жеке тілдер) өте күрделі қолдану иерархиясын құрайды. Мысалы, 1) тар локалды шағын топ арасындағы қатынас (үй-ішілік тіл); 2) топаралық тұрмыспен байланысты локалды қатынас құралы (мыс., Азия мен Африканың көп ұлтты елдеріндегі “базар” тілі); 3) билік жүргізетін әкімш. (немесе ұлт) тілі; 4) көп ұлтты аймақтың ресми тілі; 5) мемл. тіл (немесе халықар. байланыс тілі). Егер бастапқы екеуі ресми қатынас құралы болмай, тек ауызекі сөйлесу тіліне жатса, соңғы үшеуінің атқарар қызметі жан-жақты.

Олар – жалпы халыққа ортақ қарым-қатынас құралы, білім мен ғылымның, ақпарат пен баспасөздің, әдебиет пен мәдениеттің тілі. Көптілділік билингвизмнен (көптілділіктен) бастауалады. Көптілділік сирек кездеседі. 1989 ж. мәлімет бойынша, бұрынғы Кеңестер Одағындағы 73 млн қос тілділердің (23,4%), 61 млн-ының екінші тілі орыс тілі болған. Олардың шағын ғана тобы Көптілділікке (полиглотқа) жатқан. Көптілділік үшін тілдің қолдану мәртебесінің жан-жақты болуы, қажеттіліктің қалыптасуы, сондай-ақ тілдердің туыстығы (генетик. және типол. жақындығы) шешуші рөл атқарады [2, 68].

Қазіргі әлемнің лингвистикасында тілге тек лингвистикалық тұрғыдан ғана емес, экстралингвистика тұрғысынан да көзқарас маңызды рөл атқарады. «Тіл» ұғымын қарастыра отырып, бір жағынан, тіл - бұл тілдесөйлейтін халық мәдениетінің бөлігі, ал екінші жағынан, тіл - бұл «айна» деп аталады, онда халықтың менталитеті, оның әлеуметтік өзін-өзі тануы, өмір салты, ұлттық мінез, мораль көрінеді, дүниетаным, дәстүрлер, әдет-ғұрыптар, құндылықтар жүйесі, әлемді көру.

Тіл - ұлттың мәдениетпен байланысты маңызды белгілерінің біріекені белгілі. Тіл, шындық және мәдениет қалай байланысты?

Е. Ф. Тарасов тілдің мәдениетке енгенін айтады, өйткені белгінің «денесі» (мағынасы) адамның тілдік және коммуникативті қабілеті анықталған мәдени пән болып табылады. Белгінің мағынасы - бұл тек адамның іс-әрекетінде пайда болатын мәдени форма [3, 3].

Тіл мен мәдениет-әртүрлі семантикалық жүйелер. Мәдениет ұғымы 500-ден астам түрлі анықтамаларға ие. Мәдениеттану тұрғысынан «мәдениет» ұғымы «Қоғам дамуының тарихи анықталған деңгейі, адамның шығармашылық күштері мен қабілеттері» ретінде қарастырылады және «ұлттық мәдениет» ұғымынан ерекшеленеді, ол «бір ұлттың, мемлекеттің өкілдеріне ортақ дәстүрлер, әдет-ғұрыптар, нормалар, құндылықтар мен мінез-құлық ережелерінің жиынтығы» ретінде ұсынылған.

Тіл мәдениеттің өнімі де, оның маңызды құрамдас бөлігі де екендігі туралы қорытынды жасау керек. Сонымен қатар, тіл - бұл мәдениеттің белгілі бір тәсілі, сонымен қатар мәдени кодтардың қалыптасу факторы.

Тіл мен мәдениеттің арасында, сөзсіз, тікелей байланыс бар, ол ажырамас. Тіл - бұл ұлттың мәдени құндылықтарының репозиторийі де, сол құндылықтарды игеру құралы. Тіл құбылыс ретінде мәдениетсіз елестету мүмкін емес, сонымен қатар тілсіз мәдениеттің болуы. Тіл де, мәдениет те жекеадамның да, қоғамның да дүниетанымын көрсетуге қызмет етеді. Екі құбылыстың да ұқсас «әлеуметтік» шығу тегі бар, оның жұмыс істеу шарты - қоғам[4, 9].

Тілдік байланыстар - қоғам дамуымен тығыз байланысты күрделі және көп сатылы процесс. Қазірдің өзінде байланысқа қатысатын белгілі бір Тараптың белсенділігі немесе енжарлығы сияқты жалпы сипаттама лингвистикалық емес факторлармен анықталады - белгілі бір тілдің спикерлерінің мәдени немесе әлеуметтік билігі, соңғысының функционалдық маңыздылығын анықтайды: тілдік байланыстар, әдетте, бірқатар басқа — мәдени, экономикалық және т. б. этникалық байланыстарға дейін.

Көптілділік жаһанданған әлемге шет тілдерін үйрену кезінде алған білімімен кіргісі келетін адамдарға пайдалы. Көптілділік қарым-қатынасты және әртүрлі мәдениеттегі адамдарды түсіну қабілетін жеңілдетіп қана қоймайды, сонымен қатар көптеген басқа дәлелденген артықшылықтар береді. Біріншіден, оқушылардың танымдық дағдылары жақсарыды, бұл алынған лексикада икемділік пен шығармашылыққа әкеледі және бір объектіні немесе идеяны білдіру үшін екі немесе одан да көп сөзгесенеалады. Көп тілді болу бір уақытта көбірек шет тілдерін үйрену үшін жаңа қақпаларды ашуы мүмкін. Екі немесе одан да көп тілдерді оқығаннан кейін студенттер өз пікірлерін білдіруге және оларды шетелдіктердің алдында ақылмен түсіндіруге мүмкіндік алады.

Сонымен қатар, әлеуметтік аспектілерде басқа да артықшылықтар бар: көп тілді адамдар табиғи және мәнерлі түрде сөйлеседі деп айтқан кезде, бұл кеңірек әлеуметтік байланысқа ықпал етеді. Көптілді адамдар жақсырақ түсінеді, сондықтан шетелдік мәдениеттерге төзімді, олар шет тілдерін білмейтін адамдармен салыстырғанда жаңалықтар мен басқа адамдардың аспектілерін тезірек қабылдайды.

Басқа мәдениеттерді қабылдай отырып, оқушылар өздерінің ана мәдениеті мен тілін қатты сезінеді. Оларды тиісті түрде үйрете отырып, олар өздерінің мәдениеті мен дәстүрлеріне құрметпен қарай алады. Сонымен қатар, көпжақтылықтың бәсекелестік артықшылықтарын кейінге қалдыруға болмайды, ерте жастан тілдерді үйреніп, бұл процесті ересек жаста жалғастыратын адамдар университетке түсу кезінде және кәсіби мансабының басында белгілі бір бәсекелестік артықшылыққа ие болады. Айта кету керек, көпжақтылық — бұл ерте жастан ассимиляцияланған кезде артықшылықтар мен артықшылықтарға ие процесс.

Мәдениетті білу - бұл басқа елдердің қауымдастығына кірудің тәсілі. Сондықтан көп тілді адамдар бейтаныса адамдармен қалай тиімді қарым-қатынас жасауды біледі. Біздің ғасырда көптілділік өте маңызды, өйткені жаһандану әлемді көптеген адамдар халықаралық тілде сөйлейтін ауылға айналдырды. XXI ғасыр - ақпараттық технологиялар мен ғылыми зерттеулердегі серпіліс ғасыры. Зерттеуді қалай жүргізетініміз оның әрі қарай дамуы үшін өте маңызды екені түсінікті.

Өз саласында бүкіл әлемде ғылыми зерттеулер жүргізе алатын, бірақ лингвистикалық білімі жетіспейтін көптеген білікті мамандар, профессорлар бар. Олардың шығармаларын басқа тілге аудару әдісі жеткіліксіз әдіс болуы мүмкін, немесе, кем дегенде, сөздік

қорын дұрыс таңдамай. Себебі ғалымдар әлемді өз көзқарастарымен көреді, ал тіл білімі немесе аудармашылар басқаша ойлау тәсіліне ие. Кез-келген саланы терең және кәсіби терең зерттеудің арқасында оны жақсартуға немесе зерттелетін жаңа аспектілерді анықтауға болады.

Көптеген жастар өз шығармаларын әлемдік тілде жеткізуге тырысады. Тіпті тілдік емес университеттерде олар өздерінің қарым-қатынастарын шетелдік университеттермен байланыстырады. Бұл білім мен тәжірибе алмасудың тамаша әдісі. Көптеген мұғалімдер шет елдерге практикаға жіберіледі, нәтижесінде олар көп тілдісініп ретіндесабақтарды заманауи түрде жүргізу үшін жеткілікті дағдыларға ие болады.

Тіл мәдениетаралық өзара іс-қимылдың басты құралы болғандықтан, сәйкестіліктің барлық түрлерінің ішінде әлеуметтік-мәдени сәйкестікті қарастыру және осы сәйкестікті қалыптастырудағы тілдік фактордың рөлін анықтау үлкен қызығушылық тудырады.

Тілдік ұжым, бір жағынан, белгілі бір адам, екінші жағынан, тілдегі мәдениеттің тасымалдаушылары болып табылады. Адам өзінің жеке басын белгілі бір мәдениетке, субмәдениетке жататындығы аясында біледі, ол адамның тілдік санасында белгіленеді және оның коммуникативті мінез-құлқында көрінеді. Жаһандану жағдайында сәйкестілік сөзсіз өзгеріске ұшырайды, белгілі бір мәдениетке тән емес бірқатар жаңа реңктерге ие болады.

Көбінесе тартымды болып көрінетін қарызға алынған элементтер дәстүрлі мәдениеттің кейбір элементтерін ығыстырады. Мәдениет саласындағы жаһандану жергілікті қауымдастықтарды біріздендірудің айқын тенденциясына ие, нәтижесінде дәстүрлі мәдени кеңістік өзгеріп, негізгі бағдарлар жоғалады, тұрақсыздық пен белгісіздік сезімі пайда болады. Таныс және түсінікті нәрсегесүйену қажеттілігі туындайды, әдеттегі нұсқауларды іздеу басталады, олардың рөлі көбінесе этникалық мәдениеттің элементтері болып табылады.

Мәдени мұраға жүгіну, жаңа жағдайларда «туған» мәдениеттің жетістіктері мен тарихи тәжірибесін пайдалану қоғамда қалыптасқан және көпжылдық тәжірибемен тексерілген дәстүрлі рәміздерді, нормалар мен құндылықтарды сақтауға көмектеседі. Тіпті К. Д. Ушинский былай деп жазды: «...халықтың мінезіне ерудің ең жақсы және жалғыз тәсілі - оның тілін үйрену, ал біз халықтың тіліне қаншалықты терең еңсек, оның мінезіне соғұрлым терең енеміз» [4, 9].

Тілдік білім гуманитарлық білім беру жүйесіне кіреді, оның мәні адамның әлемге деген көзқарасын зерттеу болып табылады.

Мемлекеттік тіл, Орыс тілі, ағылшын және неміс тілдері оқушыларды жаңа біліммен ғана емес, жаңа шығармашылық тәжірибемен байытады. Бұл тілдерді үйрену барысында әртүрлі халықтардың мәдениеті де зерттеледі. Әлем, әдет-ғұрып туралы білім тілдерде беріледі, сондықтан әртүрлі халықтар өкілдерінің қарым-қатынасында кедергілер болмауы үшін тілдерді білу өте маңызды [5, 9].

Бүгінде әлемнің бірде-бір елі халықаралық аренада бұдан былай тілдік оқшаулануда қала алмайды, шет тілдерін қолдануға мәжбүр. ЮНЕСКО мамандарының пікірінше, үшінші мыңжылдықта адам меңгеруі керек тілдердің ең аз саны кемінде үш тіл болады.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 <http://repository.nkzu.kz/5972/1/53.pdf>
- 2 Халықаралық ғылыми журнал(30.07.2015) <https://novainfo.ru/article/16641>
- 3 <https://studall.org/all-99627.html?ysclid=11lzxwh6fm>
- 4 Педагогикалық қоғамдастықтың 180 жылдығына арналған аймақтық форум материалдары К. Д. Ушинский. П., 2004
- 5 http://www.ijscel.net/article_245436.html.

УРБАНОНИМЫ ГОРОДА НУР-СУЛТАН

*Шайкасым Е., Сарсен Д., студенты 1 курса
Казахский агротехнический университет им. С.Сейфуллина, г. Нур-Султан*

В этой статье рассматривается урбанонимы города Нур-Султан. Статистические данные о количестве урбанонимов и их типов. А также, выяснили сколько улиц названо именами великих людей. Данные об улицах по их протяженности и древности. Статистика переименовани улиц на национальный язык и номинации улиц проектными названиями.

Ключевые слова: урбаноним, улица, проспект, бульвар, районы, столица ,древность, протяженность.

Нұр-сұлтан қаласының урбанонимдері

Мақалада Нұр-Сұлтан қаласының урбанонимдері туралы қарастырылады. Урбанонимдер саны мен олардың түрлері жайлы статистикалық деректер. Және неше көшенің ұлы тұлғалардың есімімен аталғаны жайында қарастырдық. Көшелердің ұзақтылығы мен көнелілігі бойынша деректер келтірілді. Көшелердің ұлттық тілге аударылуы мен проектті атауы бар көшелерге тұлғалардың есімімен аталуы туралы статистика.

Тірек сөздер: урбаноним, көше, даңғыл, бульвар, аумақ, елорда, көнелілік, ұзақтылық.

Urban names of the city of nur-sultan

This article discusses the urbanonyms of the city of Nur-Sultan. Statistical data on the number of urbanonyms and their types. And also, we found out how many streets are named after great people. Data about the streets according to their length and antiquity. Statistics on renaming streets into the national language and nominating streets with design names.

Key words: urbanonym, street, avenue, boulevard, area, capital, antiquity, length.

Введение: Столица расположена на севере страны, на берегах реки Ишим. История об этом городе очень интересна. Был основан в 1830 году и получил статус города в 1832 году. Решение о переносе столицы из Алматы в Акмолу было принято Верховным Советом Республики Казахстан 6 июля 1994 года. Официальный перенос столицы состоялся 10 декабря 1997 года. Указом Первого Президента от 6 мая 1998 года Акмола была переименована в Астану. А с 23 марта 2019 года она была переименована указом президента Касым-Жомарта Токаева на «Нұр-Сұлтан». Как и название столицы, обновляются названия улиц.

Столица – это лицо страны. Поэтому она с каждым годом всебольше развивается и расширяется. Поскольку в столице непрерывно часто строятся новые объекты, это имеет прямое отношение к топонимике и соответственно появляются новые улицы, проспекты.

Эксперимент: Город Нур-Султан – столица Республики Казахстана. Общая площадь города составляет 797,33 км², населенность – 1 228 800 человек. По административному делению город разделена на 4 района: Алматинский, Сарыаркинский, Есильский, Байконурский. Нынче столица раскинулась на обоих берегах реки Есиль. На левом берегу - новая Астана, на правом – старый город, ранее известный как Целиноград и Акмола.

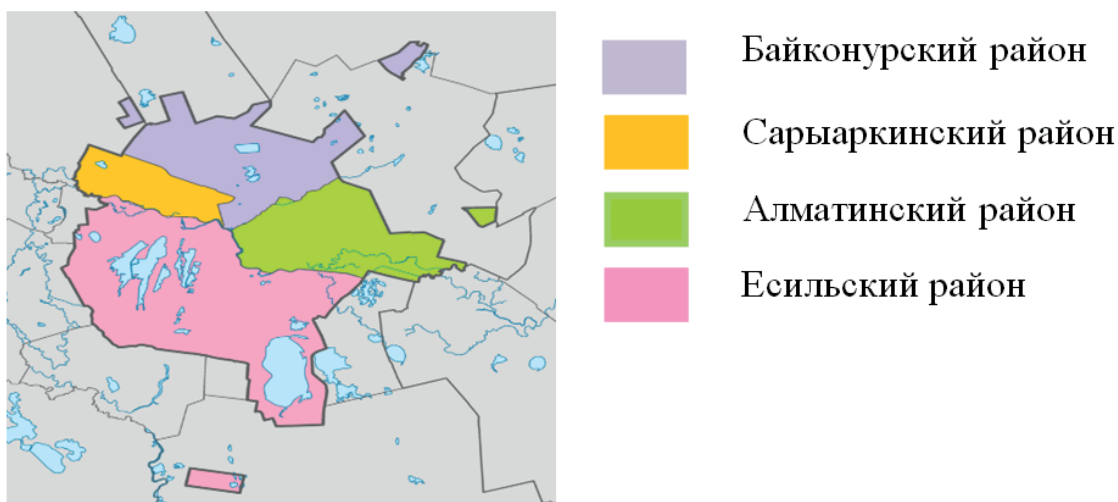

Рисунок 1 - Границы районов города Нур-Султан

Результаты и обсуждения: Как выяснилось по нашим исследованием, в столице всего 448 улиц, проспектов, переулков, шоссе и т.д.

Диаграмма–1 Статистика улиц

По вышеуказанным данным, имеется результат того, что в городах улиц больше чем переулков, проспектов. А трасс, площадей, бульвар, шоссе и тупика вовсе и мало. Так же, можно отметить, что бульвары есть только в столице страны и в городе Актобе, расположенном в Западном Казахстане.

Лексико-семантическая классификация урбанонимов:

а) антропоурбанонимы: Абай, Шокан Валиханов, Бауыржан Момышулы, Динмухамед Конаев, Ахмет Байтурсунов, Рахымжан Кошкарбаев, Алия Молдагулова и т.д. (количество- 102);

б) нейтральные: Мәңгілік ел, Сығанақ, Сарайшық, Самал, Бейбітшілік, Тәуелсіздік, Ұлы Дала и т.д. (количество – 285);

в) проектные: А21, А25, Е10, Е755, С613, №12, №49А и т.д. (количество - 20);

г) перечисляемые: 52-я, 41-я, 44-я, 36-я и т.д. (количество – 41);

По вышеперечисленным данным, имеется результат того, что не мало улиц названы в честь известных людей. Но, перечисляемых улиц и улиц с проектными названиями тоже не мало. Над ними уже идёт работа.

По постановлению и решением «О присвоении и наименований и переименовании некоторых составных частей города Нур-Султана», акиматом города, будут переименованы названия 44улиц. И зних 18 по району Алмата, по Байконурскому району 18, 3 по Есильскому району, 5 по району Сарыарка. Отныне столица пополнится новыми улицами названные в честь наших предков. Больше не будет улиц оставшихся со времен СССР. А несколько улиц объединены теперь в одну.

Традиция называть улицы именами известных людей существует давно. У одних улиц история исчисляется веками, у других – десятилетиями [1]. Многие урбанонимы образованы от имен людей, так как в Казахстане улицам присваиваются имена, связанные с исторической памятью казахского народа. Это позволяет придать национальный колорит и вызвать многообразные исторические ассоциации [2]. На сегодняшний день имеется малое количество урбанонимов, показывающие идеологию советской власти. Нейтральные урбанонимы образованы в честь названия произведений, фитонимы, наименования рода занятий соответствуют национальной языковой картине мира.

Самыми старыми улицами и проспектами города считаются: Женис, С.Сейфуллина, Абая, И.Есенберлина, Бейбитшилик, Богенбай батыра,М.Ауезова, Желтоксан, А. Молдагулова, и т.д. Многие носят эти названия на протяжении столетия. За это время они ни разу не были переименованы. По нашим данным, самые старые улицы расположены в районе Сарыарка.

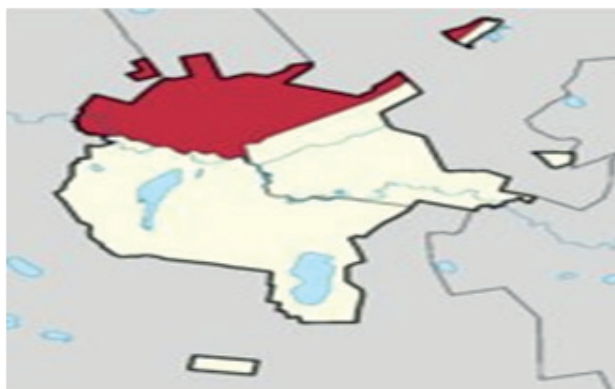

Рисунок- 2 Район Сарыарка

Самая длинная улица столицы – Қабанбай батыра (9.4километра). Проспект Кабанбай-батыра находится в Есильском районе Нур-Султана между мостом через Ишим и кольцевой развязкой по шоссе Каркаралы (Рождественское шоссе). Начинается со съезда с моста, пересекает слева — улицу Космонавтов, справа —Кургальджинское шоссе, пересекает улицу Сарайшык, улицу Динмухамеда Кунаева, Водно-зелёный бульвар, проспект Достык, улицу Сыганак, улицу Алматы и трассу на аэропорт, продолжается в виде шоссе Каркаралы (Рождественское шоссе), в города Темиртау, Абай, Караганда.

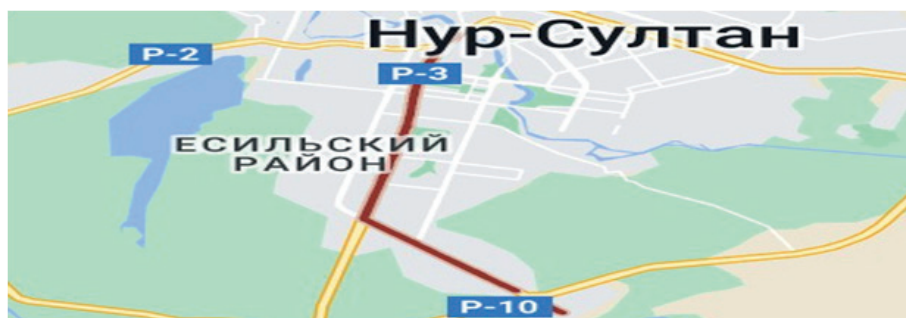

Рисунок 3 - Проспект Кабанбай батыра

Массовое переименование улиц началось с обретения Независимости. Это связано с восстановлением исторической справедливости. В советское время улицы переименовывали соответственно с идеологией того времени, но в современном мире для приобретения национальной картины переименовывают урбанонимы.

Заключение: В заключение можно сказать, что урбанонимический список города Нур-Султан будет ещё расширяться, так как столица будет ещё развиваться. Модернизируются названия старых улиц на новые, в честь известных людей, которые вложились ради благо нашей страны и имеют место в нашей памяти. Урбанонимы это не только названия внутригородского топографического объекта, это история нашей страны, память о наших предках.

Таким образом, настоящая работа позволяет нам сделать вывод о том, что система города Кокшетау является отображением ономастического пространства Республики Казахстан.

Урбанонимический дизайн города Кокшетау имеет выраженность в определенных принципах функциональности и сбалансированности. Здесь важен факт не только стадии развития ономастического пространства, но также и возможность существования индивидуальных принципов. Исследование различных отображений в ономастике, такие как социальные отношения, материальные и духовные культуры нуждаются в дальнейшей работе.

Список использованной литературы

1 Голомидова М.В. Урбанонимический дизайн: к вопросу об именах внутригородских объектов // Вопросы ономастики. 2015. № 1 (18). С. 186-196.

2 Суюнова Г.С. Теоретико-прикладные аспекты лингвистической урбанистики. Монография./Суюнова Г.С.: LuluPress, Inc. Raleigh, North Carolina, USA, 2016. - 169 с.

3 Translation and interpretation of Abay's political – Social lyrics into Turkic languages// Opcion, 2020, 36(Special Edition 26), с. 1849-1868

4 2gis.ru

5 astana.blizko.kz

6 inastana.kznovye-nazvania

7 khabar.kz

8 gov.kz

9 sputnik.kz

Научный рук.: д.ф.н., профессор Иманбердиева С.К.

УДК: 1

ВОСТОК-ЗАПАД: СМЫСЛОЖИЗНЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ В ТРУДАХ ВЕЛИКИХ МЫСЛИТЕЛЕЙ

Шмер Р., студент 2 курса

Велиуллаева З., студент 2 курса

Казахский агротехнический университет им. С.Сейфуллина, г.Нур-Султан

Мартин Хайдеггер (1889–1976) - выдающийся основоположник немецкого экзистенциализма. В 1927 г. издал произведение «Бытие и время», которое стало всемирно известным, здесь он констатирует значимую тему философии - смысл человеческого суще-

ствования. В чем смысл жизни? Какое место человек занимает в этом мире? Он упрекает философскую науку в том, что в последние два тысячелетия она изучала все что угодно, но только не смысл человеческого бытия.

«Человек не господин сущего. Человек пастух бытия»- утверждает М. Хайдеггер [1. С.2]. Человек — неповторимое творение во Вселенной, которое способно обдумывать свое существование и может философствовать о бытии. Этим он абсолютно выделяется от всех других форм жизни. Человек осознаёт бытие постоянно, через все, что происходит, и все, что он делает. Если мы посмотрим на мир с вопросом, то мир дает нам ответы — через разум, чувства, волю. Мы являемся частью большего целого, всего мироздания и поэтому готовы его понять. Смысл человеческой жизни есть ни что иное как, философское рассуждение о цели и предназначенности такого таланта человека, как жизнь. Вместе с тем, это регулятивное понятие, помогающее человеку заслуженно и осознанно прожить свои годы. Чтобы полнее и подробнее разобраться в вопросе о том, в чем же заключается смысл человеческого бытия, необходимо определить сам факт ее экзистенции, то есть то, для чего она дана человеку, пишет Хайдеггер. [2. С.5].

Жизнь имеет три основных фазы: детство, взрослость и старость, то есть человек, за отведенный ему жизненный отрезок, растет, и развивается телесно и духовно. При этом познание бытия постоянно существует, но оно остается смутным. В понятии бытия определенным оказывается только отграничение его от предметного, эмпирического мира, мира сущего, а все другое довольно сомнительно и неопределенно. «Чтобы проблеме бытия объяснить со всей возможной прозрачностью, необходимо первоначально прояснить способ проникновения в бытие, понимания и концептуального владения его смыслом, а также прояснить вероятность определенного сущего в качестве образца и указать оригинальный путь прохода к нему». Сущим мы называем очень многое. Тогда возникает вопрос о том, с какого же сущего следует считывать смысл бытия. К бытию нужно подходить с точки зрения такого сущего, которое способно обнаруживать сокрытое, спрашивать и одновременно понимать самого себя, т. нужно направить на такое сущее, в котором бытие само себя обнаруживает [3. С.4].

Неэффективность классического вопроса о бытии одолевается философом анализом того, кто в состоянии вопрошать. Если вопрос о бытии устанавливается отчетливо, развертывается в своей абсолютной прозрачности, то, согласно Хайдеггеру, он должен быть подготовлен осознанием того единичного сущего, которое имеет доступ к бытию. Это сущее, имеющее бытийственную возможность спрашивания, философ намечает термином *Dasein*. Сущее, вопрошающее о бытии (*Dasein*) должно быть определено в своем бытии, но в то же время бытие становится доступным только через это сущее. Тем не менее нельзя говорить о присутствии круга в доказательстве, ибо сущее в своем бытии может быть определено и без выраженного понимания бытия.

Dasein акцентируется из другого сущего онтически, поскольку «для этого сущего в его бытии речь идет о самом этом бытии». «Понятность бытия, - подчеркивает Хайдеггер, - сама есть бытийная отчетливость присутствия. Онтическое различие присутствия в том, что оно существует онтологично», т.е. организовано так, что, находясь среди сущего, относится, выносится из сущего к бытию сущего в возможной целостности его смысла. Онтически онтологический круг Мартин замыкает на *Dasein*: онтология обосновывается через аналитику *Dasein*, описания существенных черт человеческого способа существования, онтическую укорененность человека в мире.

Сущность *Dasein* обуславливается экзистенцией, главнейшим конституирующим признаком которой представляется самопонимание и способ его обнаружения. «Само бытие, - пишет Хайдеггер, - к которому существование так или иначе может относить себя и всегда каким-либо образом относит, мы называем экзистенцией». Содержательно экзистенция обозначает «предстоящие в истине бытия». Смысл бытия равноправен пониманию бытия, самопроектированию *Dasein*.

Структуру человеческого бытия в ее целостности Хайдеггер намечает как заботу. Он раскрывает смысл и одновременно направляет на онтическую укорененность заботы, приводя последующую басню: Забота, переходя реку, слепила из глины существо, которому Юпитер по ее просьбе даровал дух. Затем Забота, Юпитер и Земля начали спорить о том, чьим именем наградить изготовленное существо. Они взяли судьей Сатурна, который рассудил следующим образом: после смерти Юпитер должен унаследовать дух, Земля - тело, а так как Забота первая образовала это существо, то, пока оно живет, оно принадлежит Заботе [4. С.102].

Забота представляет собой целостность трех моментов: «бытия в мире», «забегания вперед» и «бытия при внутримировом сущем». Важнейшей стороной Dasein, благодаря которой оно вообще оказывается доступным для восприятия, представляется «бытие в мире». В мире бытие обозначает принадлежность внутримирового нахождения человеческому субъекту, неразрывность человеческого бытия и мира, индивидуального и объективного. Хайдеггер объявляет «бытие в мире» внутренним, априорным определением человека.

Определяя заботу как «бытие при внутримировом сущем», Хайдеггер подчеркивает, тем самым, особенный способ отношения к вещам как к спутникам человека в его жизни, как к чему-то близкому, согретому человеческим теплом и потому дающему это тепло назад человеку. Интимное отношение к вещам как к «подручным» Хайдеггер противопоставляет нынешнему методу орудования вещами, при котором материальное начало понимается, как сырье и техника. Таким образом, забота представляется целой структурой, которая обозначает «быть всегда уже впереди себя в мире в качестве бытия при внутримировом сущем». Каждый момент заботы - это определенный способ времени: «бытие в мире» - способ прошедшего (у Хайдеггера он выступает как фактичность, или заброшенность) «забегание вперед» - способ будущего (проект, постоянно на нас воздействующий), а «бытие при внутримировом сущем» - модус настоящего (обреченность вещам, сущему). Таким образом, забота изнутри абсолютно обуславливается временными структурами, которые кардинально различаются от трех измерений объективного времени.

Сравним понимание сущего, смысла сущего и человеческого бытия Хайдеггера и нашего соотечественника – казахского писателя с мировым именем Габита Махмутовича Мусрепова. Г.М. Мусрепов — литературовед, прозаик и драматург, общественный деятель автор произведения "Кыз-Жибек", пьесы "Амангельды", "Козы-Корпеш и Баян-Сулу", "Трагедия поэта". Творчество Габита Мусрепова пропитано духовными и культурными ценностями казахского народа, воздействием советской литературы и мировой классики. Этот тройной опыт гармонично отображен в работах писателя. Многие основные герои из народного эпоса, адаптированные под требования времени в произведениях Мусрепова, вошли в его драмы, рассказы. Многочисленные рассказы, повести, романы Мусрепова гуманистичны по своей природе. Их объединяет мысль о силе, смысле жизни, стойкости, моральных качествах родного народа.

У Г.М. Мусрепова - казахского писателя, философа встречаются в произведениях мысли аналогичные идеям Мартина Хайдеггера- Забота о сущем, о человеческом существовании. Как и Хайдеггер, который понимал под смыслом человеческого бытия Dasein, главной чертой философии жизни Мусрепова являлась также Көмкөр - забота и переживание о будущем человечества.

Но в отличие от Мартина Хайдеггера, Г.М. Мусрепов, в силу пристрастия к масштабности, философскому обобщению, тяготел к исторической теме и ее крупным формам (роман-эпопея, многоактная драматическая пьеса). Современник революции, воспитанный советским временем и живший в искренней вере в ее идеалы, писатель желает отобразить в своих творениях большие социальные перемены в истории своего народа. Но, все же, главными для Мусрепова были постоянные поиски смысла жизни, счастья,

глубины духовности человека, воспевание красоты, любви, материнства. «Прежде всего, меня как художника интересует человек, его жизнь и деяния во всех проявлениях. Душа человека, чуткая и просветленная, ее движения в переломных моментах, сталкивание судеб — вот предмет настоящей литературы, объект художественного исследования», - писал Габит Мусрепов. [5. С.82].

Автор умело исследует тайники человеческого сознания и отыскивает в них то, что скрыто от людей, но вырывается наружу в момент напряжения души. Можно увидеть прямую связь размышлений писателя о смысле и назначении человеческой жизни, которые остро волновали его, с проблемами смерти, людских взаимоотношений и одиночества. И, особенно в своих новеллах о женщине, он наметил новые пути в художественном решении этих «вечных тем».

Габит Мусрепов, в основном работал с малым жанром - рассказ, он все глубже и глубже выявлял большие возможности этого вида художественного произведения в постановке новых проблем, в умении их раскрыть и донести до своего читателя. У Мусрепова или совсем нет предыстории героев, или она сведена к минимуму. Нет у автора в новеллах о женщине развернутых бытовых обрисовок, мы не слышим объемных внутренних монологов. Но это не уменьшает достоинства произведений, читательского интереса к нему. Главное для Мусрепова – его собственный авторский монолог, всеведущий голос писателя, идущий из глубины его души, вбирающий в себя все тонкости психологического движения переживаний главных героев рассказов.

Анализируя философские идеи двух величайших мыслителей своего времени - Габита Мусрепова и Мартина Хайдеггера, можно отметить, что у них есть следующие сходства и различия во взглядах на вопросы о смысле жизни. Сходство состоит в том, что оба мыслителя рассматривают смысл жизни в душе человека. На первый план выступает человек со своей эмоционально окрашенной, волевой и практически озабоченной жизнью.

Однако, если Габит Мусрепов рассматривал смысл жизни человека в его деяниях, в чуткой и просветленной душе. То, что скрывается в нашем сознании и чувствах, и то, что мы сможем отыскать там - одиночество, и проблемы смерти, любовь и дружбу, отношение к миру и людям, - все вырвется наружу через нашу душу и поступки. Он имел в виду, что смысл жизни в том, как мы себя ведем, какая у нас душа, и, если есть одиночество, в котором мы можем утонуть, то равнодушные люди, находящиеся рядом, поможет с ним справиться.

В отличие от Габита Мусрепова, для Мартина Хайдеггера смысл жизни — это сформировать свою жизнь так, как мы считаем нужным. Смысл жизни - это Dasein, это бытийная возможность через наше самопонимание себя и нашей жизни в целом, его обнаружение в этом мире.

Обратимся снова к басне: Забота, переходя реку, слепила из глины существо, которому Юпитер по ее просьбе даровал дух. Затем Забота, Юпитер и Земля начали спорить о том, чьим именем наградить изготовленное существо. Они взяли судьей Сатурна, который рассудил следующим образом: после смерти Юпитер должен унаследовать дух, Земля - тело, а так как Забота первая образовала это существо. И пока это существо живет, оно принадлежит Заботе. Мартин Хайдеггер имел в виду, что именно Забота является самым первым и самым важным в жизни человека. До тех пор, пока мы живем, мы будем принадлежать Заботе о сущем, о человеческом существовании, о будущем человечества.

Список использованной литературы

- 1 Хайдеггер, М. Бытие и время / М. Хайдеггер. - М., 1997.- 240с.
- 2 Хайдеггер М., Бытие и время (Sein und Zeit, 1927) -«Академический проект»- М., 2013.- 526с.
- 3 Философия М. Хайдеггера и современность. - М., 1991.

4 «Бытие и время» Мартина Хайдеггера в философии XX века // Вопросы философии. - М., 1998.

5 Г.Мусрепов. Мужество матери. Казахское государственное издательство художественной литературы. - Алма – Ата. -1958. - 110с.

6 Метод убеждения в публицистике Габита Мусрепова //Вестник КазГУ (серия филологическая).- 1994. - С. 27-30.

УДК 172:314/316(043.2)

РОЛЬ СОЦИАЛЬНЫХ НАУК В РАЗВИТИИ ОБЩЕСТВА

Тургумбаев Е.Е., студент 4 курса

Казахский агротехнический университет им. С.Сейфуллина, г. Нур-Султан

Безусловно, на сегодняшний день роль этих наук как никогда прежде важна, особенно в современных обстоятельствах в тесном переплетении социальных наук, таких как политология, экономика, история, психология и социология.

В основу социально значимых открытий лежат решения людей принятых во благо человечества, что доказывает, при ограниченности ресурсов, единственно важным является человеческий капитал способный решить возникшую проблему в особо критических ситуациях. Примером служит глава компании General Motors Альфред П. Слоан, заложивший основу корпоративного управления. Решения о децентрализации процесса принятия решений в корпорации, делегировании часть полномочий подразделениям, в установлении им четких задач легли в основу многих корпораций.

Важность социальных наук основана на процессе изучения поведения людей с целью построения комфортной жизни. Впрочем, новейшие успехи науки выяснили все бесплодие эгалитарных теорий и доказали, что умственная бездна, созданная прошлым между людьми и расами, может быть заполнена только очень медленными наследственными накоплениями. Современная психология вместе с суровыми уроками опыта показала, что воспитание и учреждения, приспособленные к известным лицам и к известным народам, могут быть очень вредны для других. Но не во власти философов изъять из обращения идеи, пущенные ими в мир, когда они убедятся в их ложности. Как вышедшая из берегов река, которую не в состоянии удержать никакая плотина, идея продолжает свой опустошительный, величественный и страшный поток[1]. Данные о функционировании человеческого общества нашли свое применение в правительственных организациях для выявления острых проблем, которые влияют на такие показатели как уровень счастья, образования, безработица. Так как «Экономическая наука в тяжелые времена» предлагает нам, то новое мышление, в котором мы так нуждаемся[2]. На основе этих данных составляют государственные программы. Для государственной программы здравоохранения Республики Казахстан на 2020 – 2025 главной целью является обеспечение качественного и доступного здравоохранения.

В экономической сфере социологические науки работают над изучением повторяющихся явлений, которые могли бы вызвать острые колебания в повседневной жизни для уменьшения воздействия на людей. Из полученного опыта выдвигаются следующие методы для сглаживания последствий кризиса: диверсификация средств бюджета, создание благоприятной среды для ведения бизнеса, модернизация промышленной сферы, оказания поддержки ключевым отраслям экономики[3].

Список использованной литературы

- 1 Гюстав Лебон Психология народов и масс, ИД Социум, 2016.
- 2 Абхиджит Банерди, Эстер Дюфло Экономическая наука в тяжелые времена. Продуманные решения самых важных проблем современности, издательство института Гайдара, 2021.
- 3 <https://www.volgau.com/LinkClick.aspx?fileticket=d26iopyOT1s%3D&tabid=838&portalid=0&mid=24010>
<https://www.volgau.com/LinkClick.aspx?fileticket=d26iopyOT1s%3D&tabid=838&portalid=0&mid=24010>

ӘОЖ 811.512.122

ЖАҒАНДЫРУ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ МӘДЕНИЕТІНІҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Тулегенова Р., 1 курс студенті

С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Нұр-Сұлтан қ.

Мақала Қазақстан халқы үшін үш негізгі құндылыққа: отбасы құндылығына, Еңбек және білім құндылықтарына және этникалық құндылықтарға талдау жасалды. Отбасының құндылығын талдау отбасындағы көшбасшылық туралы идеяларды өлшеуді, некенің дәстүрлі емес формаларына, отбасындағы зорлық-зомбылық фактілеріне деген көзқарасты қамтиды.

Жаһандану-XXI ғасырдың жаңа шындығы. Жаһандану мемлекеттер арасындағы қатынастар мен өзара тәуелділіктерді кеңейту және күрделендіру процесінде, планетарлық ақпараттық кеңістікті, капиталдың, тауарлар мен жұмыс күшінің әлемдік нарығын қалыптастыруда, табиғи ортаға техногендік әсерету проблемаларын интернационалдандыруда көрініс табады [1, 52]. Әлемдік тәжірибеде жаһанданудың оң бағалауларымен қатар, бұл құбылыстың кейбір жағымсыз салдары да байқалады.

Бірінші кезекте, сөз қазіргі әлемнің түрлі елдері мен өңірлеріарасындағы жаһандық теңсіздікті тереңдету туралы болып отыр. Оңтүстік пен солтүстік арасындағы алшақтық артып келеді, дегенмен мемлекеттердің екі тобында да дамудың абсолютті қарқыны артты. Сонымен бірге, Оңтүстіктің жаһандану процестеріне сәйкес келетін салыстырмалы түрде гүлденген елдерге және әлемдік прогрестің шетінде қалған «жеңілгендерге» стратификациясы бар.

Қазіргі әдебиетте жаһандану тек объективті процесс, сондықтан оған қарсы тұрудың мағынасы жоқ және тіпті қауіпті деген пікір басым. Бұл тәсіл фатализмді береді. 2004 жылдың қыркүйегінде өткен «еуропаландыру, американизация және жаһандану жағдайындағы ұлттық мемлекеттер» Берлин конференциясы барысында мұндай көзқарасқа қарсы, жаһанданудың өзисияқты жүруіне жол бермеу керек деген ой айтылды. Оны барынша пәрмендісаяси бақылауға қою қажет.

Еңбек және білім құндылықтары адам өміріндегі еңбектің маңыздылығын, халықтың отандық білімге қатынасын және шетелде білім алуға деген көзқарасын анықтау арқылы зерттелді. Этникалық құндылықтар басқа этникалық топтарға қатысты әлеуметтік қашықтық дәрежесін анықтау, халықтың елдегі этникалық қақтығыстардың ықтималдығын бағалауды анықтау және халықтың ұлттық дәстүрлерге қатынасын талдау арқылы өлшенді. Авторлар қазіргі Қазақстан халқының санасында тамыр жайған дәстүрлі құндылықтармен қазіргі жаһандық әлемнің қажеттіліктерін көрсететін қазіргі

заманғы құндылықтар қатар өмір сүреді деген қорытындыға келеді. Халықтың әртүрлі санаттарының құндылық бағдарларында, ең алдымен жасына және этникалық тегіне байланысты айырмашылықтар бар екендігі атап өтілді [2, 9].

Қазақстан Орталық Азия өңірінде маңызды орын алады және Мемлекет басшысы атап өткендей, Орталық Азияның барлық елдерінен біздің еліміз әлемдік қоғамдастықтың саяси және экономикалық интеграциясының объективті процесіне барынша және жылдам кіруге барынша дайын. Бұл бірқатар факторларға байланысты, олардың арасында елдің географиялық орналасуы және бай табиғи ресурстардың болуы ерекше орын алады. Республика Табиғи ресурстар қоры бойынша әлемде алтыншы орында. Менделеев кестесінің 110 элементінің 99-ы оның жер қойнауында анықталды, 70-і барланған, 60 элемент алынып, пайдаланылуда [3, 87].

Қазақстан экономикалық өсу қарқыны және олардың тұрақтылығы бойынша Орталық Азияның көшбасшысы болып табылады. Соңғы 4 жылда ЖІӨ-нің орташа жылдық өсімі 10% - дан асты, ал жан басына шаққандағы ЖІӨ 10 жылда үш есе өсті. 2011 жылы ЖІӨ көлемі шамамен 37 млрд долларды құрады, ал Ұлттық банктің валюталық резервтері, Ұлттық қордың активтерін қосалғанда, қазіргі уақытта шамамен 13 млрд долларға жетті.

Қазақстан ақылға қонымды және прагматикалық инвестициялық саясатты жүзеге асырады. Соңғы 13 жылда елімізге 26 млрд долларға жуық шетелдік инвестиция тартылды. Қазақстан жан басына шаққандағы шетелдік инвестициялар көлемі бойынша ТМД елдері арасында көш бастап тұр. Үш жетекші халықаралық рейтингтік агенттік Қазақстанға халықаралық инвестициялық рейтинг берді. Белгілі сарапшы Л. Джексон-Мур, Қазақстан ішкі тұрақтылық, заңнамалық базаның барабарлығы, шетелдік инвестицияларды тарту үшін жағдайларды дамыту және мемлекеттің қаржы жүйесінің институционалдық негізсіздікті көрсеткіштер бойынша ТМД-ның басқа мемлекеттерінен едәуір алда келеді [4, 162].

Экономикалық дамудың қазақстандық моделі стратегиялық тұрғыдан дұрыс болды. Ел барлық кедергілерді жеңіп, қарқынды экономикалық өсу кезеңін бастан кешуде. Біздің алдымызда әлемнің бәсекеге барынша қабілетті 50 елінің қатарына кіру міндеті тұр. Қазақстан қазірдің өзінде көптеген міндеттерді, соның ішінде ТМД бойынша көршілеріміз енді ғана кірісіп жатқан әлеуметтік реформалар блогын шешті.

Экономикалық өсудің тағы бір маңызды факторы көпұлтты халықтың бірлігі мен ішкі саяси тұрақтылықты нығайтуға бағытталған саясат болды. Қазақстан қоғамды жаңғыртудың негізгі шарты елдегі азаматтық бейбітшілікті, этносаралық және конфессияаралық келісімді қамтамасыз ету болып табылатынына нық сенеді.

Қазіргі әлемдік жағдайды талдау жаһандану мен ұлттық мемлекет толығымен үйлесімді екенін көрсетеді. Жаһандану ұлттық мемлекетті жоймайды, бірақ оны өзіне жүктелген міндеттердің оңтайлы көлемі мен сапасы туралы ойлануға мәжбүр етеді. Екінші жағынан, ұлт мемлекетінің белсенді рөлінсіз жаһандану процестері динамиканы да, тарихи мағынаны да жоғалтуы мүмкін. Жаһанданудың сын-қатерлеріне жауап мемлекетті тігінен және көлденеңінен нығайту ғана болмауға тиіс. Сыртқы әлемнің саяси жағдайларына сай келетін әрекетке қабілетті, әлеуметтік жауапты және тиімді мемлекет құру қажет. Ол БҰҰ, танылған халықаралық институттар мен рәсімдер арқылы жүзеге асырылатын және ұжымдық түрде әзірленген және қабылданған Халықаралық құқық негізінде жүзеге асырылатын халықаралық жауапкершілік қағидатына берік ұстанымды көрсетуі тиіс. Соңғысы әлемдік тәртіптің, халықаралық жүйенің заңдылығы мен қауіпсіздігінің маңызды алғышарты ретінде ерекше маңызды.

Қазіргі қазақстандық қоғам өзінің тыныс-тіршілігінің түрлі салаларында елеулі өзгерістерге ұшырауда. Жалғасып жатқан саяси және экономикалық өзгерістермен қатар

қазақстандық социум мәдениет пен ойлау саласында елеулі сапалы өзгерістерге ұшырауда. Көптеген сапалық өзгерістер халықтың едәуір бөлігінің құндылық бағдарларының өзгеруіне негізделген.

Қазіргі Қазақстан халқы құндылықтарының трансформациясы саяси, экономикалық және мәдени мәнмәтіннің өзгеруіне байланысты ішкі себептермен де, сыртқы факторлармен де байланысты. Қазақстан халқының құндылық ұстанымдары құрылымындағы өзгерістердің себебі көбінесе жаһандану процестерінің әсері болып табылады, соның нәтижесінде әлеуметтік қатынастардың жаңа сәйкестендіру модельдері мен жаңа нысандары пайда болады.

Бүгінгі таңда негізі дәстүрлі құндылықтар мен мұраттар болып табылатын қоғамдық санада адамдардың құндылықтары мен құндылық бағдарларының жаңа жүйесі күрделі және өте қайшылықты қалыптасуда. Өтпелі қазақстандық қоғамда адамдардың өзін-өзі сәйкестендіру және әлеуметтену ортасын айқындайды және жаһанданудың (әсіресе мәдениет саласында), сондай-ақ елдің ішкі саясатындағы әлеуметтік-экономикалық реформалардың ықпалына түседі. Сонымен қатар, Қазақстан халқының едәуір бөлігі, ең алдымен, үлкен жастағы адамдар, Кеңес Одағы кезеңінде әлеуметтенуден өтті, бұл, сөзсіз, олардың құндылықтар жүйесіне айтарлықтай әсер етті. Нәтижесінде қазақстандық қоғам көбіне қарама-қайшы құндылықтардың иесі болып табылатын индивидтер тобына бөлінді.

Жаңа заман талаптарына құндылық-нормативтік құрылымдарды бейімдеу мақсатында халықтың бұрын қалыптасқан мінез-құлық бағдарларын жаңғыртуға бірқатар мемлекеттік шаралар бағытталған, олардың арасында Қазақстандағы институционалдық реформалардың жаңа кезеңін білдіретін «Рухани жаңғыру» бағдарламасын іске асыру маңызды орын алады. «Рухани жаңғыру» бағдарламасында бөлінген әрбір қазақстандықтың да, жалпы қоғамның дасанасын жаңғыртудың негізгі бағыттары барлық азаматтардың өз құндылықтарын, сондай-ақ жалпы қоғамдық сананы өзгертуде бағдарлануы тиіс соңғы нүктелерді көрсетеді. Оларға бәсекеге қабілеттілік, прагматизм, ұлттық бірегейліктің құндылығы, білімнің салтанат құруы, эволюциялық дамудың құндылығы және Сананың ашықтығы жатады.

Қазақстандықтардың басым көпшілігі ұлттық салт-дәстүрлерді сақтау қажет деп санайды. Ұлттық әдет-ғұрыптарды сақтауды міндетті деп санайтындардың ең көп саны басқа (қазақтар мен орыстардан басқа) этностар мен қазақтар арасында бар. Жалпы алғанда Қазақстандағы этносаралық толеранттылық дәрежесін басқа ұлт адамдарымен Достық, көрші және қызметтік қарым-қатынастарға, тіпті олармен некеге тұруға оңай жол беретін жеткілікті жоғары деп сипаттауға болады. Сонымен қатар, этносаралық толеранттылық деңгейі орыс халқы мен басқа этностар арасында жоғары.

Қазақстандықтардың басым көпшілігі Қазақстанда ұлтаралық қақтығыстардың туындауына жол берілмейтініне сенімді. Барлық респонденттердің төрттен бір бөлігі олардың тұратын жерінде ұлттық негіздегі кішігірім тұрмыстық қақтығыстардың пайда болуына мүмкіндік береді. Қазақстанда этносаралық қақтығыстардың пайда болуының негізгі себептері ретінде ел халқы жастардың қоғамдық орындардағы дұрыс емес, бұзақылық мінез-құлқын, келушілердің көп болуын, жергілікті тұрғындар арасындағы тыныштықты бұзуды және Ұлттық сезімдерді қорлайтын материалдарды баспасөзде жариялауды көреді.

Халықтың 80% - ы этникалық белгілері бойынша кемсітушілік фактілеріне ешқашан тап болған емес. Қазақстан халқының санасында өз мүдделерін қорғаудың неғұрлым қолайлы тәсілдері: сотқа, мемлекеттік билік өкілдеріне, жүгіну болып табылады. Ел халқының төрттен бір бөлігі өз құқықтарын қорғау қажет болған жағдайда ештеңе істеуді жоспарламайды.

Қазақтардың дәстүрлі дүниетанымы шын мәнінде Ш.Уәлиханов «Қос сенім» ретінде анықтаған исламның ежелгі көзқарастар, нанымдар мен культтердің жоралғыларымен синкреттік бірігуі болды [5, 112].

Қазіргі қазақстандық қоғамда дәстүрлі қоғамдарда басым болатын Нормативтік құндылықтардан таңдаудың ұтымдылығына, төзімділікке, сенімге және қоғамдық-саяси өмірге қатысуға (өзін-өзі көрсету) бағдарланатын қазіргі заманғы құндылықтарға біртіндеп көшу тренді белгіленуде. Негізінен бұл үрдіс ел жастарына тән, жастар ұтымды, сыртқы әлемге бағдарланған. Басқа жас топтарына қарағанда жастар үшін табысты мансап, кәсібилік, Достық, бедел, билік және қиял құндылықтарының маңыздылығы тән.

Жас қазақстандықтарарасында неке институтына деген дәстүрлі көзқарас қалыптасып келеді. Жалпы, айырмашылықтар тек жасына ғана емес, этникалық ерекшелігіне де байланысты.

Қазақ халқының дәстүрлі рухани мәдениеті мұрадан қалыптасқан және көптеген тарихи қабаттардан құралған. Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін халықтың дәстүрлірухани құндылықтарына деген қызығушылық шексіз өсті және ол өткен өміріндегі барлық аспектілерді қамтиды. Бір ұрпақтың көз алдында өзіндік ерекшеліктері бар қоғам өзінің ерекше келбетін ала бастады.

Қазақтардың халықтық дүниетанымында өз негізінде басты ілім, теологиялық догмат немесе философиялық доктрина болмаған, бірақ ол соған қарамастан жиынтығында объективті бүкіл әлемге қатысты халықтың философиялық ұстанымын көрсетті[6, 112]. Ол өмірдің барлық салаларында көрініс тапты: ұлттық дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар, діни және азаматтық рәсімдер, этикалық нормалар, эстетикалық мұраттар және т.б., олар бұрын мәдени, тарихи және басқа дарухани институттар мен мекемелерді алмастырған.

Пайдаланылған әдебиеттер

1 Ақатай С. Қазақ халқының ежелгі мәдениеті мен дәстүрлі мәдениеті. - Алматы: ҚазҚСҒЗИ, 2001. - 300б.

2 Maracaibo - Venezuela www.luz.edu.ve www.serbi.luz.edu.ve produccioncientifica.luz.edu.ve;

http://www.ijscel.net/article_245436.html

3 Гумилев Л.Н.ЕжелгіРесей және Ұлы Дала. - М.: Ой, 1989. – 679 б.

4 Есенұлы А. Күй-құдіретті Құдайдың Жолдауы. - Алматы: Көкл, 1997. - 15-21 б.

5 Уәлиханов Ш. Қазақтардың этнографиялық мұрасы / Ш.Уәлиханов. - Павлодар: ЭЖО, 2005 – 290 б. - (Қазақ этнографиясы кітапханасы; 1 том).

6 Орынбеков. Предфилософия протоказахов. - Алматы: Өлке, 1994. - 200 б.

ӘОЖ 94(574).(045)

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҰЛТАРАЛЫҚ ТАТУЛЫҚ ПЕН КЕЛІСІМДІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Сейтжанар М. Б., 1-курс студенті

С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Нұр-Сұлтан қ.

Қазіргі таңда Ассамблея этносаралық және конфессияаралық қатынастар саласындағы мемлекеттік саясатты жүзеге асырушы маңызды құралға айналып, елімізде тұрмыс кешіп

отырған барлық этностардың өзара тең құқықты қатынасын қамтамасыз етуші рөлін атқаруда. Аталған құрылым қоғамдағы тұрақтылықты сақтаушы құралға айналғанын уақыттың өзі дәлелдеп отыр. Ассамблеяның негізгі бағыты барлық этностық топтарды ортақ мақсатқа жұмылдыру болып табылады.

Ассамблеяның өміршеңдігінің ең басты ерекшелігі – ол этностық топтардың қызметін бақылаумен айналысатын қарапайым ұйымға ғана айналып қоймай, сонымен қатар еліміздегі барлық ұлт пен ұлыстың мүдделерін бір арнаға тоғыстырушы, барлық азаматтардың этностық, діни ерекшеліктеріне қарамастан құқығы мен бостандығын сақтаушы толыққанды саяси институтқа айналуында [1,36].

Қазақстандық ұлт құрудың ажырамас қыры – оның көпэтностығы және көпконфессиялығында. Толеранттылық, бірігу, мәдениетаралық және өркениетаралық диалог идеяларына бейілділігі – қоғамдық қатынастар аксиомасы. Билік пен азаматтық қоғам, этностар, мәдениеттер, діндер арасындағы диалог ұйымдастыру мәселелері ұлт құру процесінің маңызды құрамдас бөлігіне айналды. Диалог үшін, этносаралық және дінаралық қарым-қатынас қалыптастыруда институттардың өзара іс-әрекеттері үшін жағдай жасау, бір-біріне деген толерантты көзқарас Қазақстан жетістіктерінің негізін құрайды, бұл жетістіктерге рухани құндылықтар, халықтың бірлігі мен тұтастығы кіреді [2,40 б].

1995 жылы өткен Дүниежүзі қазақтары қауымдастығы төралқасының мәжілісінде сөйлеген сөзінде Н.Ә. Назарбаев: «Мен көп ұлтты, көп дінді, көп тілді елдің Президентімін. Қазақстанның бұл жағдайы талай заманғы, әсіресе, кейінгі екі ғасырдағы саясаттың салдары. Өз қызметімде республикадағы барлық ұлттар мен ұлыстардың ортақ мүддесін жүзеге асыруды көздеймін. Мұндай мемлекетті ойдағыдай басқарудың мұнан басқа жол жоқ» деп қадап айтқан болатын [3,5 б]. Бұл біздің тәуелсіздік алған сәттен бастап, дамудың демократиялық, құқықтық мемлекет құруға талпынған бағытымызды көрсетсе керек. Осылайша еліміздің этносаралық қатынастарға жол бермей, қоғамды демократиялық жолмен дамытудың жолдары мен әдіс – тәсілдері іздестіріле бастады. Тұңғыш Президент Н.Ә. Назарбаев қоғамда этностар арасындағы тұрақтылық пен бейбітшілікті сақтауды басты нысанға алып, ұлттық саясатты азаматтық қоғам құру арнасына қарай бұрды [4,7 б].

Қазақстандық ұлт құрудың ерекшеліктерін түсіну мәселесінде басты назарға алатын дүние – 1995 жылы тұңғыш Президент Н.Ә. Назарбаевтың бастамашылығымен құрылған Қазақстан халқы Ассамблеясы бүгінде қоғамдық келісім мен ұлттық бірліктің жанды құралы болып табылатындығы, сол арқылы этносаралық қатынастар демократияның азаматтық құндылықтарының барометріне айналғандығын айтуымызға болады. Оның рөлі мен мәртебесін конституциялық және заңнамалық деңгейде көтеру арқылы, пәрменді дамып отырған азаматтық институттар арқылы қазақстандық ұлт саясатының өзекті құндылықтары мен басымдықтары бойынша қоғамдық ортақ келісім қалыптастыру мүмкін болды.

2007 жылдың тамызында Қазақстан халқы Ассамблеясының «Біз қоғамды басты ұлттық басымдықтар төңірегіне топтастыруға тиіспіз: олар – тыныштық, тұрақтылық және келісім» тақырыбында өткен он үшінші сессиясында Елбасы баяндама жасап, ел дамуының логикасымен тікелей байланысты Ассамблея дамуының жаңа кезеңін нақты айқындады. «Біздің стратегиялық мақсатымыз – қоғамды одан әрі топтастыру және бірегей қазақстандық, бәсекеге қабілетті ұлт қалыптастыру еді. Ұлттың қалыптасуына мұндай көзқарас ұлт құрудағы қазақстандық ерекшеліктерді анықтаудың, мәні мен маңызын түсінудің іргелі негізі болып табылады. Бұлардың қатарына ел дамуының өзіндік үлгісін түзу жөніндегі қоғамдық процесті де қосу керек. Тәуелсіздіктің ақ таңы атқан кездің өзінде-ақ

Н.Ә. Назарбаев этносаралық қатынас проблемаларын шешудің алдын - алу сипатындағы бірінші ретте тұрған шаралар қабылдады, өйткені онсыз экономикалық ре-

формаларды және қоғам мен оның институттарын демократияландыру процесін табысты жүргізу мүмкін болмас еді. Міне, нақ солар елдің «Қазақстандық жол» деп қазақстандық жолды, этносаралық толеранттылықтың және қоғамдық келісімнің үлгісін түзу диалектикасының өзі, әмбебап институт – Қазақстан халқы Ассамблеясының қалыптасуы мен дамуы халықты бірегей саяси субъект ретінде объективті түрде айқындайды. Негізгі заңымыздың кіріспесіндегі сөздердің өзі айтып тұрғандай, Қазақстан халқы – бұл қазақстандық халықтың рухани ахуалының, оның жаңа мақсаттар мен идеяларға ұдайы ұмтылысының мәні деп айтуымызға болады.

Халықтың даналығы мен Ұлт Көшбасшысының саясаты ғана ішкі саяси тұрақтылыққа, этносаралық келісімге қол жеткізуге зор түрткі болды, болашақ құрудағы сенімділікті қамтамасыз етті. Қазақстанда халықтың бірлігін нығайту, оның ұлттық өзін-өзі сәйкестендіруін қалыптастыру басымдығы нық орнығуда. Бұл жерде азаматтардың бірегей ұлтқа саяси топтасуы тек мемлекеттік биліктің күш-жігерін ғана емес, қоғамның өзінің осынау процеске белсенді тартылуын, оның саналы азаматтық позициясын көрсетеді [5,111 б].

Елдегі қоғамдық татулық пен саяси тұрақтылықтың нығайуына, бүкіл Республика халқының игілігін көздейтін экономиканың қарқынды дамуына, күрделенген әлеуметтік проблемалардың оң шешімін табуына, қазақстандық патриотизм мен мемлекет өмірінің басқа да аса маңызды мәселелерін демократиялық жолмен шешу жолында, Қазақстан халқы Ассамблеясы өзіндік үлесін қосты. Соның нәтижесінде, Қазақстанның азаматтық бейбітшілік пен ұлтаралық келісім жөніндегі тәжірибесін әлемдік қауымдастық үлгі ретінде мойындады, оны бәріміз мақтаныш етеміз. Біз этноконфессиялық келіспеушілік болашақ қақтығыстардың негізіне айналуына жол бермеуге тиіспіз. Елді одан әрі жаңарту, шынайы азаматтық қоғамды дамыту, барлық азаматтардың, этностардың құқықтары мен бостандықтарын нығайту бағыты – бұл бүкіл Қазақстанның әл-ауқатының артуы мен өркендеуіне бастайтын жол. Өйткені тағдырлас халықтардың қилы кезеңдерде келгені белгілі. Олардың азақ халқы құшағын ашып, бауырына тартқан. Бүгінгі таңда қазақ халқының аясында ынтымағы жарасқан ел атанып отырмыз. Осының барлығын менің тарихым деп қарауы үшін татулық пен бірлікті ту етіп, нақты істермен болашаққа қадам жасау керек. Әлемде бейбітшілік орнағанын қаласақ, өз еліміздегі ынтымағымызды сақтай білгеніміз жөн.

Пайдаланылған әдебиеттер

1 Назарбаев Н.Ә. Ортақ үйімізде татулық пен келісім болсын. Қазақстан халқы Ассамблеясы I сессиясында жасаған баяндамасы // Егемен Қазақстан. 1995, 30 наурыз, 3 б.

2 Тугжанов Е.Л. Политика межэтнической толерантности и общественного согласия в Республике Казахстан: политологический анализ: автореферат докт. полит. наук. Астана, 2010, 40 с.

3. Назарбаев Н.Ә. Дүниежүзі қазақтары қауымдастығы төралқасының мәжілісінде сөйлеген сөзі // Саясат. 1995, №1, 5 б.

4 Федор, Дж. Russia and the Cult of State Security: The Chekist Tradition, From Lenin to Putin : [пер. с англ.]. Питер, 2012, 56 с. ISBN 978-5-459-01176-0.

5 Народы Казахстана. Энциклопедический справочник. Алматы 2003, 111с.

Ғылыми жетекшісі: тар.ғ.к., қауымдастырылған профессор м. а., Л.Т. Джумалиева

КАНЫШ САТПАЕВ: МАЛОИЗВЕСТНЫЕ ФАКТЫ ИЗ ЖИЗНИ УЧЕНОГО

*Ким А.А., студент 2 курса
Зайцев В.О., студент 2 курса*

Казахский агротехнический университет им. С. Сейфуллина, г. Нур-Султан

Каныш Сатпаев - великий ученый, государственный и общественный деятель. Яркий представитель казахской интеллигенции. Во всей стране это имя известно как выдающегося ученого, академика, первого Президента и основоположника АН Казахской ССР, чело-века, несомненно заслуживающего звания народного героя. Но не всем известно о его философской деятельности, как большего мыслителя вложившего много труда и идей в области образования и нравственного воспитания. Основам формирования личности К. Сатпаев, обязан своему «неэлитному» происхождению из аула. Именно ему пришла идея зимой утеплять бурь и станки с помощью юрты. Гуманистическая одержимость уче-нием, стремление к духовному саморазвитию К. Сатпаева вывели его вперед, за рам-ки религиозного – к естественным наукам, прежде всего – к физике и химии. К. Сатпаев был гуманистом, в системе ценностей которого место боготворимой личности заняло государство. Он и себя ценил не как личность, а как представителя государства, не как отдельность, индивидуальность, а как часть великого целого.

В качестве примера и доказательства сказанного выше, предлагаем обратиться к его работе «Школа и время». В данной работе ученый продвигает следующие идеи: "... В общей форме, мне кажется, можно сказать, что перемены в образовании должны соответствовать переменам в экономической, социальной и культурной жизни общества. Чем полнее, точнее, реальнее это соответствие, тем вернее успехи в воспитании гармониче-ски развитого человека, духовно богатого, физически совершенного".

Каныш Сатпаев выступал противником надмен-ности и чванства. Ученый придержи-вался таких мер воспитания, в результате которых молодежь была бы ответственная, могла с легкостью преодолевать трудности и преграды. В общении Сатпаев располагал к себе собеседника, тем самым, человек чувствовал себя комфортно. После разговора с ним, появлялась мотивация и желание творить на благо страны. Каныш Сатпаев был хо-рошим учителем, который учил таким ценностям, как умение работать с людьми, умение прощать ошибки, видеть хорошее в людях, прощать ошибки, недостатки и быть вни-мательным к людям, при этом быть честным, терпеливым и трудолюбивым. По словам многих учеников Каныша Сатпаева, великий человек был для них не только наставни-ком, но и другом и отцом". С его энергией, неутомимым оптимизмом и теплой улыбкой, он всегда был воплощением жизни и любви к ней". Он говорил о таких действительно важных вопросах, как организация детских групп, преодоление шаблонов и догматизма в организации учебного плана, необходимость органической связи между предметами по-литехнического цикла, совершенствование практики подготовки учителей, повышение научного уровня преподавания и развитие любви к науке у учащихся, и в этом контексте совершенствование учебников, пособий, процедур и методов преподавания.

Материалы в его богатом архиве еще не полностью систематизированы, поэтому не изучены и не опубликованы. Публикации рукописей, статьей, писем, интервью, бесед, заметок, записей дневников разных лет, предоставление богатых материалов для иссле-дова-ния жизни и наследия Сатпаева поможет лучше узнать этого великого человека. На сегодняшний день ранние и поздние стадии эволюции академика К.И. Сатпаева, станов-ление его как фундаментального ученого, богатейшее наследие Сатпаева исследовано меньше всего. Изучению его как великого гуманиста поможет один из его заветов в обра-щении к молодежи будущего. Сатпаев избранник, с особым, ломоносовским строем ума,

развивал высоконравственные ценности молодежи, был сторонником гуманизма. Желал, чтобы молодое поколение владело такими качествами, какие поспособствовали бы нашей державе попасть в число лучших в мире. Сатпаев заметил необходимость индивидуализации учебно-воспитательного процесса, не исключительно к отстающим, но и также к отличником и, главное, середнячкам, подчеркивал всепригодную значимость отдельной личности. Таким образом, превозносил первостепенное свойство - преподавательский оптимизм. Размышлял о создании предпосылок для самореализации личности школьника, выявление всех ранее незамеченных в нем природных задатков, претворении высоконравственных взоров и идеалов в их поступках и поведении.

Список использованных литературы

- 1 Академик К. И. Сатпаев: Сборник, посвященный памяти выдающегося ученого. – Алма-Ата, 1965. – 262 с.
- 2 Академик К. И. Сатпаев (к 110-летию со дня рождения). Под ред. Г. Р. Бекжанова. – Алматы: «Казгео», 2010. – 273 с.
- 3 Альжанов Т. М., Сатпаева М. К. Каныш Сатпаев – сын земли казахской (каз., рус.) – Алматы: Ғылым, 2002. – 173 с.
- 4 К. И. Сатпаев и молодежь. – Алматы: РИО ВАК РК, 2000. – 256 с.
- 5 Мир Сатпаева (сборник воспоминаний). – Алма-ты, 1999. – 304 с.
- 6 Каныш Сатпаев //Антология педагогической мысли Казахстана. Сост. К.Б.Жарикбаев, С.К.Калиев.- Алматы, Рауан, 1995.-512 с. (С.344-348).
- 7 Яркая звезда. Академик Сатпаев в воспоминаниях современников. – Алматы: Ғылым, 2000. – 276 с.

ӘОЖ 94(574).(045)

ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫ АССАМБЛЕЯСЫНЫҢ ТҰРАҚТЫЛЫҚ ПЕН ҰЛТАРАЛЫҚ КЕЛІСІМДІ НЫҒАЙТУДАҒЫ РӨЛІ

Смаков Н.К., 1-курс студенті

С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Нұр-Сұлтан қ.

Тәуелсіздікке ие болған алғашқы күннен бастап қазақстандық қоғамды ұйыстыру, барлық этностық топтардың тең құқықты өмір сүруін қамтамасыз ету мемлекеттің ұлттық саясатының іргелі бағыттарына айналды. Халық бірлігін сақтаудың ажырамас міндеті толеранттылықты дамыту және оған тәрбиелеу болып табылады. Бойымызда ұлттық намысты, өзінді-өзін сыйлау сезімін сақтай отырып, басқа мәдениеттерге, тілдерге, діндер мен дәстүрлерге де осындай сыйластықпен қарауға ұмтылу қажет. Толеранттылық этносаралық келісімнің маңызды қыры ол субъектілердің өзара түсіністігімен байланысты. Сондықтан келісім мен толеранттылық этносаралық қатынастардың құндылықтық негізі болып табылады.

Этносаралық және конфессияаралық келісімді, азаматтық бірлікті қамтамасыз ету Қазақстан дамуының, елдің әлеуметтік-экономикалық, саяси жаңғыруының маңызды шарты болып табылады. Ғасырлар бойы қазақтардың тарихи мекенінде әралуан мәдениеттің, дін мен дәстүрлерді ұстанған көптеген халықтардың тағдыры тоғысты. Нәтижесінде 130тан астам этнос пен 40 конфессия өкілдері қазақтармен бейбіт өмір сүретіндей айрықша жағдай қалыптасты. Сонымен қатар, түрлі этностардың ұзақ уақыт қатар өмір сүруі қоғамда төзімділіктің орнықты дәстүрлерін қалыптастырды.

Бүкіл қазақстандық бірліктің бірегей моделін қалыптастыруда Қазақстан халқы Ассамблеясы маңызды рөл атқарады. Қазақстан халқы Ассамблеясының қызметі мемлекеттік ұлттық саясатты іске асыруға, этносаралық толеранттылықтың қазақстандық моделін жетілдіруге, республикада қоғамдық-саяси тұрақтылықты қамтамасыз етуге, этносаралық қатынас саласында мемлекеттік және қоғамның азаматтық институттарының өзара әрекеттерінің тиімділігін арттыруға бағытталған [1,40 б].

Өздеріңіз білесіздер, Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев Қазақстан халқы Ассамблеясын құру идеясын алғаш рет 1992 жылы Тәуелсіздіктің бірінші жылдығына арналған Қазақстан халықтарының форумында айтып өткен еді. 1995 жылғы 1 наурызда оның мәртебесін Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы консультативті-кеңесші орган деп бекіткен Қазақстан Республикасы Президентінің Қазақстан халқы Ассамблеясын құру туралы Жарлығы шықты.

Қазақстан халқы Ассамблеясы өзінің құрылған уақытынан бастап, еліміздегі барлық этностардың татулығы мен теңдігі жарасқан толерантты әрі демократиялық мемлекет құруды басым бағыт етіп алған Елбасының саяси жігері мен көрегенді саясатына жан-жақты қолдау білдіріп келеді. Ассамблея Елбасы жүргізіп отырған мемлекеттік ұлттық саясаттың көрінісі ғана емес, сонымен бірге сол саясатты жүзеге асырушы маңызды тетіктердің бірі болып табылады [2, 111б].

Ассамблея этномәдени бірлестіктердің күш біріктіруін қамтамасыз етеді. Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президентіне - Елбасына Қазақстан халқы Ассамблеясын өмір бойы басқару құқығы тиесілі. Ассамблеяның басты ерекшеліктерінің бірі оның еліміздің жоғары заң шығару органында - Парламентте этностық топтар мүдделерінің кепілді өкілдік етуін қамтамасыз етуі болып табылады.

Ассамблея этносаралық келісімді жүзеге асырудың оңтайлы институты ретінде толық қалыптасып, өзінің белсенді қызметі арқылы, қоғамның барлық салаларында өз орнын танытты. Қазақстан халқы Ассамблеясының жемісті жұмысы, этносаралық және конфессияаралық қарым-қатынастарды үйлесімді етуге, қоғамдағы өзара түсіністікті сақтау мен дамытуға қызмет етудің жарқын көрінісі болды.

Қазақстан халқы Ассамблеясы этносаралық қатынастар мәселесін оңтайлы шешіп отырған ел ретіндегі Қазақстан Республикасының халықаралық беделінің өсуіне де өз үлесін қосып келеді. Ассамблеяның халықаралық байланыстар көкжиегін кеңейтуге бағытталған қызметі мен этномәдени бірлестіктердің азаматтық қоғам институттарымен өзара байланыстарын күшейту жұмыстары кеңінен жүргізілуде. Сонымен бірге, еліміздегі бірлік, конфессияаралық және азаматтық келісім құндылықтарына негізделген мемлекеттік ұлттық саясатты жүзеге асыруға Елбасы басым бағыттарын айқындап берген Қазақстанның ел бірлігі доктринасы негіз болды.

Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың бастамасы бойынша ұлттық мәдени орталықтары мен Қазақстан халқы Ассамблеясын құру туралы шешім мемлекет саясатының алысты болжаушылығының нақты куәсі болды. Ассамблея қызметі БҰҰ тарапынан да жоғары бағаланды [3, Б.14-15].

Этносаралық және конфессияаралық келісімді қамтамасыз етудің басымдықтары Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Қоғамның идеялық ұйысуы Қазақстан прогресінің басты шарты» атты бағдарламалық еңбегінде, Қазақстанның 2030 жылға дейінгі даму стратегиясында, ҚР мемлекеттік сәйкестілігін қалыптастыру тұжырымдамасында да көрсетілген. Бұл тақырыптың Президенттің «Тарих толқынында», «Сындарлы он жыл» кітаптарында, Қазақстан халқы Ассамблеясының сессияларындағы баяндамаларында және өзге де сөйлеген сөздерінде жан-жақты көрсетілген.

Құшағы кең қазақ елі көптеген өзге ұлт өкілдерін бауырына тартты. Қазақстанда бір шаңырақ астында өмір сүріп жүрген түрлі ұлттар мен ұлыстардың бірлігі, ынтымағы басқа мемлекеттерге үлгі болды. Елімізде соңғы уақытта қазақша сөйлейтін өзге ұлт өкілдері айтарлықтай көбейгені де басты жетістігіміз. Бұл – нағыз патриоттардың қазақ

жеріне, мемлекеттік тілге деген құрметі. Олар тек қазақ тілін ғана емес, халқымыздың салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпын да құрметтейді.

Қазақстанның ұлттық идеясы көпұлтты мемлекетіміздің азаматтары мен алыс және жақын шет елдердегі қандастарымыздың жүрегіне жететін, жарқын болашаққа жетелейтін бағдар, рухани деңгейде әрқайсысына демеу болатын қасиетке ие көшбасшы ой - тұжырым болуы қажет. Қазақи рухы биік ұлттық идеяның қалыптасуында тарих пен мәдениет, әлеуметтік тәжірибелердің маңызы зор. Қазақтың ұлттық құндылықтарын жаңғырту бүгінгі мемлекеттен өзінің ішкі және сыртқы саясатын ұлттық сипатта жүргізуді талап етеді. Бұл дегеніміз жаңа жаһандық демократиялық құндылықтардан бас тартпай, осы жаңашылдықты қалыптастыруда қазақтың дәстүрлі құндылықтарын жаңғырта отырып, ұлттық қорға сүйену болып табылады[4, Б. 79-82].

Этносаралық толеранттылық пен қоғамдық келісімнің қазақстандық үлгісін салушы Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев болып табылады. Этносаралық толеранттылық пен қоғамдық келісімнің қазақстандық үлгісі негізінде Қазақстанды мекендейтін барлық этнос өкілдерінің өзара түсіністігі пен төзімділігінде. Патриотизм мен ел тағдыры үшін азаматтық жауапкершілік сынды қасиеттері жатыр.

Қазіргі таңда Қазақстан халқы Ассамблеясы еліміздегі өзге ұлттар мен этностардың саяси тірегі және олардың саяси құқықтарын қорғаушы институт болып табылады. Оның жұмысы қазақ халқының бауырмалдығы мен кеңпейілділік қасиетіне негізделі отырып, елімізде тұратын барлық ұлыс өкілінің ықыласын ел дамуына, өркендеуіне және үйлестіруге бағытталған. Сондықтан мемлекетіміздегі қоғамдық келісім мен тұрақтылықты нығайтуда Қазақстан халқы Ассамблеясының алатын орны мен рөлін жоғары деп есептеймін.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Тугжанов Е.Л. Политика межэтнической толерантности и общественного согласия в Республике Казахстан: политологический анализ: автореферат докт. полит.наук. Астана, 2010, 40 с.

2 Народы Казахстана. Энциклопедический справочник. Алматы 2003, 111с.

3 Федор, Дж. Russia and the Cult of State Security: The Chekist Tradition, From Lenin to Putin : [пер. с англ.]. Питер, 2012, 56 с. ISBN 978-5-459-01176-0.

4 Жұмасұлтанова Г.А., Көшербаева Д.Б., Саяси модернизация. Алматы, 2012 ж., Б. 79-82

Ғылыми жетекшісі: тар.ғ.к., қауымдастырылған профессор м. а., Л.Т. Джумалиева

УДК 94:347.791 (574)“18/19”

ЗОЛОТАЯ ОРДА: КАРТИНА ИМПЕРСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ В ИСТОРИЧЕСКОЙ РЕТРОСПЕКТИВЕ

*Таласбаев Ә., студент 1 курса
Казахский агротехнический университет им. С. Сейфуллина, г. Нур-Султан*

В исследовании рассмотрены исторические вопросы истории Улуса, который достался в наследство сыну Шынгысхана – Жошы. В истории эта земля именовалась по-разному: Улус Жошы, Дешт-и-Кыпчак, Государство Берке, Северное царство и другие, но в то же время, в исследовательской литературе она известна под названием Алтын

(Золотая) Орда. Тем не менее, Золотая Орда обрела впоследствии и это не оригинальное ее название. По словам Ш. Уалиханова: «Во всех ярлыках Золотая Орда называется Улуг Улусом и у тюркских историков и в преданиях народных... никогда не называется ордой» [1]. Поэтому, Улуг Улус в истории евразийского пространства, а именно для Казахстана, оно было первым, единым, централизованным древнеказахским государством. Улуг Улус занимает особое место в истории Казахстана.

Казахстан является наследником этнической, духовной, материальной, экономической, политической культуры племен и народов, населявших евразийские пространства. Об истории кочевых и полукочевых племен Евразии с одной стороны имеется широкий круг источников.

История института государственности кочевогономадизма стоит основным фундаментом, на котором стоит Отечественная история, совершенно естественно, что она уходит корнями вглубь древности. В современной историографии Казахстана рассмотрен обширный круг источников, но, несмотря на это, есть спорные вопросы в истории государственного строя, роли верховной власти кочевого социума.

Если рассматривать историю формирования института государственности на территории Казахстана в монгольский и постмонгольский периоды, то с уверенностью можно сказать о широком количестве исследований, потому как все корни уходят в древность, зачатки и зарождение, которого прослеживаются еще в энеолите и бронзовой эпохе.

Если рассматривать классическую для номадического общества систему государственного правления, то становится достаточно ясным, что многие явления сегодняшней геополитической ситуации тоже достаточно неопределенные, без обращения ее к исторической специфике правового сознания народов, которые именовались в прошлом феодальными, патриархальными и свято придерживались «Степной Конституции». Несмотря на своеобразные политические взгляды и сознания в тюркской истории Казахстана, они являлись отражением их действительности, менталитета и мировосприятия.

На основании изучения древнетюркской мифологии можно установить влияние ее на становление верований у племенных союзов, взаимосвязи религиозно-мифологической системы и формирования социума и ментальности у кочевых народов Центральной Азии. Обладая огромным военным потенциалом, номады сыграли важную роль в истории человечества. Они способствовали освоению больших земельных пространств, распространению различного рода новаций, внесли свой вклад в сокровищницу мировой культуры, в этническую историю народов Евразии. До сих пор сохраняется убеждение, что кочевники в то же время оказали деструктивное влияние на исторический процесс, в результате их разрушительных нашествий были уничтожены многие культурные ценности, народы и цивилизации.

Задачи, стоящие перед модернизирующим Казахстаном, очень важны для политического и социального развития страны. Развитые страны Запада прошли путь модернизации и трансформации традиционного к индустриальному обществу, затем к постиндустриальному и цифровому обществу – сегодня..

Опыт стран Запада важен с точки зрения оценки конечного этапа пути на данном историческом отрезке развития человечества. Те страны Востока, которые сумели найти свой путь не равнозначный "вестернизации", сохранили свою культурно-цивилизационную специфику и самобытность, обогатив опыт мирового развития. Опыт этих стран Востока чрезвычайно важен для Казахстана, который, осознав в целом необходимость рационального решения социально-политических проблем, только вступает на путь научного конструирования модели развития, ориентированной на осовременивание и одновременно плодотворно и рационально использующего опыт других стран.

Изучение историко-культурных проблем синтеза восточной и западной цивилизаций актуализируется в условиях интеграции Казахстана в мировое сообщество. Формы такого взаимодействия и динамики могут быть самые разнообразные, и в прошлом, и в на-

стоящем исторический прогресс и диалог цивилизаций происходили, происходят и будут происходить в сочетании с эволюцией и революционными скачками, взаимного обмена накопленными достижениями и периодических конфликтов, и столкновений между ними.

В этом и состоит важность изучения проблемы социума и политики в контексте системы традиционных представлений через картину мира и законы мышления народов Востока и Запада. Один из главных явлений казахского фольклора, прежде всего, это образы эмира Едіге и Асан Қайғы, советника Джанибека. Известный казахский летописец Қадырғали Джалаир и в своем труде «Жамиғат-тауарих» отмечал консолидацию и проводил прямую связь Казахского ханства и Улуг Улуса.

Вся духовно-нравственная культура, ее суть отразились во влиянии Золотой Орды на казахскую степь, Улуг Улус в своем сосредоточении правителей от Берке до Узбек хана генетически вложил во внутренне содержание народа весть традиционный ханафитский-мазхап суннитского толка, прежде всего, своим толерантностью, возвышенной духовностью, рациональным подходом. Известны много письменных исторических источников, кроме того, культурно-архитектурных памятников периода Улуг-Улуса. Так, например, Казахстан стал «победителем» в Центральной Азии по количеству эпиграфических памятников алтынордынского периода.

Однако так было не всегда. В советское время тематика Золотой Орды была запрещена, любое историческое исследование данного периода считалось реакционным. Кроме того, был запрещен золотоордынский историкогероический эпос «Едіге», объединяющий своей историей казахов, ногайцев, каракалпаков, татар, башкир. Впоследствии исследование Улуг-Улуса оставалось под полным запретом вплоть до 1980-х гг., когда историю Золотой Орды в Казахстане одним из первых возродил В. Юдин[2] – казахстанский учёный-востоковед, историк, филолог, педагог.

Также в 1980-е вышла трилогия И. Есенберлина «Алтын Орда» [3] – единственное в истории советского Казахстана историко-литературное произведение об этой славной странице отечественной истории. Этот историко-политический, национальный феномен, который остается самым монументальным прозаическим произведением Казахстана прошлого столетия. Изучение исторических источников о Золотой Орде всегда было невозможным для исследования, лишь узкий круг специалистов мог иметь доступ.

Известный факт, что изучение в образовательном процессе данной тематики в СССР рассматривалась с точки зрения идеологии советской политики, где завоевания и история Улуг-Улуса изучались с позиции варварского уничтожения и порабощения территории Казахстана. Советское руководство в силу своей социалистической модели устройства никак не рассматривало и не допускало, что Улус в полном смысле этого слова являлся государством, где были развиты социально-экономические, внешнеполитические связи с миром, прочно развита городская культура, инфраструктура, богатая письменная культура и т.д.

Европоцентристская точка зрения господствовала над объективным исследованием истории этого времени, такой преобладающий взгляд в советское время рассматривал, что цель этих походов было не завоевание, а разграбление. Однако большая территория, обширное население, достаточно могущественная централизованная власть, огромное войско, искусное применение торговых караванных путей, выбивание ясака с подчинившихся народов, все это создавало крепкую силу империи Улуга. Она крепла и усиливалась и в 1-й пол. XIV в. пережила пик своего могущества.

Расцвет государственности и культуры Золотой Орды связан с именами Узбек хана и Жанибек хана. Важной мерой могущества Улуг Улуса стало принятие мусульманства. Еще Шынгыс -хан учил толерантности ко всем представителям разных религий и верований. Они все старательно выполняли заветы Шынгыс-хана. Так, в землях, подвластных Ордынской империи, всем религиозным служителям предоставляли льготы. Православ-

ная и армяно-грегорианская, например, были освобождены от налогов и получали определенные ярлык, защищавшее их имущество от захвата собирателей налогов в Орде [3].

В Сарайчике открывались различные соборы и церкви разных конфессий. В 1261 г. там возникла православная епархия. Как известно, что в Улуг Улусе население в большинстве своем были шаманистами, верили в языческую религию. Однако, в центре аристократической Актуальные проблемы гуманитарных и социально-экономических наук 164 властной элиты, сюда же относят ханов, султанов ақ сүйек, то есть Чингизидов, были приверженцы христианства несторианского толка, ислама и буддизма [4]. Хотя, ситуация в нач. XIV в. в Золотой Орде меняется. Наиболее дальновидные представители правящих кругов понимали, что править как раньше уже империя не сможет. Слишком тяжело было управлять этнически и религиозно пестрым государством. Одним из выходов из сложной ситуации, было привлечение ханами уважаемых и образованных личностей, знатоков экономики и финансов.

Самыми надежными для этого были мусульманские чиновники - выходцы из Центральной Азии, Волжской Булгарии, Восточного Туркестана и южного региона Казахстана. Тем более, торговля Улуг Улуса была в руках мусульманских купцов. Да и интенсивные отношения с Ираном и Египтом требовали привлечения людей, знающих фарси и арабский языки. Кроме того, общая для всех в империи религия помогла бы объединить подданных вокруг государя-единоверца.

В 1313 г., воцарившись на золотоордынском троне, молодой хан Озбек с большим энтузиазмом, пылкой страстью к исламу провозгласил ее господствующей религией, и те, кто сопротивлялся он яростно уничтожал. Время его царствования определена большим духовно-культурным возвышением и значительными изменениями в архитектуре Улугулуса. К сер. XIV в. в государстве выросло более ста красивых городов. Таким образом, Алтын-Орда была центром, где сосредотачивались все художественно-культурные мотивы искусства, такие как: зодчество, разные виды ремесел, инженерная архитектура, бани, традиционные мотивы народного декора и искусства, посуда ручной работы, науки – персидскую литературу, арабскую геометрию и астролябии, нравы и вкусы, более искусные, чем у аскетичных кочевников. Ученый-востоковед К. Босворт считал, что имея торговые, дипломатические связи с Анатолией, Сирией и Египтом, Алтын-Орда создала с тюркскими и кавказскими рабами армию мамлюкских султанов Египта, она приобрела определенный мусульманско-средиземноморский отпечаток [5]. Насколько истинными были известное в истории выражение китайского мудреца II века до н.э. Лу Цзя, современники ошибочно полагают, что это слова Конфуция, звучат они так: «Можно завоевать империю сидя на коне, но нельзя с коня управлять ею» [6]. Так, в Киевской Руси, потомки Шынгысхана смогли хорошо адаптироваться к условиям жизни и сумели основать успешную систему управления захваченными землями, чем в Китае – в Юаньской империи или в Иране – Улусе ильханов Хулагуидов, когда династии, захватившие власть, намного меньше по времени правили в стране. Как изменилась расстановка сил в различных этнически пестрых группах, проживающих на территории Казахстана? Оно содействовало значительному движению племен и их втягивания в большие массы кочевников на запад. В.В. Бартольд писал, что «монгольское завоевание способствовало росту политического влияния тюркоязычных племен и установлению их господства на огромном пространстве степной зоны Евразии» [7].

Вместе с тем, достояние Алтын-Орды не было единственной основой, на которой потом расцвела и реализовалась колонизаторская идея России в отношении захвата азиатских земель. В создании такой мысли, а также в развитии колонизаторской политики завоевания царизма, трудно переоценить влияние Византии и античного мира. Таким образом, господствующая идея в большинстве своем состояла из синтеза алтынордынских и византийских имперских традиций, между которыми есть и цельное, и существенные отличия. Как Византия, так и Алтын-Орда, была серьезной в истории державой и го-

сударством, которые потом поработили казахские земли, она унаследовала от них эту особенность. Одно лишь отличие между ними в том, что государство была единственным, наследником Алтын-Орды, когда как среди имперских преемников Византии была и Османская империя [8].

В силу исторических причин, территория Казахстана, не развилась до сильнейшего государственного уровня, а, к сожалению, пошла по пути дробления и пала под натиском тюрко-монгольских кочевников Великой Степи, создавших мировую евразийскую державу – Алтын-Орду, которая стала предтечей перед новым завоеванием. Оказавшись в составе Золотой Орды, подвластные этой империи народы не остановились в своем созидании. Были радикально изменены пути этого развития, что в итоге привело к принятию от Золотой Орды эстафеты гегемонии в евразийской державе, когда к кон. XV в., когда Киевская Русь стала главной силой в состязании царств-наследников Золотой Орды, среди которых наиболее грозным соперником был Крымский юрт. Континентальная военно-политическая борьба апродлилась вплоть до XVII века, став уже частью исторического прошлого (свидетельством тому является династийная борьба, которая шла между различными русскими княжескими родами тюркского происхождения)[9].

Политика царской империи и номадов и государств-наследников Орды, до тех пор, пока они еще не стали подданными российской короны, в частности башкир, ногайцев, крымских татар, казахов, во многом несла на себе печать страха, во всяком случае вплоть до XIX в., еще со времен золотоордынского владычества перед возможным объединением этих народов.

Спустя столетие независимый Казахстан смог снова задать этот вопрос: Кто же казахи, если не потомки государства Алтын Орда? Ведь во многих исторических трудах и среди народных эпосов казахского народа свидетельств того, что казахи являются одними из наследников Золотой Орды. Так, Ибн Рузбихани в начале XVI в. писал: «...Казахское войско в прежние времена, когда появился на арене истории Чингиз хан, называли татарским войском, это упомянуто арабами и персами» [10]. Но при этом в официальной казахстанской исторической историографии Золотая Орда выступает в роли чужого иностранного государства «оккупировавшего и завоевавшего земли предков казахов (имеются в виду кыпчаки)». Некоторые аспекты влияния политики на официальную историю Казахстана описаны в исследованиях сибирского историка Альфрида Бустанова [11].

Таким образом, как Казахстан, объективно является прямым дофином Золотой Орды, Россия, вобравшая многое из недр улуса также была ее продолжателем. В настоящее время обращение к золотоордынскому наследию поможет нам решить целый ряд ключевых проблем в сфере идеологии и, шире, строительства гражданской нации в Казахстане. Разумеется, главным фактором является то, что народ Казахстана обретает целостное видение своего прошлого, и строительство единой гражданской нации в своей стране, благодаря которому получила новый импульс.

Список использованной литературы

- 1 Валиханов Ч. Ч. Этнографическое наследие казахов. - Астана, Алтын Китап, 2007.
- 2 Босворт, К.Э. Мусульманские династии/ К.Э. Босворт. – М., 1971. – С. 191, 203-206.
- 3 Шнирельман, В. От конфессионального к этническому: болгарская идея в национальном сознании казанских татар в XX веке / В. Шнирельман // Вестник Евразии. ActaEurasica. – 1998. – №1-2 (4-5). – С. 137-139.
- 4 Бартольд, В.В. Соч. Т. 1-9 / В.В. Бартольд. – М., 1963-1977.
- 5 Гумилев, Л.Н. Древняя Русь и Великая Степь / Л.Н. Гумилев. – М., 1992.
- 6 Федоров-Давыдов, Г.Ф. Общественный строй Золотой Орды / Г.Ф. Федоров-Давыдов. – М., 1973.

7 Трепавлов, В.В. Государственный строй Монгольской империи. – М., 1991.

8 Султанов, Т.И. Письма золотоордынских ханов. Тюркологический сборник / Т.И. Султанов. – М., 1975. – С. 234-285.

9 Schamiloglu, U. (2017). THE IMPACT OF THE BLACK DEATH ON THE GOLDEN HORDE: POLITICS, ECONOMY, SOCIETY, CIVILIZATION. GOLDEN HORDE REVIEW, [10.22378/2313-6197.2017-5-2.325-343]. <https://doi.org/10.22378/2313-6197.2017-5-2.325-343>

10 Григорьев, А.П. Монгольская дипломатика XIII–XIV вв. / А.П. Григорьев. – М., 1978.

11 Усманов, М.А. О Тугре в официальных актах и посланиях Джучидов. Бартольдские чтения / М.А. Усманов. – М., 1990. – С. 70.

*Научный руководитель: к.и.н., и.о. ассоц. профессор Кафедры истории Казахстана
Габдулина А.Ж.*

УДК: 02.15.00

ПРОБЛЕМЫ НАЦИОНАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

*Терликбаева А., студент 2 курса
Казахский агротехнический университет имени С. Сейфуллина, г. Нур-Султан*

В своем развитии человечество всегда стояло перед выбором альтернативной генеральной линии: экология или энергетика, нравственность или безнравственность, традиционализм или либерализм. Вот и сейчас, в эпоху глобализации, человечество вновь должно выбирать: полностью подчиниться глобализационным процессам, принять чужие ценности либо попытаться сохранить свои, так как на информационном этапе глобализации на первый план выходит проблема сохранения национальной идентичности.

В связи с этим в современном мире проблемы национальной идентичности и национального интереса в условиях глобализации находятся в центре внимания как исследователей, так и политиков. Глобальные преобразования современного человечества на рубеже веков характеризуются возникновением новых ориентиров, новых ценностей. Актуальными становятся новые мировые идеи глобальной экономики, интеграция культур и т.д.

Чем сильнее процессы глобализации проникают в национальные культуры, тем активнее народы стараются охранять такие внутренние компоненты, как культура, традиции, язык, религия. То есть в период глобальных трансформаций обостряются проблемы национальной идентичности, связанные со стремлением народов к самобытности и к самоопределению в настоящем мире, отстоять и сохранить свою идентичность. Дело в том, что неизбежные процессы глобализации, вливающиеся в вековые уклады национальных культур, приводят зачастую к межнациональной, межрелигиозной напряженности, часто выливающейся в конфликты с вытекающими отсюда человеческими жертвами. Не случайно межнациональные конфликты и сепаратистские идеи в современном мире стали одной из главных проблем сегодняшнего дня.

Говоря о проблеме национальной идентичности, нужно уточнить, что мы понимаем под понятиями «идентичность» и «нация».

В современной политической литературе существует множество определений идентичности. Под идентичностью (от лат. Identifico — отождествляю) понимают действие, некий процесс соотнесения объекта (субъекта) с другими, выявление общих или спец-

ифических признаков, черт, самоотождествление индивида с другим человеком, группой, образцом, идеалом, в нашем случае — с определенной нацией. Иначе говоря, элементом национальной идентичности является некая смысловая целостность, воспринимаемая как характеристика нации. Именно данная целостность соединяет всю конструкцию воедино. Изменить идентичность невозможно без смены ее главной идеи. И наоборот — никакая идентичность не устоит, если произойдет размывание «основной идеи».

В этом контексте понятие национальной идентичности может быть рассмотрено в двух аспектах:

1) в философско-антропологическом, как процесс осознания принадлежности к определенной нации, национальной культуре

2) осмысление национальных особенностей как императива в определении исторического пути развития нации. Такой подход, на наш взгляд, дает возможность рассмотреть вопросы глобализации, первоначально охватывающей главным образом экономическую и политическую области, а в настоящее время распространившейся и на культуру.

На Западе распространено мнение, что культурное разнообразие народов быстро исчезает в связи со складыванием общей, ориентированной на Запад, мировой культуры. При этом глобализация рассматривается как интеграция в области культуры, в которой западной культуре, и как носителей этой культуры английскому языку, отводится особая роль связующего звена и цементирующей силы.

Возможность объединения различных культур в единую культуру отрицается некоторыми западными и многими восточными учеными, которые приводят при этом различные аргументы. Американский ученый С. Хантингтон, исследовавший существующие противоречия между различными цивилизациями, пришел к выводу, что «в исламской, конфуцианской, японской, индуистской, буддистской и православной культурах почти не находят отклика такие западные идеи, как индивидуализм, либерализм, конституционализм, права человека, равенство, свобода, верховенство закона, демократия, свободный рынок, отделение церкви от государства». Западные представления и идеи в своей основе принципиально отличаются от тех, которые присущи другим цивилизациям. Идея универсальной цивилизации — это западная идея, пишет С. Хантингтон.

Многие ученые и политологи стран Восточной Европы, признавая объективность процесса глобализации и оценивая его положительные стороны в области экономики, выражают свои опасения относительно результатов данного процесса в области национальной безопасности и в большей степени в области культуры. Эти опасения в значительной степени связаны с проблемой духовной жизни обществ, с проблемой сохранения национально-культурной самобытности народов. О реальности утраты культурной идентичности в результате процессов глобализации говорят представители интеллигенции не только малочисленных, но и многочисленных народов. На данном этапе для малочисленных народов вопрос заключается не в том, есть ли смысл прилагать усилия для сохранения своей национально-культурной самобытности, а в том, что необходимо сберечь наследие, доставшееся нам от предков, сумевших сохранить его на протяжении веков.

В этой связи представляется ценным вывод Т.П. Григорьевой, что «народ обязан сберечь свое национальное достояние, ибо только в этом случае он может внести в сокровищницу народов что-то свое неповторимое, без чего невозможно мировое единство. В этом, а не в том, чтобы быть, «как все», и состоит его интернациональный долг. Тот, кто забывает об этом, не только ущемляет национальное чувство другого народа, но и наносит ущерб самому себе, ибо отказывается от того, что принадлежит всем.»

Однако ясно, что слепое копирование западного опыта не может дать существенных результатов. Естественно, что никто не ставит вопрос об отрицании западных ценностей. Конечно, можно и нужно заимствовать позитивный зарубежный опыт. Но опираться надо в первую очередь на собственные традиции и культурные ценности. Только в этом случае можно сохранить свою национальную идентичность.

Таким образом, происходящая в современном мире глобализация, охватившая все сферы общественной жизни – экономическую, политическую, культурную и другие, – носит сложный и противоречивый характер. С одной стороны, она объективна, так как по мере развития человечества углубляются интеграционные процессы культур, цивилизаций, народов и государств. Но, с другой стороны, глобализация приводит к потере национального менталитета, национальной идентичности, национальных ценностей и культур. Мир становится космополитическим и однообразным. Но есть все основания для корректировки негативных последствий глобализации. Ведь люди сами делают свою историю. Поэтому они могут и должны устранять отрицательные стороны глобализации. Можно и нужно сохранить национальную идентичность и национальную культуру.

Список использованной литературы

- 1 Богданова А.И., Осипова С.И. Виртуальный диалог в образовательной среде вуза как условие формирования толерантности студента // *Фундаментальные исследования*. 2014. № 5-6. С. 1308-1312.
- 2 Богданова А.И. Формирование толерантности студентов в поликультурной образовательной среде: дис. ... канд. пед. наук. Красноярск, 2015. С.91-100.
- 3 Гревцева А.А. Культурная глобализация – проблемы и парадигмы // *Известия РГПУ им. Герцена*. 2008. № 70. С. 145-149.
- 4 Вестник КарГУ 2013

УДК 111. 62:17.021.2(045)

ОЛЖАС СУЛЕЙМЕНОВ И ДВИЖЕНИЕ «НЕВАДА - СЕМЕЙ»

*Эбикей Д., студент 1 курса
Казахский агротехнический университет им. С.Сейфуллина, г. Нур-Султан*

29 августа 2021 года, исполнилось 30 лет со дня подписания указа Первого президента Республики Казахстан Нурсултана Назарбаева об официальном закрытии Семипалатинского ядерного полигона. Позже этот день стал называться Международным днём действий против ядерных испытаний. С конца 1940-х гг. в связи с началом «Холодной войны» в Советском Союзе начали проводиться ядерные испытания. В августе 1947 г. был создан Семипалатинский испытательный ядерный полигон, где первые испытания прошли через два года. Ядерное загрязнение и рост общественной активности в годы «Перестройки» дали толчок к созданию в Казахстане антиядерного движения [1].

Но предшествовали ему события, в которых важную роль играл казахстанский поэт, общественный и политический деятель Олжас Сулейменов — поэт, народный писатель, общественно-политический деятель Казахстана, дипломат. Родился в 1936 году в городе Алма-Ата. Предки Олжаса Сулейменова с отцовской стороны были поэтами, музыкантами и воинами, а с материнской – строителями-саманщиками. Олжас вырос в Алма-Ате у бабушки с дедушкой. Окончил школу в 1954 году и поступил на геологоразведочный факультет Казахского госуниверситета, окончил его в 1959 году, инженер-геолог. Последние годы учёбы совмещал с работой в геологоразведочных партиях. В 1989 году стал инициатором и лидером народного движения «Невада — Семипалатинск», целью которого было закрытие Семипалатинского ядерного полигона и других ядерных полигонов мира.

78-летний общественный деятель Сулейменов с 2002 года и по настоящее время является постоянным представителем Казахстана в ЮНЕСКО (Париж).

История антиядерного движения началась 25 февраля 1989 года. В этот день было намечено предвыборное выступление Олжаса Сулейменова, который баллотировался кандидатом в депутаты Верховного Совета СССР. Но поэт заговорил не о предвыборной программе, а о том, что случилось несколько дней назад на Семипалатинском ядерном полигоне, об утечке радиоактивных газов, о том, какую опасность для казахстанцев, для всей страны представляют взрывы в Семипалатинске, о том, что ядерные полигоны должны быть закрыты, и призвал жителей города Алматы выйти на митинг протеста. И 28 февраля к зданию Союза писателей Казахстана пришли тысячи людей. Так на многострадальной земле Казахстана родилось поистине всенародное антиядерное движение «Невада-Семипалатинск».

Создание антиядерного движения «Невада-Семей» явилось знаменательным событием в новой истории независимого Казахстана, более того движение выступило катализатором единения народа в преддверии судьбоносных изменений и доказало всему миру, что народ Казахстана может отстаивать свои права и достоин жить в мире без ядерного оружия. Своё название движение получило по местам основных атомных испытаний в США и СССР. Через месяц движение было зарегистрировано[2].

Движение «Невада-Семей» поддержали и рабочие Семипалатинска, Павлодара, Усть-Каменогорска и Джезказгана. К примеру, 130 тысяч шахтеров Караганды – участники движения – приняли резолюцию: в случае продолжения испытаний начать бессрочную забастовку. Благодаря вовлечению общественности проблеме региона, экологическим последствиям испытаний движение оказало сопротивление ядерным взрывам и достигло прекращения ядерных испытаний на Семипалатинском ядерном полигоне. Так в 1989 году деятельность движения привела к сокращению количества взрывов и было осуществлено 11 из запланированных 18, в то время как за время существования ядерного полигона было произведено не менее 468 ядерных испытаний, суммарная мощность ядерных зарядов которых в несколько тысяч раз превысила мощность атомной бомбы, сброшенной на Хиросиму. Движение «Невада-Семей» достигло успеха, впервые в мире применив новую модель — взаимодействие народной и парламентской дипломатии. В Казахстан приехала делегация из США (из штата Невада), они прошли мирным шествием, призывая остановить ядерные испытания во всем мире[3]. Таким образом движение стало международным и приобрело свое название. А при поддержке Президента Н. Назарбаева Семипалатинский полигон был закрыт полностью 29 августа 1991 года. Это было воистину волевым решением отказаться от четвертого в мире ядерного потенциала и второго по величине испытательного полигона[4]. С этого дня Казахстан открыл свой путь по мировому антиядерному созиданию и восстановлению.

Казахстан обладает моральным правом инициировать процесс разоружения. Взяв на себя в 1992 году, обязательства стать неядерным государством, Республика Казахстан первой выполнила положения Лиссабонского протокола, ликвидировав четвёртый в мире по своей разрушительной мощи ядерный потенциал. Редкостный случай в новейшей истории![5].

Для Казахстана идеалы нераспространения оружия массового уничтожения имеют особое значение. Последствия испытаний на его территории ядерного оружия отразились как на жизни и здоровье населения, так и на экологическом балансе огромной территории. Широкая общественная поддержка, оказанная антиядерному движению «Невада-Семипалатинск», а также увенчавшаяся успехом борьба за закрытие ядерного полигона под Семипалатинском оказали серьёзное влияние на формирование политики Казахстана. Казахстан упрочил рамки стратегической безопасности, включился в развитую инфраструктуру безопасности и мер доверия, существенно повлияв при этом и на психологически и этнически важную для населения страны задачу ограничения влияния радиации на здоровье людей и окружающую среду.

В 1993 г. Бывшее министерство экологии и биоресурсов на волне эйфории независимости и суверенитета сделало скромную попытку оценить ущерб от эксплуатации Семи-

палатинского полигона в Казахстане. По самым скромным подсчетам ущерб составляет десятки миллиардов долларов. С тех пор никакой оценки ущерба не проводилось[6].

Правительство Республики Казахстан поддерживает общественные организации всевозможными грантами, сегодня в стране действует около 18 тысяч НПО, первое из них «Невада-Семипалатинск», однако движение не имеет возможности получить гранты. Как полагает лидер движения О. Сулейменов, «Невада-Семипалатинск» - это бренд, благодаря которому Казахстан признают в мире, а между тем финансовую поддержку мы не получаем.[7]

Также хотелось бы отметить некоторые проблемы, исследуемые учеными и активистами антиядерного движения. Большой вклад в исследование пагубного влияния радиационного излучения на здоровье людей внес ветеран движения академик С.Б. Балмуханов. В 1998 году он был награжден в японском городе Нагасаки Премией Мира памяти доктора Нагаи. Исследования С.Б. Балмуханова по повреждающим действиям радиации и участия в антиядерном движении «Невада-Семипалатинск» принесли ему признание активистов движения за мир и ученых, работающих в области медицинских исследований в Японии и за её пределами. Выразили особую признательность[6, С.30].

Выполнение Казахстаном своих международных обязательств по разоружению и ликвидации оружия массового уничтожения к 1995 году, вывоз советского ядерного арсенала с территории страны, продиктованный не столько давлением со стороны международного сообщества, сколько стремлением республики к обеспечению своей безопасности, фактически сделали Казахстан безъядерным государством.

Под руководством Председателя научного комитета «Радиация. Экология. Здоровье» А.Б. Бигалиева разработана новое направление – экологическая генетика. В её основе – взаимодействие генетических процессов и экологических отношений, оценка влияния на наследственность радиоактивных факторов, химических факторов – загрязнителей окружающей среды обитания, вызывающих мутацию.

Ученые и специалисты движения выступают против возвращения в народное хозяйство использования территорий бывшего ядерного полигона. Ученые Национального ядерного центра упорно ставят вопрос о возвращении 90% территорий Семипалатинского полигона. Ученые движения считают, что пока не будет произведена рекультивация или очистка плутония этих территорий, не может быть речи о возвращении их в оборот.[8]

Заслуги Движения признаны международным сообществом, оно является одним из самых авторитетных и результативных среди миротворческих движений. По решению ЮНЕСКО, оно включено во Всемирный регистр «Память мира» за заслуги перед человечеством [9].

Благодаря усилиям Казахстана антиядерная программа стала обсуждаться на уровне мировой общественности, и как следствие 2 декабря 2009 года Генеральная Ассамблея ООН утвердила Международный день действий против ядерных испытаний. На сегодняшний день Республика Казахстан продолжает продвигать идею глобальной антиядерной программы, содействия в разрешении некоторых международных проблем, касающихся ядерного разоружения. Так в 2013 году Казахстан выступил площадкой для двух раундов переговоров по Иранской ядерной программе На 70-й сессии Генассамблеи ООН Н.А. Назарбаев выступил с инициативой о принятии Всеобщей декларации ООН по достижению мира, свободного от ядерного оружия и призвал мировое сообщество последовать примеру Казахстана, продолжив работу по построению безъядерных зон и в других странах, гарантировать безопасность использования мирного атома для развития человечества, поддержав Соглашение о создании Международного банка низкообогащенного урана МАГАТЭ в Республике Казахстан.

В настоящее время движение получило название «Невада – Семей» в связи с переименованием города Семипалатинска в Семей в 2007 году. Осознавая значимость работы

в достижении мира на Земле, президент МАД «Невада-Семей» Олжас Сулейменов объявил, что пора передавать эстафету мира в руки молодых. Так, молодыми семейчанами были подписаны 100 тысяч подписных листов, поддерживающие идею отказа от ядерного оружия. Всего в Казахстане было собрано более полумиллиона подписей. Затем сбор подписей распространяется по всем странам мира с целью создания особого международного фонда, где бы работала молодежь, призывающая мир признать ядерное оружие вне закона. Выдвинутая инициатива является огромной ответственностью перед народом Казахстана и человечества в целом.

Для реализации подобных глобальных программ необходимо качественное кадровое обеспечение в технологической, химической сферах и отраслей промышленной экологии. Исторические документы, накопленные движением, являются, таким образом, бесценным свидетельством мирового значения, призывающим и исследующим вклад «Невада-Семипалатинск» во всемирную память. По этим причинам ЮНЕСКО решило в 2005 году включить аудио – и видеодокументы международного антиядерного движения «Невада-Семипалатинск» в Регистр «Память Мира». Жизненно важно, чтобы эти документы, иллюстрирующие конкретное достижение по закрытию Полигона, ведению сопротивления против ядерных испытаний и имеющие глобальное значение для человечества, были сохранены для будущих поколений».

На новом этапе развития основной своей целью Движение считает привлечение молодежи Казахстана, а затем и всей планеты к борьбе за мир, свободный от насилия и угроз[10].

Для Казахстана идеалы нераспространения оружия массового уничтожения имеют особое значение. Последствия испытаний на его территории ядерного оружия отразились как на жизни и здоровье населения, так и на экологическом балансе огромной территории. Широкая общественная поддержка, оказанная антиядерному движению «Невада-Семипалатинск», а также увенчавшаяся успехом борьба за закрытие ядерного полигона под Семипалатинском оказали серьезное влияние на формирование политики Казахстана. Казахстан упрочил рамки стратегической безопасности, включился в развитую инфраструктуру безопасности и мер доверия, существенно повлияв при этом на психологически и этнически важную для населения страны задачу ограничения влияния радиации на здоровье людей и окружающую среду.

Сегодня мы вправе отметить, что Международное антиядерное движение «Невада-Семипалатинск» сыграло позитивную роль в понимании мировой общественностью необходимости борьбы против ядерной угрозы, в понимании общности судеб жителей нашей Планеты.

Список использованной литературы

- 1 Движение «Невада-Семипалатинск» [https://semylib.kz/?page_id=3351&lang=ru, :
- 2 Движение «Невада-Семипалатинск» против ядерных испытаний [https://eurasia.expert/dvizhenie-protiv-yadernykh-ispytaniy-nevada-semipalatinsk/?utm_source=google.com&utm_medium=organic&utm_campaign=google.com&utm_referrer=google.com, дата обращения:26.03.2022].
- 3 Антиядерное движение «Невада-Семей» [<https://e-history.kz/ru/seo-materials/show/30088/>, дата обращения:06.04.2022].
- 4 Чапибаева Л.Н. Невада – Семипалатинск //МәдениетжаршысыВестник культуры-2011.-№7.-С.11-12.
- 5 Секенов С. Крупный вклад Казахстана //Вести Семей. — 2011.- 11 октября. — С. 2
- 6 Шафир С. От полигонов смерти – к просторам жизни. – Тель – Авив, 2000.– С. 29.
7. Сулейменов О.О. Мы были первыми // Казахстанская правда. 28.02.2013.

8 Бигалиев А. Б. Утверждение лидерства // Казахстанская правда. 21.08.12.

9 Назарбаев Н. А. Эпицентр мира. Астана, 2001. – С. 137-141.

10 Прус Л. Эстафета мира – молодым! // Сб. научно-практической конференции «Безъядерный век!» - Алматы, 2001.-С. 136.

Научный руководитель: к.и.н, и.о. ассоциированного профессора Жуман Г.Ж.

UDC 371.386

DIGITAL COMMUNICATION MEANS AS A SUBSTITUTE FOR HUMAN SCIENCES

Y. Savitski, student

S.Seifullin Kazakh Agro Technical University, Nur-Sultan

In the 21st century, it is difficult to overestimate the role and impact of digital communications on modern society. Speaking of digital communications, it is a powerful and most effective tool for interacting with consumers. And today, the main consumer of both the product and the content is the child, it is for him that the current market is set up. The creators of a media product from childhood begin to shape their client, educating him the way they need. In the global flow of information and a rapidly changing world, modern parents are fighting for their tolerable existence, giving their children to the Internet.

The American Academy of Pediatrics conducted a study in 2016, the conclusion of which was statistics, based on it, we have the following figures in the United States, most children use smartphones daily from the age of two, and in Kazakhstan, at least one in ten children under three years old has a mobile phone. Further, to confirm the truth of our thesis, we should turn to the time that children spend in the digital space. In 2015, Jane Wakefield, a technology correspondent, published an article on the BBC NEWS resource, in which she refers to data from the market research company Childwise, which indicates that children aged 5 to 16 years spend an average of six and a half hours a day in front of the screen, compared to about three hours recorded in 1995. Also in this study, it is indicated that children in these six and a half hours use several devices, so they consume more content, but its quality leaves much to be desired, since children do not delve into its essence and fullness, remembering only a small fraction[1].

The traditional system of education and training is not an "entertainment center" for the child, unlike online resources, where everything is bright and loud, which of course attracts the child and keeps his attention. The old generations were brought up not only by playing with children, but also by having strict norms that a child at a particular age must comprehend. I am almost sure that by the age of 3, many of us already had a full-fledged speech, while 60% of children at 6-7 years of age have no speech formed. It was to such conclusions in 2016 that Mariana Bezrukikh, director of the Institute of Age Physiology, came. The academician came to such conclusions after a study that covered 60 thousand first-graders from different regions. Problems with speech were expressed in a poor vocabulary, inability to conduct a dialogue and make simple stories. Most likely, the parents did not deal with the child at a younger age, or they missed something. The inability of the child to read, but to find the content he needs, allows the voice assistant, which not only easily gives the child what he wants, but also helps to supplement the phrase that the baby could not correctly formulate due to poor speech development [2].

In 2018, "TheGuardian" together with British scientists described an interesting case, a child going to the first grade did not even have the basics of fine motor skills, a boy of six could not, and most importantly did not know how to hold a simple pencil due to the underdevelopment of the thin muscles of the fingers. All the toys of the young hero of the article were replaced

by the notorious iPad. Returning to the severity of the modern world with its sharp teeth, where parents are trying to survive, and young professionals do not want to train as teachers, because the profession has lost its status and authority. Sally Payne, Chief Paediatrician at the Heart of England Trust, said: "It is easier to give a child a gadget than to engage them in physical activity. For example, by collecting a constructor, creating an application, and other types of educational activities. "Andrey Podolsky, head of the Department of Psychology at the Lomonosov Moscow State University, says" - Unfortunately, parents often solve the problem simply-to select a gadget. But the problem is not in it, but in the fact that parents do not know how or do not want to communicate normally with children [3]».

But in addition to the poor development of both physical and mental, modern children lose their moral orientation. Not so long ago, there were people called "opinion leaders", who are the weather vane of modern information trends and judgments. The term Opinion Leader was coined in the book Personal Influence (1955) by Paul Lazarsfeld and Elihu Katz. They then replace real educators, with "friends" in the digital space, they say what is good, what is bad; what is fashionable, and what is not even worthy of attention. Often these "leaders" themselves are still children, and without any special moral values, the only thing that is valuable for them is money. To blame them for this is stupid, most of them did not even finish school, this modern society has made them so. The consumer society, we live in it and it dictates its own rules, and the rules are very simple, the strongest and the smartest survive, only no one tells children about this, neither parents, nor even the digital space for which the ultimate goal is to capture the audience. And it is very easy to check the attitude of children to their "friends", it is enough to take the phone from the child, i.e. to block his access to digital communications, the reaction will be as if Vesuvius is erupting, but if you say that today no one goes to school, be sure now you are the hero of the day [4].

But in addition to the poor development of both physical and mental, modern children lose their moral orientation. Not so long ago, there were people called "opinion leaders", who are the weather vane of modern information trends and judgments. The term Opinion Leader was coined in the book Personal Influence (1955) by Paul Lazarsfeld and Elihu Katz. They then replace real educators, with "friends" in the digital space, they say what is good, what is bad; what is fashionable, and what is not even worthy of attention. Often these "leaders" themselves are still children, and without any special moral values, the only thing that is valuable for them is money. To blame them for this is stupid, most of them did not even finish school, this modern society has made them so. The consumer society, we live in it and it dictates its own rules, and the rules are very simple, the strongest and the smartest survive, only no one tells children about this, neither parents, nor even the digital space for which the ultimate goal is to capture the audience. And it is very easy to check the attitude of children to their "friends", it is enough to take the phone from the child, i.e. to block his access to digital communications, the reaction will be as if Vesuvius is erupting, but if you say that today no one goes to school, be sure now you are the hero of the day.

Digital communications and modern technologies are a consequence, the main problem always lies in the causes, people like to confuse and solve something that does not require a solution at all. Of course, the life situation does not always depend on us, but it is we who decide what to do in this situation. There is a choice, often it lies on the surface and to become a master who shod a flea, or to be a person who looks after this process, we choose ourselves.

Reference

1 Y.ReidChassiakos, J. RadeskyChildren and Adolescents and Digital Media//<https://pediatrics.aappublications.org/content/138/5/e20162593>Датаобращения: 28.03.2022.

2 Д. УэйкфилдСколько времени дети проводят перед экраном//https://www.bbc.com/ukrainian/ukraine_in_russian/2015/03/150329_ru_s_children_screens Датаобращения: 28.03.2022.

3 Т.БатеневаДети гаджетов//<https://rg.ru/2016/06/01/uchenye-elektronnye-igrushki-meniiaut-mozg-i-dushu-rebenka.html> Датаобращения: 28.03.2021.

4 A.Hill Children struggle to hold pencils due to too much tech, doctors say//<https://www.theguardian.com/society/2018/feb/25/children-struggle-to-hold-pencils-due-to-too-much-tech-doctors-say> Датаобращения: 28.03.2022.

ӘОЖ: 392

Ы. АЛТЫНСАРИН ӘНГІМЕЛЕРІНІҢ ТӘРБИЕЛІК МӘНІ

Ризаев Ф., студент

С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Нұр-Сұлтан қ.

Ыбырай Алтынсарин Қазақстанның қоғамдық ойы мен әдебиетінің тарихына тамаша педагог-ағартушы, жазушы, фольклоршы және этнограф ретінде танылды.

Ыбырай дарынды және ынталы бала болды. Ол мектеп оқығанда алғашқы күндерден бастап құрдастарының арасында ерекше болды. Мұғалімдер бірден дарынды балаға назар аударды, ұстаз түсіндіргендердің бәрін мұқият қабылдады, әр пәнге терең үңілді.

Мектепті бітірген соң, Орынбор шекара комиссиясында әскери старшина болып қызмет атқаратын үлкен әкесі Балғожа Жаңбыршыұлының хатшысы болады. (1857—1859). 1860 жылы Орынбор бекінісінде (Торғай) қазақ балалары үшін мектеп ашу тапсырылады, Ыбырай сол мектепке орыс тілінің мұғалімі болып белгілінеді.

Ыбырайдың бүкіл өмірін арнаған ағартушылық-педагогтық қызметі осылай басталады. Тікелей Ыбырайдың араласуымен 1864 жылы 8 қаңтарда жаңа мектептің ғимараты салтанатты түрде ашылады. Ыбырай Алтынсарин қазақ қыздары үшін Торғайда, Қостанайда, Қарабұтақта, Ақтөбеде мектеп-интернат ашқызды және тарихи мән-маңызы зор болды. Ыбырай орыс-қазақ мектептері үшін арнаулы оқу құралдарын шығару қажет деп санады. 1879 ж. оның «Қазақ хрестоматиясы» атты оқулығы және дидактикалық оқу мәселесі жөнінде «Қазақтарға орыс тілін үйретудің бастауыш құралы» жарық көрді. Бұл екі кітап та қазақ балаларын кириллица негізінде оқытуға арналған тұңғыш оқу құралдары болды. Ыбырай – жаңа дәуірдегі қазақ әдебиетінің қалыптасуына қомақты үлес қосты. Ол қазақ жастарын оқу, өнер-білімді игеруге шақырды.

Менің негізгі зерттеу нысаным Ы.Алтынсарин әңгімелерінің тәрбиелік мәні. Иә, Ыбырай көп әңгімелер жазды. Ыбырай шығармалары қысқа мазмұнды, балалардың түсінуіне жеңіл. Аз сөзге көп мағына сыйғызу, мақал-мәтел мен афоризмдерді орынды қолдану, әр әңгіменің тағылымдық мәніне ерекше көңіл аудару Ыбырай шығармаларының өзіндік ерекшеліктері деуге болады. Шығармалары мазмұны жағынан да, түрі жағынан да балалар әдебиетіне қойылатын талаптарға сай келеді. Сондықтан да Ыбырай Алтынсаринді балалар әдебиетінің негізін салушы дейміз. Тәрбие мәселесі- бүгінгі өмірде де өз маңызын жойған жоқ, тіпті күн тәртібіндегі өзекті мәселе. Ана мейіріне қанып, әке өсиетін тыңдап өскен бала ғана түбінде жылы жүректі азамат болары сөзсіз, олай болса, Ыбырай әңгімелерінде жасынан отбасы тәрбиесін көрген бала үлкен азамат болғанда, өз мәнінде өмір сүруге бейім болады деген нақты тұжырымдар беріледі.

Ыбырайдың шығармаларын оқи отырып, ол өз заманының беталысын анық аңғарғанын, халық өмірін жаңа арнаға салуда білім мен тәрбие мәселесі қатар жүру керектігіне назар аударғанын көреміз. Ыбырай әңгімелерінің негізгі қайнары халық тұрмысынан алынған. Өмірді, адам әрекеттерін ешқашан дағдыдан тыс әсірелеп суреттеп, шындықтан алшақтамаған. Кейіпкерлерді шынайы өмірге тән әрекеттері арқылы бейнелеуді мақсат тұтты. Оның әңгімелерін тақырып жағынан еңбек пен өнерге баулитын және адамгершілікке тәрбиелейтін шығармалар деп екі топқа бөліп қарастыруға болады.

Мысалы Өрмекші, құмырсқа, қарлығаш, Бай баласы мен жарлы баласы, Қыпшақ Сейтқұл, т.б. сияқты жазушының бір топ әңгімелері адамгершілік тәрбие мәселесіне жазылған.

Мәселен, "Қыпшақ Сейтқұл" әңгімесінде автор халыққа бай, өз бетінше еңбек етіп, жалданбай өмір сүруге болатындығын және отырықшы халықтың бірлігі берік бола алатынын дәлелдейді. [1. 89]. Адамзат баласы шыр етіп жерге түскеннен бастап ата-ананың аялы алақаны мен ыстық ықыласына бөленіп өсетіні белгілі. Ата-ана баласына небір асыл қасиеттерді үйретіп, жақсы азамат болуын тілейді және үміттенеді. Бұл тақырыпта да жазған Ыбырай шығармалары бар. Мысалы Асыл шөп, Бақша ағаштары, Таза бұлақ т.б. Әр әңгімесінде тәрбиенің ізі жатыр. Оны түсініп оқыған адам ғана ұлы ұстаздың шебер тәрбиеші екеніне көзі жетеді.

Алтынсариннің "Бай баласы мен кедей баласы" әңгімесінде үлкен идея бар. Ғасырлар бойы жұмысшыларды қанауды көрген бай баласының дәрменсіздігін суреттеу арқылы сол қоғамның тамыры бұзылғанын және кедей баласы Үсеннің ақылдылығын көрсете отырып, еңбек еткен адамның қиындықтан оңай шыға алатынын дәлелдейді. [1. 267].

"Мейірімді бала" әңгімесі адамгершіліктің жоғары сапасын сипаттайды. Әкесі үшін өзін құрбан етуге, ауыр жұмыс істеуге және тіпті әкесі үшін қолын кесуге дайын жас қыз әрекетіне қайран қаласыз. Мұндай мейірімділікке, әкеге деген қамқорлыққа, даналыққа өмірдің қиыншылықтарын көрген саналы бала ғана қол жеткізе алады.

Ыбырай шығармаларының басты тақырыбы – еңбек. Ол еңбек адамның өмірі үшін ерекше маңызды рөл атқарады, еңбексіз өнер де, білім де қолға келмейді деп еңбекті бірінші орынға қойып, тәрбие негізі адал еңбекте деп тұжырым жасайды. [2. 77].

Ы.Алтынсарин өз халқының артта қалушылығын жоюдың бірден-бір жолы ағартушылықта деп сенді және Қазақстандағы халық ағарту ісінің ұйымдастырылуы мен дамуына белсене араласты.

А. Ақажанованың «Ыбырай Алтынсарин ағарту және қоғам мәселелерін талдауға арналған шығармаларында дүниетанымдық ерекше пікірлер қалыптастырды. Ыбырайдың әңгімелерінен оның қоршаған дүниенің санадан тыс және тәуелсіз өмір сүретіндігін мойындайтынын байқаймыз». [3. 6] деген пікірі Ыбырайдың өзін қоршаған қоғам мен әлеумет әлемін тануы мен талдауы, түйсінуді мен түсінуді жоғары екенін алға тартады.

Қорыта келе, қазақтың оқу-ағарту саласының негізін қалаушы Ы.Алтынсарин әңгімелері ХХІ ғасыр технологиялары арқылы жанданып, тәрбиелік мәні бала санасына ерекше әсер етіп, баланың қызығушылығын оятып, баланың бойына тереңінен тәрбие нәрін құйып, қоғамда адамгершілігі жоғары адамдар қалыптастыруға зор септігін тигізеді деп ойлаймын.

Пайдаланған әдебиеттер

1 Ы. Алтынсарин Шығармалар жинағы. – үш томдық. – Том 1. – Алматы: Ғалым, 1978. – 297б.

2 Омарова К. Ибрай Алтынсарин о воспитании // «Костанайские новости» – 2001. – 14 августа.

3 Akazhanova A.A.«Wethodology of the Developmentof the Worldview of Scool children through» Games. Opcion, Ano 35, No.89 (2019): 640-659 ISSN 1012-1587/ ISSNе :2477-9385; The names and motivation of the kazakh national sports (Польша, 2019).

Жетекшісі: С.Сейфуллин атындағы ҚАТУ доценті, ф.ғ.к. А.С. Нұржанова

АДАЛДЫҚ – АДАМДЫҚТЫҢ БЕЛГІСІ (АБАЙ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ НЕГІЗІНДЕ)

Сабырхан Э., студент

С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Нұр-Сұлтан қ.

Адалдық – адам бойындағы асыл қасиет. Адал болу- сертіне беріктік, шынайылық пен адамгершілік сияқты қасиеттердің жиынтығы. Отанға деген адалдық, жақындары мен жарына, бауыры мен досына адал болу адамгершілігі жоғары әр адамның бойында болуы тиіс қасиет деп ойлаймын. Демек, адалдық адам бағасының бір өлшемі іспетті.

Қазіргі қоғамның басты идеологиясы- адамгершілігі жоғары, адал ұрпақ тәрбиелеу. Осы мақсатта өскелең ұрпақты адамгершілікке, адалдыққа, парасаттылыққа, еңбекқорлыққа тәрбиелеу үрдісі отбасынан бастап бала бақша, мектеп, колледж, университет деңгейінде кеңінен жолға қойылған.

Касым-Жомарт Тоқаев «Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан» атты мақаласында: «Абайдың шығармаларына зер салсақ, оның үнемі елдің алға жылжуына, өсіп-өркендеуіне шын ниетімен тілеулес болғанын, осы идеяны барынша дәріптегенін байқаймыз. Ал, ілгерілеудің негізі білім мен ғылымда екенін анық білеміз. Абай қазақтың дамылсыз оқып-үйренгенін бар жан-тәнімен қалады. «Ғылым таппай мақтанба» деп, білімді игермейінше, биіктердің бағына қоймайтынын айтты» дей келе, данышпан Абайдың халқына деген жанашырлық үндеуінің, білім мен ғылым ғана өрге жеткізеді деген Абай ойшылдығының қазіргі қоғам үшін де еш маңызын жоймағанын жеткізді [1.1]

Расында, «Ғылым таппай мақтанба» өлеңіндегі Абайдың айтқан бес асыл ісінің бірі – еңбек.

Адал жүріп, адал тұр,
Есебің тура келуге.
Жаның жақса, соңынан,
Жалқауланба еруге...
Бес нәрседен қашық бол.
Бес нәрсеге асық бол,
Адам болам десеңіз.
Өсек, өтірік, мақтаншақ,
Еріншек, бекер мал шашпақ –
Бес дұшпаның білсеңіз,
Талап, еңбек, терең ой,
Қанағат, рақым ойлап қой,

Бес асыл іс, көнсеңіз [2.36] -деп ойшыл ақын барша игіліктің негізі - еңбек деп насихат айтады. Иә, бұл өнегелі өсиетті еш өркениет өзгерте алмасы анық.

Ұлы философ Абайдың 45 қара сөзін – қазақ болмысының айнасы, адамдық пен адалдықтың бағдаршамы деп айтуға болады.

Абай қазақтың бойындағы жалқаулық, еріншектік, еңбекке қырсыздық, мақтансүйгіштік, масылдықты кереғар кесел деп сынға алады және бұл кеселден арылудың жолы – адал еңбек екенін ескертеді.

Сондай-ақ ұлы ойшыл он сегізінші қара сөзінде: «Тегінде, адам баласы адам баласынан ақыл, ғылым, ар, мінез деген нәрселермен озбақ. Онан басқа нәрсеменен оздым ғой демектің бәрі де – ақымақтық» [3.22] – дейді. Бұл өсиеттің өн бойындағы өнеге-адам жалғыз ғана ақылы, парасаты, білімі арқылы ғана басқалардан ілгері бола алады дегенге саяды. Демек, жиған мал-мүлік, алтын мен күміс, басқа да байлық адамды басқалардан артық етпейді.

Абай өзінің еңбектерінде адамзатты адамгершілік, парасаттылық, әділеттілік, еңбексүйгіштік, ар-намыс сияқты жоғарғы қасиеттерді бойға сіңіруге шақырды. Иә, Хакім Абайдың ұлағатты ойлары мен өнегелі сөздерін бүгінгі жас ұрпақ терең ұғынып, мән-мағынасын түсіне білсе, адалдық, адамгершілік қасиеттерді бойға жинайды деп үміттенеміз. Ақын өлеңдеріндегі мына бір жолдарға назар аударайықшы: «Пайда ойлама, ар ойла...». Бұл ойшыл бабамыздың өскелең ұрпаққа арнаған сөздері.

Пайда ойлама, ар ойла,

Талап қыл артық білуге.

Артық ғылым кітапта,

Ерінбей оқып көруге- деп адамның ары бәрінен биік тұратынын айтады.

Бұл өлеңінде Абай қулықпен келген дүние пендені берекесіздікке әкеледі, адал еңбек еткен адамның ары да таза болады дейді.

Күні бүгін ойшылдың өлеңдері мен қара сөздері күн тәртібінен түспей жүрген сыбайлас-жемқорлыққа қарсы мәдениетті қалыптастыруда үлкен рөл атқарады. Өз заманының дара басының қамын ойлайтын, біреуді алдап, біреуді арбап күн көрушілерге, өзінен күшті әкімдер алдында жағымпаздықпен көзге түсіп қалуға тырысушыларға Абай мейлінше қарсы болды. Қазір де қоғамда алдау-арбау, ұрлық, тағы басқа келеңсіз жайттар орын алуда. Бүгінде біздің еліміздегі рулас, туысқандық, біреудің ығында болу, өзгеге арқа сүйеп күн көру сияқты әрекеттерді де көріп жүрміз, ол – сыбайластық жемқорлық әрекеттері. Бұл қоғам кеселі. Одан құтылудың жолы- Абай атамыз өсиет еткен адалдық. Абай өз шығармаларында елдің ел болуы халықтың өзін-өзі тәрбиелеуіне, қоғамның кер-тартпа әдеттерден арылуына байланысты деп білді.

Абай: «Мал керек болса, қолөнер үйренбек керек. Мал жұтайды, өнер жұтамайды» дейді. Біз еңбекке, жаңа өнер игеруге деген көзқарасымызды түбегейлі өзгертуге тиіспіз. Байлықтың да, бақыттың да кілті – өзін сүйген кәсіпте екені рас.

Абайдың «Пайда ойлама, ар ойла, талап қыл артық білуге» деген өсиетін әрдайым санаға сіңіру қажет.

Ұлтымыздың ұлы тұлғасы, қазақтың бас ақыны Абай Құнанбай-ұлының ойы мен сөзі, өнегесі уақыт өткен сайын өзектілігі артпаса кеміген жоқ. Абай қандай да қиындық пен тұтқиылдан алып шығар жолды нұсқады: «Өзіңе сен, өзінді алып шығар, Ақылың мен қайратың екі жақтап», – деп бүкіл пенде атаулыға күш-жігер беріп, жол көрсетті.

Абай әрқашан ар-ұяттыөзіңсерікетегүріпеңбекізде, жалқаулықтанбезін, кәсіпізде, өнер тап дейді. Бұлояларынол «Сегізаяғында» анықетіпескертеді:

Егіннің ебін,

Сауданың тегін

Үйреніп, ойлап, мал ізде.

Адал бол – бай тап,

Адам бол – мал тап,

Қуансаң, қуан сол кезде-деп не нәрсені де ізденіп үйренуге, адал жолмен мал табуға шақырады.

Абайдың сөзі мен өсиеті өмірдің барлық саласында өзекті. Қалай өмір сүріп, еңбек етуге үйрететін өмір оқулығы десе болады. Абайды оқыған, асыл мұрасынан сусындаған, жүрегімен түйсінген әр адам адалдықтың ақ туын ұстап, жаман қасиеттерден аулақ болары сөзсіз.

Пайдаланған әдебиеттер

1 Қасым-Жомарт Тоқаев «Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан» атты мақаласы Нұр-Сұлтан, 2020, 8 қаңтар AIQYN. KZ

- 2 Абай Құнанбаев өлеңдер жинағы Алматы, Жазушы 2003 ж-296 Б
3 Абайдың қара сөздері Алматы, Университет баспасы 2020 ж-146 Б
4 Akazhanova A.A. «Wethodology of the Development of the Worldview of Scool children through» Games. Opcion, Ano 35, No.89 (2019): 640-659 ISSN 1012-1587/ ISSNе :2477-9385; The names and motivation of the kazakh national sports (Польша, 2019).

Жетешісі: С.Сейфуллин атындағы ҚАТУ доценті: А.С. Нұржанова

УДК: 338.467.4

РЕКЛАМНЫЙ ТЕКСТ В СРЕДСТВАХ МАССОВОЙ ИНФОРМАЦИИ

Сериккызы Д., студент I курса

Казахский агротехнический университет им. С.Сейфуллина, г. Нур-Султан

Рекламный текст — это текст, который используют в рекламе, для продвижения товаров, услуг, идей с целью увеличения их сбыта. Рекламные тексты пишут для публичных выступлений аудио- и видеороликов. Статьи с пометкой «на правах рекламы», аудиозаписи по радио в супермаркетах с песнями про продукты, видеоролики по телевидению и всеми нелюбимые промо-заставки на YouTube — все это хорошо знакомые примеры рекламных текстов. Но их не стоит путать с текстами для мейлинга, лендингов и сайтов, для которых обычно заказывают написание продающих или информационных текстов.

Немаловажно подразумевать, то что никак не каждый рекламный текст — продающий. Но каждый продающий текст — рекламный. Ведь задача рекламы продавать, а если текст продал, то он выполнил рекламную функцию.

К примеру, трансформирующий рекламный текст составляют, когда перед рекламодателем стоит задача вызвать новые ассоциации с товаром:

Соса-Cola “zero” не только вкусная, а еще и низкокалорийная;

овсянка с черникой не только полезная, но и вкусная,

выучи английский не только, чтобы устроиться на более высокооплачиваемую работу, а и чтобы чувствовать себя более защищенным в поездках за границей.

Суть качественного рекламного текста — в оригинальной идее, нестандартной подаче, оптимальном соотношении заголовка, текста и картинки. В рекламе должно быть УТП и описана выгода от использования продукта. Но не нужно перегружать объявление. Человек готов запомнить только 1 яркий призыв.

В наши дни реклама стала неотъемлемой частью жизни, без нее трудно представить себе современные средства массовой информации (СМИ). В ней нуждаются и экономика страны, и масс-медиа, и аудитория. Реклама способна выполнять почти все те задачи, что ставятся перед иным контентом СМИ - и информировать, и образовывать, и социализировать, и развлекать. Она также оказывает влияние на формирование представлений (не только экономических) и установок аудитории и также воздействует на ее поведение. Как отметил один из участников рекламного рынка: «Для молодых реклама фактически стала учебником жизни»

Соответственно общество вправе предъявлять к рекламе определенные требования, причем как морального и правового характера, так и экономические - эффективно выполнять функции «двигателя торговли», финансовой базы независимости СМИ и «проводника» потребителей в мире материальных и духовных ценностей.

1. Эффективность рекламного текста в СМИ имеет два измерения - финансовое и коммуникативное, - которым в различных условиях следует отдавать разный приоритет.

2. Эффективность (коммуникативная и финансовая) рекламного текста в СМИ в значительной степени подлежит оценке и прогнозированию.

3. Эффективность рекламного текста зависит от учета очередности и особенностей этапов его создания.

4. Эффективность рекламного текста в СМИ зависит от учета ряда не контролируемых создателем рекламы факторов, а именно: а/ от учета элементов комплекса маркетинга (от характеристик аудитории, рекламируемого продукта и рынка продукта, а также от выбранной рекламной стратегии, рекламной задачи и времени рекламирования); б/ от учета параметров медиапланирования (от частоты, размера и места размещения рекламы); в/ от учета правовых требований, предъявляемых к рекламному тексту; г/ от учета специфики потребления медиаинформации из различных каналов и технических требований разных СМИ (прессы, радио, телевидения, интернет-СМИ).

5. Эффективность рекламного текста в СМИ зависит также от комплекса факторов, которые находятся под контролем создателя рекламы: а/ от содержания рекламного текста (от его идеи, эмоционального фона, аргументации и логики изложения); б/ от структуры рекламного текста (заголовка, основной части текста и коды); в/ от языка и стиля рекламного текста.

6. Существующие методы претестирования эффективности рекламного текста имеют значительные ограничения и по ряду причин низкорезультативны.

7. Эффективность рекламного текста в СМИ может быть протестирована с помощью доступных и экономичных методик.

Как мы убедились, эффективность рекламного текста зависит: от содержания и формы сообщения, от соответствия ему средства распространения (газеты, журнала, телевидения, радио и т. д.), от его размера, от времени и количества публикаций или выхода в эфир, от соседства с другими рекламными и/или редакционными сообщениями, от учета восприятия информации из различных медиаисточников, а также от учета различных элементов комплекса маркетинга. Реклама в целом достигает наилучших результатов тогда, когда имеется комплекс правильных решений: когда качественное по форме и по содержанию рекламное сообщение доводится до целевой аудитории с помощью наиболее подходящего рекламоносителя, когда выбраны необходимый размер рекламы и самое выгодное время ее размещения и когда рассчитана оптимальная частота размещения. Таким образом, можно сказать, что каждый неучтенный фактор может повлиять на эффективность самым негативным образом.

Список использованной литературы

- 1 Агрессивный маркетинг. Самара: Самарский дом печати, 1992. -279 с.
- 2 Айзенштейн К. Как рекламировать с успехом. СПб.: Фортуна для всех, 1992. – 112 с.
- 3 Karakat M. Nagymzhanova, Raikhan O. Tuksaitova, Nazilya M. Irgebaeva, Zina Sh. Koldasbaeva and Aisulu D. Kanapianova. The formation of tolerance among various ethnic groups as a way to increase well-being. Rivista di Studi sulla Sostenibilita .2020 (1), с.353-363.

*Научный руководитель: профессор кафедры казахского и русских языков,
д.ф.н. Туксаитова Р.О.*

ҚАЗАҚТЫҢ ҰЛТТЫҚ ОЙЫНДАРЫНЫҢ ТӘРБИЕЛІК МӘНІ

Талғат Ш., студент

С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Нұр-Сұлтан қ.

Елбасы Н.Ә. Назарбаев: «Қазақстанның болашағы – қоғамның идеялық бірлігінде» деп аталатын еңбегінде: «Әрбір адам бала кезінен: «Қазақстан – Менің Отаным, оның мен үшін жауапты екені сияқты, мен де ол үшін жауаптымын» деген қарапайым ойды бойына сіңіріп өсетіндей істегені жөн», - деп көрсетті [1, 25].

Қай заманда болмасын адамзат алдында тұратын ұлы мұрат – міндеттердің ең бастысы – өзінің ісін, өмірін жалғастыратын салауатты, саналы ұрпақ тәрбиелеу. Ал жастарды жан-жақты қабілетті азамат етіп өсіруде халықтық салт-дәстүрлердің тәлімтәрбиелік, білім-танымдық рөлі орасан зор.

Бүгінгі жаңа қоғам мүддесіне лайықты жетілген, бойында ұлттық сана, ұлттық психология қалыптасқан қоғамның ертеңгі иегерлерін тәрбиелеп өсіру – отбасының, балабақша мен мектептің, барша халықтың міндеті. Мұны дұрыс шешу – болашақ ұрпақтың ұлттық санасын тәрбиелеп, рухани мәдениетін жетілдірумен бірге қаралады. Ал, рухани мәдени байлықтың байырғы саласының бірі – ұлттық ойындар.

Халықтың әдет-ғұрпын, салт-дәстүрін, әдеп дағдыларын жас ұрпақтың бойына ойын арқылы дарытып, көңіліне қондыра білу өмір қажетінен туып отыр. Өйткені ойын – баланы нәресте шағынан бастап адалдыққа, батылдыққа, елін, жерін, тілін сүйуге, адамгершілікке, мейірімділікке тәрбиелеудің құралы. Оның тәрбие, тәлім берудегі сиқырлы сырын терең меңгеру үшін, ежелден бері өркен жайып, үздіксіз дамыған халықтық ойындарды зерттеп, оларды тиімді пайдаланудың жолдарын қарастыру маңызды міндет болып табылады.

Ұлт ойындарын жанұя тәрбиесінен бастап, балабақшада түрлі тәрбиелік шараларда қосымша материал ретінде пайдалану қажет. Кейінгі кезде ұлт ойындарына көңіл бөлмеу нәтижесінде, көбі ұмыт болып, мүлде жоғалуға жуық.

Ұлт ойындары – ата-бабамыздан бізге жеткен, өткен мен бүгінгіні байланыстыратын баға жетпес байлығымыз, асыл қазынамыз, сондықтан оны күнделікті оқу-тәрбие үрдісінде пайдаланудың заманымызға сай ұрпақ тәрбиелеуге пайдасы орасан зор екендігі сөзсіз. Ұлттық ойындардың адамға тигізетін пайдасын халық ертеден-ақ білген. Халқымыз ойындарға тек балаларды алдандыру, ойнату әдісі деп қарамай, жас ерекшеліктеріне сай олардың көзқарастарының, мінез-құлқының қалыптасу құралы деп те ерекше бағалаған. «Бесік жырынан» бастап ұлт ойындарының барлығы халық тәрбиесінің көзі [2, 16].

Бесік жыры – балаға берілетін алғашқы тәрбие. Өйткені баяу ырғақпен айтылған анасының әлдиі туғаннан баласының құлағына сіңеді. Бесіктегі баланы әннің ырғағымен тербетеді. Бесік жырының тұрақты нұсқасы жоқ. «Ел болу үшін, бесігіңді түзе» – деген нақыл айтып кеткен М.Әуезов атамыздың бұл бір сөзіне ой жүгіртсең, елдің санасы сонау бесік тәрбиесімен байланысы зор екенін айтады. Бесік жыры – тұрмыс-салт жырларының көне түрінің бірі. Әлемде Бесік жырын айтпайтын халық жоқ. Бесік жырының басты қызметі – бесік тербелісіне ыңғайлас сазды әуен, ырғақты сазбен баланы тыныштандыра отырып, оның жан дүниесі мен санасына ұлттық тәрбиенің алғашқы нәрін сіңіру. «Бесік жырында» ата-анасының баласына деген ізгі тілегін, жақсы ниетін, еңбек сүйгіш те өнерлі болып, жеке бастың пайдасы не даңқ үшін емес, халық үшін еңбек етуге тәрбиелеуді аңсаған ойын көреміз.

Осылайша, «Бесік жырын» естіп келген нәресте саусағының жыбырлағанын қызықтап, айналасындағы дүниені бір-бірінен ажырата бастайды, ата-анасынан «Саусақ санау»

жырын естиді. Тіпті, алғаш аяғын еркін басып, тілі толық шығып ойнай бастағанда, оларға «санамақ», «ханқыз» сияқты айтуға жеңіл, тапқырлықпен ақындыққа жетелейтін ойын түрлерін үйреткен. Қазақ халқының арасында кең тараған бес саусақтың аттары бар: «бас бармақ, сұқ саусақ, ортан қол, аты жоқ саусақ, шынашақ». Осы саусақ аттарын бала тілінде ұғынықты да жеңіл айтылу үшін, басқаша айтады: «бас бармақ, балалы үйрек, ортан тірек, шылдыр шүмек, кішкене бөбек» деп, әндетіп саусақтарын санап, оған күнделікті кездесетін табиғи заттардың аттарын қосып, қиыстырып айтқан. «Саусақ санау» жырларының тәрбиелік маңызы – тілі жаңа шығып келе жатқан нәрестені сөйлеуге қызықтырып қана қоймай, сонымен бірге дейін санауды үйретіп, сол сандармен қатар заттардың атымен таныстырып, тілін дамытады. Санамақ – кез келген халықта кездесетін, жас баланың есептеу, ойлау қабілетін дамытуға арналған тілдік құралы. Сонымен бірге, дене жаттығуларын жасауда, бала қимылын дамытуда атқарар мәні зор. Санамақ - қазақтың жас балаларға (4-7 жас) арналған ұлттық ойыны. Зеректікті, ептілікті пен икемділікті қажет ететін ойындардың қатарына жатады. Санамақтарды халық негізінен, жас балаға сан үйрету мақсатымен шығарған. Санамақтар әрі дүние танытады, әрі баланың қисынды ойлауы мен математикалық ойлау қабілетін дамытады. Оның басты ерекшелігі баланың ойлау қабілетін жетілдіру. Атау ұйқастарын санау арқылы бала сан үйренеді, санға аты ұйқас заттарды танып біледі. Санамақтар әрі ойын, әрі есеп түрінде қолданылады. Ғалымдардың көпшілігі жас кезінде санамақты жақсы айтатын баладан келешекте ақын-жазушы, шешен, журналистердің көп шығатынын айтады» деген. Санамақты көп айтатын балалардың импровизациялық (суырып салма) шеберлігі барынша артады. Қимылы баяу жеткіншектер санамақ ойыны арқылы ширап, белсенділігі күшейеді. Санамақ жаттауды әдетке айналдырған бала өзін емін-еркін және тәуелсіз сезінеді. Мінезіне қайсарлық, өжеттік бітіп, көшбасшыға тән қасиет дариды. Сонымен бірге халық арасында кеңінен тарап жүрген «Қуырмаш» ойыны да саусақтардың нәзік қимылын жетілдіруге бағытталған.

Ұлттық ойындарды көбірек қолданудың нәтижесінде балалардың ойын ойнап үйренуге деген қызығушылықтары арта түседі. Ұлттық ойындар арқылы баланың бойында адамгершілік қасиеттері мен іс-әрекетке деген қызығушылығы қалыптаса бастайды. Ұлттық ойын балаларды басқа адамдармен өзара қарым-қатынас жасау қабілетін дамытуға үлкен әсер етеді.

Қазақ халқының ұлы ойшылы А.Құнанбаев: «Ойын ойнап ән салмай, өсер бала болама?» деп айтқандай ойын бала өмірінде ерекше орын алады. Ойынды көркемдік іс-әрекетінің алғашқы қадамы деп түсіндіреді. Ойынға шартты түрле мақсаттар қойылады, ал сол мақсатқа жету жолындағы іс-әрекет бала үшін қызықты. Ойын балаларға ақыл-ой, адамгершілік дене шынықтыру және эстетикалық тәрбие берудің маңызды тетігі. Балалар ойын барысында өзін еркін сезінеді, ізденімпаздық, тапқырлық әрекет байқатады.

Қазақ ауыз әдебиетіндегі, әсіресе, балалар фольклорын дамытушы негізгі бір сала – балалар ойыны. Ойын баланың ойлау, қиялдау, армандау, өнерді түсіну қабілетін қалыптастыру үшін, ауыз әдебиетінің ертегі, салт өлеңдері, жаңылтпаш, жұмбақ, мақал-мәтелдер сияқты түрлерінен туған ойындардан басталған. Мәселен, ертегі – ерекше жанр. Жануарлардың адамша сөйлей алуы, түрлі нәрсені істей алуы мүмкін. Ертегіде сиқырлы құралдар бар. Қайырымдылық зұлымдықты әрқашан жеңіп отырады. Ертегінің жанрларына келсек, олар қиял-ғажайып, хайуанаттар туралы және шыншыл ертегілер болып жіктеледі. Ертегі балалардың ықыласын өзіне тартып, жас жандарына әсер етіп, көңілін шаттық сезіміне бөлеп қуантады. Оның мазмұны балалардың ойына қозғау салып, сезім, ақыл-ой қызметінің ерте оянып, ерте қалыптасуын реттейді. Ертегінің қай түрін алсақта ол баланың ой-қиялын ұштайды. Мінез-құлқын, ерік-жігерін, сөйлеу қабілетін, ой-өрісін кеңейтеді, диалог түрінде сөйлеуге, сөздік қорын қалыптастырады. Б.Момышұлы «Ұшқан ұя» мемуарлық кітабында «Ертегісіз өскен бала – рухани мүгедек. Біздің қазіргі балаларымызға ертегіні ата-аналары айтып бермейді. Ал бесікте жатқанда

құлағына анасының әлди үні сіңбеген баланың көкірегі кейін керең болып қалмаса деп қорқамын»-деген екен [3, 23].

Халық ауыз әдебиетіндегі тәрбиелік маңызы зор жанрдың бірі – жаңылтпаш. Жаңылтпаш сәбидің жаңа шыққан тілін сөзге бейімдеуде, тілін айқын жаттықтыруда үлкен орын алатындағына халық айрықша мән берген. Ойындар арқылы баланың дұрыс және ұғынықты сөйлей білуін, сондай-ақ ойын жағдайлары арқылы олардың зейіні мен ынтасын арттыруға болады. Халық жаңылтпашты тікелей балаға ғана арнаған, көбінде сәбидің тілі келмейтін, айта алмайтын әртүрлі дыбыстарды үйрету үшін шығарған. Мұнда міндетті түрде оқыту арқылы ғана емес, баланы талғамы күшті қызық та көркем сөздерге әуестендіру арқылы жаттығу жұмысын жүргізу бар. Жаңылтапаш деген аты жаңылтудан шыққан. Қатарынан қайта-қайта шапшаң айтқанда, иә тілі келмейтін, иә тілі басқа сөз қылып бұзып кететін сөздердің басын құрып, келістірген шығарма жаңылтпаш деп аталады. Оның тәрбиелік мәнділігіне алғаш назар аударған С.Сейфуллин: «Жастардың, бала-шағаның жиналып ойын-күлкі дүкенін құрған кезде айтылатын айтыстың бірі – жаңылтпаш. Бұл да – ертегі, өлең, жұмбақ айтысу тәрізді жастардың, балалардың тіл ұстартуына, ойнақы, қырлы сөздерді қақпақылша атқылап, билеп еркін сөйлеуге төселуіне өз әлінше әдемі сабақ, тәжірибе болатын ойын» деген болатын [4:110]. Халық баланың тілін ширату үшін, оған сөз үйретіп, дүниетанымын дамыту мақсатында жаңылтпаштар ойлап шығарған. Сонымен қатар, халық ауыз әдебиетіндегі сәби тәрбиелеудегі аса зор маңызы бар жанрдың бірі – жұмбақ. Жұмбақты халық көбінесе балаларға арнаған. Жұмбақтар балалардың ұшқыр ойын шынықтырады, іске, әрекетке қарай баулиды, ой-санасының қызмет істеуіне серпін береді, сөйтіп жұмбақтың шешімін айтқызады. Кейде бүкіл бір ертегі жұмбақтан туады. Өңгіменің, әсем жыр, дастан атаулының талайының жұмбаққа соғып кететіні болады. Ертеде ердің даналығын, жүйріктігін жұмбақпен сынау, машық болған. Біздің уақытымызда жұмбақ өз бағасын жойған жоқ. М.Әуезов: «Жұмбақ – халық шығармашылығының ішіндегі ең ескі түрлерінің бірі. Жұмбақ өткір, ұшқыр ой түйінін топшылаған, поэтикалық қасиеті күшті тәрбиенің тамаша құралы. Ол бүгінгі біздің дәуірімізде де өзінің керектілік қасиетін жойған жоқ», – деген [5:4]. Жастар ойын-сауық кештерінде жұмбақты әлі де ермек етеді. Ата-ананың жас балаға беретін тәрбиесінде баланың ойын тапқырлыққа баулу үшін де жұмбақтың көп пайдасы бар.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Назарбаев Н.Ә. Қазақстанның болашағы – қоғамның идеялық бірлігінде. Қазақстан – XXI ғасыр. - Алматы, 1993. - 32 б.
- 2 Қазақтың ұлттық ойындары – тәрбие көзі. әдістемелік нұсқау. – Астана, 2011.
- 3 Сейфуллин С. Қазақ әдебиетін зерттеу. Алматы, 1931. – 253 б.
- 4 Әуезов М. Қазақ халқының жұмбақтары. Алматы: ҚМКӘБ, 1959. – 220
- 5 С.Шормақова, Э. Шаханова. Жұмбақтар поэтикасы//Қазақ тілі мен әдебиеті. – 2014. №3. 92 б
- 6 Садырбаев С. Қазақ халқының әдебиеті. Алматы: Рауан, 1990.– 240 б.
- 6 Almagul Akazhanova. The Methodology of the Development of the Worldview of Schoolchildren through Games. Opción, Año 35, No.89 (2019): 640-659 ISSN 1012-1587/ISSNe: 2477-9385

Жетекші: Ақажанова А.А. п.ғ.м.,аға оқытушы

ҚАЗАҚ ТАНЫМЫНДАҒЫ «КИЕЛІЛІК» ҰҒЫМЫ

Хамза А., 2 курс студенті

С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Нұр-Сұлтан қ.

«Кие», «киелі», «киелілік» ұғымдарын түрлі сала мамандары, атап айтсақ, теолог-ғалымдар, дінтанушылар, мәдениеттанушы, әлеуметтанушы ғалымдар, психологтер, т.б. ғалымдар зерттеп келеді. Ғылымда «киелі», «қасиетті» ұғымымен қатар «сакральды» термині де жиі қолданылады, алайда бұлар ұғымдардың мән-мағынасы, мағыналас сөздер емес екендігін ғалымдар өз еңбектерінде зерттеп, мәнін ашып береді.

«Қасиетті» ұғымы діни әдет-ғұрыптарда қолданылатын, Құдайға арналған заттар мен салт-дәстүрлерді қамтиды. «Қасиетті» және «киелі» ұғымдары мағынасына қарай бір-біріне жақын және де бір заттың атрибуты болуы да мүмкін: мысалы, Інжілді Қасиетті Жазбадағы Киелі Кітап деп атауға болады. Бұл жердегі қасиетті атрибуты Інжілге деген ерекше қарым-қатынас, пендешіліктен алыста тұруы, діни қызметте пайдаланатынын көрсетеді. Ал киелі атрибуты оның құдайға тән екендігі және Құдай нұры жауған сипатта болуын көрсетеді [1;13].

«Киелілік» ұғымына келетін болсақ, қазақ әдеби тілінің сөздігінде «Кие» қандай да бір заттың немесе тіршілік иесінің ерекше тылсым күшке ие қасиеті» деп берілген. «Киелілік» – Құдай атрибуты, құдайылық қасиеті бар немесе Құдайға арналған, құдыретті деген мағынаны білдіреді.

Ал «сакральды» ұғымы белгілі бір объектіге бірегей мағына беретін, ерекше құндылыққа айналдыратын, күрделі түсініктер мен заттардан өзгеше иррационалды, мистикалық мән беретін дүниетанымдық категория. [1;14]. Бұл ұғымның алдыңғы екі ұғымнан ерекшелігі, «қасиетті» және «киелі» ұғымдары сияқты діни лексиконның емес, ғылыми-зерттеу жұмыстарында қолданылып, терминдік сипат алуында. Аталмыш термин пұтқа табынушылық, мифологияда немесе түрлі діндерге түсінік беруде қолданылатын маңызды ұғымдардың бірі. «Сакральды» термині адамның басқа әлеммен байланысын белгілейді, орнатады және қайта қалпына келтіреді деген мәнді береді. Сондықтан да, «сакральдылық» термині пәнаралық ғылымдарда «қасиетті», «киелі», «құдыретті» сөздерін біріктіретін ұғым ретінде қолданылады.

«Қасиетті» және «киелі» ұғымдары қазақтың жалпы дәстүрлі дүниетанымы, діни мен діліне байланысты, сонымен қоса ата-бабаларымыздың ежелгі діни сеніміне, яғни ата-баба культі, ата-баба рухын құрметтеу, аруақтарға сенумен тікелей байланысты ұғымдар.

«Киелілік» теологияда Құдайға бағыну дегенді білдіреді, оның символы тазару болып табылады. Тазару барысында күнделікті, пендешілік рәміздер құдайлық мәнге ие болады. «Киелі» сөзінің онтологиялық аспектісі дінде ғажайып, тылсым күш деген ұғымдарды береді. Неміс теологі Р. Отто «киеліні» абсолютті, шексіз шындық, тұрмыстың түп негізі ретінде қарастырды. [2; 35-37].

Мәдениеттанушылар «киелілік» ұғымын құндылықтар жүйесінде қарастырып, оған тарихи-әлеуметтік феномен ретінде түсінік береді. Демек, белгілі бір социумдағы «киелілікті» зерттеу адам санасын талдауға мүмкіндік береді. Мәдениеттанулық аспектіде қарастырылғанда «киелілік» ұғымының трансцендентті мәні болмайтындығын ескерген жөн. Зерттеуші ғалымдар киеліліктің қарама-қайшылықсыз көрініс табуы мүмкін еместігін айтады. Демек, киеліліктің екі аспектісі бар: жағымды және жағымсыз. Қазақ халқының ежелгі дүниетанымында бұл аспектілердің екеуі де қатар орын алғаны осыдан деп санаймыз. Бұл ретте табу мен мананың рөлі ерекше. Қазақ халқының танымында тотемдік жан-жануарлардың да орны бөлек. Сонымен қоса, «қасиетті заттар» да халқымыздың ұлттық танымынан мықтап орын алған [3].

Жалпы теологтер «қасиетті» сезімін белгісіздікпен, қорқынышпен және таңырқаумен байланыстырады. Ол дегеніміз күнделікті өмірге қарама-қарсы болып келетін, әдеттегі нәрселерден алыс тұратын, еліктіретін әрі бір мезгілде қорқыныш, үрей туғызатын құбылыстар. Феноменологияда адам мен қоғам арасындағы затқа немесе құбылысқа ерекше бір діни тәсілмен қарым-қатынас көрсетілсе, «киелі» деп танылады. Киелі ол табиғаттан тыс күшке ие құбылыс. Киеліліктің категориялары қасиетті нысан, қасиетті кеңістік, қасиетті уақыт, киелі адам, қасиетті іс-әрекет және пайғамбарлар мен мистиктер болып саналады.

Ал «құт» ұғымына тоқталсақ, Тәңірісінен адам баласына жарылқау бар. Адам өзінің сөзі мен ісінің бұрыстығынан Тәңірісі берген құтынан айырылып қалмауы тиіс деген сенім де жоғары болған тәрізді. Көкке (Тәңір) және Жерге (жер-суға) сыйынуы – Тәңірлік діннің өзіне тән ерекшелігі болыптабылады. Тәңірді ежелгі түркілер әке деп танып, Ұмайды ана деп атаған. Осының өзі бұл сөздің аспан мен жер, әке мен ана арасындағы киелілік пен қасиеттіліктің тұнып тұрғанын баяндайтын нышан. Әке мен Ананың бастамалық гармониясы Адам ата мен Хауа ананың жаратылысына ұласып, адам идеясынан адамзат идеясына өрбитін өріс алады.

Құт – киелі де, қасиетті ұғым. Киелілік пен қасиеттіліктің куәсі құттың жаратушысы Тәңірісі мен оның жаратылысы адам арасындағы ерекше бір сакралды қатынасы, әрі гармониясы. Адамдар барлық тіршілікке тірі деп қарап, әр нәрсенің иесі бар, иесіз дүние жоқ деп білді. Иесін Тәңір киесін құт деп таныды. Олар Аспан – құт, жер – құт, су – құт, төрт түлік мал – құт. т.т. Осы киеліліктерге адам жер бетінде иелік етуі тиіс. Оларды ақылмен ізгілікпен пайдаланса, игілігін көріп, құт қонады деп сенді[4].

Қасиетті нысанның негізі болып табиғат объектілері саналады. Себебі табиғаттағы нысандар өзінің құдыреттілігімен, ерекшелігімен адамзатқа қорқыныш пен таңырқау тудырады. Көрінетін ерекше тылсым күшті сезінген қарапайым адам оларға сыйынады. Мәселен, ертеректе пайда болған культтердің бірі – қасиетті тас. Сонымен қоса тауларды да қасиетті деп санаған. Мифологияда әлем тау секілді бейнеленген, мистикада Құдай тау бейнесінде сипатталған. Сыйыну мен құтқарылу жолы – қасиетті тауға шығу ден саналған.

Халқымыздың танымында Жер де қасиетті болып табылады. Барлық тірі жанның, өсімдіктердің, жануарлардың, адамзаттың анасы болып есептеледі. Тәңіршілдік дүниетанымында «жер» ол өсіретін, ұрпақ жалғастыратын тіршіліктің көзі болып табылады. Адамдар киелі жерлерде тілек айтсақ, өтінішіміз қабыл болады деп сенеді. Яғни киелі жерлерде адамдар тәңірлерге немесе әулиелерге құлшылық етеді. Киелі орынның киелі болуы – ондағы кешеннің халықтың санасында туған діни-мифологиялық таным-түсінік, ғұрыптық әрекеттердің және оның ертедегі ескерткіштермен қаншалықты байланыстылығында.

Қазақ халқының тылсым ғажайыптарға толы қасиетті жерлері бар. Ертегілерде кездесетін бейнелі түрде айтылатын үңгір, шұңқыр, зират, құдық, жердің жарығы, көл, теңіз, мұхит төменгі дүниенің есігі болып табылады. Ал алып бәйтерек, таулар, биік жерлер, бұлттағы қала, қыраттағы қала жоғарыдағы дүние қақпасы саналады. Халқымыздың ертедегі таным-түсінігіндегі ерекше сенімдердің бірі үңгірлерге байланысты. Ата-бабаларымыз алғашқы адамдардың қоныстары болған үңгірлердің қазіргі адамдар сезіне бермейтін тылсым қасиеттеріне ерекше сезіммен қараған. Ондай әулиелі жерлер ретінде Бектау ата үңгірін, Қоңыр әулие үңгірін т.б. атар едік.

Ежелден малмен күнелткен, табиғатпен біте қайнасқан ата-бабаларымыз жерді киелі тұтып, туған жерге тағзым ету дәстүрін жадынан еш шығармаған. Халықтың тұрмыс-тіршілігі, басынан өткен оқиғалары, әдебиеті және аңыз, әңгімелері, жалпы тарихы, негізінен, осы киелі орындар мен киелі жерлерге байланысты. Осы тарихи байлығымызды жоғалтпай, қаймағын бұзбай, келешек ұрпаққа табыстауымыз қажет.

Ата-бабаларымыз су мен отты да киелі деп санаған. Су тіршілік көзі болғандықтан, оған құрмет көрсетіп, оны лақтамаған. Әсіресе, «ағын судың арамдығы жоқ» деп білген, бұлақ, бастау, тұма, өзендерді тазалап отырған. Ал от – жарықтың, жылудың көзі, жын-перілерді қуушы элемент, үйдің ошағы, сонымен бірге ол екі жақты, кейде өмірге қауіп те төндіруі мүмкін.

Тотемдік жан-жануарлар туралы аңыз әңгімелерден де халқымыздың ежелгі таным-түсінігі көрінеді. Көне түркілердің өздерінің шығу тегі жөніндегі аңыздың бір нұсқасы бойынша, байырғы түркілер қасқырды ата тегіміз деп білген. Жаугершілік заманда күншығыстағы көрші елден қатты жеңілістауып, тегіс қырылған халықтан бір жас бала тірі қалады. Жау жас баланы өлтірмей, аяқ-қолын кесіп, тоғайға жалғыз өзін тастап кетеді. Жалғыз қалған баланы бөрі асырап алады. Баладан он ұл туылып, кейіннен ол он ұлдан тараған адамдар тұтас бір тайпаға айналады. Оларды «көк бөріден тараған түркілер» деп атаған. Осылайша бөріден туылғанадамдар үлкен мемлекеттің іргетасын қалап, содан тараған жұрт ғұндар мен түркілер деп аталып кетеді. Осы аңыздың әдебиетте қасқыр тотемі пайда болып, қасқыр туралы әңгімелер ежелгі халықтардың көне мифтерінде сақталып, батырлық символ ретінде көрініс тауып жатады.

Өзге ұлттар секілді ежелгі қазақ танымында да уақыт пен кеңістіктің сакральды белгіленген нүктелері: киелі тау, киелі жер, киелі тас, киелі өзен, киелі күн, киелі түн, киелі ай, т.с.с. ұғымдары берік орын алған. Ғарыштық символдар – Аспан, Ай, Күн, Жұлдыздар ата-бабаларымыздың таным-түсініктерінен мол мәлімет береді.

Айға қатысты түркілердің наным-сенімдері қазақта сақталған. Шоқан Уәлиханов: қазақ бұрын жаңа туған айды көргенде үш рет тізерлеп отырып, үш рет еңкейіп мінажат етеді де, сол мінажат еткен жерден шөп жұлып алып, жанып жатқан отқа тастайды екен, – деп еңбегінде жазған

Алтын, яғни күн символына байланысты мифтік құрылымды сақа патшаларының билігінің пайда болу жолдары жайында ізденіс етуге де болады. Ғарыштық символдар – Ай, Күн, Жұлдыз – патша балаларының есіміне айналдырылады. Патша билігінің Алланың жарлығымен орнағандығы шежірелерде осындай тәпсір ету үрдісінің мысалы (құт, тәңірқұт: құт дарыған, т.б.) [5].

Халқымызда өлілерді де құрмет көрсету нысаны деп таниды. Ата-бабалары жерленген қорымдарды да киелі санайды. Халық өздерін рухани жетілдіру үшін ата-бабаларының бейігіне барып, құран бағыштап, көмек сұрап, сыйынады.

Қасиетті заттар – әлеуметтік бірлік символы болып табылады. Ежелгі дәуірдің адамдары ең бірінші кезекте мистерия кезінде шаман-бақсы қолданатын қамшы, бубен, кілемше, аса таяқ, пышақ, қазан тәрізді заттар мистификациялап, оған сакральдық (киелі) қасиеттер берген. Бақсылық ету ерекше рухани-психологиялық континуум жағдайында болатындықтан, оның еншісіне көрермендер мен емделетін адамды арбап, сиқырлап тастау жатады, сол арқылы жұртшылықтың көңіл-күйі ауаны өзгеріске түседі, оған таңданудың реті жоқ, өйткені, адамдар шаманның қылыш жүзінде қалай билегенін, кілеммен ұшып, өзіне пышақ сұққанын көзбен көріп отырады. Мыңдаған жылдар бойғы осындай қалыптасқан тәжірибе, оны сан рет қайталау, қасиетті саналатын ғұрыптық заттардың мәні жұртшылықтың санасына әбден сіңеді, ал содан кейін ондай заттар кие тұтылады. Міне, сөйтіп сиқырлы нәрселерге айналып, ертегілерге арқау болды, бірақ ондай рухани-эстетикалық экстраполяцияның жалпы негізі қалыпты анимистикалық сананың белсенділігі мен ұшқырлығында жатыр [6].

Сиқырлы заттар да қауіп-қатерден, пәле-жаладан сақтаушы тәрізді бітімгерші, қорғаушы, көлік құралы, қару ретінде әрекет етеді. Шамандар оның әрқайсысында санаспауға болмайтын өзіндік ерік-жігері мен пікірі, яғни қасиеті болады деп түсіндіреді. Әсіресе, осындай нәрселердің ішінде аруақтарға, жындарға, табиғат құбылыстарына әсер ететін шаман билігінің нышаны ретінде қамшының рөлі ерекше. Бақсы қамшыны аурудың иесін (кесір, дерт, албасты) қуып, науқасты емдеу үшін қолданады. Қамшының

семантикалық бейнесі жыланға ұқсауы оның өзіндік ерекшелігін білдіреді. Төменгі дүниенің билеушісі Бапы-хан алып жылан кейпінде болған. Шаманның қолындағы ирелеңдеген қамшы жын мен шайтанға оның иесі қамшы екендігін, яғни Бапы ханды есіне салады. Жыланға сыйыну көптеген шығыс халықтарында бар, оның ішінде қазақтарға тән. Қазақтар жыланды кие тұтып, оны өлтірмейді. Егер жылан киіз үйге кіріп кетсе, оның басына ақ құйып шығарып жіберетін болған. Әсіресе, ақ жыланды ерекше қасиет тұтқан. Қамшыны ауру адам жастығының астына қойған немесе керегенің басына іліп қойған. Қазақ ертегілерінде қамшы туралы жиі айтылады. Алдар Көсе шайтандарды қамшымен жеңеді.

Ертегі әлемінде сиқырлы сақинаның орны ерекше. Бұл образдың семантикасын зерттеушілер күнге табынумен байланыстырады. Күнге табыну парадигмасына сәйкес сақина тиісінше қорғаушы рөлін атқарады. Сақинаны нанымның бір құрамдас бөлшегі ретінде күнге табынған абыздар қастерлеген. Ұлы бақылар әдетте қолына сақина, білезік, мойнына тұмар тағатын болған. Сонымен қатар белбеу тағуда да киелі қасиет бар деп білген. Шоқан Уәлиханов өзінің зерттеу еңбектерінде белге тағатын белбеу философиясына үлкен мән беріп, ол адамдардың ортаңғы дүние тұрғындары екендігін, сәттіліктің, күш-қуаттың, ұрпақ жалғастығының белгісі деп жазған. Ал осындай ырым-белгі жүйесінде белдегі белбеудің шешіліп кетуін жақсылыққа жорымаған. Ертегілерде белгі-ырымның рөлін көрсететін осындай желі жиі кездеседі. Екі негізгі бағыттан, ақ пен қарадан тұратын бүкіл шаман әлемінің дихотомикалық ұйымдастыруы мен стратификациялығына сәйкес сақина шаманның аспан мен күнге табынуын білдіреді. Бұл белгіні иемденуге бара жатқанда кейіпкерді міндетті түрде сынақ, түсінік, инициация күтіп тұрады. Сақинаны тауып алған ертегінің кейіпкері ғажайып күш-қуатқа, зор қабілеттілік пен терең білімге ие болып, кез келген затты, қаланы, елді жарата алатын құдыретті иеленеді, сақина оны кеңістікпен алып жүріп, оның кез келген тілегін орындайды[6].

Қазақтың ежелгі дүниетанымынан хабардар ететін бастаулардың бірі ретінде қазақтың дәстүрлі этномәдениетінде ерекше мәнге ие сәбиді «қырқынан шығару», «тұсау кесу» тәрізді әдет-ғұрыптарды атауға болады. Осы дәстүрдің семантикасына келетін болсақ, ол жанның төменгі немесе аралық дүниеден оралғаннан кейінгі тазартылу қажеттігін көрсетеді. Сәбидің аяғына байланатын тұсау осындай болмысты меңзесе керек. Белгілі бір дүниелерге қатысты осындай символикалық белбеулер туралы Шоқан Уәлиханов былай деп жазған болатын: «Көкте өзінің тұрғындары — адамдар бар, олар алқымдарына белбеу тағады; біздер ортасындамыз, жерде өмір сүреміз, сондықтан белбеуді белімізге тағамыз, ал жеке өзінің күні, айы және жұлдызы бар жерасты адамдары белбеуді аяқтарына тағады».

Демек, «тұсау кесу» және «қырқынан шығару» әдет-ғұрпының инициациялық нышаны жанның тамұқтан кері оралу мүмкіндігін білдіреді, демек шамандық және анимистикалық наным тұрғысынан қарасақ, онда бала туғаннан кейін қырық күн бойы ғұрыптық тыйым салудың мәнісі түсінікті болып шығады, өйткені, оны «төменгі дүниеге» кері қайтаруға жанталасқан жын-перілердің қастандығынан «әлсіз» жанды қорғауға тура келеді. Аталған кезең ішінде балаға көз тиюден қатты сақтанатын болған, сәбиді күнге де, айға да, жұлдызға да, бөтен адамдарға да, әсіресе әйелдерге көрсетпеген. Шаман мифологиясына, аңыздары мен ертегілеріне сәйкес төменгі дүниенің кейбір билеушілерінің есімдерін білу қиынға түспейді, бұлар Эрлик, Бапы-хан, Темір-хан, Маар және т.б. Бұл сюжеттерде хтоникалық дүниенің билеушілері ұрпақ жалғастығы мен дүниеге келудің қорғаушысы, жердің, құдай-әйел рухы Ұмай-шешемен ерекше байланыста болады. Сонымен қатар Ұмай-шеше көктегі Тәңірмен (Ульген) де қарым-қатынас орнатқан[6].

Сонымен қоса, халқымыз тіл тиюден де қатты сақтанған. Сөз магиясы, бата алу да халқымыздың түсінігінде ерекше мәнге ие. "Қыз Жібек" эпосының басты кейіпкері Төлеген әкесінің, рубасының батасын алмай, қалыңдығына аттанады, сөйтіп рулық-

тайпалық өмір принципіне кереғар қадам жасайды, эпостың этиологиясында бұл өрескел фактор саналады, Төлегеннің маңдайына жазылған өлімнің бір себебі де осы. Мұндай этиологиялық принцип Төлегеннің ту сыртынан қастандық жасаған Бекежан драмасында да жатыр. Көре алмаушылық пен қызғаныштың жетегіне кеткен Бекежан қазақтың қонақжайлылық, бүкіл елі бата берген Қыз Жібекке Төлегеннің құда түсуі салтын аттап өтеді. Бекежанның опасыздығына бүкіл жұртшылық күйінеді, оның істеген әрекеті дала көшпенді тайпалары арасындағы экзогамдық, яғни туыстас ағайындар арасында некелесуге тыйым салуға қатысты ежелгі салтты бұзған болып есептеледі. Демек, Бекежанның да тағдыры алдын ала шешіліп қойған[6].

Қорыта келе, қазақ халқының ежелгі дүниетанымы өз бойында екі түрлі ықпалдыбайқатады, оның біреуі дәстүрлі далалық дүниетанымдық түсініктерден бастау алса, екіншісі ислам арқылы келген көне тарих туралы мұсымандық іліммен байланысты. Ислам келмей тұрған мезгілде түркілердің тәңіршілдік көзқарас ұстанымдары берік болғанымен, ол уақытта да олардың бір бөлігі будда, несториан, манихейлік сияқты басқадіндердің ықпалын көрді. VII ғасырдан бері ислам келгеннен соң түркілердің басым бөлігі тұтастай бір ислам дінін ұстанды.

Қазіргі уақытта бұл екі бастау өзара үйлестіріліп, әлем мен адамзат жаратылысы біртұтас құрылым іспетті көрініс табады. Ислам дәріптеген адамзаттың жаратылуын түсіндіретін түп-тегі туралы сюжет қазақтың кейінгі шежірелік мәтіндерінің бәріне, сондай-ақ ортағасыр араб-парсы деректемелеріне ортақ болып табылады. Мұсылмандық концепция бергі уақыттың идеологиялық құрылымы, ол көбінесе Алтын Орда және одан бергі уақыттағы түркі халықтарының тарихына қатысты.

Ата-бабаларымыз байырғы түріктердің діні тотемдік ұғымдардан бастау алып, шамандық және тәңіршілдік сенімдермен жалғаса келе бірнеше кезеңдерді басынан өткерген. Сондықтан қазақ халқының дүниетанымындағы тотемдік ұғымдардың, шамандық және тәңіршілдік сенімдердің көрінісі заңды құбылыс.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Камалова Ф.Б. Қазақстанның киелі жерлері: дінтанулық талдау. Философ. ғыл. докторы дәр. алу үшін дайын. дисс. – Алматы, 2020. – 130 б.

2 Отто Р. Священное. Об иррациональном в идее божественного и его соотношении с рациональным. – Москва, 2008. – 225 с.

3 <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57192211941>

4 Жанабаев Ж.М. Құтұғымы. Кие мен қасиет <https://abai.kz/post/48334>

5 Алпысбес М.А. Түркітегі туралы генеалогиялық аңыз-эпсаналардың Ю.А. Зуев еңбегінің еңбегіне қатысты зерттеуінің файл жолы: <file:///C:/Users/ainur/Desktop/%D0%9A%D0%B8%D0%B5%D0%BB%D1%96%D0%BB%D1%96%D0%BA/Alpysbes.....2...13.pdf>

6 Жақсылықов А. Шаманизм мен фольклор (Көнемәдениеттегі дүниетаным және бейнелі ойлаудың парадигмасы) <http://qamba.codeo.kz/site/book/online/azhaqsylyqv-shamanizm-men-flklr/content/toc.ncx/>

Ғылыми жетекші: Амангелди А.А.

**«БОЛАШАҚҚА БАҒДАР: РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ»
АЯСЫНДА ҰЛТТЫҚ ОЙЫНДАРДЫ ТҮЛЕТУ**

Хамитова Е., студент

С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Нұр-Сұлтан қ.

Елбасының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласына сай біз ұлттық құндылықтарымызды сақтай отырып, жаңа шыңдарды бағындыра білуіміз керек. Әлемдегі мықты дамыған 30 елдің қатарына қосылуды мақсат ету жолында өздігімізді, бірегейлігімізді жоғалтпай, қайта оны жаңғыртып, шыңдай түсуіміз қажет. Рухани жаңғыру дегеніміздің өзі аты айтып тұрғандай барды жаңғырту, жаңарту, түлету. Бұл туралы Елбасы: «Мен халқымның тағылымы мол тарихы мен ерте заманнан арқауы үзілмеген ұлттық салт-дәстүрлерін алдағы өркендеудің берік діңі ете отырып, әрбір қадамын нық басуын, болашаққа сеніммен бет алуын қалаймын» деген болатын[1]. Елбасымыз ХХІ ғасырдағы тарихи кезеңде өзіміздің ұлттық құндылықтарымызды дәстүрімізді ұмытпай жаңғыруымыз керектігіне мегзейді. Заман талабына сай өмір сүре отырып, даму жолында ұлттық құндылықтарымызды жоғалтпауымыз, ұлттық сананы жаңғыртуымыз аса қажет. Сондай ұлттық құндылықтарымыздың бірі – ұлттық ойындар. (2,3слайд)

Ұлттық ойындар – ұлттық мәдениеттің бір саласы. Ойынның адамзат өмірінде алар орны зор екені баршаға белгілі. «Ойын – баланың білім-білік дағдысын қалыптастыратын тәрбие құралы. Ойын – баланың ойлау қабілетін арттыратын іс-әрекет. Ұлттық мұраның бай қазынасы – халықтық ұлттық ойындар. Жалпы ойынның қандай түрі болмасын, атадан балаға, ұрпақтан - ұрпаққа ауысып отырады. Халық ойындары өмірлік қажеттіліктен туады да, психологиялық жағынан денсаулық сақтауға негізделеді. Тапқыр да алғыр, шымыр да епті, қайратты да қажырлы бала өсіруді армандамайтын отбасы жоқ. Демек, ойынның өзі бала үшін біліктің, тәлімнің қайнар көзі болып табылады.(4 слайд)

Ұлт ойындары – ата-бабамыздан бізге жеткен, өткен мен бүгінгіні байланыстыратын баға жетпес байлығымыз, асыл қазынамыз, сондықтан оны күнделікті оқу-тәрбие үрдісінде пайдаланудың заманымызға сай ұрпақ тәрбиелеуге пайдасы орасан зор екендігі сөзсіз. Ұлттық ойындардың адамға тигізетін пайдасын халық ертеден-ақ білген. Алғашқы қауымдық құрылыс, ертедегі тайпалардың одаққа біріккен дәуірлері ұлт ойындарының едәуір дамыған кезеңі болды. Халқымыз ойындарға тек балаларды алдандыру, ойнату әдісі деп қарамай, жас ерекшеліктеріне сай олардың көзқарастарының, мінез-құлқының қалыптасу құралы деп те ерекше бағалаған. Көшпелі өмір кешіп, мал баққан тайпалардың көзін ашқаннан көрген театры да, өнері де, көңіл көтерер қызығы да осы ұлт ойындары еді. «Бесік жырынан» бастап ұлт ойындарының барлығы халық тәрбиесінің көзі [2, 16].

Бала ойын үстінде түрлі эмоцияларды иеленеді: ойыннан ләззат алады, сол мезетте қуанышқа бөленеді және ойын арқылы болашақ өміріне дайындалады: ойын барысында келешек өміріне ықпал ететін сапалық қасиеттер мен дағдылар, икемдер қалыптасады (шапшандық, төзімділік, ойлау, ойлана білу, сергектік, т.с.с.). Ойын баланың көңілін өсіріп, ойын сергітіп қана қоймай, оның таным-түсінігін де арттырады. Ойнай білген бала өз халқының мінез-құлқынан, ой-санасынан, тұрмыс-салтынан да хабардар болады. (5 слайд)

«Ойын» деген атауына қарап, оған мән бермеуге әсте болмайды. Себебі ойын біз ойлағандай балалардың ермегі, қарапайым нәрсе емес. Оның адам өмірінде атқаратын рөлі едәуір зор. Ойын бала тәрбиесінің үлкен табиғи мектебі. Сондықтан да қай ұлт, қай халық болмасын оған үлкен мән берген. Ойынға тек ойын деп қарамай, халықтың ғасырлар 194 бойы жасаған асыл қазынасы, бір жүйеге келтіретін тамаша тәрбие құралы деп қараған жөн [3,66].

Ойын – балалар өмірінің нәрі, яғни оның рухани жетілуі мен табиғи өсуінің қажетті алғышарты және халықтың салтын үйренуде, табиғат құбылысын тануда олардың көру, есту, сезу қабілеттерін, зейінділік пен тапқырлықтарын дамытады «Адам өркениетке бейім болуы үшін балалық шақты бастан кешуі міндетті, егер ойын мен қызыққа толы балалық шақ болмаса, ол мәңгілік жабайы болып қалған болар еді» деп К.Чуковский бала денесінің дамуы мен ой – дүниесінің өркен жаюы ойынға тікелей тәуекелді екендігін атап көрсеткен. (6 слайд)

Баланың ой өрісін, танымын дамыту барысында ұлттық ойындардың маңызының зор екендігін ұмытпауымыз қажет. Себебі, ұлттық ойындар баланы өз елін сүйуге, құрметтеуге, өз және өзге ұлтты сыйлауға, патриоттық сезімді нығайтуға, ұлттық идеологияны құрметтеп, өз ұлттық діліне, тіліне беріктігі мен ұлттық салт-дәстүрді сақтауға және физикалық, биологиялық тұрғыда мықты болуға үлкен септігін тигізеді. Ұлттық ойынның басқа ойындардан ерекшелігі таза ауада, яғни далада ойналатындығы. (7 слайд)

Халықтың ұлттық және спорттық ойындарының өзіндік тарихи даму жолдары, қалыптасу кезеңдері, тәрбиелік маңызы халықтың әлеуметтік, экономикалық дамуымен байланысты. Сондықтан да ұлттық ойындарды әлеуметтік өмірден жеке-дара бөліп қарай алмаймыз. Керісінше, оның қоғам өміріндегі атқаратын рөлін ескере отырып, ұмыт бола бастаған ойындарымызды қайта жаңғыртуымыз керек. (8 слайд)

Қазіргі кезде біршама ұлттық ойындарымыз өзіндік ерекшеліктерінен айрыла бастаған. Тіпті ол туралы өз кезінде Сәбит Мұқанов: «Қазіргі кезде ұлттық спорт жарыстары басқаша көтеріңкі көңілменен өтуге тиісті ғой. Өкінішке орай, қазір ұлттық спорт жарыстары олай өтпейді. Ал, ауылға көз тастасаңыз, ұлттық спорттың түрлері толығыменен ұмытылған сияқты», -деп өкінішін білдірген де болатын (9 слайд)

Қорыта келгенде, еліміз жаңа тарихи кезеңге қадам басқанда бірнеше бағыттарды ескеруі қажет. Соның бірі - ұлттық бірегейлікті сақтау. Ұлттық бірегейлікті сақтау деп аталатын үшінші бағыт бізге ұлттық санамызды, дәстүрімізді сақтай отырып, ұлы ұлттың ұрпағы екенімізді ұмытпай жаңғыру. Елбасы ұлттық код, ұлттық мәдениет сақталмаса, ешқандай жаңғыру болмайтынын жақсы біледі. Жас буын өкілдері халықтың игі дәстүрінен тәлім алып, елжандылық, патриоттық қасиеттерді бойына сіңіріп өсу үшін нақ осындай бағдардың маңыздылығы зор. Ең бастысы, жас ұрпақ бойында Отанға, туған еліне деген сүйіспеншілік сезімін қалыптастыру. (10 слайд)

Жастар тәрбиесіндегі басты ұстаным – өзін-өзі басқаруға мүмкіндік беріп, еркіндікті, сөз бостандығын, пікір бостандығын сездірту, олардың ұстанымдарымен санасу. Ұмыт бола бастаған ұлттық ойындарды жаңғырта отырып, оны халықаралық аренаға шығару. Сол арқылы елімізді баршаға паш ету, таныту. (11 слайд)

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру». Егемен Қазақстан//26.04.2017
- 2 Қазақтың ұлттық ойындары – тәрбие көзі. әдістемелік нұсқау. – Астана, 2011.
- 3 Түркілердің тарихи-мәдени мұрасы еуразиялық және орта азия контексінде. Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің 80 жылдық мерейтойына арналған Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары//29-30 сәуір Алматы, 2008 жыл. 1 бөлім, 64-67 б.
- 4 Almagul Akazhanova. The Methodology of the Development of the Worldview of Schoolchildren through Games. Opción, Año 35, No.89 (2019): 640-659 ISSN 1012-1587/ISSNe: 2477-9385

Жетекші: Ақажанова А.А. п.ғ.м.,аға оқытушы

РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҚТЫҢ НЕГІЗІ – НАУРЫЗ МЕЙРАМЫ

Нұрбопаева А., 1 курс студенті

С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Нұр-Сұлтан қ.

Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін қазақ халқы мәдениетінің шынайы рухани қайнарларын ашып көрсетуге, шындықты айтуға жол ашылды. Көп ғасырлар бұрын қазіргі қазақ жерінде түркі тектес халықтардың ортақ мәдениетінің ошағы болғандығын археологиялық қазба жұмыстары дәлелдеп отыр. Патшалық Ресей және кеңестік отаршылдық саясат негізінде ата-бабаларымыз жасаған рухани құндылықтарымыз жабулы қазан күйінде немесе орыс мәдениетінің жетегінде кетті. Қазіргі таңда рухани саладағы осы "ақтаңдақтардың" бетін көне мәдениетімізге тереңірек үңіліп, өткен уақыттың рухани мұрасын саралау, талдау қажеттігі күн тәртібіндегі өзекті мәселе болып отыр.

Түркілер, соның ішінде отарлау азабын көп тартқан қазақ халқы да мәдениеттен құралақан ел ретінде қаралды. Үш ғасырдан астам салтанат құрған түркілер дүниежүзілік өркениетке зор үлес қосып, тарихтан ойып тұрып өшпес іздерін қалдырды. Әлемде тарихқа өзінің төл мәдениетімен енген халықтар саусақпен санарлық. Еуропаның бүгінгі өркениетті аталып отырған бірде-бір халқының төл алфавиті немесе бүкіл Еуропа халқына ортақ халықтық мейрам болған емес.

Ұлттық рухани құндылық сол ұлтты өзгеден даралап қана қоймайды, сонымен бірге ұлтты "өлтірмейтін" қорғаныс тетігі болып табылады.

Халқымыздың ғасырлар парағы арасында қалып қойған, дерегі мен дәйегі, мағлұматы мол құндылықтарымызды бүгінгі ұрпаққа тарату ұлтымыздың кісілік келбетін сақтап қалуының негізі болмақ. Жастардың санасын рухани байытып, олардың бойында отаншылдық, ұлтжандылық қасиетін дарыту, бір сөзбен айтқанда ұлт азаматын қалыптастыру сол рухани құндылықтарды игеруден бастау алады.

Алпыс екі жылдан астам халықтың жадынан өшіруге тырысқан, ескіліктің қалдығы деп есептелген бүкіл шығыс халықтарына ортақ құндылық – Наурыз мейрамы. Наурыз мейрамы – адам – әлем қатынасының бір көрінісі. Ғалымдардың пікірінше жаңа жылдың 22 наурыздан басталуы жыл мезгілдерінің астрономия заңдылығымен дәл келуінде екен. Ұлыс күніаспан денелері бастапқы айналу нүктесіне келеді. Яғни, күн мен түн теңеліп, күн ұзарып, түн қысқарады. Мал төлдеп, жер көктеп, дүние жаңарады. Осыған сәйкес адамдар да шашын алып, сақал-мұртын күзеп, жуынып-шайынып, жаңа көйлек киеді.

Ел билеген көсемдер «Жақсылыққа жақсылық – жай адамның ісі, жамандыққа – жақсылық ер адамның ісі», «таспен атқанды аспен ат» деп ту көтеріп, ат құйрығын кесісіп, араға жік түскен бауырлас ел ағайындарын дастарқан басында табыстырып, татуластырған.

XX ғасырдың басында ұлттық тарих арқылы халықтың рухын көтеруге ұмтылған Алаш зиялылары наурыз тақырыбына қалам тартып, наурыз қазақша жыл басы екендігін, бұрынғы кезде наурыз туғанда үлкен мейрам болып, қазан-қазан көже ішіліп, ауылдан-ауылға, үйден-үйге жүріп бірін бірі құтықтаған мереке болғандығын жазды. «.....Рустың жаңа жылы қыс ортасында, нағыз сақылдап тұрған суықта келеді, біздің Жана жылымыз – Наурыз марттың басында болсын, ортасында болсын, әйтеуір мартта келетін болса, шын мағынасымен Жаңа жыл деп айтуға лайық. Күн жылынып, қар еріп, жан-жануар жаздың жақындағанын сезіп, көңілденген кез. Шаруа адамдарының бейнеттен қолы шешіліп, алты ай баққан арықтарын үмітті күнге жеткізіп демалып отырған кез. Ағаш, шөптер қар астынан сілкініп шығып, гүлденіп жасаруға даярланып, күн де қыстай бір бүйірлеп жүруін қойып жоғары көтеріліп, бүтін ғаламға нұрын шашып үйсізді үйлімен

теңгеріп, бай мен жарлыға бірдей сәуле беруге тұрған кез. Міне, табиғаттың осындай көңілді өзгерістерінің кезеңінде біздің Жаңа жылымыз Наурыз туып, ата ғұрпымызды ұмытпай, белгілі бір күнді басы қылып алсақ ұнамды іс болар еді»[1, 25 б.]. Жоғарыда келтірілген деректен, наурызды халықтық той деңгейінде мерекелеу іс-шараларына Алаш зиялылары да назар аударып отырғандығын аңғаруға болады.

Халықтың байырғы көне астрономиялық түсінігінің дәл екенін қазіргі ғылым дәлелдеп отыр. Наурыздың 22 күні күн мен түн теңеседі де – жаңа жылдың басы болып есептеледі. Түркі халықтарының Наурыз мерекесін тойлау Жаңа жылда, яғни күн мен түннің теңеліп, күннің ұзара бастауының басы ретінде тойлауымен сабақтас. Бұл ойдан шығарылған мереке емес, табиғаттың ішкі заңдылығын танудан туындаған тағылым. Ұлыстың Ұлы күні ретінде тойланатын Наурыз мейрамы ең көне түркілік мереке, халықтық мереке құлға да азаттық беріліп, қара мен патша теңесе алатын күн. Бұл күннің дәл есептеліп, анық шығарылуының өзі далалықтардың білігі мен танымын, мәдениетін көрсетсе керек.

Дәстүр бойынша бұрын Наурыз мейрамын бүкіл ауыл-ел болып, әсіресе жастар жағы түгелдей таң шапағын қарсы алудан, тазаланған арықтарға су жіберуден, ағаш отырғызып, гүл егу рәсімін өткізуден бастайтын. Көне деректер көзіне сүйенсек, Наурыз тоғыз күнтойланады екен. Ол той «Наурызнама» деп аталады. Ұлыс – жақсы тілектер күні. Араздасқандар төсқа ғысып, татуласады. Ауылдың ер адамдары бір-бірімен қос қолдасып, төс қағыстырады; әйелдер құшақтасып, бір-біріне игі тілектер айтады. Бірін-бірі мерекеге арнап дайын далған наурыз көжеі шугеша қырады. Оған қойдың басы мен сүрет салып пісірілуі – қыстағамымен (етпен) қоштасуды, құрамына ақтың қосылуы – жазтағамымен (сүт, ақ) қауышуды білдіреді. Әдетте, осы күні адамдар арам пиғыл, пендешілі катаулыдан тазарып, ар-ожданы алдында арылады. Ауыл ақсақалдары араларына жіктүскен бауырлас ел, руларды, ағайын, дос-жарандарды бір д астарқаннан дәмтат тырып, табыстырған, жалғыз жарым жетім дердіүйлендіріп, жеке отау еткен. Кембағал, мүтедектерді жақын туыстарының қарауына арнайы міндеттеп тапсырған. Жүтқ аушырап қиналғандар ғажылу жинап берген. Жаскеліндер, бойжеткендер болса, кесте, орамалтігіп, бозбалалар жағы ағаштан тұрмыс бұйымдарын жасап, темірден сәндік бұйымдар соққан. Мұның бәрі – күн мен түн теңесетін шақтак әдеге асатын «ұйқыашар», «селтеткізер» жоралғыларының сый-тартулары. «Жаңа жыл мұнтаздай таза үйгекірсе, олүй аурусырқаудан, пәле-жаладан аман болады» деген сенім бойынша, үй-ішін де қағып-сілкіп, отпеналастайды. Бұл күні бұлақтар тазартылып, ағаштар отырғызылған. «Бұлақ көрсең, көзінаш!», «Бір тал ексең, он тал ек!»; Бата – үлкендердің өзінен жасық ішілерге беретіні қыласты тілегі. Ақсақалдар: «Ұлысоңболсын! Ақ мол болсын, қайда барса жолболсын!» – деп бата береді. Осы кезде оның дәстүрлі әдебиеті мен мәдениеті, әдет-ғұрпы, салт-санасы, өткен тарихы, бүгінгі мен болашағы жас буын ұрпаққа үгіттеліп отырған.

Ата - бабаларымыз өздері өмір сүрген ортасын, табиғат дүниесін ертеден қорғап келген. Балаларына көк шөпті жұлғызбайды, ағаш, бұтақтарды сындырғызбайды, құстардың жұмыртқасын шағып, балапандарын өлтірткізбейді. Мәселен, көкті жұлғанды «көктей орыл», «көктемей қал» десе, құстардың балапанын өлтіріп, жұмыртқасын шағуға қатаң тыйым салған. Ал, суды лайласа, су иесі Сүлейменнің киесі атады,- деп әртүрлі жаман іс пен әрекеттен батыл тежеп отырған. Осы Ұлыс күні балаларына «ұят болады», «обал болады», «жаман болады», «күнә болады» деген төрт сөзді қазақ аналары үнемі айтып отырған. Осы төрт сөзді үнемі естіп өскен бала, есейгенде анасының сөзінен асып, еш уақытта жаман нәрсеге барған емес.

Қазақ халқы Наурыз күнін «Ақ түйе қарыны жарылған күн» деп ерекше қастерлейді. Осы күні ел ішіндегі дуалы ауызды батагөй, әулие ақсақалдарды арнайы дәмге шақырады. Не арнайы іздеп барып ақ батасын алады. Қазақтың «Баталы ұл арымас, батасыз құл жарымас» деген мақалы осы шындықты растайды. Өйткені қазақта наурыз күнгі тілек қабыл болады деген наным бар. Жақсы адамнан бата алсаң, жолың жақсылыққа оңғарылады деп ырым етеді. Сүйтіп, жақсы сөздің уыз батаның, ақ тілектің күшіне кәміл

сенеді. «Алдыға келсе, атаңның құнын кеш», «жақсылыққа жақсылық жай адамның ісі, жамандыққа жақсылық ер адамның ісі», «тас атқанға ас ат». Мұсылманның ерекшелігі «ашуы – торғын шыттың дымы кепкенше тарқайды», «Жақсының ашуы жібек орамал кепкенше, жаманның ашуы басы жерге жеткенше» – деп өкпе-наздарын кешіріседі. Ынтымаққа келеді, бірлікке жүгінеді. Сөйтіп, бірінің үйінен бірі дәм татады, қол алысады, төс қағыстырады, дос болады.

Наурыз күні халықтың жаппай бір-біріне деген мейірім, ықыласы артты, тіпті Наурыз кезінде жауласушы жақтар арасында да татулық орнады. Ұлыстың ұлы күні құрметіне адамдар өздерінің арасындағы ең ауыр реніштерін де кешірді. Қазақтар арасында діни сипаттағы «құрбандық шалу» рәсімі кең қолданылды. Құрбандық шалу соғыстың аяқталуы, ұлының шайқас алаңынан аман оралуы, шаңыраққа ұл перзенттің келуі, өлімнен аман қалу, тасаттық беру, сүйек жаңғырту, т.б. салт-жоралғыларға байланысты жүзеге асырылды.

Қазақ халқы наурызды асыға күтіп, дәстүрлі тағам – «наурыз көже» дайындап, оны келген қонаққа берген. «Наурыз көже» өз құрамы жағынан жеті дәм түрінен (су, тұз, ет, сүт, бидәй және тары, құрт, ұн) дайындалды. Жеті түрлі азық халықтық дәстүрден шыққан. Қазақ тіліндегі жеті ата, жеті қазына, жеті қарақшы, жеті күлше, т.б. тұрақты тіркестер халықтың ежелгі наным-сенімдерінен, мифологиялық, астрологиялық түсініктерінен туған. Сондықтан кей жерлерде наурыз көженің құрамы өзгергенмен, ондағы азық-түліктің жеті түрінің болуы мұқият сақталған.

Наурызды мерекелеу күні халық арасында «Ұлыстың ұлы күні» деп аталды. «Ұлыстың ұлы күні» деп аталу себебін аңызға сүйенер болсақ: «Бір күні Нұх пайғамбардың кемесі Қазығұрт тауына келген сәтте жердің бетін жайлаған топан су кері қайтады. Сол сәт жер бетіне табаны тиген барлық тіршілік иелері көк аспаннан түскен қасиетті қазаннан бірге дәм татыпты. Содан бұл күнді – Ұлыстың Ұлы күні деп жариялайды[2]. Сол күні жасына, жынысына және әлеуметтік жағдайына қарамастан тойлауға қатысушы адамдардың теңдігі сақталды, наурыз жыры айтылып, наурыз батасы берілді. Наурыз батасының қай-қайсысы болмасын береке, төрт түліктің саулығы, бәлекеттен сақтану жайлы айтылады. Мысалы, наурызда берілетін батадан үзінді келтіре кетсек:

Ұлыс оң болсын, ақ мол болсын,
Қайда барсаң жол болсың!
Жасың құтты болсын!
Өмір жасың ұзақ болсын!
Төрт түлік ақты болсын!
Ұлыс береке берсін!
Пәле-жәле жерге енсін! [3, 115 б.]
деп бата берсе, екінші бір батада,

Наурыз келіп қар кетті,
Ақ қар, көк мұз жұтатқан
Шаруа елінен зар кетті.
Наурыз келіп жаз кірді,
Жаз періште «Әз» кірді
Күнеске тосып арқасын,
Жан біткенге наз кірді.
Арық-тұрақ төрт түлік,
Көк жеп жапа-тармағай
Қабырға жаппай қалмағай.
Көтеремнің төрт бұты,
Ербегей де сербегей
Енді шығын бермегей.

Бізге келген бәлекет –
Қармен бірге қаңғырып,
Таудан ары өрлегей,
Мұсылман бетін көрмегей[4, 174 б.] деген тілекпен аяқталды.

Қазақ халқы мен Орта Азия халықтары Наурыз мейрамын «Самарқанның көк тасы жібiген күн» деп те айтады. Егер де этнограф-ғалым С.Кенжеахметовтың деректеріне сүйенсек «Самарқандағы Ұлықбектің обсерваториясындағы аспан денелерін белгілеген үлкен көк тасқа Ұлыстың Ұлы күні күн сәулесі тікелей түскенде әлгі тас бірер сәтке ериді екен» [5].

Халықтың мифологиялық түсінігі бойынша 21 наурыз түні даланы Қыдыр ата аралайды. Қыдыр ата – Жаратқанның, Ұлы құдіреттің атынан жер бетін аралаушы және адамзатқа құт үлестіруші, оны қолдаушы кемел Рух. О баста, Қыдыр ата Көктің періште өкілі ретінде құт таратушы міндетін атқаратындай киелі тұлға. Тіпті, «қыдыр» сөзінің өзі түркілік «құд» және «ыр» тіркестерінен туындап, «құт үлестіруші» мағынасын білдірсе керек. Бұл қаһарман міндетінің астарында терең таным жатыр[6]. Түркі сенімі бойынша әрбір жан өзінің ниеті мен еңбегіне орай Жарылқаушыдан сәйкес түрде несібе алуға мүмкіндігі бар. Ал, құт дегеніміз – Жарылқаушының киелі де баянды ету құдіреті, баталық жоралғысы. Үй иелері ыдысты суға, дәнге толтырып, тілектерін айтып, атадан бата тілеп, таңды көз ілдірмей өткізуге тырысқан. Қазіргі кезге дейін Қыдыр атадан бата тілеп, атқан таңды қарсы алу адамзаттық ғұрыпқа айналды. Демек, Наурыз мейрамын жаңғырту арқылы, біріншіден, адамдар арасындағы сыйластық, береке, ынтымақты орнатуға септігі тисе, екіншіден, қоршаған ортаны, табиғатты құрметтеу арқылы экологиялық мәселені шешуге көмектеседі. Үшіншіден, рухани құндылықтарымызды жаңғыртуға негіз болады. Қазіргі жаһандану заманында өскелең ұрпақтың бойында ұлттық құндылықтарды қалыптастыруда наурыз мейрамы ерекше рөл атқарып отыр. Жастарды рухани мұрамен сусындату, рухани ізгілендіруде Наурыз және онымен байланысты өткізілетін ғұрыптар мен салт-дәстүрлер ұрпақтар сабақтастығының жемісі. 2010 жылдан бастап БҰҰ-ның Бас ассамблеясының «Халықаралық Наурыз күні» қарарына сәйкес 21 наурыз «Халықаралық Наурыз» күні болып қабылданды. Бүгінгі күні Наурыз мерекесі халықаралық дәрежеде тойланады.

Наурыз - көктем мен еңбектің, достық пен бірліктің мейрамы болумен бірге, халқымыздың салт-дәстүрлерін құрметтеп, ұлттық қасиеттерімізді бойына сіңіріп, жан-жақты дамыған өнегелі, өнерлі азамат тәрбелейтін ұлттық мейрамымыз. Наурыздың айрықша тәлім-тәрбиелік, сән-салтанаттың, мәрт-жомарттық, қадір-қасиеттілік нышан белгілері тән таным-ұғымдарының үлгі-түрлері өте көп. Онын бәрі әр адамды жоғары саналыққа, әдептілікке, өнегелікке, бауырмалдылыққа, көрегенділікке, білімділікке баурайды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Қазақ / Құрастырушы: Суханбердина Ү. Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 1998. – 560 б.
- 2 Исаев Ж. Наурыз қандай мереке? / Ана тілі газеті, 20 наурыз 2013 ж.
- 3 Күйеу келтір, қыз ұзат, тойыңды қыл. Алматы: «Санат», 1994. – 240 б.
- 4 Алаштың ардағы, Астана, 2008., -240 б)
- 5 Әліпұлы Т. Самарқанның көк тасы ери ме? / Айқын газеті, 20 наурыз 2012 ж.
- 6 Blaraberg I.F. (1978). Vospominaniya [Memories]. Moskva, 357 p.

Ғылыми жекткіші: т.ғ.к., қауымдастырылған профессор м.а., Абишева Ж.Р.

**ҒЫЛЫМ, БІЛІМ ЖӘНЕ ӨНЕРКӘСІПТІҢ ЦИФРЛЫҚ
ТРАНСФОРМАЦИЯСЫНЫҢ АҚПАРАТТЫҚ
ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ**

**ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ ЦИФРОВОЙ
ТРАНСФОРМАЦИИ НАУКИ,
ОБРАЗОВАНИЯ И ПРОМЫШЛЕННОСТИ**

УДК 004.4

РАЗРАБОТКА ОНЛАЙН-СЕРВИСА ДЛЯ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ГАЛЕРЕИ

*Байгенжина М., студент 4 курса
Казахский агротехнический университет им. С.Сейфуллина, г. Нур-Султан*

Введение

В декабре 2017 года Правительством РК была утверждена Государственная программа «Цифровой Казахстан» [1]. Цифровизация - это внедрение диджитал технологий в разные сферы жизни. В апреле 2017 года Первый Президент Казахстана в статье «Болашаққа бағдар: Рухани Жаңғыру» отметил, что никакая модернизация не может иметь место без сохранения национальной культуры. В рамках реализации программы «Цифровой Казахстан» были предложены инициативы по цифровизации объектов культуры: создание сети виртуальных музеев, перевод в электронный формат музейных фондов и др.[1, стр. 51]. Однако наступившая пандемия COVID-19 радикальным образом изменила привычный ход вещей, из-за чего сфера культуры понесла значительные потери. В 2020 году произошло обрушение глобальной реализации предметов искусства на 22% до 50 млрд долларов. Рынку нужно было перестроиться и пережить цифровую трансформацию форсированными темпами. В итоге продажи в онлайн формате увеличились в два раза, показав рекорд в размере 12,4 млрд долларов, рыночная ниша сегмента стала равна 25% и окрепла относительно 9% предыдущего года. По этой причине собственники галерей высказали желание в продолжении своей деятельности в онлайн режиме [2]. Цифровизация культуры - это коллаборация искусства с новейшими технологиями, что привносит элемент актуальности в мир творчества. К примеру, словом 2021 года была признана аббревиатура NFT — вид цифрового искусства, основанного на технологии блокчейна, объекты, которого видны только используя электронные устройства. В продолжении темы о революционных решениях мира искусства необходимо выделить AR/VR технологии, открывающие новую виртуальную реальность, где с помощью QR-кодов и различных гаджетов оживают картины и перформансы. Но самым популярным и распространенным средством для взаимодействия с клиентами являются онлайн-платформы, онлайн-галереи и веб-сайты. Оцифровка и размещение предметов искусства в глобальной сети, открытой каждому желающему, включая тех, кто не имеет возможности вживую находиться в галереях и музеях, делает онлайн-галереи более инклюзивными и доступными, а также предоставляет больше возможностей для молодых художников. Крупнейшей инициативой такого типа является Google Arts & Culture, связавшая около десятков сотен учреждений культуры с разных уголков планеты [3]. На основе этих данных, мы можем говорить, что выбранная тема актуальна и в современных реалиях для получения прибыли и привлечения новых клиентов Союзу художников г. Нур-Султан необходима своя онлайн-галерея для информирования о себе, своих услугах и осуществления деятельности для связи с покупателями.

Знаменитый предприниматель Билл Гейтс почти тридцать лет назад сказал: «Интернет становится городской площадью для глобальной деревни завтрашнего дня» [4]. Отсюда возникает вопрос: Какая же городская площадь обойдется без галереи искусств? Поэтому, если говорить о хронологии изучения явления онлайн-галереи, то необходимо связать этот процесс с эволюцией глобальной сети. Профессор М. Л. Маклафлин, изучавшая связь компьютерных технологий и институтов культуры в середине 90-х годов, подчеркнула, что, несмотря на открытое отношение художников к электронным сетям, в 1994 году лишь малая часть музеев и галерей использовали компьютерные технологии как способ расширить доступ к своим коллекциям. Причинами тому были: опасения по поводу качества воспроизведенных в цифровом виде изображений и страх падения авторитета музея. Но вскоре им пришлось поменять свою позицию из-за стремительной эволюции интернета [5]. В 1999 году группа ученых из Немецкого национального исследовательского центра занималась разработкой приложения виртуальной галереи на основе Java [6]. В 2008 году Дж. Паллас и Анастасиос А. Экономидес создали фреймворк оценивания сайтов для музеев всего мира. В то время почти у каждого музея был свой официальный веб-сайт [7]. В 2013 году директор галереи Saatchi Gallery рассказала, что их месячные продажи через Интернет превосходят продажи других галерей за год. В середине 2010-х 90% галерей осуществляли сделки с клиентами с помощью только цифрового изображения [8]. Согласно отчету Hiscox Online Art Trade Report за 2015 год, онлайн-транзакции произведений искусства процветали, и 1 миллиард долларов, достигнутый в 2013 году превратился в 2,64 миллиарда долларов в 2015 году. Согласно тому же отчету, 63% респондентов-постоянных посетителей арт-платформ онлайн покупали произведения искусства через эти платформы [9]. В этом же году вышло в свет исследование ученых Саудовской Аравии, где предлагалась замена виртуальной галереей высшего учебного заведения в сегменте культуры [10]. Также в 2015 году У. Сверчинска-Качор в научной работе «Создание художественной онлайн-выставки: влияние онлайн-контекста на опыт и поведение пользователей Интернета» провела опрос, где большинство опрошенных поддержали участие музеев в создании онлайн-галерей [11]. В 2018 году доктор С. Перри подробно изучила понятие виртуального музея, с которым можно сравнить онлайн-галереи, так как оба онлайн-сервиса демонстрируют оцифрованные изображения и общую информацию предметов искусства [12]. В этом же году А. Джайсвал в научной статье «Онлайн галерея искусств» подробно описал функции и преимущества онлайн-галерей [13]. «Виртуальная галерея как средство имитации оценки живописи при обучении искусству» - научная работа 2019 года об успешном использовании виртуальной галереи Deviantart.com в качестве средства имитации оценки картин, в ходе которого у студентов повысился средний балл с 67 до 79 [14]. Также в 2019 году Доктор М. Урбанеха в исследовании «Онлайн-выставки и онлайн-публикации» сравнила типологии онлайн-ресурсов художественных музеев и галерей [15]. Таким образом можно сделать вывод, что в период с конца 90-х годов и до 2020 года учреждения культуры внедряли цифровые технологии постепенно, но не повсеместно. 2020 год принес пандемию, что усилило интерес ученых, исследователей и СМИ к электронным средствам передачи информации и коммерции. Учредительница первого в арт-индустрии цифрового медиа-агентства Цзя Цзя Фей в интервью новостному изданию «Artnetnews» заявляет, что почти любая творческая галерея может быстро и недорого повысить доход с помощью существующих инструментов для создания веб-сайтов или интернет-магазинов [16]. Индонезийский ученый Р. Виджоно в работе «Анализ пользовательского опыта виртуальной художественной выставки во время пандемии» проводил опрос, где 87% респондентов, видевших виртуальную выставку, дали положительные отзывы и позитивно настроены к цифровому искусству [17]. Б.Э.М. Хабельсбергер и П.В. Бхансинг после интервью с австрийскими менеджерами галерей выяснили, что многие галереи начинают изучать гибридную бизнес-модель онлайн и офлайн [18]. А. Андропова, совладелец крупнейшей ярмарки современного искусства

«Cosmoscow» уверена, что в наше время будет больше новых интересных онлайн-проектов, их созданию способствует сама ситуация [19]. В исследовании «Влияние COVID-19 на использование цифровых данных в музеях и художественных галереях в Великобритании и США» можно увидеть подробнейший анализ музейного сектора Западного мира, который уверен в адаптации и поддержке дальнейших инвестиций в развитие организационной цифровой культуры для обеспечения устойчивости музеев и их способности выполнять социальную миссию и общественную пользу в Интернете в ближайшем будущем [20]. Из многообразия онлайн-ресурсов для художественных институтов можно привести в пример сайты галерей: Российских BORSCH, Artdoart, Artcenter, Gallerix; Казахстанских Artvest, Artumar, Жаухар; международных Artplacer, Saatchiart, Theartling. Их опыт был использован при проектировании онлайн-галереи для Союза художников г. Нур-Султан.

Разработка онлайн-сервиса

Цель исследования - цифровизация галереи общественного объединения Союза художников г.Нур-Султан. В работе применялся подход «Холста цифровизации для МСП»[21], что значит подробное изучение деятельности предприятия, было проведено интервью с менеджером. Также был проведен системный анализ существующих онлайн-сервисов для художественной галереи (названия сервисов можно увидеть выше). В процессе анализа были выявлены наиболее удачные проектные решения дизайна и общих традиций онлайн-сервисов для художественных галерей. Далее были просмотрены различные технологии и инструментальные средства для разработки онлайн-галереи. Особенно интересными оказались платформы wordpress и joomla. Но был выбран последний вариант, потому что является гибким, бесплатным CMS. В joomla осуществляется постоянная техническая поддержка, широко развитые плагины, активное пользовательское сообщество, и самое главное - мультиязычность (поддержка казахского языка в интерфейсе системы). Был выбран шаблон для работы с joomla - yootheme. Данный шаблон является решением премиум уровня, и с технической поддержкой и полной документацией. В начале практической части исследования были проведены разработка архитектуры и структуры проекта. Был составлен макет, определены подпункты меню, основные страницы, согласован дизайн, составлен и подготовлен контент: текст, изображения. Далее был выбран домен painters.kz, хостинг. Последний этап работы - сама разработка проекта, тестирование и обучение персонала.

Заключение

В ходе работы были выполнены поставленные задачи. А именно: проведен хронологический литературный обзор по теме, изучена деятельность галереи художников г.Нур-Султан, также был проведен системный анализ существующих онлайн-сервисов для художественной галереи. При рассмотрении технологий и инструментальных средств для разработки онлайн-сервисов был сделан выбор в пользу платформы Joomla. Была разработана архитектура и спроектирована структура для онлайн-галереи. На основе технического задания была выполнена реализация программного решения в виде веб-сервиса, а также было проведено тестирование онлайн-галереи. В результате всех выполненных задач была достигнута цель исследования - разработка онлайн-галереи для Союза художников г.Нур-Султан.

Список использованной литературы

- 1 Республика Казахстан. Государственная программа Цифровой Казахстан. - 2017
- 2 Ежегодный доклад Art Basel and UBS Global Art Market Report. - 2020
- 3 Очерет В. AR/VR Art - будущее / Augma Studio 2022 [Электронный ресурс]. URL: <https://augma.studio/arvrart> (дата обращения: 08.02.2022).

- 4 Гейтс Б. Бизнес со скоростью мысли. Изд. 2-е, исправленное»: Эксмо; Москва. 2003.
- 5 M.L. McLaughlin. Art site on the World Wide Web / Journal of Computer Communications. - 1996. - Volume 1. - No. 4.
- 6 M. Leissler, M. Hemmier, E.J. Neuhold. To the virtual internet gallery. 1999
- 7 Pallas, J., Economides, A.A. Evaluation of the websites of art museums around the world MUSEF, - 2008.
- 8 Hudson A. Art sells more online than in galleries. [Electronic resource] / BBC Click, 2013. URL: <https://www.bbc.com/news/technology-23054641> (дата обращения 02.08.2022).
- 9 Ежегодный доклад Hiscox 2015. [Электронный ресурс]. URL: <https://www.hiscox.co.uk/sites/uk/files/documents/2017-05/hiscox-online-art-trade-report-2015.pdf> (дата обращения: 08.02.2022).
- 10 Alawad, A., Aljufi, M., Tiwari, A., Dagestani, L. Beyond Geographical and Cultural Barriers: A Virtual Gallery Concept for Art, Design, and Architecture Schools in Saudi Arabia / Art and Design Review, - 2015. - No. 3. - 87-93 p.
- 11 Swiercinska-Kacor, U. Creating an Online Art Exhibition: The Impact of Online Context on the Experience and Behavior of Internet Users / FedCSIS, - 2015.
- 12 Perry, S. E., Russu, M., Economou, M. et al. Going Beyond the Virtual Museum: Emotional Engagement of Visitors / In: 23rd International Conference on Virtual Systems and Multimedia, Dublin, - 2017. -1- 8 p.
- 13 A. Jaiswal. Online Art Gallery / Granthaalayah International Research Journal, - 2018. - No. 6. - 403-406 p.
- 14 E. Sugiarto, J. Giulia et al. Virtual gallery as a means of simulating the assessment of painting in art education. IOP Publishing Ltd. - 2019.
- 15 M.I. Urbanaha. Online Exhibitions and Online Publishing: A Study of Online Resource Typologies in Art Museums. - 2019.
- 16 Schneider T. What Really Works From Selling Art Online. [Electronic resource] URL: <https://news.artnet.com/market/art-world-online-art-market-1808664> (date of access: 02/18/2022).
- 17 Vidzhono R.A. Analysis of the user experience of a virtual art exhibition during a pandemic. - 2020.
- 18 Beatrix EM, Habelsberger P, Bhansing W. Art gallery transformation: is COVID-19 driving digitization? - 2021.
- 19 Филиппова Т. Рынок современного искусства перемещается в Интернет [Электронный ресурс] URL: <https://kulturomania.ru/articles/item/rynok-sovremennogo-iskusstva-peremeshchaetsya-v-internet/> (дата обращения: 24.02.2022).
- 20 Norer L., Gilmour A., Jay S. et al. The impact of COVID-19 on the use of digital data in museums and art galleries in the UK and US / Humanit Soc Sci Commun, - 2021. - No 8. - 236 p.
- 21 Heberle A., Löwe W., Gustafsson A., Worrey O. Digitization Hollow — Towards Identifying Digitization Use Cases and Projects / Journal of Universal Computer Science, - 2017. - Vol. 23. - No. 11. - 1070-1097 p.

ПРИМЕНЕНИЕ АЛГОРИТМОВ СЖАТИЯ ДАННЫХ ДЛЯ СПУТНИКОВЫХ ИЗОБРАЖЕНИЙ

Гуралевич Е., студент 4 курс

Казахский агротехнический университет им.С.Сейфуллина, г. Нур-Султан

Введение

Вопрос сжатия данных, получаемых от космических спутников Земли, не является новым в современном мире. Решением данного вопроса озадачены множество исследователей и инженеров из различных областей науки и техники на протяжении десятилетий. Такая заинтересованность исходит их увеличивающихся данных, получаемых с космических зондов и также с самой Земли. Увеличение данных связано с техническим прогрессом и развитием программного и аппаратного обеспечения, а также с ростом космических исследований.

В настоящее время большая часть передаваемых данных может отправляться в наземные исследовательские пункты от приборов дистанционного зондирования Земли (ДЗЗ) в сыром, несжатом виде, что очень сказывается на скорости передачи и получения информации[1].

Множество ученых сходятся во мнении, что сжатие данных меж космическом общении уже относится к обязательному условию передачи данных между земными и космическими станциями.

Также бурное развитие техники привело к появлению различных мультимедийных программ и приложений на самых различных устройствах и девайсах, которые предназначены для работы с текстом, графическими изображениями, аудио и видео материалами. Все медиафайлы занимают какое-то цифровое пространство для хранения данных об этих файлах, размер которого зависит от типа медиа. Так, например, аудио весит меньше, чем видео, но больше, чем текст или изображения.

В связи с увеличением количества поступающей информации на борт космических станций, появилась необходимость обработки выросшего объема данных на самой станции из-за ограничений пропускной способности полосы и времени передачи данных. Большинство современных спутников работают по следующей схеме:

- 1) Получение изображений.
- 2) Хранения их на борту.
- 3) Передача данных на наземную станцию.

Данный подход потребовал широкого объема памяти для хранения больших данных изображений, собираемыми ДЗЗ. Из этого следует, что потребуется огромное количество времени для передачи этих данных на земные станции для их дальнейшей обработки и хранения. Из-за различных ограничений, в том числе периода времени видимости космического спутника и пропускной способности передачи информации, потребуется достаточно много времени для передачи изображений на землю, и может потребоваться не один такой сеанс передачи для того, чтобы передать только одно изображение. Все это сподвигло для изучения различных способов оптимизации сжатия данных [2].

Использование методов сжатия данных может дать множество плюсов. Так на борту системы ДЗЗ освободится достаточное количество памяти для хранения большего количества изображений различных космических тел. Такой метод хранения информации может быть достойным компромиссом между растущим количеством собираемых данных, ограничением ресурсов памяти космического борта станции и пропускным каналом связи с Землей. Из-за этого сжатие стало важным аспектом обработки данных космических спутников Земли. Методы сжатия предполагают подходы компрессии с потерей и

без потери качества изображений. Связи с тем, что потеря качества изображений является недопустимой в изучении космических явлений, изучаются и разрабатываются методы сжатия данных без потерей или с минимальным ухудшением качества изображений снимков с системы ДЗЗ [3].

Алгоритмы сжатия данных

Наибольшее распространение по системе сжатия данных изображений получила архитектура, состоящая из пространственной декорреляции, то есть уменьшение избыточности изображений, квантования и энтропийного кодирования. Пространственная декорреляция, также известная как отбеливание, применяется в предобработке изображений для уменьшения избыточности данных. Энтропия измеряет количество информации изображения и дает теоретические данные об степени сжатия без потерь. В зависимости от способов образования кода, энтропия делится на несколько алгоритмов сжатия: статические, динамические, адаптивные. На основе методов, применяемых для пространственной декорреляции, система сжатия может использовать подходы, основанные на предсказании, дискретном косинусном преобразовании (DiscreteCosineTransform — DCT), дискретном вейвлет-преобразовании (DiscreteWaveletTransform — DWT) [4].

Представление уменьшения количества битов как сжатие информации без потерь положительно сказывается на уменьшении времени передачи информации и снижении количества ресурсов памяти для их хранения. Этот подход становится конечной целью для разработки алгоритмов сжатия информации без потерь.

Чтобы алгоритмы сжатия работали действительно без потерь, они должны предоставлять методы распаковки изображений обратно с минимальными потерями. Современные алгоритмы обычно сжимают данные около 50%.

Применение различных алгоритмов сжатия данных получило в настоящее время широкое распространение как для передачи изображений, так и для их хранения. Наиболее известными и универсальными алгоритмами сжатия изображений без потерь являются программные алгоритмы WinRar, WinZip, AdaptiveBinaryOptimization (ABO), GIF, Progressive Graphics File (PGF), PNG, QbitLosslessCodec, TIFF, WMPhoto, RunLengthEncoding (RLE), LZW [5].

В данный момент большой сегмент аппаратов ДЗЗ в большей своей части не применяет алгоритмы сжатия данных, однако уже имеется некоторая теоретическая база, основанная на большинстве исследований. Стоит отметить, что появление отработанных и оттестированных алгоритмов сжатия, вероятно, внесёт значительный вклад в развитие всей области в целом за счёт увеличения информативности потока данных ДЗЗ.

Алгоритмы сжатия многоспектральных данных непременно могут и должны находить применение как в системах бортового сжатия данных непосредственно на самих аппаратах, так и в центрах приёма данных дистанционного зондирования Земли при их архивации.

К примеру, за несколько лет до запуска в 1997 г. космической станции «Кассини» было решено, что такие «крупные» и дорогостоящие миссии не должны быть во главе, т. е. необходимо брать ориентир на уменьшение различных характеристик. Одним из способов такого уменьшения обязательно должно было стать проведение масштабной работы в области бортового сжатия данных. То есть мы видим, что данная тема не нова и к её становлению и развитию есть все предпосылки: существует некоторая теоретическая база, на борту уже имеются необходимые вычислительные ресурсы для реализации алгоритмов сжатия данных, специалисты задумываются об этом и профессионально подготовлены для работы в данной области [6].

В рамках дипломной работы были изучены научные труды отечественных и зарубежных авторов по применению алгоритмов сжатия данных для спутниковых изображений такие как, Е. Петров, Н. Харина, П. Сухих, А. Богданов, Н., Потемкин Б. Садик, В. Цветков, М.Н. Бобов,

Работа авторов Е.П. Петров, Н.Л. Харина, П.Н. Сухих «Метод сжатия многоуровневых спутниковых снимков без потерь» посвящена описанию метода сжатия многоуровневых цифровых изображений без потерь на основе представления их марковскими случайными полями, что позволяет эффективно использовать статистическую (информационную) избыточность, присущую цифровым изображениям. Предложенный метод сжатия многоуровневых цифровых изображений не требует спектральных преобразований и арифметических операций, для предсказания используются только операции логического сравнения [7].

Авторы статьи Богданов А.Ф. и Потемкин Н.А. утверждают, что возможности фракталов позволяют использовать их для сжатия изображений, особенно для спутниковых снимков рельефа земной поверхности и прочих сложных самоподобных изображений. Фрактальное сжатие изображений - алгоритм сжатия изображений с потерями, основанный на применении систем итерируемых функций к изображениям. Данный алгоритм известен тем, что в некоторых случаях позволяет получить очень высокие коэффициенты сжатия (лучшие примеры — до 1000 раз) [8].

В работе ученых Б.Д. Садик, В.Ю. Цветков, М.Н. Бобов «Сжатие изображений без потерь на основе комбинированного эффективного кодирования битовых плоскостей» была разработана структура и исследована эффективность комбинированного кодера сжатия изображений без потерь в пространственной области, использующего алгоритмы арифметического и RLE-кодирования для компактного представления различных битовых плоскостей изображения [9].

Заключение

У всех этих методов есть свои плюсы и минусы, также они имеют интересные особенности. В настоящее время методы сжатия продолжают развиваться и исследоваться для получения лучших результатов сжатия данных.

Список использованной литературы

1 William Martin Satellite image collection optimization, Optical Engineering 41(9), (1 September 2002). <https://doi.org/10.1117/1.1495856>

2 Дистанционное зондирование в картографии: практикум: учеб. пособие / А. И. Пономарчук, Е. С. Черепанова, А. Н. Шихов; Перм. гос. нац. исслед. ун-т. – Пермь, 2013. – 100 с.: ил.

3 Сжатие без потерь [Электронный ресурс]: Википедия. Свободная энциклопедия. - URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Сжатие_без_потерь. (Дата обращения: 22.02.2022 г.)

4 Бахрушина Г. И., Коржавин В.А. Использование дискретных преобразований при разработке устойчивых алгоритмов цифрового маркирования изображений [Электронное научное издание]. Ученые заметки ТОГУ. Том 7, №4. – 2016.- С. 7-24

5 Вячеслав Голованов Алгоритмы сжатия данных без потерь [Электронный ресурс]. URL: <https://habr.com/ru/post/231177/> (Дата обращения: 22.02.2022 г.)

6 Кассини (космический аппарат) [Электронный ресурс]. Википедия. Свободная энциклопедия. - URL: [https://ru.wikipedia.org/wiki/Кассини\(космический_аппарат\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Кассини(космический_аппарат)). (Дата обращения: 22.02.2022 г.)

7 Петров Е.П., Харина Н.Л., Сухих П.Н. Метод сжатия многоуровневых спутниковых снимков без потерь. Современные проблемы дистанционного зондирования Земли из космоса. 2016. Т. 13. № 2. С. 203–210

8 Богданов А.Ф., Потемкин Н.А. Фрактальное сжатие изображений спутниковой системы x-sar европейского космического агентства. [Электронный ресурс]. URL: [PTC-1508.pdf \(tusur.ru\)](https://tusur.ru). (Дата обращения: 22.02.2022 г.)

9 Садик Б.Д., Цветков В.Ю., Бобов М.Н. Сжатие изображений без потерь на основе комбинированного эффективного кодирования битовых плоскостей БГУИР. [Электронный ресурс]. URL: <https://libeldoc.bsuir.by/handle/123456789/38014>. (Дата обращения: 22.02.2022 г.)

НАНОТЕХНОЛОГИЯ ЖӘНЕ ОНЫ ҚОЛДАНУ САЛАСЫНЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Ердан Б., Сабитбек М., 2 курс студенті

С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Нұр-Сұлтан қ.

Нанотехнология- бұл көзге көрінбейтін аса ұсақ бөлшектерді ретке келтіре отырып, соның ерекшеліктерін алдын-ала белгілеп беру арқылы әлдебір құрылымды құрастыруға қажетті жекелеген атомдарды ыңғайластыра орналастыру. Нанотехнология - кеңістіктің нанометрлік аймағындағы жеке атомдарға, молекулаларға, молекулалық жүйелерге әсер ету арқылы жаңа физика-химиялық қасиеттері бар молекулалар, наноқұрылымдар, наноқұрылғылар мен материалдар алу мүмкіндіктерін зерттейтін қолданбалы ғылым. Нанометр дегеніміз бір метрдің миллиардтан бір бөлігі (1 нанометр=10⁻⁹метр). Әуестену, еліктеу, қиялға берілу секілді адами қалыптардың бірте-бірте ел сенгісіз жаңалықтарға бастайтыны әлмисақтан белгілі.

XXI ғасырдың басы нанотехнологиялар мен наноматериалдардың дамуының революциялық бастамасы екендігі баршамызға мәлім. Қазіргі таңда олар әлемдегі барлық дамыған мемлекеттерде адамзат қызметінің (өнеркәсіп, ақпарат саласында, радиоэлектроникада, энергетикада, транспортта, биотехнологияда, медицинада) аса маңызды салаларында қолданылып жүр. Соңғы бірнеше жылда нанотехнология жоғары технологияның аса көп уәде беретін тармақтарының бірі сияқты ғана емес, сонымен қатар, 21 ғасырдың экономикасының жүйе түзуші факторы сияқты қарастырыла бастады. Нанотехнология барлық өндірістік қызметтің жаңа парадигмасының дамуын ынталандырады, ол өзі өмір сапасын арттырудағы жаңа бетбұрыстардың көзі және постиндустриалды қоғамда көптеген әлеуметтік мәселелердің шешімі болып табылады[1].

Аңыз-ертегілердегі аспанға ұшатын ағаш ат пен кілем, желаяқ етіктер, аста-төк дастарқан, қияндағыны көз алдына алып келетін қол айна секілділер шындыққа айналып, дәл қазір "көне дүниелер" санала бастады. "Нанотехнология да өмірге осындай қиял мен әуестік нәтижесінде келген еді. 1986 жылы студент Эрик Дрекслер өзінің "Жасампаз машина" аталатын футуристік эссесінде тұңғыш реет молекулярлы технология атауын қолданады. Ол фантаст-жазушы Станислав Лемнің идеяларына өз қиял-болжамдарын қосақтай отырып, "Саналы тіршілік ортасының" жалпы бет-бейнесін жасап шығады. Осы болжамға сәйкес, XXI ғасырда нанороботтар әрбір заттың, әрбір адам ағзасының ішіне енгізіледі де, адамзат қоршаған әлеммен бірге тұтастай саналы компьютерге айналады. Мұндай идея Эссе Дрекслерден бұрынырақ пайда болған көрінеді. 1981 жылы IBM корпорациясының швейцариялық филиалындағы екі инженер, Герд Бинниг пен Гейнрих Рорер мәнерлеп туннельдеуші микроскоп ойлап тауыпты. Микроскоптың құрылымы аса қарапайым: шамалы қысымға қосылған аса жіңішке ине бір нанометр шамасындағы қашықтықта материалдың үстімен жылжып отырады[1,2].

Осы кезде инелердің өткір ұшы материалдың беткі қабатына электрондарды тесіп өткізеді де, соның нәтижесінде шамалы тоқ пайда болады, оның көлемі ине мен беткі қабаттың арасындағы қашықтыққа байланысты болады. Осылайша материалдың беткі қабатынан жекелеген атомдарды "ажыратуға" мүмкіндік туады. Бұл ғылымның пайда болуын 1959 жылы Нобель сыйлығының лауреаты, АҚШ физигі Р.Фейнманның жеке атомдарды манипулятор көмегімен қозғалту мүмкіндіктері туралы жасаған баяндамасымен байланыстырады. Нанотехнология терминін қолданысқа алғаш рет 1974 жылы жапон физигі Норио Танигути енгізген. Макроскопиялық заңдылықтарға сүйенетін басқа инженер ғылымдардан нанотехнологияның негізгі ерекшелігі, нанонысандар үшін кванттық және молекулааралық өзара әсерлесуінің күшті болуына байланысты. Нанотехнология саласындағы зерттеулер қазірдің өзінде практикалық маңызы зор нәтижелер беруде.

Генетика, медицина, клондау, микроағзалардағы бактерияларға әсер ету және машина жасау, электроника, т.б. өндірістерге арналған жаңа материалдар алу, техника мен өндірістің барлық түрлерін жаңа сапа деңгейіне көтеру мәселелерін нанотехнологияны дамыту арқылы ғана шешуге болады. Қазақстанда нанокұрылымдарды зерттеу ҚР білім және ғылым министрлігінің іргелі ғылыми-зерттеулер бағдарламасы бойынша 2003 жылдан жүргізіле бастады. Нанотехнологиялық зерттеулерде белгілі жетістіктерге жеткен ғылым ұжымдарды топтастырып, олардың жұмыстарын үйлестіру мақсатында Алматы қаласы маңындағы Алатау кентіндегі Ақпараттық технологиялар бағы аймағына кіретін физика-техника институты жанынан ұлттық нанотехнология зертханасы ұйымдастырылған. Мұндағы ғылыми-зерттеулер нақты жобалардан тұратын бағдарламалар бойынша жүргізіледі. Бұған ғылыми фантастикаға ден қойған бірқатар жаңашылдардың да сенімсіздік танытары күмәнсіз. Мәселен, *Scientificus Amerika* журналының болжамына сүйенсек, таяу арада көлемі почта маркасына тең медициналық құрылғы жасалады екен. Соны жарақат алған жерге қойса жеткілікті, ол қанның құрамын, қандай дәрі қажет екенін анықтап, сол дәрі-дәрмекті қанның құрамына өзі жібереді. 2025 жылы дайын атомнан кез келген затты құрастыруға қабілетті алғашқы нанороботтар жасалмақшы. Ауыл шаруашылығында да айтарлықтай өзгерістер болады: нанороботтар өсімдіктер мен жануарларды алмастырып, азық-түлік өндіретін дәрежеге қол жеткізеді. Осыған сәйкес экологиялық жағдай да жақсара түседі. Өнеркәсіптің жаңа түрлері болашақта қалдық заттар шығармай, оның есесіне нанороботтар ескі қалдықтарды жояды[2,3]

Тәжірибе барысында анықталғандай, тоннельдеуші микроскоптың бұрынғыларға қарағанда біршама артықшылықтары бар екен. Соның көмегімен жекелеген атомдарды "көруді" былай қойғанда, соларға әсер ету арқылы кез келген кернеуді өзгертуге де мүмкіндік туады: қарапайым тілмен айтсақ, тоннельдеуші микроскоптың көмегімен атомды "іліп" алуға және қажетті жеріне қондыруға болады. Физиктердің атомдарды өз қалауынша орналастыруға теориялық мүмкіндіктері пайда болады, яғни соларды кірпіш секілді қалай отырып, кез келген затты жасап шығуға болады екен.

Қазір ғалымдар тұсауы жаңа кесілген нанотехнологияның үш негізгі міндеттерін айқындап алды:

Біріншіден, осының көмегіне сүйене отырып, атомдарды өз қалауымызша тікелей орналастыру жүзеге асырылады, яғни ерекше қасиеттерге ие болған материалдар жасалады.

Екіншіден, көлемдері жекелеген молекулаларға немесе атомдарға тең белсенді элементтері бар электрондық схемалардың өндірісін ұйымдастыру көзделіп отыр.

Үшіншіден, ғалымдар көлемі молекулаға тең механизмдер мен роботтар, яғни наномашина жасауды көздеуде.

Бұл әрине, енді ғана қолға алына бастаған, тәжірибе жүзінде сынақтан өткен алғашқы қадамдар ғана. Бірақ ғылымы мен білімі дамыған бірқатар елдерде соның алғашқы үлгілері қолданысқа енгізіле бастады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Уильямс Л., Адамс У У 35 Құпиясыз нанотехнологиялар: Оқулық/Ауд. З. А. Мансұров, М. Нәжіпқызы, Б. Қ. Діністанов. - Алматы: РгипІ-8, 2012 - 385 бет.

2 Kozhayeva Sanim, Rakhimzhanova Maira, Ibrayeva, Kulyan, Muratova Gulzhan, Dzhumagalieva Ainur /Formation of humanitarian qualities among students in higher education institutions Astra Salvensis. 2019, Issue 13, p. 309-326.

3 Сағымбаева А.Е. Информатиканы оқыту әдістемесі.- Алматы, 2015.-230 бет.

Ғылыми жетекші: А. М. Джумағалиева

АНАЛИЗ ПОТОКА СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ ЖИВОТНЫХ СРЕДСТВАМИ КОМПЬЮТЕРНОГО ЗРЕНИЯ

Жакупова К., студент 4 курса

Казахский агротехнический университет им. С.Сейфуллина, г. Нур-Султан

Введение

Актуальность выбранной темы определяется тем, что в современном мире цифровизация большей части отраслей стало неотъемлемой частью жизни. Вопрос цифровизации сельского хозяйства является одной из самых актуальных, поскольку использование современных технологий не только повысит производительность существующих предприятий, но и ускорит внедрение новейших сельскохозяйственных практик.

Хочется отметить, что на данный момент государственная политика «Цифровой Казахстан» поставила своей целью ускорить темпы экономического роста в Республике Казахстан и повысить качество жизни граждан [1]. Одной из задач этой программы является цифровизация сельского хозяйства. Принимая во внимание данную политику, можно с уверенностью заявить, что актуальность разработки систем, применяющих технологии компьютерного зрения, что существует потребность в разработке концепций для внедрения ИТ-инноваций в практической деятельности предприятий и организаций [2]. Следовательно, необходимость в анализе отечественного и мирового опыта решения поставленной темы растет.

Во всех развитых странах тема компьютерного зрения поднято на одну из первых ступеней развития. Одним из примеров является работы исследователей Анвар Ульхак, Асым Хан, Дуглас Геймс, Маноранджан Пола [3]. В своей статье они описывают различные виды применения технологий компьютерного зрения для раннего диагностирования и выявления коронавирусной инфекции COVID-19.

В статье “Animage processing approach form easurement of chilli plant height and width under field conditions” исследователи Гупта С., Тевари В.К., Мачаварам Р. и Шривастава П. сконструировали систему измерения высоты стебля чили с помощью использования технологий распознавания статических изображений данного вида растения [4]. Авторы пришли к выводу, что разстатянная система распознавания изображений точно измеряет высоту и ширину растения чили в реальном времени, и может помочь в быстром измерении большого количества растений за один проход.

Исходя из вышеперечисленного, можно сделать вывод о том, что в настоящее время существует необходимость в дальнейшем исследовании технологии компьютерного зрения в агропромышленной отрасли.

Несмотря на то, что в последние годы тема компьютерного зрения в сельском хозяйстве оказывается в фокусе исследовательского внимания, в большинстве случаев внимание уделяют либо статической обработке изображений животных, либо динамическому распознаванию здоровья растений. Однако проблема распознавания и анализа потока видео скота остается нераскрытой в научной литературе. Исходя из приведенных фактов, было решено изучить эту тему на примере анализа видеопотока сельскохозяйственных животных, в этом и заключается новизна исследования.

Результаты данного научного проекта могут быть использованы в дальнейшем исследовании. Собранные материалы могут помочь в систематизации имеющихся разработок и алгоритмов по технологии компьютерного зрения с упором на разработки в сельскохозяйственном секторе.

Результаты этого исследовательского проекта могут быть использованы в создании полноценного комплекса по контролю здоровья, перемещения и месторасположения

сельскохозяйственного скота. Данная программа может стать незаменимым решением для агропромышленного предприятия. Отечественная разработка позволит снизить дополнительную стоимость патентов и лицензий, которые обязательно проявляются в использовании иностранных разработок.

Анализ потока сельскохозяйственных животных

Научные исследования в области внедрения использования технологий компьютерного зрения в животноводстве, для анализа видеопотока сельскохозяйственных животных являются актуальными на сегодняшний день и проводятся как в Казахстане, так и за рубежом.

Для анализа и распознавания объектов на изображениях и видео используется метод Виолы-Джонса, который является новым подходом к быстрому обнаружению объектов со скоростью 15 кадров в секунду. Это был первый способ обнаружения объектов в реальном времени.

Распознавание в методе Виолы-Джонса состоит из следующих этапов: вычисление интегрального изображения, вычисление функций, подобных Хаару, применение алгоритма обучения AdaBoost, применение каскадного фильтра.

Давайте подробнее рассмотрим алгоритм AdaBoost. Вес каждого экземпляра $w(i)$ изначально устанавливается равным $1/m$. Обучается первый предиктор, и его взвешенная частота ошибок r_1 вычисляется на обучающем наборе. Как видно на формуле ниже, в данном случае берутся только неправильно классифицированные экземпляры и суммируется вес этих экземпляров, чтобы получить взвешенную частоту ошибок.

$$r_j = \sum_{i=1}^m w(i),$$

где r_j – взвешенная частота ошибок, i – начальное количество предикторов, m – конечное число предикторов, $w(i)$ – это вес экземпляра

Затем вес предсказателя j вычисляется с использованием приведенных ниже формул. Чем точнее предсказатель, тем выше будет его вес. Если он просто угадывает случайным образом, то его вес будет близок к нулю. Однако чаще всего это неправильно, и его вес будет отрицательным.

$$\alpha_j = \eta \log \frac{1 - r_j}{r_j}$$

Затем вес экземпляров обновляются с использованием приведенной ниже формулы, чтобы увеличить количество неправильно классифицированных экземпляров.

$$w^{(i)} \leftarrow \begin{cases} w^{(i)} & \text{if } \hat{y}_j^{(i)} = y^{(i)} \\ w^{(i)} \exp(\alpha_j) & \text{if } \hat{y}_j^{(i)} \neq y^{(i)} \end{cases}$$

Затем все предикторы нормализуются с использованием приведенных ниже формул.

$$w(i) = \frac{w(i)}{\sum_{i=1}^m w(i)}$$

Наконец, новый предиктор обучается с использованием обновленных весов, и весь процесс повторяется до тех пор, пока не будет достигнуто желаемое количество предикторов, указанное пользователем.

Во время вывода AdaBoost просто вычислил предсказания всех предикторов и весов, а затем использовал вес предиктора α_j . Прогнозируемый класс - это тот, который получает большинство взвешенных голосов.

В рамках данной научной работы было проведено исследование, которое описывает положение в настоящее время цифровизации сельского хозяйства в странах Европы, СНГ и Казахстана. Был проведен обзор научных трудов отечественных и зарубежных авторов по применению современных технологий компьютерного зрения. Был осуществлен анализ и сравнение математических методов и алгоритмов компьютерного зрения. А также была разработана концептуальная модель системы для анализа видеопотока сельскохозяйственных животных.

Заключение

Результаты данной научной работы показали необходимость в дальнейшей разработке и исследовании данной проблемы. В настоящее время наблюдается нехватка исследований по применению библиотеки компьютерного зрения OpenCV в отрасли животноводства, в особенности остается нераскрытой в научной литературе проблема распознавания и анализа потока видео скота.

Дальнейшие исследования по данной теме помогут ускорить состояние цифровизации сельского хозяйства Казахстана, а также помогут в дальнейшем практическом применении технологии компьютерного зрения для дальнейшей автоматизации отрасли.

Список использованной литературы

- 1 Об утверждении Государственной программы "Цифровой Казахстан" - ИПС(Об утверждении Государственной программы "Цифровой Казахстан". Постановление Правительства Республики Казахстан от 12 декабря 2017 года № 827.)
- 2 OECD (2019), Digital Opportunities for Better Agricultural Policies, OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/571a0812-en>.
- 3 Ulhaq, A., Born, J., Khan, A., Gomes, D., Chakraborty, S. and Paul, M., 2020. COVID-19 Control by Computer Vision Approaches: A Survey. IEEE Access, 8, pp.179437-179456.
- 4 Gupta, C., Tewari, V.K., Machavaram, R. and Shrivastava, P., 2021. An image processing approach for measurement of chili plant height and width under field conditions. Journal of the Saudi Society of Agricultural Sciences.

УДК 004.4

МОБИЛЬНОЕ ПРИЛОЖЕНИЕ – ОДИН ИЗ ОСНОВНЫХ МЕТОДОВ В ИЗУЧЕНИИ ГОСУДАРСТВЕННОГО ЯЗЫКА

*Жандарбекова К.А., студент 2 курса
Казахский агротехнический университет им. С.Сейфуллина ,г.Нур-Султан*

Введение

Современные смартфоны уже давно не являются чем-то непривычным и прекрасно справляются со своей первоначальной задачей — являются одним из самых распространенных средств коммуникации. Глава государства Н. А. Назарбаев в своём «Послании народу стратегии “Казахстан-2050”» подчеркивает модернизацию методики преподавания и развитию онлайн-системы образовательной среды.[1]

Вместе с тем прочно вошедшие в наш быт мобильные устройства столь функциональны, что сложно сказать, чего они не умеют: это и медиаплеер, и фотокамера, и возможность использования Интернет-ресурсов, и многое другое. Мобильные телефоны и в частности смартфоны приобретают популярность в обществе, в свою очередь потребность в мобильности распространяется и на цели преподавания и обучения.[2]

В сущности, все смартфоны стали небольшой копией компьютера, который всегда можно иметь при себе. Сегодня все больше и больше смартфонов, планшетных ПК и других мобильных устройств, удобных для использования, как в повседневной жизни, так и в обучении чему-либо новому в частности, выпускаются на базе операционной системы Android. Основания настолько широкого распространения данной операционной системы в следующем. Во-первых, Android поддерживает большое количество устройств разных производителей. Во-вторых, эта операционная система характеризуется высокой доступностью средств разработки. Средства разработки для платформы Android бесплатны, в то время как разработка, к примеру, под iPhone (от компании Apple) требует достаточно больших начальных финансовых вложений.

Указанные выше преимущества определяют массовость и высокую популярность современных устройств на базе Android, оснащенных различными функциями и приложениями, делающими процесс обучения с помощью смартфона максимально удобным, интересным и быстрым.

Широко признано, что идея мобильного обучения основана на использовании обучающих возможностей, предоставляемых мобильными технологиями. Такой метод наиболее актуален, когда учащийся не находится в заранее определенном месте и обучается, используя ситуативный подход и доступные ему ресурсы. Мобильное обучение также позволяет учащимся легко менять обстановку и условия учебы и совмещать обучение в нескольких учебных заведениях. Получение справочной информации, выполнение разного рода полезных функций, изучение с помощью игровых методов – все это становится гораздо удобнее, когда под рукой есть смартфон или планшет. Вследствие этого, нельзя умалять важность информационной поддержки в области образования.[3]

Мобильное приложение – один из основных методов в изучении государственного языка

Педагоги уже не могут не обращать внимание на очевидный факт — популярность мобильных средств связи среди молодёжи; именно поэтому следует проанализировать, как данные виды связи могут способствовать оптимизации процесса обучения. [4]

В условиях наличия неограниченного количества потенциальных приложений для мобильного обучения особый интерес представляют организация учебной деятельности при мобильном обучении и организация активного обучения.[5]

В рамках данной статьи, я предлагаю вам создать образовательное приложение на базе операционной системы Android, главной целью которого является научить пользователя правилам казахского языка. Такая система помогает учащимся осуществлять учебную деятельность без участия другого человека.

В среде мобильного обучения учащиеся используют приложение, проводящее пользователя через последовательность действий, которая помогает ему выполнять учебные задания.[6]

У уже существующих приложений присутствует ряд недостатков. В частности, различные мобильные приложения по изучению казахского языка реализованы недостаточно удобно. Одни приложения предоставляют пользователю справочную информацию, однако она не является полной и структурированной, к тому же отсутствует перевод основных понятий на русский язык, что очень важно, учитывая, что в Казахстане очень высокая доля русскоязычного населения. Другие программы предоставляют лишь сугубо узкие функции. Вследствие этого вопрос об организации необходимой и достаточной мобильной поддержки в этой сфере становится все более и более актуальным.

Основной аудиторией данного приложения станут школьники и студенты, которые в подавляющем большинстве являются обладателями и пользователями современных смартфонов, планшетных ПК и других карманных устройств. Также, приложение будет пользоваться спросом и у других категорий людей, желающих изучать казахский язык с помощью своего телефона. Разработанное приложение предоставит пользователям следующие возможности:

- предоставление пользователю справочной информации об основных правилах казахского языка;
- выполнение вспомогательных функций: транслитерация, словари синонимов, антонимов, фонетический разбор, подбор нужного окончания и другое;
- применение игровых методов для изучения новых слов.

Заключение

Таким образом, на основе рассмотренных фактов сделан следующий вывод: сейчас как никогда актуальна разработка образовательных приложений с уделением особого внимания проектированию удобного в использовании интерфейса с необходимым набором функций. Только приложения могут сделать любую операционную систему пригодной для работы, развлечения, выхода в Интернет, просмотра веб-страниц и многого другого, что превращает обычный телефон в маленький карманный компьютер с полным набором функциональных возможностей.

Список использованной литературы

- 1 Послание Президента Республики Казахстан: «Стратегии «Казахстан- 2050».
- 2 Меркулов, А. М. Обучение при помощи мобильных устройств – новая парадигма электронного обучения / А. М. Меркулов. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2012. — № 3 (38). — С. 70-75. — URL: <https://moluch.ru/archive/38/4333/> (дата обращения: 20.03.2022).
- 3 Sharples, M. (Ed., 2017). Big issues in mobile learning: Report of a workshop by the Kaleidoscope Network of Excellence Mobile Learning Initiative. Nottingham, UK: University of Nottingham, Learning Sciences Research Institute. August 2017/ (дата обращения: 20.03.2022).
- 4 Меркулов, А. М. Обучение при помощи мобильных устройств – новая парадигма электронного обучения / А. М. Меркулов. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2012. — № 3 (38). — С. 70-75. — URL: <https://moluch.ru/archive/38/4333/> (дата обращения: 20.03.2022).
- 5 Кукульска-Хьюм А. Мобильное обучение. Аналитическая записка. Институт ЮНЕСКО по информационным технологиям в образовании. С. 1-2.
URL: <http://iite.unesco.org/pics/publications/ru/files/3214679.pdf> (дата обращения: 21.03.2022)

УДК 004.42.02

АНАЛИЗ И ВЫБОР ПЛАТФОРМЫ ДЛЯ ЧАТ БОТА ПО АРЕНДЕ КВАРТИР

*Закарьянов А., студент 4 курса
Казахский агротехнический университет им. С. Сейфулина, г. Нур-Султан*

Актуальность выбранной темы определена причиной того что в настоящее время чат боты являются неотъемлемой частью получения разных услуг. Популярность чат ботов обусловлена тем что они не только отвечают на интересующий вопрос, и так же предоставляют услуги которые может обработать бот. Но особую популярность чат боты обрели после возможности интеграции их в социальные сети и мессенджеры, такие как Facebook, Telegram и WhatsApp.

Чат боты являются крайне гибким инструментом для поставленных задач. Можно использовать его в целях получения информации из разных источников, к примеру погоду, курсы валют и т.д. Так же его часто используют в бизнесе для разгрузки колл-центра от

часто задаваемых вопросов, обучив чат-бота распознавать их и отвечать на них. Чат боты используются еще для развлечения, к примеру текстовые игры. Крайне редко но встречаются тип ботов в которых интегрирован искусственный интеллект, который имитирует общение с живым человеком.

В Казахстане практический половина населения арендуют квартиры. Что в данной ситуации рождает огромный список предложений по квартирам. Человек который ищет квартиру для аренды сталкиваются с необходимостью мониторить сайт по объявлениям уделяя этому половину свободного времени. Поскольку практический каждый день появляются или удаляются объявления с арендой квартир, именно из за этого поиск квартир по выставленным критериям становятся проблематичным. Данную проблему можно решить при помощи агентств недвижимостью или риелторами, поскольку они берут на себя весь поиск и освобождают время человека который тот может потратить на более полезные вещи. Но в данной решении есть проблема что за данную услугу они взимают плату от процента аренды или фиксированную сумму, что отталкивают многих людей от данных услуг.

Если брать в учет то что человек практический всегда сидит в мессенджерах для общения, по работе или по другим причинам, можно интегрировать бота в мессенджер который будет периодически предлагать квартиру по критерию которые ввел пользователь, на которую пользователь может ответить да или нет. Практический это тоже самое что делает риелторы когда предлагают вам квартиры по мессенджером. Но удобство чат бота в том что он всегда доступен и дает возможность моментально менять критерий поиска квартир.

Исследование и изучение темы исследования. Необходимость в жилье у людей было и будет всегда. Она важна так же как и необходимость в пище. И с давних времен любое жилье продавалось по газетам или другим способом которое являлось не очень практичным поскольку не все могли найти ваши объявления. Но с приходом цифровых технологий и интернета данная процедура намного стала легче. Поскольку любой желающий мог поставить свое жилье в аренду или на продажу, от этого росло и количество этих объявлений в которых необходимо было искать нужную квартиру, что занимало немалое количество времени у потребителя.

Аренда (от латинского *arrendare* – сдавать в аренду) – это форма имущественного договора, которое имущество передается арендатору за определенную сумму во временное владение.[1]

В настоящее время у любого человека есть возможность переехать в другой город для обучения или работы. Такая практика довольно частая в таких городах как Нур-Султан, Алматы и в других крупных городах. Поскольку в крупных городах больше возможностей как в учебе так и в условиях труда и жизни. Из за этого в таких городах остро стоит проблема с арендой квартир.

И данную проблему люди решают двумя способами воспользоваться услугами риелторов и агентств недвижимости что обойдется в некоторую сумму добавляемой к сумме аренды или же поиска квартир самостоятельно что занимает некоторое время.

Поиск квартир самостоятельно раньше было целым испытанием поскольку данная процедура была не такой легкой как сейчас с множеством сайтами по аренде квартир. С доступностью программирования люди автоматизировали и оптимизировали поиск по критериям что теперь поиск самому не является настолько сложным испытанием как раньше.

Но еще большего облегчения данной процедуры можно реализовать чат бота, что будет искать по критериям и оповещать потребителя в удобной форме, точнее сообщением в мессенджере.

Преимущество чат бота от сайта:

- нет необходимость постоянно заходить в сайт, а только открыть бота
- получение только необходимой информации по квартире

– возможность добавить на слежки за объявлениями

Обзор решений в данной теме от других компаний. Сегодня существуют множество сервисов для поиска квартир. Самые успешные и популярные сервисами являются такие сайты как: Krisha.kz, olx.kz и т.д.

К примеру Krisha.kz является одним из крупнейших казахстанских сайтов по сфере поиска, аренды и сдачи практически всего что связано с недвижимостью. Владелец сайта является компания Kolesa Group. Она разработала и разместила сайт в мировой паутине в 2006 году, но до этого времени они практически 10 лет выпускали газету про сдачи квартир, помимо этого сайта у данной компаний есть так же сайты под марками Колёса и Маркет что является так же предоставлению услуг в этой же сфере.

Данный сайт написан на таком языке как Php, Javascript и для базы данных и их же хранения используется OracleSQL.

Php является одним из лидеров серверных языков программирования, используемых для создания динамических веб-сайтов и веб-приложений. Большинство систем управления веб-сайтами написаны на PHP, язык поддерживается большинством хостинг-провайдеров, благодаря их простоте, скорости, многозадачности, богатому функционалу и кроссплатформенности язык широко используется в различных сайтах по типу Krisha.kz.

Oracle sql является многофункциональной и создана для управления базами данных в огромном масштабе что позволяет загружать объявления на платформы без проблем в хранениях.

Krisha.kz за счет того что она является узконаправленной именно к аренде, сдаче, покупке квартир является удобнее чем его собрат Olx.kz. Причин здесь несколько, Olx.kz является площадкой продаж всего, и это и является неудобством в поиске аренды квартир.

От данных сайтов чат ботов не существуют, но есть чат боты от энтузиастов. Такой чат бот как @onetarkz дает возможность найти в пару кликов нужную квартиру.

Анализ причины популярности мессенджеров. В настоящее время когда смартфоны являются неотъемлемой частью образа жизни 5,2 миллиарда людей. Из данного числа 80% пользователей ежедневно сидят в мессенджерах такие как WhatsApp, Telegram, Imo, Facebook и т.д. Почему мессенджеры являются такими популярными и что в них привлекает людей со всех уголков мира.

Причины этому просты, не так давно мы отправляли письмо через почту что бы узнать о состоянии, о новостях друг о друге и это занимало уйму времени для того что бы просто узнать, спросить друг о друге. Но с приходом технологий появилась возможность писать Смс-сообщения. СМС (от английского – “услуга коротких сообщений”, точнее “short message service”) – это служба сотовой сети, которая позволяет отправить сообщения и получить их, за что служба взимает плату от абонента[2].

После прорыва и появления интернета начали появляться мессенджеры что давали возможность общаться с собеседниками без дополнительной платы и требовала только подключение интернета.

Самым первым мессенджером, появившимся в интернете это был протокол IRC, а точнее Internet Relay Chat [3].

В настоящее время можно узнать у любого человека, где бы он не находился узнать, что он делает, чем занимается практически моментально, главное что бы обоим пользователей был доступ к интернету. Благодаря этому мессенджеры так тесно интегрированы в нашу жизнь, и это же дает ответ почему чат бот является удобной для использования сайтов и т. д. поскольку он находится непосредственно в мессенджере что машинально легче и проще им воспользоваться.

Поиск лучшей платформы для реализации проекта. Telegram является одной немногих мессенджеров где чат боты сосуществуют идеально. Поскольку этому поспособствовала поддержка самих разработчиков для этой сферы.

Подробнее Telegram является кроссплатформенным приложением, которое было разработано на языке C++. Кроссплатформенность является большим плюсом в выборе платформы поскольку данный мессенджер можно использовать как со смартфонов android и iOS, и так же использовать ПК версию.

Помимо кроссплатформенности у Telegram есть ряд весомых плюсов:

-при создании бота интегрировать меню взаимодействия с ботом что облегчит работу с ботом для пользователя. К примеру, в WhatsApp для взаимодействия с ботом есть необходимость писать боту подходящие цифры что по сравнению от удобного и простого меню является наоборот неудобство для пользователя.

-возможность удалять сообщения у собеседника. Данная возможность дает боту удалять сообщения которые не нужны для пользователя в данный момент, что визуально разгружает и упорядочивает чат с ботом.

-высокая скорость отправки и получения сообщения и в наилучшем качестве в отличие от конкурентов.

-сервера Telegram являются максимально отказоустойчивыми поскольку их сервера находятся по всему миру.

Список использованной литературы

1 Аренда // Толковый словарь живого великорусского языка : в 4 т. / авт.-сост. В. И. Даль. — 2-е изд. — СПб. : Типография М. О. Вольфа, 1880—1882

2 Short Message Service (SMS): The Creation of Personal Global Text Messaging / edited by Friedhelm Hillebrand, Finn Trosby, Kevin Holley, Ian Harris. — John Wiley & Sons, Ltd, 2010.

3 Hossein Bidgoli. The Internet Encyclopedia, A–O (неопр.). — John Wiley & Sons, 2004.

УДК: 004.622

АНАЛИЗ ДАННЫХ В ОБЛАСТИ МАЙНИНГА И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА ЭНЕРГЕТИЧЕСКОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ

*Зинько И., студент 3 курса
Казахский агротехнический университет им. С. Сейфуллина, г. Нур-Султан*

Ситуация с майнингом в Казахстане изо дня в день становится все печальнее. Отключение электроснабжения в южных областях Казахстана 25 января 2022 [1], которое произошло далеко не по вине «белых» майнеров, лишней раз подтверждает тот факт, что наша страна эту индустрию развивать и поддерживать пока не готова. Но и это ещё не всё.

В последнее время часто обсуждается вопрос майнинга в СМИ и социальных сетях. Серые майнеры сильно вредят нашей энергосистеме. Сейчас энергозатраты незаконного майнинга по оценкам превышают 1 гигаватт (ГВт), что сильно влияет на промышленность нашей страны и становится одной из критических проблем.

Министр цифрового развития, инноваций и аэрокосмической промышленности Багдат Мусин отметил в своем выступлении «Последнее направление - меры по созданию экосистемы для развития индустрии майнинга в Казахстане, которая будет соответствовать международным стандартам. Именно создание криптобирж в Казахстане, запуск пилота по банковскому обслуживанию криптобирж, создание майнинговых пулов. Пред-

лагаемые меры позволят установить четкие правила игры, исключат проблемы по перегрузке электросети, а также выведут из «серой» зоны большинство майнинговых ферм» [2].

Исследования в области майнинга криптовалюты и ее влияние на развитие промышленности, окружающей среды и т.д. рассматриваются и зарубежными учеными. Мустафа Ф., Лодх С., Нанди М., Кумар В. в своей статье «Сочетание торговли криптовалютой с экологическими целями: возможно ли это?» после систематического обзора и библиометрического анализа современной литературы делается попытка выяснить может ли богатство, полученное в результате торговли криптовалютой, помочь в достижении цели Организации Объединенных Наций (ООН) в области устойчивого развития SDG 7, доступной и чистой энергии и SDG 13 ООН, связанных с климатическими действиями. Критический анализ литературы указывает на растущий интерес к криптовалюте и негативное влияние майнинга криптовалют на использование огромной энергии. Тем не менее, в литературе существует явный пробел, посвященный возможности использования богатства, полученного в результате торговли криптовалютой, для финансирования экологически безопасных проектов и достижения ЦУР 7 и ЦУР 13 ООН [3].

Учитывая актуальность данной темы, в рамках изучения дисциплины «Анализ данных» были проведены исследования на тему сравнительного анализа лучших видеокарт для майнинга. Информация бралась из открытых источников в интернете с тегами поиска: майнинг, видеокарта, криптовалюта. Информация была собрана в единую базу, данные включали в себя:

- виды видеокарт;
- майнинг на разной криптовалюте;
- стоимость;
- доход в месяц с одной единицы;
- количество дней окупаемости видеокарт.

Далее эти данные были представлены как источник для подключения в среде Microsoft Power BI для дальнейшей аналитики.

Нынешнее время — это век информации. И в современном бизнесе, независимо от его размеров, потоков данных очень и очень много: производство, продажи, прибыль, сотрудники, организационные данные, технические данные, логистика, финансы, реклама, маркетинг и так далее. В каждой из этих сфер имеются десятки своих метрик и KPI. Причем эти метрики и KPI делятся по группам, сегментам, категориям, отделам, менеджерам, продавцам, магазинам и прочее. В общем, показателей, по которым идет контроль набирается даже не сотни, а тысячи.

Power BI — это аналитическая среда (комплекс программ и онлайн сервисов), которая дает возможность: легкого подключения к любой выгрузке информации из разных источников, объединения и приведения этой информации в единую стандартизованную модель данных (единый информационный колодец), вычисления необходимых параметров и KPI на основе этих объединенных данных, построения визуальных графиков, отчетов и дашбордов (dashboard).

И все это полностью автоматизировано, автообновляемо и доступно online для анализа с любых устройств (ПК, планшеты, смартфоны) в интерактивном режиме с предоставлением индивидуальных доступов для просмотра разными пользователями [4].

В итоге используя инструмент BI аналитики, был произведен более детальный анализ данных. Откорректировав и доработав данные, были произведены работы по созданию модели данных.

Модель данных должна описывать данные по теме, то есть: связь видеокарт и майнинга, какая криптовалюта лучше в майнинге, нахождение самой выгодной видеокарты для майнинга. Далее используя возможности визуализации, был разработан дашборд (Рисунок 1).

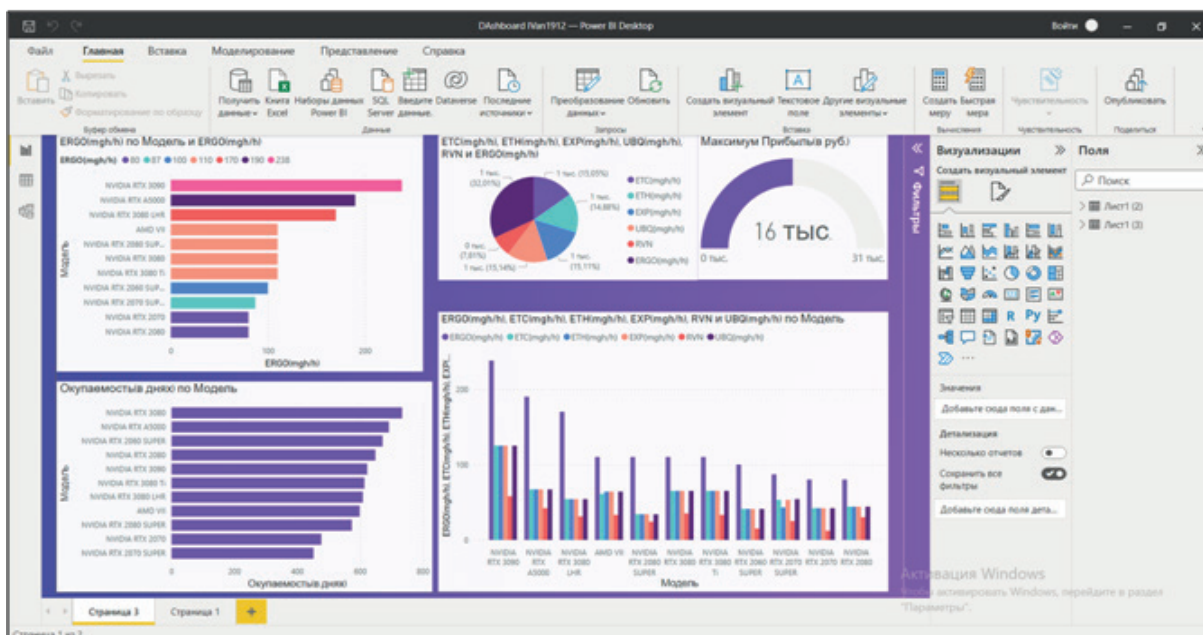

Рисунок 1 – Разработанный дашборд

На основе разработанного дашборда было выявлено, что анализ данных эффективно может быть использован и в сфере энергетики для решения проблем в данной отрасли.

Список использованной литературы

- 1 О причинах отключения электроснабжения в южных областях Казахстана 25 января 2022 года и ситуация с электроснабжением потребителей <https://www.kegoc.kz/ru/press-center/press-releases/155788/>.
- 2 Новости с Telegram канала BlueScreen | Digital Kazakhstan. <https://t.me/bluescreenkz>
- 3 Mustafa F., Lodh S., Nandy M., Kumar V. Coupling of cryptocurrency trading with the sustainable environmental goals: Is it on the cards? Business Strategy and the Environment. Volume 31, Issue 3, March 2022. -1156 с.
- 4 POWER BI – описание и возможности аналитической платформы от Microsoft. <https://biprosto.ru/power-bi/opisanie-i-vozmozhnosti.html><https://biprosto.ru/power-bi/opisanie-i-vozmozhnosti.html>

УДК 004.55

СТАТЬЯ WEB-ПРИЛОЖЕНИЕ ДЛЯ СБОРА И АНАЛИЗА ИНФОРМАЦИИ О ПРОДАЖЕ ПРОДУКЦИИ КОНКУРИРУЮЩИХ ОБЪЕКТОВ

*Кайруллин Т.З., студент 4 курса
Казахский агротехнический университет им. С. Сейфуллина, г. Нур-Султан*

Введение

Любой рынок со временем достигает определенного уровня развития. Увеличивающееся количество игроков и проектов способствует развитию конкурентной среды. Если ранее рынок на начальном этапе поглощает буквально все, то в ходе развития необходимо брать на вооружение множество инструментов, способствующих коммерческому успеху проекта в долгосрочной перспективе. Одной из составляющих успеха компании

является регулярный качественный анализ конкурентной среды. Потребность в проведении конкурентного анализа вызвана не только ростом конкуренции в определенном сегменте рынка, но и влиянием других факторов (кризисный период, медленное или отрицательное темпы роста рынках, непрерывный технологический прогресс и т.д.).

Разработка Web-приложение для сбора и анализа информации о продаже продукции

Анализ конкурентного окружения способствует достижению целого спектра маркетинговых и производственных целей организации. На его основе можно спрогнозировать исход конкурентной борьбы или выбрать оптимальную модель продвижения и позиционирования продукции компании.

Конкурентный анализ — это анализ, позволяющий определить, как ваш бизнес сравнивается с несколькими конкурентами. Оценив сильные и слабые стороны ваших конкурентов, вы сможете увидеть, как вы можете улучшить положение своей компании.

Конкурентный анализ помогает выявить потенциальные преимущества и препятствия для продуктов и услуг на целевом рынке. Это также полезно для проверки того, какие стратегии маркетинга, ценообразования и распространения используют ваши прямые и косвенные конкуренты.

Сбор информации о рынке, такой как отраслевые тенденции и экономические показатели, может еще больше улучшить понимание, полученное в результате конкурентного анализа.

Например, выполнить SWOT - анализ , который суммирует сильные стороны (Сильные стороны), слабые стороны (Слабые стороны), возможности (Возможности) и угрозы (Угрозы) вашей компании и конкурентов, и добавить их в собранный набор данных. Уточнение этих аспектов не только поможет объективно относиться к своему бизнесу, но и позволит принимать более разумные и обоснованные решения для будущего бренда.

При проведении высокоуровневого конкурентного анализа нужно определить, кто является целевыми клиентами, текущую занятость рынка, дифференцирующие факторы и уникальную добавленную стоимость бизнеса и продукции конкурентов, а также основные преимущества, которые выделяются в рекламных материалах, ценовой диапазон продуктов на разных рынках, способов доставки, финансовых ресурсов.

Заключение

В результате был разработан сайт, где производится сбор информации по продажам товаров (ноутбуков) различных интернет-магазинов. Выполнен подробный анализ продаж товаров, а именно рост цен, наличие товара и популярность определенных ноутбуков среди покупателей. Проводя конкурентный анализ и лучше понимая рынок, можно не только превзойти своих конкурентов, но и многому у них научиться.

Список использованной литературы

- 1 Википедия - свободная энциклопедия <http://ru.wikipedia.org/wiki>
- 2 March 2013 Web server survey <http://news.netcraft.com/archives/2013/03/01/march-2013-webserversurvey.html>
- 3 Понятие веб-сайта. Классификация сайтов <http://ikt-history.ucoz.net/publ/17-1-0-13>
- 4 Классификация веб-сайтов: типы и виды интернет сайтов <http://www.yanajy.com/sdelay-sam/vidy-sajtov.html>

ОБЛАЧНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В ОРГАНИЗАЦИИ ОБУЧЕНИЯ СТУДЕНТОВ*Климков А.С., студент 3 курса**Казахский агротехнический университет им. С.Сейфуллина, г. Нур-Султан***Введение**

Использование облачных технологий (облачных вычислений) высшими учебными заведениями – перспективное направление, позволяющее повысить эффективность учебного процесса, сократить накладные расходы на его реализацию. Ощутимо снижаются капитальные затраты, связанные с созданием и обслуживанием учебными заведениями собственных центров обработки данных, обеспечивается гибкая масштабируемость и высокая доступность сервисов, используемых в учебном процессе, что в конечном счете повышает уровень удовлетворенности потребностей конечных пользователей: студентов, профессорско-преподавательского состава, учебно-вспомогательного персонала, так как больше времени высвобождается для решения образовательных и научно-исследовательских задач.

Современная система высшего образования готовит выпускников в условиях согласования профессионального образования с процессом информатизации общества. Стремительное обновление и распространение ИКТ приводит к появлению новых способов и методов выполнения профессиональных задач. Становятся значимыми частичная занятость и краткосрочные трудовые контракты, наблюдается тенденция к глобальной децентрализации трудовых отношений, наблюдается виртуализация профессиональной деятельности. Возрастают требования работодателей по отношению к информационной подготовке экономистов и менеджеров, позволяющей работать в условиях многозадачности и больших объемов данных. Изменение условий труда выводит образование за рамки академической подготовки. Все более важна дополнительная подготовка сотрудников, позволяющая обращаться к инновационным методам решения профессиональных и других задач. Непрерывность профессионального образования, расширение полученных базовых навыков, самостоятельное продолжение обучения становятся необходимостью для работников, заботящихся о должностном росте, повышении материального благополучия или изменении своего социального статуса. В связи с этим все большую поддержку находит электронное обучение, в частности, массовые открытые online-курсы. Профессиональная деятельность будущих выпускников вузов в таких условиях предполагает повышение уровня подготовки в области информационных технологий, это в свою очередь подразумевает модернизацию процесса обучения [1].

Современный этап развития профессионального, корпоративного и дополнительного образования, тотальное внедрение инфокоммуникационных систем и технологий в образовательные среды, системы и процессы серьезным образом «подкорректировали» сложившиеся за последние десятилетия XX в требования к содержанию и качеству подготовки преподавателей системы профессионального образования. В научно-педагогической литературе можно найти много определений понятию «качество образования», но при детальном анализе легко выкристаллизовывается главная идея: «Качество образования – это некая интегративная характеристика системы образования (как, в общем, так и в конкретном случае), которая отражает степень соответствия конечного результата процесса обучения уровню и тенденциям цивилизационного развития (научно-технического, социально-экономического, морально-этического и т.д.), сформулированным в законодательно-нормативных документах, а также государственным, социальным и личностным запросам». С этих позиций понятна закономерность появления многочисленных высказываний о падении качества образования (как общего, так и профессионального) и непрерывный каскад реформ и «реформочек» разных уровней общей системы образования.

Низкий уровень осуществления новых идей и замыслов в сфере образования во многом обусловлен недостаточной творческой и креативной активностью определенной части педагогов системы профессионального образования. Объем информации, производимой, обрабатываемой и циркулирующей в обществе (бизнесе, производстве, образовании, в быту и т.д.) растет год от года в геометрической прогрессии.

Каждый ощущает это на себе, в каждой сфере деятельности меняется структура, содержание и плотность интеллектуальных и физических действий. И примитивные навыки (эпохи конца XX века) работы с автоматизированными средствами не спасают от информационной перегрузки и не дают возможности их обладателям оптимально управлять возросшими информационными потребностями и потоками. В таких условиях конкурентными преимуществами обладают специалисты с гибким мышлением, способные самостоятельно адаптироваться (развиваться, актуализироваться) к изменяющимся условиям своей профессиональной деятельности, нацеленные на непрерывный профессиональный рост и формирование новых компетенций, способные на основе анализа сложившейся ситуации делать выводы и принимать решения, прогнозировать последствия своих действий.

Можно констатировать, что к настоящему времени сложились социальные (потребность общества в личности педагога профессионального обучения, способной к преобразовательной, конструктивной деятельности, профессиональной мобильности), теоретические (разработанность комплекса вопросов теории педагогики, психологии, философии развития творческой личности в процессе обучения), и практические (передовой опыт становления творческого потенциала будущих преподавателей) предпосылки изменения системы подготовки педагога профессионального образования к творческой преобразовательной работе.

Облачные технологии

Особое место на рынке ИТ-технологий сегодня занимают облачные сервисы. Облачные вычисления — один из главных и активно развивающихся трендов последнего времени, рынок облачных технологий стабильно растет, причем не только в мире, но и в нашей стране.

Рассмотрим, как ИТ - технологии можно применить в образовательной деятельности.

1. Совместная работа сотрудников над документами. Например, образовательная программа или годовой план. Такой масштабный документ создается силами администрации и педагогов, ответственных за какие-либо направления, таких как педагог-психолог, социальный педагог или ответственный за здоровье сбережение. Каждый отвечает за какую-либо часть документа, но может комментировать или дополнять информацию и в других блоках. Другой пример — таблица, которую должны заполнить все классные руководители с информацией о своих классах. При попытке работы с такими документами в локальной сети возникает проблема, связанная с тем, что одновременно с одним и тем же документом работать на разных компьютерах нельзя. Появляется множество копий одного и того же документа, которые потом надо соединять воедино. Для совместной работы в облачных технологиях необходимо создать или поместить документ в облачное хранилище и предоставить доступ к нему тем, у кого есть ссылка или по адресам электронной почты.

2. Совместная проектная работа обучающихся. Схема деятельности такова. Учащиеся получают темы проектов и делятся на группы. В группе распределяются обязанности. Затем руководитель группы создает документ и предоставляет доступ к нему остальным участникам (с помощью ссылки или по адресам электронной почты). Учащиеся работают над проектом дома или в школе, наполняя документы содержанием. Когда работа закончена, предоставляется доступ учителю. Учитель может прокомментировать какие-либо части документа, чтобы учащиеся могли скорректировать его содержание до защиты проекта. При оценивании участия в создании проекта важно то, что учитель может

отследить хронологию изменений. По этой хронологии можно в какой-то степени определить, какой вклад внес каждый участник группы.

3. Дистанционное обучение. Тьютор дает задание учащимся с помощью электронного дневника. Это могут быть любые письменные задания. Ученик должен будет либо создать документ, либо каким-то образом поработать с документом, созданным учителем (ответить на вопросы, решить задачи, заполнить таблицу). Учитель может посмотреть измененный документ, так как у него есть к нему доступ [2].

Внедрение облачных технологий в процесс обучения в учебном заведении или любых других организациях обеспечивает:

- эффективное использование учебных площадей (отпадает необходимость выделять отдельные и специально оборудованные помещения под традиционные компьютерные классы);
- кардинальное сокращение затрат, необходимых на создание и поддержание компьютерных классов;
- качественно иной уровень получения современных знаний - обучающиеся могут находиться в процессе обучения в любое время и в любом месте, где есть Интернет;
- более эффективный интерактивный обучающий процесс;
- возможность быстро создавать, адаптировать образовательные сервисы в ходе учебного процесса;
- возможность для обучающегося осуществлять обратную связь с преподавателем путем оценки и комментирования предлагаемых им образовательных сервисов;
- гарантия лицензионной чистоты используемого ПО;
- сокращение затрат на лицензионное ПО путем создания функционально эквивалентных образовательных сервисов на базе ПО с открытым кодом;
- минимизацию количества необходимых лицензий за счет их централизованного использования;
- централизованное администрирование программных и информационных ресурсов, используемых в учебном процессе [3].

Заключение

Таким образом, облачные технологии являются технологией современной эпохи, и они позволяют передать часть сложных вычислительных задач на обработку внешним мощным серверным станциям. Задачи со сложной обработкой данных все чаще возникают в учебном процессе и требуют высоких производительных мощностей, которыми и располагают облачные сервера. Технические вузы все чаще сталкиваются с задачами по моделированию поведения сложных объектов, решение которых отнимает много времени у локальных серверов вуза и требует больших вычислительных мощностей. Применение в учебном процессе облачных технологий позволяет учебным заведениям пользоваться через Интернет вычислительными ресурсами и программными средствами как сервисом, позволит интенсифицировать и улучшить процесс обучения.

Список использованной литературы

1 Котяшичев И. А. К вопросу о безопасности облачных технологий в информационной среде [Текст] / И. А. Котяшичев, С. В. Смоленцев // Молодой ученый. — 2014. — №5.1. — С. 25-28.

2 Социальные опасности и защита от них: учебник для студ. учреждений высшего проф. образования / [В. М. Губанов, Л. А. Михайлов, В. П. Соломин и др.]; под ред. Л.А. Михайлова. – М., Издательский центр «Академия», 2012.

3 Котяшичев, И. А. Защита информации в «Облачных технологиях» как предмет национальной безопасности / И. А. Котяшичев, Е. А. Бырылова. — Текст: непосредственный // Молодой ученый. — 2015. — № 6.4 (86.4). — С. 30-34. — URL: <https://moluch.ru/archive/86/16357/> (дата обращения: 22.02.2022)

ҚОЙМАДАҒЫ ТАУАРЛАРДЫҢ ЖАЙ-КҮЙІН БАҚЫЛАУҒА АРНАЛҒАН WEB-ҚОСЫМША

*Оралбаев Г. Р., 4-курс студенті,
С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Нұр-Сұлтан қ.*

Кіріспе

Қорларды бақылаудың кез келген жүйесінде қорлардың бар-жоғы және орналасқан жері туралы, Тауарларды барлық тиіп-жөнелту және алу туралы ақпарат болуға тиіс. Сонымен қатар, кәсіпорындардағы көптеген жүйелер қорларды басқарудың дұрыс шешімдерін қабылдауды қамтамасыз етпейді, өйткені жолда және қоймада қорлар туралы нақты мәліметтер жоқ.

Қор менеджері әдетте тауарлық-материалдық қорларды қаржылық инвестиция ретінде қарастыруға тән емес. Көбінесе қорлар темір, шыны, болат немесе резеңке сияқты қолма-қол ақшамен айырбасталуы мүмкін қатты валюта немесе құндылықтардан гөрі қарастырылады. Бірақ егер менеджер қорларды ашық сөрелерде орналасқан вексельдер жиынтығы ретінде қарастыра бастаса, онда қауіпсіздік процедуралары едәуір күшейтілуі мүмкін.

Темірдің, әйнектің, болаттың және резеңкенің сақталу мәселелерін банктегі ақша қаражатының сақталу мәселелерінен басқа қарастырған жөн. Сауда компаниясының ең үлкен инвестициялары үшін жауапкершілікті белгіленген тәртіппен ресімдеген есеп беруші қызметкер жауап беруі керек.

Қорлардың сақталуы банкте банктің және оның салымшыларының ақшасын сақтау үшін қолданылатын көптеген рәсімдерді қамтуы керек [1]:

1. Барлық мәмілелерді құжаттау. Ешқандай тауар тиісті құжатсыз қойма сөрелерінен кетпеуі керек. Банкте қызметкер банктен кетер алдында әр кеш сайын банкноттарды мұқият есептейді (бір тиынға дейін). Теориялық тұрғыдан алғанда, процедуралар басқа болмауы керек, мысалы, бөлшек саудада.

2. Нақты бухгалтерлік жазбаларды жүргізу. Кез келген тауарлар олар сақтау сөрелерінен шыққан бойда есепке алу тіркелімдерінен есептен шығаруға жатады. Ешқандай қарыздар, тауардың еркін қоршаулары, сөрелерден тауарды ешқандай басқа еркін алып қою жазбаша авторизациясыз жүргізілмеуге тиіс. Қолда бар тауарларды дұрыс есепке алмаудың жалғыз жолы-тауар алынғанға дейін тауардың қозғалысын үнемі құжаттық сүйемелдеуді талап ету.

3. Тауарларды сақтау бөліміне рұқсатсыз кіруге тыйым салу. Банкте ешкімге сөреден өтуге рұқсат етілмейді. Тиісті құжатсыз ешкім банк кассасынан ақша ала алмайды. Емес болуы керек ешқандай айырмашылығы және сіздің қоймада. Маркетинг, сату, жабдықтау қызметіне және тіпті компания директорына тауарларды алуға рұқсат беру шоттарды салыстыру кезінде үлкен сәйкессіздікке және түгендеу кезінде тауарлардың нақты болуына әкеледі.

4. Сақтау бөлімінде қабылдау мен жөнелтудің қатаң рәсімдері мен ережелерін сақтау. Дәл осы кезеңде көптеген тауарлар жоғалып кетеді, өйткені тауарлар әрдайым ескерілмейді.

Осылайша, қорларды бақылаудың үш қағидасы келесідей:

- Қоймалау бөліміне рұқсатсыз кіру мүлдем жоқ
- Бөлімге барлық келулер бақылануы және жазылуы керек
- Тауардың барлық келуі мен жөнелтілуі белгіленген тәртіппен бақылануы және құжатталуы тиіс.

Әдетте тауарларды есепке алуға келесі талаптар қойылады: тиімділік, дәлдік, толықтық.

Қосымшаны құру этаптары

Қойма функциялары:

1. Сақтау:

Бұл сақтаудың негізгі функциясы. Дереу қажет емес тауарлардың артық мөлшерін қоймаларда сақтауға болады. Бағдарлама тапсырыс берушілерге қажеттілігіне қарай жеткізу мүмкіндігін береді.

2. Бағаны Тұрақтандыру:

Қоймалар бағаны тұрақтандыру процесінде маңызды рөл атқарады. Бұған сақтау арқылы уақытша пайдалылықты құру арқылы қол жеткізіледі. Тауар бағасын өзгерту мүмкіндігі арқылы, олардың ұсынысы көп болған кезде тауарлардың бағасының құлдырауын және құлдырау кезеңінде олардың бағасының көтерілуін болдырмауға болады.

3. Байланысты тәуекел:

Тауарлар қоймаларда сақталған кезде олар ұрлық, бүліну, барлау, өрт және т.б. түрінде көптеген қауіптерге ұшырайды, қауіпті жағдай орын алған кезде, бағдарлама арқылы жылдам хабарлама алуға болады. Кепіл шарты тауарлар қойма үй-жайларында сақталған кезде қолданылады.

Қоймаларда тауарларды сақтайтын адам қазандық ретінде әрекет етеді, ал қойма сақтаушысы қазандық ретінде әрекет етеді. Қойманы сақтаушы тауарларға ақылға қонымды қамқорлық жасап, оларды әртүрлі қауіп-қатерлерден қорғауы керек. Тауарға келтірілген кез келген шығындар немесе зақымданулар үшін қойма сақтаушысы тауар иесінің алдында жауапты болады.

4. Қаржыландыру:

Қоймада сақталған тауарларды кепілге қою арқылы қойма иесінен несиелер алынуы мүмкін. Тауарлар қойма сақтаушысы үшін кепіл ретінде әрекет етеді. Сол сияқты, банктер мен басқа да қаржы институттары қойма қолхаттарын кепілге қою арқылы несие береді. Осылайша, қойма бизнесмендерге іскерлік операцияларды қанағаттандыру үшін қаржыландыру көзі ретінде қызмет етеді.

5. Сұрыптау және орау:

Қазіргі уақытта қоймалар тауарларды буып-түю, өңдеу және сұрыптау мүмкіндіктерін ұсынады. Тауарлар иесінің нұсқауларына сәйкес ыңғайлы мөлшерде оралуы мүмкін. Веб-бағдарламада сұрыптау және орау арқылы тауарларға оңай қол жеткізуге болады.

Қойма - бұл тауарларды сақтау немесе жинақтау үшін қолданылатын орын. Оны тауарларды қауіпсіз сақтау үшін жауапкершілікті өз мойнына алатын мекеме ретінде де анықтауға болады. Қоймалар кәсіпкерлерге жыл бойы өндірісті жүргізуге және жеткілікті сұраныс болған кезде өз өнімдерін сатуға мүмкіндік береді.

Қоймаға қажеттілік туындайды, өйткені кейбір тауарлар жылдың белгілі бір уақытында ғана шығарылады, бірақ жыл бойы сұранысқа ие. Сол сияқты, белгілі бір өнімдер жыл бойы шығарылады, бірақ белгілі бір маусымда ғана сұранысқа ие. Қойма өндірісті және таратуды үлкен көлемде жеңілдетеді.

Веб-қосымшасы бар қоймалардың артықшылықтары:

1. Ақпаратқа тұрақты қолжетімді:

Шикізатты үздіксіз жаппай өндіруді қамтамасыз ету үшін сақтау керек. Кейде тауарлар бағаның өсуін күтуде сақталады. Қоймалар өндірушілерге болашақта сұранысты күтіп тауарлар шығаруға мүмкіндік береді. Сол сәтте қоймадағы тауарлар саны мен сапасын оңтайлы бақылау арқылы, шешімдерді әлде қайда тез қабылдауға мүмкіндік береді.

2. Уақыттың пайдалылығы:

Қойма тауарларды өндіру мен тұтыну арасындағы уақыт аралығын азайту арқылы уақытша пайдалылықты жасайды. Бұл клиенттерге қажет немесе қажет болған кезде тауарларды жеткізуге көмектеседі.

Кейбір тауарлар жыл бойы өндіріледі, бірақ белгілі бір маусымдарда ғана сұранысқа ие, мысалы, жүн, жадағай, қолшатыр, жылытқыш және т. б. екінші жағынан, кейбір тау-

арлар жыл бойы сұранысқа ие, бірақ олар белгілі бір аймақта өндіріледі, мысалы, бидай, күріш, картоп және т. б. күріш, темекі, алкоголь және сувенирлер уақыт өте келе құнды бола бастады. Тұтынушыларға кейбір бөлімдеріне кіруге рұқсат беру арқылы, қойма иелері уақыт жағынан ұтыста болады.

3. Артық тауарлар қоймасы:

Негізінен, қойма бірден қажет емес артық тауарлардың қоймасы ретінде әрекет етеді. Тауарлар көбінесе сұранысты күтіп өндіріледі және тұтынушылар талап еткенге дейін тиісті сақтауды қажет етеді. Дереву талап етілмейтін тауарлар болашақта сұранысты қанағаттандыру үшін қоймада сақталуы мүмкін. Қосымшаның артықшылықтары арқылы, артылып жақан тауарлар жайлы хабарландыру алу мүмкіндігі болады.

4. Бағаны тұрақтандыру:

Қоймалар тауарлардың жеткізілімі сұраныстан асып кеткен кезде оларды сақтау және сұраныс дереу өндірістен асып кеткен кезде оларды босату арқылы бағаның күрт өзгеруін азайтады. Қоймалар тауарларды нарыққа тұрақты жеткізуді қамтамасыз етеді. Сұраныс пен ұсыныстың бұл сәйкестігі бағаны веб-қосымша арқылы оңай тұрақтандыруға көмектеседі.

Қойма түрі:

Төменде сипатталғандай қоймалардың үш түрі бар [2]:

Жеке Қоймалар:

Жеке қоймаларды ірі өндірушілер мен саудагерлер өздерінің сақтау қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін иеленеді және басқарады. Қойма иесі өндірген немесе сатып алған тауарлар шектеулі құндылыққа немесе пайдалылыққа ие, өйткені кәсіпкерлер қойма салу үшін қажет үлкен инвестицияларға байланысты оларды пайдалана алмайды, үнемі үлкен қоймаларды қажет ететін және ақша таба алатын кейбір ірі коммерциялық фирмалар жеке қоймаларын салады және ұстайды. Ірі өндіруші немесе көтерме сатушы елдің әртүрлі бөліктерінде өз қоймаларының желісіне ие бола алады.

Қоғамдық Қоймалар:

Қоғамдық қойма - бұл көпшілікке ақылы түрде сақтау орындарын ұсынатын мамандандырылған коммерциялық мекеме. Оны жеке тұлға немесе кооперативті қоғам иеленіп, басқара алады. Ол Үкіметтің лицензиясы бойынша белгіленген ережелер мен ережелерге сәйкес жұмыс істеуі керек.

Қоғамдық қоймалар ауылшаруашылық өнімдерін сатуда өте маңызды рөл атқарады, сондықтан Үкімет кооператив секторында қоғамдық қоймалар құруды қолдайды. Қоғамдық қойма баж салығын төлейтін қойма ретінде де белгілі.

Қоғамдық қоймалар бизнес-қауымдастық үшін өте пайдалы. Көптеген коммерциялық кәсіпорындар үлкен инвестицияларға байланысты өз қоймаларын ұстай алмайды. Көптеген жағдайларда коммерциялық кәсіпорынға қажет қойма жеке қоймаға қызмет көрсетуге кепілдік бермейді. Мұндай кәсіпорындар үлкен инвестицияларсыз қоғамдық қоймаларды қолдана отырып, сақтау қажеттіліктерін оңай және үнемді түрде қанағаттандыра алады.

Қоғамдық қоймалар шағын өндірушілер мен саудагерлерге арзан бағамен қойма ұсынады. Бұл қоймалар жақсы салынған және тәулік бойы тауарлардың қауіпсіз сақталуын қамтамасыз етеді. Қоғамдық қоймалар, әдетте, теміржол, автомобиль жолдары мен су жолдарының қиылыстарына жақын орналасқан.

Осылайша, олар тауарларды оңай алуға, жіберуге, тиеуге және түсіруге тамаша жағдай жасайды. Сондай-ақ, олар ауыр және көлемді жүктерді жылжыту үшін механикалық құрылғыларды пайдаланады. Қоғамдық қойма кәсіпкерге маңызды сауда орталықтарының немесе екі елдің нарықтарының жанында аймақтық қорларды тасымалдау арқылы өз клиенттеріне тез және үнемді қызмет көрсетуге мүмкіндік береді.

Қоғамдық қоймалар әлеуетті сатып алушылардың тауарларды қарауына мүмкіндік береді. Сондай-ақ, олар сізге тауарларды жинауға, сұрыптауға және сұрыптауға мүмкіндік

береді. Мемлекеттік қоймалардың қолхаттары қарыз алу үшін жақсы кепілдік бағалы қағаздар болып табылады.

Кеден қоймалары:

Кеден қоймалары кедендік баж төленгенге дейін импорттық тауарларды сақтауға қабылдауға Үкіметтің лицензиясы бар. Олар порттардың жанында орналасқан. Бұл қоймалар үкіметтің қарамағында немесе кеден органдарының бақылауында жұмыс істейді.

Қойма кеден органдарының келісімінсіз тауарларды әкетуге мүмкіндік бермейтіні туралы міндеттеме немесе "міндеттеме" беруге міндетті. Тауар кепілде тұр және оны кедендік баж төлемей алып қоюға болмайды. Иесі уақытша сақтау қоймаларында сақталатын тауарларға кеден органдарының рұқсатынсыз араласа алмайды. Сондықтан уақытша сақтау қоймасының атауы.

Кеден қоймалары импорттаушылар мен экспорттаушылар үшін өте пайдалы. Егер импорттаушы тауар келгеннен кейін бірден кедендік баж төлей алмаса немесе төлегісі келмесе, ол тауарды кеден қоймасында сақтай алады. Ол тауарды бөліп-бөліп, кедендік баж салығын пропорционалды түрде төлей алады.

Егер ол тауарды экспорттағысы келсе, оған кедендік баж төлеудің қажеті жоқ. Сонымен қатар, кеден қоймасы қоғамдық қоймалар ұсынатын барлық қызметтерді ұсынады. Уақытша сақтау қоймасындағы тауарлар сату мақсатында буып-түйілуі, сыныпталуы және желімделуі мүмкін.

Қорытынды

Қорыта келе, қойма тауарларын бақылауға арналған веб-қосымшасы заманауи талаптарды шешетінін түсіндік. Сонымен қоса, қосымшаның бірнеше артықшылықтарына көз жеткіздік.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 <https://www.lobanov-logist.ru/library/356/54431/>
- 2 <https://www.yourarticlelibrary.com/marketing/marketing-management/warehousing-function-benefits-and-types-of-warehousing/27952>

ӘОЖ004.4

БИЗНЕС-ПРОЦЕСТЕРДІ АВТОМАТТАНДЫРУ ҮШІН АЗ КОДТЫҚ БАҒДАРЛАМАЛАУДЫ ҚОЛДАНУ

Л.А.Ошақбай, 3 курс студенті

С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Нұр-Сұлтан қ.

«Қазіргі заманда бәсекеге қабілеттіліктің басты факторының бірі – барынша цифрландыру. Қазақстан үшін заманауи цифрлық технологиялар трансферті, Индустрия 4.0 элементтерін енгізу айрықша маңызды. Біз шетелдегі стратегиялық серіктестерімізбен белсенді жұмыс істеуге тиіспіз. Сонымен бірге, отандық IT-секторды дамытып, күшейте түсу де маңызды»[1].

ҚР Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың халыққа жолдауы, 2021 жыл, 01 қыркүйек.

Кіріспе

Бүгінгі ақпараттық технологиялар дамыған заманның өзінде қызметкерлердің міндеттері дұрыс бөлінбеген және оларды орындауға уақыттық шектеулері қойылмаған, клиентке бағдарлануы әлсіз, жұмыс барысында ақпараттарын кешіктіріп, жоғалтатын,

сондай-ақ, осы әрекеттері жалпы көрсеткіштерге қаншалықты нашар әсер ететіндігін түсінбейтін кәсіпорындар жетерлік. Мұндай кәсіпорындардың басты мәселесі бизнес-процестерді автоматтандырудың дамытылмауында.

Қазіргі уақытта еліміз экономиканың барлық салалары тауар немесе қызметті өндіру, бөлу және айырбастаудың әр процесіне ғана емес, сонымен бірге олардың қатысушылары арасындағы қарым-қатынас процестеріне де енетін цифрлық технологияларға негізделген дамудың жаңа деңгейіне көшу нәтижесінде цифрлық трансформацияға ұшырауда. Жолдауда Президенттің әрбір сектордың цифрлық қажеттілігі мен сұранысының барынша отандық компаниялардың күшімен қамтамасыз етілуін мақсат етіп қоюын ескере отыра, таңдалған тақырыптың өзектілігі бизнес саласында ІТ-секторды дамыту қажеттілігімен, бизнес-процестер әлеуметтік көбею жүйесінің әртүрлі деңгейлеріне әсер ететіндігімен және сонымен бірге дағдарыс жағдайында басқарудың алғышарттарын жасайтындығымен негізделген.

Еліміздің сандық трансформациялауға деген қажеттілігі үлкен болса да, кәсіпорындардың жас кезеңінде процестерді автоматтандыруға қатты мән бермеген жөн. Себебі бұл кезеңде процестер әлі жасалмаған немесе тіптен болмауы да мүмкін. Бұл жөнінде компаниялар жұмысының тиімділігін арттыру саласындағы жетекші әлемдік сарапшы - Ицхак Адизестің «Ұйымның өмірлік циклдерінің теориясы» атты еңбегінде айтылған [2].

Forrester-дің «The Sorry State of Digital Transformation» атты 2018 жылғы есебіне сәйкес Солтүстік Америка мен Еуропа бойынша 1600 бизнес және ІТ жетекшілері сауалнамадан өткен болатын. Нәтижесінде 21%-ы сандық түрлендіруді аяқтағандығы жөнінде, тағы 22%-ы зерттеуде немесе тіптен түрлендірмейтіндігі жөнінде хабарлады. Фирмалардың 56%-ы өзгеріс барысында болғанымен, олардың инвестиция деңгейі мен трансформация ауқымы әлі де аз [3]. Трансформацияның маңыздылығына аса мән бермеген компаниялардың сандық элитамен бәсекелестігі қиын болмақ. Сондықтан сандық түрлендірудің артықшылықтары мен маңыздылығы туралы қазірден білген жөн.

Сандық трансформация - бұл қарапайым автоматизация ғана емес. Ол өз ішінде кәсіпорынның бизнес-құрылымын, бизнестің даму стратегиясын, команданы және жалпы процестерді басқарудағы өзгерістерді, серпінді технологиялардың бағытының бірі болып табылатын автоматтандыруды қамтиды.

Дегенмен, Қазақстандағы кәсіпорындардың дамытылуы И.Адизестің кеңесіне немесе АҚШ және Еуропа елдерінің трансформация деңгейіне тәуелді болмауы керек. Себебі, ақпарат, трансформация деңгейі үнемі жаңартылуда, соған сәйкес автоматтандырудың артықшылықтары да көбеюде.

Автоматтандырудың артықшылығы туралы Ресейдің «Инвестиции и Инновации» атты жетекші рецензияланған ғылыми журналында Ресей Федерациясы Сыртқы істер министрлігінің Мәскеу мемлекеттік халықаралық қатынастар институтының магистрі А.Н. Катаевтың «Ресейлік мұнай-газ компанияларының бизнес-процестерін автоматтандырудың олардың қызметінің тиімділігін арттырудағы рөлі» атты мақаласында айтылған. А.Н. Катаевтың пайымдауынша: «Бизнес-процестерді автоматтандыру және тиімді басқару кез келген компанияның табыстылығына үлкен әсер етеді. Бизнес-процестерді үнемі бақылау және өзектендіру кәсіпорындағы өзгерістерді басқаруға көмектеседі. Бүгінгі таңда менеджменттегі технологиялық тәсіл функционалды, ситуациялық және жүйелік тәсілмен бірге негізгі тәсіл ғана емес, сонымен қатар компанияны басқаруды ұйымдастырудың ең прогрессивті әдістерінің бірі болып табылады. Бизнес-процестерді құру және оңтайландыру арқылы кәсіпорын менеджменті операциялық және стратегиялық тиімділікті, нәтижесінде рейтингтердегі кірістілік пен позицияны арттырады». Мақаланың нәтижелері бойынша автор ақпараттық технологиялардың өсіп келе жатқан рөлі ресейлік компанияларды бизнес-процестерді автоматтандыру жүйелерін қолдануды тереңдетуге және кеңейтуге итермелейді, бұл өз кезегінде олардың тиімділігі мен инвестициялық тартымдылығын арттырады деген қорытындыға келді [4, 142 б.].

Бизнес-процестерді автоматтандыруға ЕҮ "Жыл кәсіпкері-2021" байқауының ұлттық кезеңінің финалисті Documentolog (Newinttech) компаниясы да шетелдік компаниялардан қалыспай өз үлесін қосуда. «Даму» қорымен 2014 жылдан жұмыс істеп келе жатқан Documentolog компаниясы қордың ішкі процестерін автоматтандырып қана қоймай, еліміздің кәсіпкерлеріне мемлекеттен қаржылық қолдауды жылдам әрі ашық түрде алуға мүмкіндік беретін бірқатар бірлескен ірі жобаларды іске асыра алды [5]. Бұл Қазақстанның ақпараттық технологиялар нарығының соңғы бірнеше жыл ішінде белсенді түрде дамып келе жатқандығын, сондай-ақ, үнемі жаңа жұмыс орындарын құратын салалардың бірі ІТ екендігін дәлелдейді.

Бизнес-процестерді автоматтандыру

Жалпы бизнес-процесс және оны автоматтандыру дегеніміз не? Бұл екі терминге әркім әрқалай анықтама береді. Мысалы, норвегиялық ғылым және технология университетінің профессоры Бьёрн Андерсеннің «Бизнес-процессы. Инструменты совершенствования» атты еңбегіне тоқталсақ, автор терминді бизнес және процесс деген екі элементке бөліп, екіншісіне келесідей анықтама береді: “..процесс - нәтижеге кірісті немесе шығысты түрлендіретін байланысты әрекеттердің кейбір логикалық реттілігі, ал “бизнес” сөзі компаниядағы басқа процестермен шатастырылмауы үшін қосылады.” - деп түсіндіреді [6, 24 б.].

Дегенмен, жоғарыда аталған екі ұғымның әркімге түсінікті болатын форматын қарастырайық.

Бизнес-процесс – бұл нәтижесінде өндіріліп, өткізілетін өнім немесе көрсетілетін қызмет негізінде жұмыс істейтін бизнестің жүйелі операцияларының жиынтығы. Қарапайым сөзбен айтқанда, бизнес-процесс компанияның жұмыс істеуін қамтамасыз ететін қызметкерлердің барлық әрекеттері мен өзара әрекеттері.

Бизнес-процестерді автоматтандыру – бұл қызметкерлердің күнделікті міндеттерін автоматтандырылған жүйелерге тапсыру. Олар өз кезегінде тапсырыс қабылдап, есеп айырысып, есептеулер жүргізе отыра, қызметкерлердің жұмысын жеңілдетіп, шығындарды азайтады.

Бизнес-процестерді автоматтандыру кез келген кәсіпорындар үшін көптеген мәселелерді заман талабына сай шешуде тиімді жолдардың бірі болып саналады. Соған сәйкес шағын және орта бизнес субъектілерінің басым бөлігі бүгінгі күнде автоматтандыру бойынша ірі деген кәсіпорындарды қуып жетуде.

Кәсіпорындардың бизнес-процестерін автоматтандыру өте маңызды қадам болып табылады. Дәлірек айтқанда, кез келген маман, автоматтандырудан бұрын кәсіпорынмен, оның ішкі құрылысымен жақын танысып, кәсіпорынмен шығарылатын тауар немесе көрсетілетін қызметтерін барынша зерттеп, қажеттіліктерін анықтау керек. Ал бизнес-процестерді автоматтандыруға шешім қабылдаған компанияларға берілетін басты кеңес – барлық процестерді классификациялау. Олар келесі топтарға бөлінеді:

- Негізгі – бұл өнім өндіруге немесе қызмет көрсетуге, сатуға және кәсіпорынға пайда әкелетін басқа да операцияларға бағытталған БП;
- Көмекші – негізгі бизнес-процестердің орындалуына септігін тигізетін процестер: бухгалтерлік есеп, құжат айналымы;
- Басқару – бүкіл компанияны және әрбір жеке бағдарламалық жасақтаманы басқару функцияларын, стратегиялық және операциялық жоспарлауды, қызметкерлерді іскерлік бағалауды, ынталандыруды және т. б. қамтиды;
- Дамыту – өнімдерді немесе қызметтерді, өндіріс технологияларын жетілдіруге, қызметкерлердің біліктілігін арттыруға мақсат қойған процестер тобы.

Жоғарыда көрсетілген бизнес-процестердің бір немесе барлық топтары бойынша кәсіпкерлердің автоматтандыруда көздейтін мақсаттары:

- Уақытты үнемдеу;
- Адами факторларының салдарынан қателерді болдырмау;
- Бизнес-процестерді жақсарту немесе қызметкердің орнына жеке орындау;

- Түсімді ұлғайту.

Ендігі мақсаттарға жетуде бизнес-процестерді автоматтандыру low-code арқылы жүзеге асады.

Low-code – бұл кодты қолмен жазуды қолдана отырып немесе онсыз (no-code) графикалық интерфейстерді қолдана отырып, ақпараттық жүйелерді құру тұжырымдамасы.

Low-code/no-code тұжырымдамасын қолданудың мақсаты дәстүрлі қолмен кодтау көлемін азайту және бизнес-қосымшаларды әзірлеуді жеделдету болып табылады. Сонымен қатар, бұл тәсілдің маңызды артықшылығы – дизайнға тек бағдарламашылар ғана емес, пәндік білімі бар және бизнес логикасын түсінетін көптеген адамдар үлес қоса алады.

Low-code тұжырымдамасы келесі жағдайларда пайдалы болады:

- ақпараттық жүйелердің жаңа функционалын іске асыру және енгізу жылдамдығын арттыру;
- қосымшалар мен олардың компоненттерін жылдам прототиптеу;
- IT-департаментті күнделікті жұмыстарды орындаудан босату;
- бизнес-сарапшыларды өңдеу логикасын іске асыруға қосу;
- мамандарға түсінікті визуалды түрде білім алмасуға мүмкіндік беретін орта құру.

Қорытынды

Бизнес-процестерді автоматтандыруда аз кодтық бағдарламалауды пайдалану жүйені иелену құнын, оны өзгерту құнын және құру процесінде пайда болатын қателерді түзетуді азайту, сондай-ақ әзірлеушілерге қойылатын талаптарды бизнес-аналитик немесе тіпті озық пайдаланушы деңгейіне дейін төмендету арқылы бәсекелестік артықшылықтарды қамтамасыз етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер

1 Учет.kz. Казахстан должен стать центральным цифровым хабом для Евразийского региона: [Электронный ресурс]. 2021. URL:https://uchet.kz/news/kazakhstan-dolzhen-stat-tsentrалnym-tsifrovym-khabom-dlya-evraziyskogo-regiona/?utm_source=yxnews&utm_medium=desktop&utm_referrer=https%3A%2F%2Fyandex.kz%2Fnews%2Fsearch%3Ftext%3D.

2 PowerBranding.ru: [Электронный ресурс]. URL:<http://powerbranding.ru/biznes-analiz/olc-models/adizes-theory/>

3 Тед Шадлер. The Sorry State of Digital Transformation://вице-президент, басты аналитик. 2018. URL:<https://www.forrester.com/blogs/the-sorry-state-of-digital-transformation-in-2018>

4 Роль автоматизации бизнес-процессов российских нефтегазовых компаний в повышении эффективности их деятельности //“Инновации и инвестиции” 2018. №5(142 б.)

5 В Фонде «Даму» автоматизировали процесс формирования заявок по программе «Даму-Өндіріс» - Kursiv Media KZ : [Электронный ресурс]. 2021.

6 Бьерн Андерсен. Бизнес-процессы. Инструменты совершенствования: ғылыми-тәжірибелік басылым // 2003. - 24 б.

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТІНІ ҚОЛДАНУ АРТЫҚШЫЛЫҚТАРЫ

Сабитбек М., 2 курс студенті

С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Нұр-Сұлтан қ.

Жасанды интеллект (жасанды интеллект) әдетте адамның психикалық қабілетінің белгілі бір функцияларын қабылдау, мысалы, алдыңғы тәжірибе және сыртқы әсерлерді ұтымды талдау негізінде оңтайлы шешімдерді таңдау және қабылдау үшін автоматты жүйелердің қасиеті ретінде түсіндіріледі. Әңгіме, ең алдымен, оқыту, өзін-өзі ұйымдастыру және эволюция принциптеріне негізделген, адамның минималды қатысуымен, бірақ оны мұғалім және серіктес ретінде тарта отырып, адам-машина жүйесінің үйлесімді элементі болып табылады.

Жасанды интеллект қолдану аясы өте кең және кең таралмаған технологияларды да, пайда болған жаңа бағыттарды да қамтиды, басқаша айтқанда, бұл шаңсорғыштардан бастап ғарыш станцияларына дейінгі шешімдердің барлық спектрі. Олардың барлық әртүрлілігін дамудың негізгі нүктелерінің критерийі бойынша бөлуге болады.

Жаңа ғылыми бағыт ретінде жасанды интеллект тарихы 20 ғасырдың ортасынан басталады. Осы уақытқа дейін оның пайда болуының көптеген алғышарттары қалыптасып үлгерді: философтар арасында ұзақ уақыт бойы адамның табиғаты және әлемді тану процесі туралы даулар болды, нейрофизиологтар мен психологтар адамның жұмысына қатысты бірқатар теорияларды жасады. ми мен ойлау, экономистер мен математиктер дүние туралы білімді формальдандырылған түрде оңтайлы есептеулер мен ұсыну сұрақтарын қойды; ақырында есептеудің математикалық теориясының негізі – алгоритмдер теориясының негізі қаланды және алғашқы компьютерлер жасалды.

Жасанды интеллектіні көптеген салаларда қолдану шеңбері өте қарқынды дамып келеді. Солардың ішінен ең танымал салаларды қарастыратын боламыз. Жасанды интеллект бағыттары: білімді ұсыну және қолдану (сараптамалық жүйелер құру); ойлау үрдістерін символдық модельдеу (теорема дәлелдеу, шешім қабылдау және ойын теориясы, жоспарлау және реттеу, болжау); табиғи тілмен жұмыс (ақпараттық іздеу, мәтінді іздеу, машиналық аударма); робототехника (нысандарды басқару, орналасқан орынды анықтау, қозғалысты жоспарлау); машиналық шығармашылық (кино мен ойын саласында қолданылатын шынайы бейнелер құру); зерттеудің басқа да салаларында (компьютерлік ойындардағы интеллектілерді программалау, сызықтық емес басқару, ақпараттық қауіпсіздіктің интеллектуалды жүйелері); машиналық оқыту (символдарды тану, қолмен жазылған мәтінді тану, дауысты тану, мәтінді талдау); жасанды интеллектіні биологиялық модельдеу (нейронды желілер);

Жасанды интеллект адам нейронының математикалық моделімен құрылған нейрожелілерге негізделген. Біздің әрбір жасушамыз аксондар мен дендриттерден тұрады. Аксон – нейронның ұзын, созылған бөлігі, жүйке талшығы. Егер белгілі бір қадам бағындырылса, яғни белгілі мәннен артық күш түсірілсе, нейрон іске қосылады. Нәтижесі ретінде өңделген сигнал келесі нейронға беріледі [1].

Дендриттер – ақпараттың кіріс порты. Мысалы, бір видеоклип көріп отырмыз делік. Ол ақпарат нейронға келіп түседі, сол жерде өңделіп, аксон арқылы белгілі бір қадамнан өтсе, онда келесі нейронға беріледі. Бұл – түсінуге арналған ең қарапайым мысал. Нейрожелі – белгілі бір шарттарға негізделген дұрыс шешім қабылдауға мүмкіндік беретін үлгі. Жасанды интеллектіні қолдану салалары өте үлкен.

Медицинада. Бұл салада жасанды интеллектіні қолдану артықшылығы – есте сақтау және үлкен көлемдегі ақпаратты өңдеу қабілеті. Мұнда емделушілерге қалай емделу керектігі жайында кеңес беретін, кейбір ауруларды арнайы белгілері бойынша анықтап, алдын-алу шараларын ұсынуға қабілетті программалар бар.

Өндіріс және ауылшаруашылығында. Бұл салада жасанды интеллектіні қолдану көрсеткіші өте жоғары. Алдағы уақытта тіпті адам көмегі қажет болмайды. Мәселен, LG компаниясы 2023 жылы Корея Республикасында барлық әрекеттер жасанды интеллект көмегімен орындалатын зауыт ашады. Мұнда сатып алудан бастап, дайын өнімді жүктеуге дейінгі әрекеттің барлығын роботтар атқарады. Тауар сапасы арнайы программалық жасақтама көмегімен бақыланып отырады[2,3].

Ауылшаруашылығында жасанды интеллект өсімдіктер күйін, ылғалдылық деңгейін, тыңайтқыштар көлемін бақылап отырады. Сонымен қатар арамшөптерді бірден анықтап, өсімдіктің өсуіне ешқандай қауіп келтірместен оларды жойып отырады. Қоғамда. Бүгінде жасанды интеллект жолдағы кептеліс мәселесін шешу үшін қолданылып келеді. Ол үшін жасанды интеллект нақты уақытта бағдаршамдардан ақпарат жинап, машиналар арасындағы қашықтыққа, орын алған апаттарға талдау жасайды, жол көлік қатынасын реттеу жұмыстарын жүргізеді. Мұндай жүйе көптеген елдерде қолданылады.

Бұл салада қолданудың тағы бір бағыты автопилотты машиналар.

«Ақылды үй» жобасында жасанды интеллект бүгінде тұрмыстық жағдайда кеңінен қолданылады. Мысалы, таңертең бізді оятып, таңғы ас әзірлейтін жасанды интеллектілер бар. Болашақта қажетті азық-түлікке тоңазытқыштардың өздері тапсырыс беретін болады. Ал үйдің сыртқы есігі жабылғанда дабыл жүйесі автоматты түрде іске қосылады. Болашақта жылу жүйесі де адам температурасына қарай автоматты түрде бейімделетіндей етіліп жасалады.

Білім беруде. жасанды интеллектіні білім беруде қолданудың дамыған бағыты – бейімдеп оқытуда қолдану. Мұнда жасанды интеллект әрбір білім алушының үлгерімін бақылап отырады, курс бөлімдерін білім алушының қабілетін ескере отырып құрастырады немесе оқытушыға қай материалдың меңгеріліп, қай материал меңгерілмей қалғандығы жайында ақпарат беріп отырады.

Қашықтан оқыту жоғары технологиялық білім беру болып табылады. Бұл жерде емтихан да қашықтан тапсырылады. Енді білім алушының ешқандай жерден көшірмей, емтиханды өз білімімен тапсырып шыққандығына сенімді болу үшін көмекке прокторинг деп аталатын жүйе келеді. Бұл жүйе білім алушылар бақылау тапсырмаларын орындау мен емтихан тапсыру кезінде қолданылады.

Прокторинг жүйесі бірнеше әрекетті бір уақытта бақылап отыра алады: «артық» адамдар кадрда жоқ па, кабинетте «артық» дауыс жоқ па, білім алушы қаншалықты жиі монитордан көзін алып қашып жатыр, браузерде қосымша парақшалар ашып жатыр ма, барлығын бақылауда ұстайды. Бұл әрекеттің барлығы тәртіп бұзу болып саналады. Ерекше жағдайларда жүйе проктор - адамға белгілі бір білім алушыға назар аударуы керектігі жайында белгі береді. Тек сол жағдайда ғана веб-камера күдікті білім алушыны түсіреді. Жасанды интеллектіні білім беру саласында қолдану мұнымен шектелмейді. Мысалы, болашақта білім алушылардың шығармашылық тапсырмаларын – эссе, шығармаларын автоматты түрде тексеретін программалар ойлап шығарылады. Жасанды интеллектіні білім беру саласында қолдану идеялары өте ауқымды[4].

Ойын индустриясында. Ойында шынайылық сезімдерін тудыру үшін түрлі жасанды интеллект туындыларын қосады. Жасанды интеллект ойындарда сауықтыру емес, практикалық рөл атқарады.

Жасанды интеллект көптеген міндеттерді атқарады: негізгі нысандардың әрекетіне жауап беретін жалпы ережелер жиынтығын өңдеуден бастап персонажды басқаруға дейінгі әрекеттер. Жүйелік ресурстарға қойылатын талап жасанды интеллектінің мақсаты мен атқаратын міндетіне тікелей тәуелді. Жүйе күрделі болған сайын, жасанды интеллектіні жасау үшін қажетті ресурстар соғұрлым артады. Қарапайым тілде айтатын болсақ, ойын барысындағы әрекеттерді есепке алу үшін процессордың қуаттылығы мен жұмыс уақыты талап етіледі.

Күрделі ойындарда жасанды интеллекттен қоршаған ортаны талдау, қолданушының әрекетін бақылау, алдыңғы жетістіктерді бағалауға қабілетті түрлі құралдар талап етіледі.

Жасанды интеллект қарапайым формасы – ережелер жиынтығынан құралған жүйе. Мұнда нысандардың әрекеті алдын - ала бекітілген алгоритмдер есебінен жүргізіледі.

Ойындардағы көптеген әрекеттер мен оқиғалар жасанды интеллект есебінен орын алады, онда қарапайым ережелер жиынтығынан бастап өзін-өзі жетілдіруге бейімделген жүйеге дейінгі түрлі формалар қабылданады.

Жасанды интеллектінің артықшылықтары:

1. Көп ақпаратты аз уақыт ішінде есте сақтау және өндей білу қабілеті. Адамның есінде ауқымды ақпарат сақталуы үшін күніне 3–4 рет қайталап, уақыт өткен сайын жадысын жаңғыртып отыру керек болады. Ал жасанды интеллект бір жаттағанын ешқашан ұмытпайды.

2. Сандық ақпаратты жылдам өңдеу қабілеті. Мысалы, адам екі орынды санды қосып болғанға дейін, жасанды интеллект экономикалық жағдайды талдап, қай валютаны сатып алу тиімді екендігін есептеп үлгереді.

Жасанды интеллект кемшіліктері:

1. Жасанды интеллект ақпаратты әлі де толық сапалы етіп өндей алмайды. Кез келген сапалы ақпарат математикалық модель түрінде ұсыныла алатындықтан, бұл кемшілік белгілі бір уақыт ішінде шешімін табады.

2. Жасанды интеллект әлі толық жетілдірілмеген және жиі істен шығып қалып жатады, сондықтан үнемі жасанды интеллект жүйесін басқарып отыратын адам керек.

Жасанды интеллект енді дамуда, оның барлық көріністері адамға қолжетімді емес. Күнделікті өмірімізде қолданылып жүрген жасанды интеллект мысалдарын келтіретін болсақ, олар:

1. Дамыту, жетілдіру, сауықтыру мақсатындағы түрлі мобильді қосымшалар.

2. FaceID қызметі. Бұл – смартфонды адамның түр-әлпетімен блоктан шығаруға мүмкіндік беретін қызмет. Арнайы алгоритм адамды сканерлеп, әмбебап түр-әлпетін құру арқылы оны идентификациялауға мүмкіндік береді.

3. Смартфондардағы виртуалды көмекшілер жасанды интеллектісін дыбысты танудан бастап, дайын нәтиже беруге дейінгі барлық қызметтер үшін қолданады. Мұндай мүмкіндіктер күн санап артып келеді. Жасанды интеллектінің ең басты артықшылығы – адамның өз ақыл-ойын арттыруға қабілетті болуы.

Уақыт өте келе адамзаттың жансыз машиналармен бәсекелес болатындай жағдай болса, жасанды интеллектіге сенім білдіруге бола ма, жоқ па деген мәселелер өз жалғасын табуда.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Потапов А.С. Технологии искусственного интеллекта – СПб: СПбГУ ИТМО, 2010. – 218 с.

2 Kozhayeva Sanim, Rakhimzhanova Maira, Ibrayeva, Kulyan, Muratova Gulzhan, Dzhumagalieva Ainur /Formation of humanitarian qualities among students in higher education institutions Astra Salvensis. 2019, Issue 13, p. 309-326.

3 Сағымбаева А.Е. Информатиканы оқыту әдістемесі.- Алматы, 2015.-230 бет.

4 Урмашев Б.А. Ақпараттық - коммуникациялық технологиялар: оқулық/Б.А. Урмашев.- Алматы, 2016.-410 б.

РАЗРАБОТКА ПРОГРАММНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ ДЛЯ АВТОМАТИЗАЦИИ МОНИТОРИНГА В ГОСУДАРСТВЕННЫХ СТРУКТУРАХ

Тасыбай М., студент 4 курса

Казахский агротехнический университет им. С.Сейфуллина, г. Нур-Султан

Введение

В рамках работы планируется разработка программного обеспечения мониторинга в государственных структурах на примере автоматизированной информационной системы для автоматизации мониторинга очередности физических лиц на получение жилья. Данная система позволит упростить учёт и хранение информации о физических лицах, ставших на учет для получения жилья, сокращая время для обработки информации об очереди, а также будет получать информацию о статусе заявлений граждан.

Автоматизация мониторинга очередности граждан на получение жилья поможет сотрудникам отдела жилищных отношений избавиться от рутинной обработки информации о поступающих заявках и обеспечит быструю, полную и качественную проверку претендентов на жилье. Она позволит уменьшить затраты на повторяющиеся операции ввода, хранения, удаления большого объема информации об очередности нуждающихся в жилье граждан.

1. Актуальность данной работы заключается в том, что в связи с постоянным увеличением количества человек, нуждающихся в жилье, усложняется процесс их учета при помощи бумажных носителей информации. Поэтому необходимо разработать программное средство, которое могло быстро и достоверно предоставлять данные о каждом человеке в требуемом специалистом виде.

2. Цель работы – разработка программного обеспечения для автоматизации мониторинга в государственных структурах.

Для осуществления поставленной цели в работе необходимо решить ряд следующих задач:

- описать предметную область (где используется программа, в каких организациях);
- рассмотреть теоретические и практические основы проектирования и разработки программного обеспечения и требований к нему;
- осуществить проектирование программного обеспечения;
- реализовать программный продукт.

3. Объект исследования – отдел жилищных отношений акимата Жаркаинского района Акмолинской области.

4. Предмет исследования – мониторинг очередности физических лиц на получение жилья.

5. Научная новизна данной работы заключается в том, что в работе были изучены и составлены алгоритмы работы приложения по регистрации заявлений граждан на получение жилья и их дальнейшей обработке, что существенно сократит затраты ресурсов на реализацию данного процесса.

6. Практическая значимость данной работы заключается в том, что работникам отдела жилищных отношений не нужно будет вводить данные о заявителях на постановку в очередь на жилье вручную, программа сделает регистрацию заявлений граждан и загрузку необходимых документов, после чего они смогут самостоятельно отслеживать статус заявлений. Также в программе предусмотрена работа членов жилищной комиссии, которые обладают правом подписи заявлений граждан. Руководитель организации имеет возможность просматривать отчеты о текущих заявлениях граждан в системе.

По итогам анализа инструментальных средств в качестве средства разработки сайта был выбран Django-высокоуровневый Python веб-фреймворк, позволяющий в короткие сроки создавать безопасные веб-сайты, как наиболее оптимальное ПО [13].

Автоматизация мониторинга в государственных структурах

Разработчиками Django в период с 2003 по 2005 год стала команда, занимающаяся разработкой и обслуживанием газетных веб-сайтов.

В каждой версии Django добавлены новые функциональные возможности и исправлены ошибки, начиная от поддержки новых типов БД, шаблонизаторов и кеширования, до добавления «общих» функций просмотра.

Django является бесплатным фреймворком с открытым исходным кодом, имеющим отличную документацию и большой выбор бесплатной и платной поддержки [14].

При написании Django был использован язык Python, работающий на большинстве платформ. То есть пользователь не привязан к определенной конкретной серверной платформе и может запускать приложения на большинстве версий Linux, Windows и Mac OS X. Помимо этого, Django отлично поддерживается большинством веб-хостингов, зачастую предоставляющих определенную инфраструктуру и документацию для размещения сайтов Django [16].

Итак, для написания административной части ПО был выбран фреймворк Django, ставший универсальным фреймворком, способным создавать веб-приложения любого типа.

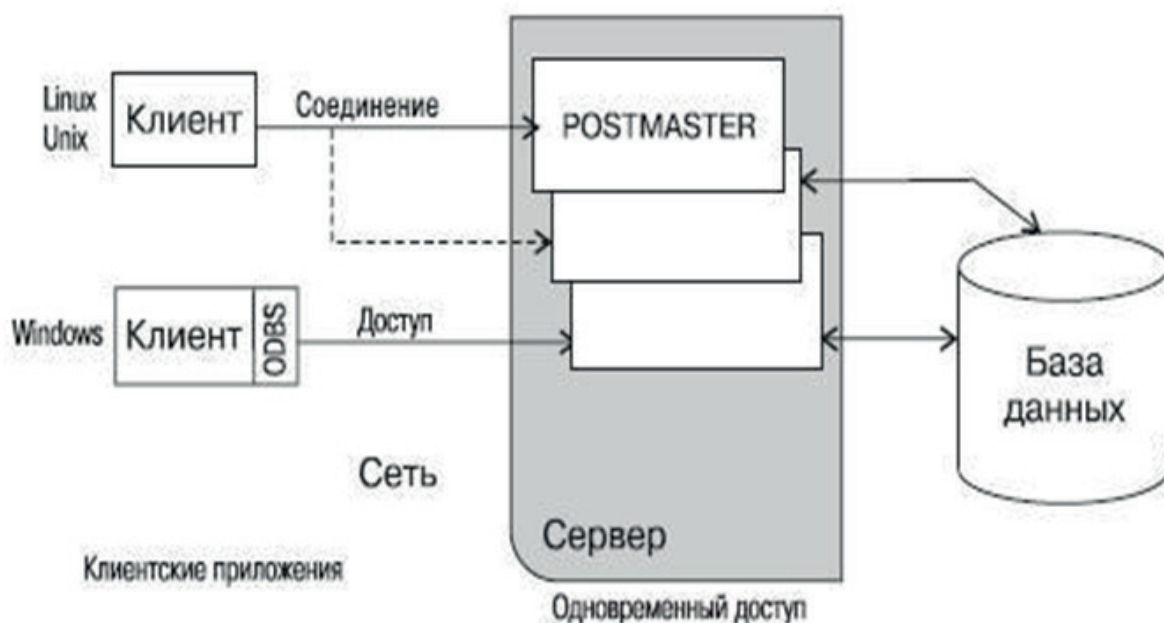
Для разработки БД программного приложения была использована PostgreSQL СУБД, имеющая высокую производительность.

СУБД PostgreSQL – это объектно-реляционная СУБД, служащая хорошей альтернативой коммерческим СУБД, таким как Oracle Database, Microsoft SQL Server. Она служит для таких платформ, как Linux, Solaris, QNX 6 и др.

Одной из преимуществ СУБД PostgreSQL является архитектура. PostgreSQL может быть использована в среде клиент-сервер, что дает множество плюсов как разработчикам, так и пользователям [17].

PostgreSQL является серверным процессом БД, реализуемым на одном сервере. Помимо этого, в данной СУБД еще не реализована технология высокой готовности, как и в других коммерческих СУБД на уровне предприятия.

На рисунке 1 представлена типовая модель распределенного приложения СУБД PostgreSQL.

Как показано на рисунке, несколько клиентов подключены к серверу посредством сети. СУБД PostgreSQL ориентирована на протокол TCP/IP (Интернет либо ЛВС), каждый клиент подключен к основному серверному процессу БД (процесс Postmaster). Postmaster создает новый серверный процесс для обслуживания запросов доступа к данным конкретного клиента.

Доступ к данным БД PostgreSQL из приложений реализуется посредством специального процесса БД. Таким образом, клиентские программы не имеют самостоятельного доступа к данным, даже при их работе на ЭВМ, где реализуется серверный процесс [18].

Заключение

Так, благодаря разделению серверов и клиентов можно создавать распределенные системы. Также можно запустить БД под UNIX путем разработки клиентских приложений, функционирующих под ОС Microsoft Windows [19].

БД PostgreSQL осуществляет поддержку целостности данных даже в случае одновременного получения доступа большинством пользователей.

Для подключения к БД клиентских приложений используется специальный протокол СУБД PostgreSQL

Список использованной литературы

- 1 Зандстра М. «Объекты, шаблоны и методики программирования». - М.: Вильямс, 2018.
- 2 Маркин А. «Основы программирования на Python». М.: Диалог – МИФИ, 2019.
- 3 Вордерман, К. Программирование на Python. Иллюстрированное руководство для детей / К. Вордерман, К. Стили, К. Квигли. - М.: Манн, Иванов и Фербер, 2017. - 346 с.
- 4 Васильев, А. Python. Объектно-ориентированное программирование - СПб.: Питер, 2017. - 320 с.
- 5 Вупарь, Д.Н. Особенности создания клиент-серверных приложений. - М.: ЭКСМО, 2017. - 128 с.
- 6 Гниденко, И. Г. Технология разработки программного обеспечения : учеб. пособие для СПО / И. Г. Гниденко, Ф. Ф. Павлов, Д. Ю. Федоров. - М.: Издательство Юрайт, 2017. - 235 с.
- 7 Гордеев, С. И. Организация баз данных в 2 ч. Часть 2 : учебник для вузов / С. И. Гордеев, В. Н. Волошина. - 2-е изд., испр. и доп. - М.: Издательство Юрайт, 2019. - 501 с.
- 8 Жмудь, В. А. Моделирование замкнутых систем автоматического управления : учеб. пособие для академического бакалавриата / В. А. Жмудь. - 2-е изд., испр. и доп. - М. : Издательство Юрайт, 2019. - 128 с.
- 9 Зыков, С. В. Программирование. Объектно-ориентированный подход: учебник и практикум для академического бакалавриата / С. В. Зыков. - М.: Издательство Юрайт, 2019. - 155 с.
- 10 Гаузер, О.В Программирование на Python для студентов. - СПб.: ВHV, 2017. - 512 с.
- 11 Голубков И. Пишем программы на Python. - М.: ЭКСМО, 2018. - 208 с.
- 12 Гуриков, С.Р. Введение в программирование на языке Python: Учебник. - М.: Форум, 2018. - 128 с.
- 13 Лутц, М. Программирование на Python. Т. 2 / М. Лутц. - М.: Символ, 2018. - 992 с.
- 14 Дачников, М. Учимся писать на Python. - СПб.: Питер, 2017. - 576 с.
- 15 Кульгин Н.Б. Python в задачах и примерах. - СПб: БХВ-Петербург, 2017. - 240 с.
- 16 МакГрат, М. Программирование на Python для начинающих/М. МакГрат. - М.: Эксмо, 2018. - 192 с.
- 17 Мэттиз, Э. Изучаем PYTHON. Программирование игр, визуализация данных, веб-приложения / Э. Мэттиз. - СПб.: Питер, 2017. - 496 с.
- 18 Мамонова, Т. Е. Информационные технологии. Лабораторный практикум : учеб. пособие для СПО / Т. Е. Мамонова. - М.: Издательство Юрайт, 2019. - 178 с.

ДОМЕНГЕ БАҒЫТТАЛҒАН ПРОГРАММАЛЫҚ ҚАБЫҚШАЛАРДАҒЫ ДЕРЕКТЕР СӨЗДІГІН ҰЙЫМДАСТЫРУ

Тогаева А., 2 курс студенті

Джумагалиева А.М., аға оқытушы, магистр

С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Нұр-Сұлтан қ.

Деректер сөздігі – бұл жүйенің барлық деректер элементтерінің олардың нақты анықтамалары бар ұйымдасқан тізімінің бір түрі, бұл пайдаланушылардың әртүрлі санаттарына (жүйелік талдаушыдан бағдарламашыға дейін) барлық кіріс және шығыс ағындары және сақтау туралы ортақ түсінікке ие болуға мүмкіндік беретін құрамдас бөліктері.

Қазіргі ақпараттық технологиялар әлемінде бағдарламалық жүйелерді құру пәндік саланы жақсы білетін бағдарламаламайтын пайдаланушылардың көбірек қатысуын талап етеді. Бұл белгілі бір құралдарды, сондай-ақ жүйелік деректердің сипаттамасын қажет етеді, олар тек жүйелік талдаушылар мен бағдарламашылар үшін ғана емес, сонымен қатар пайдаланушылар үшін де түсінікті және қол жетімді. Доменге тән қабыққа түсінік бере кетсек, жүйелік бағдарламалауды дамытудағы негізгі бағыт – бір жағынан күнделікті операцияларды автоматтандыру арқылы, екінші жағынан пайдаланушыны бағдарламалық жасақтаманы жасауға кеңінен тарту арқылы жоғары білікті мамандардың еңбек шығындарын азайту. Ал егер бірінші тапсырма сәтті шешілсе, екіншісінде іс жүзінде ештеңе болмайды[1].

Соңғы жылдары пайдаланушының проблемаларын пайдаланушы шешуге арналған FoxPro, Delphi, C++, Java, Python сияқты заманауи бағдарламалық өнімдер әзірленді. Заманауи бағыт CASE-технологиялар кәсіби әзірлеушілердің қатысуынсыз бағдарламалық жүйелерді жобалау мүмкіндігін беру үшін жасалған. Кейде CASE бағдарламалық өнімдері үшін арнайы электронды жабдық шығарылады. Мысал ретінде SUN әзірлеушісі JAVA серверлерін де, JAVA станцияларын да шығаратын белгілі JAVA аудармашысы болып табылады[1,2].

Интернетте қосымшаларды жазу үшін кеңінен қолданылатын тіл әртүрлі ақпаратты өңдеуге, алмасуға және ұсынуға арналған. Әзірлеушіге жүйеге қойылатын талаптарды бағалау үшін жан-жақты ақпаратты алу қиынға соғатыны белгілі, ол пәндік аймақ туралы ақпараттың шамадан тыс көлеміне ие болады. Қолданбалы бағдарламалық өнімді жасау процесінде қолданушының білімі программист шеберлігімен ұштастыра отырып, барынша пайдаланылады.

Ол үшін пайдаланушыға оның пәндік саласына қолданылатын ұғымдар жүйесі, интерфейсі, функционалдық модульдердің квалификациясы бойынша мүмкіндігінше жақын бағдарламалық құралды беру қажет. Пайдаланушыға «бет бұрылатын» жүйелерді құрудың әртүрлі бағыттары бар. Біріншісі және одан бұрынғысы параметрлік баптау әдісі болып табылады, онда кіріс параметрлерін баптау арқылы белгілі бір аймақтағы мәселені шешу осы саладағы есептердің белгілі бір класына негізделеді. Екінші әдіс - макроқұралдарды пайдалана отырып, қазірдің өзінде енгізілген тілге негізделген өзіндік енгізу тілі бар жүйені құру[2,3].

Уақыт өте келе қолданбалы мәселелерге қатысты белгілі тілдердің бірқатар кеңейтімдері осы әдіспен жүзеге асырылды. Бірақ макростар да жоғарыда аталған мәселені макроқұралдардың қарабайырлығынан немесе кәсіби макроортада бағдарламалаудың жоғары күрделілігіне байланысты шеше алмайды. Ал алынған өнім соңғы бағдарлама емес, одан әрі бағдарламалау жұмысын қажет етеді. Келесі әдіс - бағдарлама генераторы. Ол әртүрлі пәндік салалардағы жеткілікті күрделі мәселелерді шешуге мүмкіндік береді.

Әдістің ыңғайсыздығы пайдаланушы қолданбалы жүйе тілін де, тапсырманы көрсету тілін де (генератордың енгізу тілі) білуге мәжбүр болады, бұл әдетте тәжірибелі пайдаланушы үшін де белгілі бір қиындықтарды тудырып отырады. Төртіншіден, біздің ойымызша, неғұрлым технологиялық әдіс жүйелерді кеңейту болып табылады (қазіргі жүйелерден, мысалы, Delphi, C++, Java, Python жатады). Әдістің басты артықшылығы - қолда бар әзірлеу құралдары жылжыту әдісін қолдана отырып, бар әзірлемелер негізінде жеткілікті түрде дамыған өнімдерді жасауға мүмкіндік береді.

Бұл жағдайда, әрине, түбегейлі жаңадан басқа, пәндік аймақтың барлық нақтылаулары көрсетілген жалғыз тілді пайдалануға болады. Ұсынылған жүйенің негізінде дәл осы әдіс жатыр, дегенмен бұл жағдайда кейде бағдарламашының араласуы қажет болатынын атап өткен жөн[3,4].

Жүйені жобалау кезінде оның белгілі бір қолданбалы ортада жұмыс істеу ерекшеліктеріне байланысты факторларды ескеру қажет, мысалы, жүйе тағайындалған тапсырмалар класы, пайдаланушының біліктілігі мен дайындық деңгейі, жүйенің әлеуетті мүмкіндіктері, басқа пәндік салаларға бейімделуі, осы пәндік саланың даму перспективалары, жүйенің жұмыс ортасы, оны коммерциялық пайдалану мәселелері.

Бұл факторлар тапсырыс берушінің әзірлеуді қаржыландыру, жабдықты, құралды бағдарламалық қамтамасыз етуді, бағдарламалау тобының мүмкіндіктерімен қамтамасыз ету мүмкіндігімен қатар әзірлеу құралдарын (бағдарламалау тілі, ДҚБЖ) тандауды анықтайды.

Қолданбаларды әзірлеу процесіне пайдаланушылар да, бағдарламашылар да қатысады деп болжау орынды. Пайдаланушы деңгейінде жылжыту әдісімен барлық тапсырмаларды шешу мүмкін емес болғандықтан, жүйе бағдарламашы (әзірлеуші) деңгейінде де кеңейту мүмкіндігін қамтамасыз етуі керек[3].

Біздің жағдайда бұл жүйеде математикалық және арнайы тұжырымда қолданбалы негізгі есептерді шешетін және жаңа функциялар мен қосымшаларды қосуға қабілетті өзегі бар екенін білдіреді. Кеңейтім әдісі (тіл) қолданбалы тапсырманы тұжырымдау арқылы пайдаланушының тікелей қатысуын болжайды. Бұған қоса, жүйе деректерді өңдеудің жеткілікті күрделі алгоритмдерін енгізу үшін бағдарламашы деңгейінде ядроны кеңейтуді қамтиды. Жүйе бағдарламашының біліктілігіне салыстырмалы түрде төмен талаптар қояды, бұл онымен жоғары ақы төленетін бағдарламашылар штатын ұстай алмайтын ұйымдарда сәтті жұмыс істеуге мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Урмашев Б.А. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар: Оқулық/Б.А. Урмашев.- Алматы, 2016.-410 б.
- 2 Липаев В.В. Управление разработкой программных комплексов. М.: Финансы и статистика, 2010
- 3 Фокс Д. Программное обеспечение и его разработка. М.: Мир, 2012.
- 4 Kozhayeva Sanim, Rakhimzhanova Maira, Ibrayeva, Kulyan, Muratova Gulzhan, Dzhumagalieva Ainur /Formation of humanitarian qualities among students in higher education institutions Astra Salvensis. 2019, Issue 13, p.309-326.

АДАМДЫ ИДЕНТИФИКАЦИЯЛАЙТЫН ҚОСЫМША ӘЗІРЛЕУ

Төлеуов Н.М., 4-курс студенті

С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Нұр-Сұлтан қ.

Кіріспе

Үлкен қызметкерлер құрамы бар ірі ұйымдардың басшылары әр бағынушыны жеке бақылауға уақыттары жоқ. Бақылау функциясынан басқа менеджер, бөлім бастығы немесе жоба менеджері басқа міндеттерді орындайды. Жұмыс кезінде күтпеген қиындықтар немесе жоспарда қарастырылмаған жағдайлар туындайды, тіпті уақытты басқару менеджерлері де жұмыс процесін толық болжай және жоспарлай алмайды.

Жобалардың саны мен санының өсуімен бірге жұмыс уақытын жеке бақылау мүмкін болмайтын етіп міндеттер көбейеді. Мәселенің шешімдерінің бірі-жұмыс уақытын есепке алу жүйесі. Жұмыс уақытын бақылау шеңберіндегі жұмыс уақытын есепке алу жүйелері бірнеше мәселені шешуге мүмкіндік береді:

- Жүйелі кешігулер мен жетіспеушіліктерді есептеу үшін жұмысқа келу уақытын белгілеңіз.
- Түскі үзілістен кейін қызметкердің уақтылы оралуын және күні бойы жұмыс орнында болуын тексеріңіз.
- Жұмыстың аяқталу уақытын анықтаңыз.
- Серуендеушілерді анықтау.
- Жұмыс уақытының ақылы кезеңдерін жұмыс істеген сағаттарға, демалысқа, науқастануы бойынша демалысқа, жұмыс берушінің кінәсінен тоқтап тұруға және т. б. бөліңіз.

Шағын топтың жұмысын қолмен бақылау-тікелей басшы немесе арнайы мамандар үшін орындалатын міндет. Бірақ егер кәсіпорын штатында филиалдарда немесе қашықтан жұмыс істейтін жүзден астам адам болса, мұндай тапсырманы тек автоматтандыру жеңе алады.

Сонымен қатар, персоналдың жұмысын бақылау жеке қызметкердің жұмыс нәтижелерін жазу үшін ғана емес, сонымен қатар кәсіпорынның қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін де қажет. Екі тапсырма бір уақытта жұмыс уақытында өнімділікті бақылау үшін АТ шешімдерін орындайды. Автоматтандырылған жүйелер ақпаратты жинайды, талдайды және есептер шығарады.

Жұмыс уақытын бақылаудың автоматты бағдарламасын енгізуге жұмсалатын шығындар жұмыс орнында персоналдың болмауына байланысты жұмыс берушінің шығындарын азайту есебінен өтеледі: жұмысқа келмеу, кешігу, ұзақ үзілістер. Ат құралдары деректерді жинайды және талдайды, соның негізінде басшылық кеңсенің "көшбасшыларын" ынталандырады, осылайша бүкіл команданы нәтижелі және тәртіпті жұмыс істеуге ынталандырады.

1.1 Секцияға кіруді бақылау және басқару жүйесі

Кіруді бақылау және басқару жүйесі (СКУД) [1] - бұл кәсіпорынның қауіпсіздігін қамтамасыз ету жүйесі, оның көмегімен жеке үй-жайларға кіруді бақылау және басқару, сондай-ақ қызметкерлердің қозғалысын және олардың кәсіпорын аумағында өткізетін уақытын жедел бақылау міндеті шешіледі. объект.

Нәліктен сізге кіруді басқару және басқару жүйесі қажет? Әдетте өткізіп жіберілетін маңызды бөлім, өйткені көбінесе сіз кіру жүйесінен не алғыңыз келетіні туралы түсінікке ие боласыз. Бірақ тіпті осы нарықтың мамандары қазіргі заманғы жүйелердің мүмкіндіктері туралы толық түсінікке ие емес.

Кәсіпорын қауіпсіздігі

Кіруді бақылау және басқару жүйесі қызметкерлерді, объектілерді және мүлікті қорғауды қамтамасыз ететін объектінің кешенді электрондық қауіпсіздік жүйесінде маңызды орын алады. Ол объектідегі басқа қауіпсіздік құралдарымен өзара әрекеттесу режимінде жұмыс істей алады.

Бизнес-аналитика

Қол жеткізуді басқару жүйесінің жұмыс уақытын есепке алу функциясымен бірге бұл Сіздің бизнесіңіз үшін нақты аналитикалық жүйеге айналады және жұмыс уақытын есепке алу бұл үшін жалғыз құрал болып табылмайды. Құжат айналымы жүйелерімен, Кадрлық жүйелермен, бухгалтерлік жүйелермен, CRM жүйелерімен және т.б. интеграцияның кең мүмкіндіктері. деректерді автоматтандырылған жинау мен өңдеуді жаңа деңгейге шығарады.

Белгіленген Шығындарды Азайту

Дұрыс жобаланған және орнатылған жүйе қауіпсіздік шығындарын едәуір төмендетеді. Сонымен қатар, қол жеткізуді басқару мен басқарудың заманауи жүйелері процестерді автоматтандыру арқылы белгіленген шығындарды азайту үшін үлкен әлеуетке ие.

Мысалы, келушілерді тіркеудің заманауи жүйелері бүкіл өткізу пунктін алмастыра алады, бұл кем дегенде 2 адам. Ал жұмыс уақытын есепке алу жүйесін жалақыны есептеу жүйелерімен интеграциялау оны есептеу уақытын қысқартады.

Қызметкерлердің жұмыс уақытын бақылау

Қазіргі заманғы қол жеткізуді басқару жүйелерінің маңызды ерекшелігі, бизнес-аналитикамен қисынды байланысты, бірақ соншалықты маңызды, біз оларға жеке бөлім бөлуге шешім қабылдадық. Әдетте, уақытты бақылау қажеттілігі туралы кез-келген талқылау кезінде үлкен жүйелік қате пайда болады.

Қарсыластардың барлық дәлелдері жұмыс уақытын қатаң есепке алу еңбек тиімділігіне әсер етпейді, яғни жұмыста тіпті 8 сағат өткізгеннен кейін сіз ештеңе істей алмайсыз немесе оны абайсызда жасай аласыз.

Қателік - бұл жұмыс уақытын есепке алу-бұл еңбек тиімділігіне әсер ететін құралдардың бірі ғана. Жұмыс уақытын есепке алу жүйелерінің міндеті еңбек өнімділігін ынталандырудың қолданыстағы схемаларының тиімділігін көрсету (төлем схемалары, тиімділіктің негізгі көрсеткіштері және т. б.) деп айту дұрысырақ болар еді.

Жұмыс уақытын есепке алу Сайт үшін Яндекс-метрика сияқты, Сайтқа Яндекс-метриканы орнату трафикті арттырмайды, бірақ сайттың тиімділігі мен оның дамуын бағалау қажет. Жұмыс уақытын есепке алудың қозғаушы күші және сіздің қызметкерлеріңіз үшін ыңғайлылық туралы ұмытпаңыз.

Нейроциологтар әділеттілікке деген құштарлық эволюция процесінде генетикалық деңгейде қалыптасты және әр адамға тән деп санайды. Жалақы мен сыйақыларды әділ бөлу жұмыста өзіңізді жайлы сезіну үшін өте маңызды. Бұл жағдайда уақытты бақылау, бейтарап делдал ретінде, көп жұмыс істейтіндерді ынталандырады және аяқтамайтындарды жазалайды. Мұның бәрі "жалқау" қызметкерлер кетіп, бірақ өз жұмысына адал болған кезде автоматты түрде таңдау үшін ерекше жағдай жасайды.

ACS не ұсынады?

Кәсіпорын, мекеме, кеңсе немесе объект аумағына бөгде адамдардың кіруін бақылау және шектеу. Кәсіпорын қызметкерлерінің оқшауланған үй-жайларға (қауіптілігі жоғары, құндылықтарды, қаруды сақтау орындары және т.б.) кіруін бақылау. Жүйедегі идентификатор - кілтті/рұқсаттаманы жедел ауыстырудың арқасында жоғалған рұқсаттама бойынша күзетілетін аумаққа бөгде адамның кіруін болдырмау. Қол жеткізуді басқару жүйесін кім орнатады?

- компаниялар офистері, бизнес-орталықтар;
- банктер;
- қоймалар;
- оқу орындары (мектептер, техникумдар, университеттер);

- өнеркәсіптік кәсіпорындар;
- қонақ үйлер;
- қоғамдық мекемелер (спорт кешендері, мұражайлар, метро және т. б.);
- күзетілетін аумақтар;
- автотұрақтар, автотұрақтар;
- көлік құралдарының жүріп өту орындары;
- жеке үйлер, тұрғын үй кешендері, коттедждер.

СКУД жүйесін таңдау Тапсырыс берушінің жүйенің функционалдығына қойылатын талаптарымен анықталады.

Жүйе орындауы тиіс АБЖ негізгі функциялары:

- Авторландыру-әрбір пайдаланушыға дербес сәйкестендіргішті, кодты беру, оны жүйеде тіркеу (немесе оның биометриялық сипаттамаларын тіркеу) және ол үшін уақыт аралықтары мен қолжетімділік деңгейлерін (қандай үй-жайларға, қашан және кімнің кіруге құқығы бар) орнату рәсімі;
- Сәйкестендіру-ұсынылған сәйкестендіргіш немесе биометриялық белгі бойынша пайдаланушыны сәйкестендіру рәсімі);
- Авторизация-авторизация процесінде белгіленген уақыт пен қол жетімділік деңгейінің сәйкестігін тексеруден тұратын өкілеттіктерді тексеру;
- Қол жеткізуге рұқсат немесе қол жеткізуден бас тарту - алдыңғы рәсімдерді талдау нәтижелері негізінде орындалады;
- Оқиғаларды тіркеу-жүйеде барлық әрекеттерді тіркеу;
- Реакция - жүйенің санкцияланбаған әрекеттерге реакциясы (ескерту және дабыл сигналдарын беру, кіру нүктесін бұғаттау, қол жеткізуден бас тарту және т.б.).

1.2 Бет тану жүйесі

Бетті тану дегеніміз не? Бетті тану - бұл фотосуреттегі, бейнедегі немесе тірі адамды автоматты түрде анықтауға (фотосуретте кім екенін тануға) немесе тексеруге (фотосуреттегі адам екенін растауға) мүмкіндік беретін технология. Тану үшін адамның бет-әлпетінің ерекше ерекшеліктерін оқи алатын және талдай алатын нейрондық желілер қолданылады, содан кейін оларды базамен салыстырады[2].

1.3 Бетті тану технологиясы қалай дамыды

Алғашқы бет-әлпетті машиналық тану эксперименттерін 1960 жылдары Остиндегі Техас университетінің профессоры және жасанды интеллект зерттеушісі Вуди Бледсо жүргізді. Оның жұмыс тобы әр түрлі бұрыштағы адамдардың 800 бейнесінен тұратын мәліметтер базасын жасады. Содан кейін ғалымдар заманауи планшеттің прототипін қолдана отырып, 46 координаталық нүктелермен бет-әлпеттерін атап өтті. Арнайы алгоритмді қолдана отырып, жүйе беттерді әртүрлі бұрыштарға бұрады, үлкейтеді және кішірейтеді. Екінші кезеңде алгоритм 22 өлшемді қолданды, шешім қабылдаудың Байес теориясына сәйкес әрекет етті - мүмкіндігінше дәл қорытынды жасау үшін. Нәтижесінде, Бледсо жасаған жүйе адамға қарағанда 100 есе жылдам жұмыс істеді.

1988 жылы Браун университетінің қызметкері Майкл Кирби мен Лоуренс Сирович кескіндерді талдау үшін сызықтық алгебраны қолдана отырып, өз беттеріне жүгінді. Беттерді белгілеу үшін олар 100-ден аз түрлі мәндерді қолданды.

1991 жылы Алекс Пентланд пен Массачусетс технологиялық институтының Мэтью Терк қоршаған орта факторларын қоса, өз беттерінің технологиясын жетілдірді. Олар тану процесін автоматтандырды.

1990 жылдардың аяғында АҚШ Қорғаныс министрлігі (DAPRA) және ұлттық стандарттар мен технологиялар институты feret бағдарламасын ең кең мәліметтер базасы - 14 мыңнан астам сурет шығарды. Ол бастапқыда бүкіл әлемдегі қылмыскерлерді табу және тану үшін қолданылған, бірақ содан кейін көпшілікке таныстырылды.

2010 жылдан бастап Facebook жарияланған фотосуреттерден пайдаланушыларды табу және оларды белгілеуге шақыру үшін бет-әлпетті тануды қолданады.

Қорытынды

Жұмысты зерттеу және іске асыру барысында серверлік бөлігімен бірге VetApp мобильді қосымшасы жасалды. VetApp қосымшасы қолданушыға биометриялық мәліметтерді, дәлірек айтқанда бет - әлпетті анықтауға мүмкіндік береді. Адамның бет-әлпетінен басқа қолданбалар аутентификация үшін басқа параметрлерді қажет етпейді. Сонымен қатар, барлық деректер дерекқорда сақталады, онда олар кейінірек қосымшаның артқы жағын өңдеуге қол жетімді. Бағдарламаның артқы жағы жаңа пайдаланушылар туралы ақпаратты жазуға немесе оларды жоюға мүмкіндік береді, осылайша аутентификацияға қол жеткізуге жол бермейді.

Бұл әзірлемелер қазіргі кездегі аутентификация мәселелерін шешеді. Жоба мектептер, ауруханалар, балабақшалар, мемлекеттік мекемелер және т. б. сияқты орындарда әлеуметтік маңызы бар объектілерде қауіпсіздікті арттыру үшін мүмкіндіктер береді.

Зерттеу нәтижесінде біз машиналық оқыту және нейрондық желілер туралы көп нәрсені білдік, серверлік қосымшаның және мобильді қосымшаның архитектура-сын құрдық, бұл жаңа мүмкіндіктерді қосу арқылы жобаны тексеруге және кеңейтуге мүмкіндік береді. Сәулет өнерінің көмегімен жоба икемді болады. Сонымен қатар, біз әр түрлі шеңберлерге арналған жаңа кітапханалар туралы білдік, олар дамуды жеңілдетеді және нейрондық желілердің дайындалған модельдерін қосу, әртүрлі нысандарды тану сияқты жаңа мүмкіндіктерді ұсынады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Access control system; what is it?Nedap Security Management. (2021, July 27). Retrieved January 25, 2022, from <https://www.nedapsecurity.com/insight/what-is-access-control/>
- 2 Kaspersky. (2021, August 23). What is facial recognition – definition and explanation. [www.kaspersky.com](https://www.kaspersky.com/resource-center/definitions/what-is-facial-recognition). Retrieved January 25, 2022, from <https://www.kaspersky.com/resource-center/definitions/what-is-facial-recognition>
- 3 Biometric Access Control: NEDAP Security Systems. Nedap Security Management. (2021, May 7). Retrieved January 25, 2022, from <https://www.nedapsecurity.com/insight/biometric-access-control/#:~:text=Biometric%20access%20control%20solutions%20have,who%20they%20claim%20to%20be>
- 4 What is user interface design?The Interaction Design Foundation. (n.d.). Retrieved January 25, 2022, from [https://www.interaction-design.org/literature/topics/ui-design#:~:text=User%20interface%20\(UI\)%20design%20is,e.g.%2C%20voice%2Dcontrolled%20interfaces.](https://www.interaction-design.org/literature/topics/ui-design#:~:text=User%20interface%20(UI)%20design%20is,e.g.%2C%20voice%2Dcontrolled%20interfaces.)

УДК 630.43.

**ВЛИЯНИЕ ПОЖАРОВ НА СОСТОЯНИЕ ВОЗОБНОВЛЕНИЯ
СОСНЫ ОБЫКНОВЕННОЙ (*PINUS SILVESTRIS L.*)
ЧАЛДАЙСКОГО ЛЕНТОЧНОГО БОРА**

*Гамова А.В., Ахметова С. С., студенты 2 курса
Казахский агротехнический университет им. С. Сейфуллина, г.Нур-Султан*

Ленточные боры Северо-востока Казахстана играют роль защитного фильтра и экологического стабилизатора. В настоящее время, проблема лесных пожаров по-прежнему остается актуальной. Это связано с освоением новых лесных территорий, отставанием охраны лесов от их хозяйственного использования. Рост числа пожаров напрямую зависит от посещаемости населением зеленых зон, развития туризма и многих других причин. В засушливые годы, которые закономерно повторяются, создаются условия для возникновения чрезвычайно сильных пожаров, принимающих характер катастрофических. Исследователи отмечают не только высокую природную и антропогенную пожарную опасность ленточных боров, но и очень низкую устойчивость древостоев к воздействию огня, приводящую, порой, к их гибели [1]. Пожар является одним из самых мощных экологических факторов, воздействующих на ход лесообразовательного процесса. Актуальность темы связана с решением проблемы сохранения ленточных боров и повышения эффективности лесовозобновления на горях, в экстремально засушливом климате с учетом конкретных лесорастительных условий, интенсивности, характера лесных пожаров и других факторов.

Ленточные боры Павлодарской и ВКО в течение последних десяти лет серьезно пострадали от пожаров (произошло более 500 пожаров), а также от незаконных вырубок. В сухом бору Бескарагайского и Чалдайского ленточного бора происходили низовые и верховые пожары, переход низовых пожаров в верховые происходит обычно в жаркую и ветреную погоду. Известно, что низовые пожары приносят большой ущерб, которые приводят к отпаду деревьев и уничтожают подрост и самосев сосны обыкновенной на горях. Это удлиняет период лесовосстановления, а при недостатке обсеменителей сосны, может привести к смене пород. В связи с чем, целью настоящей работы явилась изучение влияния пожара на состояние возобновления сосны обыкновенной Чалдайского ленточного бора.

Методика и объекты исследований: Объектами исследований были лесные экосистемы Чалдайского ленточного бора резервата «Ертіс орманы», Павлодарской области. Для исследований были проведены полевые исследования на участках Чалдайского ленточного бора в количестве 5 пробных площадей (ПП) в зависимости от естественных условий и лесные площади после пожара. В Чалдайском ленточном бору естественные участки - ПП2, ПП3, ПП4, а антропогенные (ПП1, ПП5).

Методика работ предусматривала комплекс полевых, лабораторных методов лесоводственно-таксационных исследований. Для оценки антропогенных факторов на лесные

экосистемы были использованы общепринятые методы. Геоботанические исследования проводились классическими методами [2-4]. Исследования влияния пожаров на подрост и последующее возобновление были проведены в Чалдайском ленточном бору (площадка ПП-1, ПП-5) на территории Чалдайского лесничества. Участок находился в 5 км от Шалдая. Гарь имеет протяжение с севера на юг 710 м, с востока на запад – 760 м.

Результаты исследования и их обсуждение. Исследования влияния пожаров на подрост и последующее возобновление были проведены в Чалдайском ленточном бору. Результаты исследований показали, что участок находился в 5 км от Шалдая, где гарь имеет протяжение с севера на юг 710 м, с востока на запад – 760 м. Тип леса - сухой равнинный бор (рисунок 1).

Рисунок 1 – Чалдайский лесхоз. Гарь 2016 г.

Со всех сторон гарь окружена стеной леса III класса возраста. Низовой устойчивый пожар прошел в 2016 г. По площади разбросаны единичные деревья, оставленные при рубке в качестве возможных семенников, многие из них усохшие, ослабленные. Породный состав древостоя - 10 С, одноярусный, средний возраст составил 40-50 лет и полнота древостоя 0,6 - 0,7. Почвы дерново-боровые (песчаный гранулометрический состав) сухие, мощность почвы 1,7 см, состоящий из полуразложившихся остатков травяной растительности, обгоревших шишек и мелких веток сосны. Незначительные участки почвы сменяются участками голого песка. В составе травянистого покрова доминирует ковыль перистый (*Stipapennata L.*), веник наземный (*Calamagrostis epigeios Roth.*). Эти два вида образуют господствующие пятна на площадях гари. Кроме них в покрове более редко и рассеяно встречаются: марь белая, (*Chenopodium album L.*), лебеда раскидистая (*Atriplex patula L.*), полынь холодная (*Artemisia frigida Willd*) и др.

Для учета возобновления гари сосной были заложены две площадки шириной 10 м и протяженностью 800 м. Анализ учета подроста на антропогенных участках показало, что количество подроста снизилось на 1,0 тыс. шт/га и составило 2700 шт/га по сравнению с естественными участками, средняя высота которых составила 2,1 м, густота возобновления редкое - 724 шт/га. Возобновление имеет возраст от 5 до 13 лет, преобладает подрост 8-10 лет. Распределение подроста по площади гари очень неравномерно. Размещается он в основном внутри группы деревьев или с северной и западной сторон отдельно растущих сосен, на некоторых участках подроста нет (таблица 1).

Таблица 1 – Возобновление сосны на естественных и антропогенных участках

№ участка	Подрост			Всходы		
	сред- ний воз- раст, лет	сред- няя высо- та, м	коли- чество штук/ га	воз- раст	кол-во всхо- дов	жизнен- ность
Чалдайский ленточный бор						
Естественные участки	12	1,6	3000	9	800	3
Антропогенные участки (гари)	13	2,1	2700	-	-	-

От групп деревьев до стены леса наблюдались единичные экземпляры подроста. С приближением к основной стене леса количество подроста возрастает. Известно, что после пожарное лесовозобновление носит циклический характер. В первый год после пожаров независимо от их интенсивности появляются массовые всходы, но в последующие годы 50 % появившихся всходов погибают [5]. В наших исследованиях выявлено, что всходов на исследуемой гари нет, что вероятно связано с повышением температур на поверхности гари до 500 С и недостатком влаги. С возрастом гари условия для появления всходов и развития подроста сосны ухудшаются, главным образом вследствие увеличивающиеся мощности травянистого покрова, создающего сильную задерненность почвы [6]. Степень покрытия почвы травяным покровом составляет 0,3-04; проективное покрытие 25-50 %; средняя высота растений - 35 см. Местами на гари встречаются участки с необрунными остатками заготовок в виде веток, щепы и молодняка сосны, посохшего от пожара и сваленного на землю ветром. Травянистый покров в основном из дерновинных видов, что является причиной отсутствия на пустырях и прогалинах возобновления сосны. Возобновление гари сосной происходит очень медленно и неудовлетворительно.

Следовательно, естественное возобновление сосны обыкновенной в равнинном типе леса на гарях Чалдайского ленточного бора по количеству самосева не соответствует шкале оценки успешности возобновления [7-13]. Причинами неудовлетворительного возобновления сосны обыкновенной в равнинных борах является плотная дернина из осоки приземистой, чертополоха препятствующая прорастанию семян и дальнейшему развитию подроста. Возобновление леса на пожарищах происходит только через 3-15 лет, а зачастую этот процесс растягивается на более долгое время. Сроки зависят от интенсивности пожаров, типа леса, местоположения и ряда других факторов.

Таким образом, возобновление сосны на гарях Чалдайского леса протекает неудовлетворительно, а пустыри и прогалины почти совершенно не обеспечены возобновлением.

Список использованной литературы

- 1 Галецкая Г.А. Влияние антропогенных факторов на возобновление сосны обыкновенной в ленточных борах Алтайского края: дис. канд. с.-х. наук : 03.00.16/Г.А.Галецкая.– Барнаул, 2007. 138 с.
- 2 Каденова А.Б., Камкин В.А., Ержанов Н.Т., Камкина Е.В. Флора и растительность Баянаульского государственного национального природного парка. – Павлодар: Кереку, 2008. – 383 с.
- 3 Ержанов Н.Т., Каденова А.Б., Камкин В.А., Камкина Е.В. Особенности растительного покрова на месте сосновых гарей в Баянаульском Государственном Национальном Природном Парке // Растительный мир и его охрана: Труды международной научной конференции, посвященной 75-летию института ботаники и фитоинтродукции МОиН РК. – Алматы, 2007. – С. 130-133.

- 4 Грибанов Л.Н. Степные боры Алтайского края и Казахстана. - М.: 1960. -156 с.
- 5 Миркин Б.М., Наумова Л.Г., Соломещ А.И. Современная наука о растительности. М.: Логос, 2001. –264 с. Методы исследования регистрирующих структур: рабочая программа / Сибирский федеральный университет. – Красноярск, 2007. – С. 27-29.
- 6 Benkova V., Schweingruber F.X. Anatomy of Russian woods: an atlas for the identification of trees, shrubs, dwarf shrubs and woody lianas from Russia.
- 7 Birmensdorf; Haupt; Bern; Stuttgart; Wien, 2004. – 456 p.
- 8 Фуряев В. В., Заболоцкий В.И., Черных В.А. Пожароустойчивость сосновых лесов. Новосибирск: Наука, 2005. – 184с.
- 9 Зленко Л.В., Кошурникова Н.Н., Жуйков А.В. Лесовосстановительные процессы на вырубках и гарях // Современные проблемы науки и образования – 2015. – № 5. –С 72–77.
- 10 Инструкция проведения лесоустройства. Министерство сельского хозяйства РК, 2012, № 17-02/566.
- 11 Силуков Ю.Д. Экологическая безопасность на автомобильных дорогах: учеб. пособие / Екатеринбург, Урал. гос. лесотехн. ун-т, 2004. –173 с.
- 12 Жица С.В., Иванова Г.А., Кукавская Е.А. Оценка послепожарного возобновления в светлохвойных насаждениях Нижнего Приангарья // Материалы Всероссийской конференции с международным участием «Лесные экосистемы бореальной зоны: Биоразнообразие, биоэкономика, экологические риски. Красноярск, 2019 –С. 123–126.
- 13 Крестьяшина Л.В., Арно Г.И. Естественное возобновление в рекреационных лесах и пути его улучшения /Лесное хозяйство, 1983– № 8. – С.54 – 56.

Научный руководитель д.б.н., и.о. профессор Жумадина Ш.М.

УДК 727.63

РОЛЬ ОКЕАНАРИУМОВ В ПРОСВЕТИТЕЛЬСКОЙ РАБОТЕ НАСЕЛЕНИЯ

*Баженова Д.А., студент
Казахский агротехнический университет им. С.Сейфуллина, г. Нур-Султан*

Введение

Современные проблемы образования для своего решения требуют многостороннего подхода. Интерес подрастающего поколения немаловажный фактор в развитии страны, общества и нации в целом. Именно поэтому, сфера образования должна иметь уникальные способы и средства, для осуществления поддержки научно-исследовательской и интеллектуальной деятельности среди детей и молодежи. В части естественно-биологического направления, огромную роль в заинтересованности специалистов, ученых, населения играют такие сооружения, как зоопарки, экзотариумы, планетарии, океанариумы и др. Конструкции такого плана позволяют погрузиться в изучаемую область, а также провести время и досуг с интересом и пользой. Также, довольно часто при таких организациях работают научно-исследовательские институты, центры с профильными лабораториями, что вносит особый вклад в науку и расширяет ее горизонты. Целью наших исследований является анализ опыта использования инфраструктуры океанариума для проведения научно-исследовательских просветительских работ среди населения.

Материалы и методы исследования

Материалами для исследований служили научные публикации, интернет ресурсы, материалы средств массовой информации, фотодокументы, посвященные разработкам на

базе океанариумов. Также, в работе были использованы материалы океанариума в г.Нур-Султан.

Результаты и их обсуждение

Издравле человечество интересовала жизнь подводного царства. Известно, что первые древние водолазы были в армии Александра Македонского [1]. Человечество постепенно вводило в пищу различные морепродукты, научилось разводить водные организмы в специальных сооружениях. В последнее столетие на разных континентах стали возводить искусственные водоемы (экспозиционные бассейны, аквариумы, экзотариумы, океанариумы) для разведения водной флоры и фауны, где изучали их биологию, адаптацию, размножение [2]. Многие из них использовали для ознакомительных посещений различных слоев населения, экологического туризма.

Современные океанариумы – это целые научные центры со своими лабораториями, библиотеками и фондохранилищами. В некоторых крупных океанариумах полностью воспроизводят картину морского дна и, в максимально естественной экосреде, создают условия для водных животных. Зрители также имеют возможность понаблюдать за ними в их естественной среде обитания. Целями и предметами деятельности подразделений океанариумов является выполнение фундаментальных и прикладных исследований в области морской биологии, биотехнологии и смежных наук; осуществление гидрометеорологического мониторинга морской среды, с использованием подводных аппаратов, а также формирование экологической культуры и сохранение научно-образовательных просветительских экспозиций, содержащихся в Центрах гидробионтов научных коллекций.

В настоящее время в мире известно более сотни океанариумов. Во многих океанариумах просвещение – важная часть научно-практической деятельности океанариума, в том числе, организация научных, лекционных и практических занятий, включая творческие, тематические мастер-классы. Отдельное место выделено для просветительской работы со школьниками в специально оборудованных учебных лабораториях для занятий. Для детей с ограниченными возможностями проходят специальные занятия-знакомства с морскими обитателями. Самое большое количество океанариумов построено в Японии, так как близость Тихого океана позволяет производить отлов самых редких и интересных видов морских обитателей. На рисунке 1 показано распределение публичных океанариумов в мире [3].

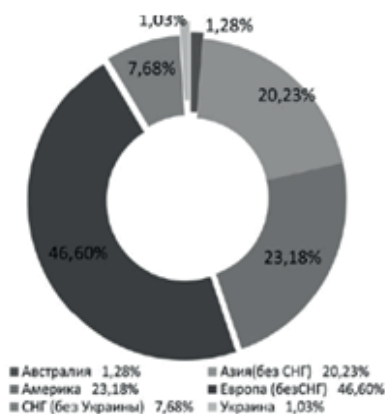

Рисунок 1 – Диаграмма соотношения океанариумов в мире

В современных океанариумах привлекаются самые передовые инновационные технологии для привлечения зрителей. Они стремятся создать условия для поддержания разнообразия представленных в экспозициях видов, оформляют демонстрационные площадки для повышения зрелищности, масштабам экспозиций, наглядности и антуражу.

Как следствие, современные океанариумы - это не только аквариумы с тропическими рыбками, но и гигантские бассейны с касатками и акулами. Подводные туннели с полностью прозрачными стенками, через которые можно наблюдать за живописными коралловыми рифами, морскими звездами, акулами, черепахами и тюленями [4].

Все эти усилия способствуют формированию среди населения экологической грамотности, экологически ответственного поведения и базовых универсальных компетенций: мышления, взаимодействия с людьми и окружающим миром, взаимодействия с собой.

Материалы океанариумов распространяют результаты исследований в области адаптации, онтогенеза и эволюции водных животных, в области молекулярной генетики, биохимии и биотехнологии морских организмов. Многие океанариумы оснащены приборами по электронной микроскопии и другим глубоководным оборудованием.

Примером экологического просвещения является работа с населением в Приморском океанариуме (Россия), где специалисты делают опору на богатейший материал живых и музейных экспозиций. Они широко используют наглядный способ экологического воспитания, демонстрируя образовательные возможности коллекций океанариума при работе с посетителями любых возрастов, делая акцент на важность сохранения окружающей среды, ее охрану и защиту [5].

Океанариум в Атланте — самый большой океанариум не только в США, но и во всем мире. Здесь обитают более 120 000 рыб и морских животных 500 различных видов. В океанариуме можно осмотреть несколько экспозиций. В дельфинарии Dolphin Tales можно пообщаться с самыми разумными морскими млекопитающими. Выставка Cold Water Quest знакомит с обитателями холодных океанских вод — семейством белуг и африканских пингвинов. В залах Tropical Diver демонстрируется разнообразие теплых морей: тут собрано множество разноцветных рыбок, медуз и даже кораллов. Еще одна интересная локация — Ocean Voyager, где проживают четыре китовые акулы и скаты-манты. Аквариум оснащен гигантскими окнами и тоннелем из прозрачного акрила, благодаря чему за местными обитателями можно наблюдать в почти природной среде. В отдельном аквариуме можно увидеть обитателей рек. Для посетителей Georgia Aquarium предлагают большой выбор экскурсий, просветительских и образовательных программ. К примеру, с дельфинами, акулами и китами можно поплавать, облачившись в снаряжение для дайвинга. Среди самых необычных предложений — ночевка в океанариуме.

Шанхайский океанический аквариум — один из крупнейших океанариумов в Азии. Здесь обитают более 11 000 рыб, речных и морских животных со всего мира. Экспозиция разделена на девять тематических зон, которые представляют обитателей разных уголков земного шара. К примеру, можно узнать, кто живет в африканских озерах Виктория и Танганьика, в полярных водах Арктики или на самом дне Тихого океана. Отдельная экспозиция посвящена водному миру Китая. Особый интерес вызывают исчезающие виды: например, гигантская саламандра, китайский осетр или аллигатор из реки Янцзы. Кроме прочего, в аквариуме Шанхая можно увидеть белых акул, черных и белых скатов, посмотреть, как кормят пингвинов. Главная особенность Шанхайского аквариума — 168-метровый стеклянный тоннель, который позволяет взглянуть на жизнь обитателей глубин изнутри. Посетители проходят через несколько экспозиций: от прибрежного мелководья и акульей гавани до коралловых рифов с их пестрыми и красочными жителями. Гостям предлагают понаблюдать за кормлением животных, а по предварительной договоренности погрузиться в бассейн с хищными акулами [6].

6 мая 2003 г. в г.Астана состоялось открытие океанариума, единственного на территории СНГ. Океанариум в столице Казахстана уникален своей отдаленностью от морей и океанов, где расстояние составляет порядка 3000 км, поэтому он внесен в книгу рекордов Гиннеса. Океанариум представляет собой комплекс сооружений, включающих Главный аквариум, объемом около 3 миллионов литров и 17-ти малых аквариумов, вместимостью

от 400 литров до 60 м³ воды. Главный аквариум оснащен двумя туннелями общей длиной 72 метра, а также центральным экраном, площадью 14 м² и толщиной акрилового стекла 18 см. Максимальная глубина главного аквариума составляет 5 метров.

Экспонаты океанариума представляет собой уникальную и хорошо спроектированную демонстрационную систему, которая позволяет буквально на 360° градусов погрузиться в подводный мир морских и пресноводных обитателей. В 2007 году одной из новых тематических зон была представлена экспозиция «Рыбы Казахстана», оснащенная тремя аквариумами по 9 кубов, которые включали в себя разнообразие видов местных рыб. Это были сомы из озера Балхаш, стерлядь и осетр Каспийского моря, а также карповые виды рыб из рек и озер Центрального и Северного Казахстана.

Для привлечения детской аудитории в океанариум в 2010 году была основана ее одна тематическая зона «Рыбий домик». Здесь были представлены 11 аквариумов, украшенных живыми растениями и искусственными декорациями, вместе с тропическими аквариумными рыбками. Со временем Океанариум стал расширяться, и начиная с 2012 года начал свою работу театр аниматроников «Джунгли», что позволило представить большой пруд с рыбами семейства осетровых и карповых. Сегодня, океанариум Казахстана находится в Центре семейного отдыха «Ailand», где можно найти развлечения на любой вкус: от аквапарка до колеса обозрения. В общей сложности, в океанариуме живет почти 3 000 морских обитателей — представителей более 100 различных видов. В океанариуме созданы специальные зоны по ареалам проживания: пресные воды Южной Америки и Юго-Восточной Азии, прибрежные зоны глубоководья и коралловых рифов. Здесь можно увидеть: рыбу-клоуна, скатов, черепах, рыбу «Королевский хирург» и других экзотических особей.

Все объекты океанариума представляют уникальный материал для использования их в разных аспектах просветительской работы.

Заключение

Использование океанариума в качестве просветительской деятельности – безусловно активный рычаг воздействия на образование и развитие кругозора у населения, особенно у детей и подростков. Наблюдение за морской флорой и фауной открывает возможности для интеллектуального развития молодежи.

Экологически ответственное поведение формируется на основе универсальных компетенций знаний и представлений об окружающем мире и принципах его существования. Такие знания и представления не ограничены естественными науками, в равной степени выходя в плоскость социальных и гуманитарных наук. Поэтому экологическая грамотность предполагает знание как природных, так и социальных, культурных и политических систем. Океанариум в этом плане представляет собой очень хорошую базу в разных аспектах формирования разных компетенций у различных слоев населения в зависимости от целей просветительской работы.

Список использованной литературы

- 1 Сидорова В.В., Бройченко Т.С. История развития океанариумов в мире //Строительство и техногенная безопасность.- 2012.- №44.- С.7-13
- 2 Всё об океанариумах, аквагалереях и дельфинариях. Сайты океанариумов мира [Электронный ресурс] - Режим доступа к официальному сайту:<http://www.oceanarium.su/saity-oceanariumov.html>.
- 3 Океанариум «Окинава Тураюми» [Электронный ресурс] /Японский блог «Сад камней»- 28.12.2008. - Режим доступа к электронному ресурсу: <http://blog-japan.ru/?p=85>.
- 4 Самые грандиозные океанариумы мира. The Georgia Aquarium, Атланта, США [Электронный ресурс] - Режим доступа к электронному ресурсу:<http://www.ambitour.ru/article.php?id=604>.

5 Chernykh T.V. Educational program for younger students at the Primorsky Aquarium // Abstracts of the International Conference Marine Biology in the 21st Century: Achievements and Development Outlook (in Commemoration of the 100th Anniversary of the Birth of Academician Alexey V. Zhirmunsky), October 6–8, 2021, Vladivostok, Russia. Vladivostok: NSCMB FEB RAS, 2021. – P. 45-47

6 Wright, A. et al. (2015). Competitive outreach in the 21st century: Why we need conservation marketing // Ocean and Coastal Management, № 115: P.41–48

Научный руководитель: д. б. н. Айдарханова Г.С., ассоциированный профессор

УДК: 147

ИЗУЧЕНИЕ ХИМИЧЕСКОГО СОСТАВА ЗЕЛЕННЫХ СОСНОВЫХ ШИШЕК И ИХ ПОЛЕЗНЫЕ СВОЙСТВА

*Алаш А.Р., студент 1 курса
Казахский агротехнический университет им. С.Сейфуллина, г. Нур-Султан*

Флора Казахстана богата разными дикорастущими растениями, многие из которых издавна применялись в медицине, сельском хозяйстве, промышленности, однако большая часть представляет еще нераскрытый резерв. На территории Казахстана хвойные деревья обширно представлены как по разнообразию видов, так и по занимаемым ими площадями произрастания, то есть имеется доступная сырьевая база для изучения этих растений.

Сосна (*Pinus Sylvestris*) обыкновенная – удивительное растение, обладающее множеством целительных свойств. При этом лечебным действием наделены все части и ткани дерева. В данной работе речь пойдет о шишках, и их применении в лечении.

Сосновые шишки, благодаря своему насыщенному полезными веществами составом, являются ценным лекарственным продуктом. Доказано, что экстракт и отвар сосновых шишек способны отлично противостоять влиянию вредных вирусов и бактерий.

В состав шишек входит огромное количество эфирных масел, фитонцидов, танинов и других биологически активных элементов, обеспечивающих общеукрепляющее, тонизирующее, антибактериальное и отхаркивающее действие растительного средства. Самая большая концентрация полезных веществ находится в незрелых экземплярах. Именно с зеленых сосновых шишек в большинстве случаев готовят различные лечебные настойки и сиропы от различных недугов.

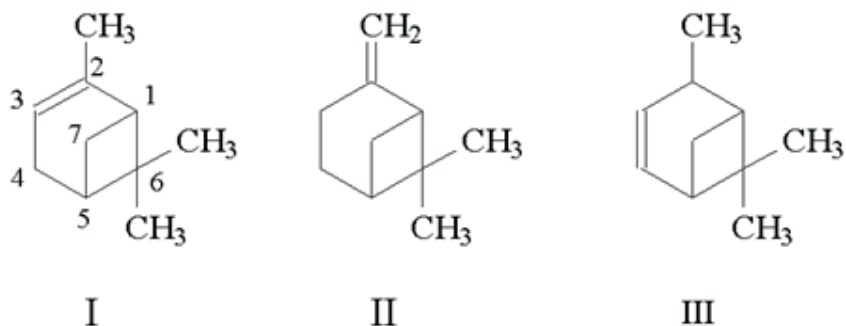
Наши исследования были связаны с последними событиями в мире, если учитывать современные проблемы с респираторными заболеваниями в мире, то можно утверждать, что эта научная работа актуальна.

Цель работы заключается в изучении химического состава зеленых сосновых шишек (ЗСШ), определить основные химические компоненты, показывающие антибактериальные, противовирусные свойства.

Из литературных данных [1] известно, что химический состав ЗСШ состоит из полисахаридов (37,50%), лигнинных веществ (40,20 %), полифенольных соединений (7,30 %), белковых веществ (11,90 %), липидов (13,10 %) и эфирных масел (0,54 %).

Нас особо интересовал состав эфирных масел шишек сосны, где преобладающей группой эфирных масел являются соединения, относящиеся к классу терпенов, в частности

монотерпеновые углеводороды (α -пинен, β -пинен, лимонен). Семейство хвойных (pine) содержит в своем составе пинен. Пинен - это терпен который входит в класс бициклических монотерпенов, формула которого $C_{10}H_{16}$. Пинен имеет изомеры, и изомеризация пинена зависит от положения двойной связи в структуре.

Изомеры пинена: I - α -пинен; II - β -пинен; III - γ -пинен

α -Пинен - это изомер пинена который встречается только в определенных растениях, а именно в сосне и эвкалипте, обладает древесно-землянистым ароматом. α -Пинен, как и все остальные монотерпены обладает: антисептическими, противовоспалительными и спазмолитическими свойствами.

ЗСШ имеют в своем составе так называемые фитонциды, такой состав внутри шишек делает их идеальными источником на легко производимое и довольно эффективное лекарственное средство, и при изготовлении сырья из ЗСШ, свойств своих он не теряет. Фитонциды же в свою очередь также называются природными антибиотиками, которые содержатся многих растениях, который подавляет развитие грибков и бактерий [2-3].

Если вакцины и прочие традиционные лекарственные средства воздействуют на патоген напрямую, например, ослабляя, понижая эффективность размножения и разрывая плазматическую мембрану, то средства созданные на основе на ЗСШ будет лишь помогать иммунной системе самой справиться с патогеном.

Также стоит учитывать, что ЗСШ помогают не только иммунитету, но также положительно влияют на психофизические свойства человека. Ведь не зря их используют в ароматерапии.

Таким образом зеленые сосновые шишки помогают справиться с простудными заболеваниями, потому что в составе имеются эфирные масла, которые предположительно находятся в яйцеклетках (ovule). Эти эфирные масла состоят из разных классов органических соединений, но доминирующая их часть — это терпены, а именно α -пинен, который и обладает всеми свойствами для борьбы с заболеванием.

Основываясь на вышесказанном можно заключить, что ЗСШ являются доступным природным сырьём, который имеет хороший потенциал в качестве лекарственного препарата, может положительно воздействовать как на психологическое состояние человека, так и на его здоровье. ЗСШ.

Список использованной литературы

- 1 Лис Е.В. Химический состав шишек *Pinus Sibirica R.* Маур / автореферат дис. кандидата химических наук: 05.21.03 / Сиб. гос. технол. ун-т. - Красноярск, 2006. - 20 с.
- 2 Филиппова И.А. Фитонциды-хранители здоровья. Естественные антибиотики вокруг нас. СПб.: ИД Весь, 2004. - 192с.

ӘОЖ 51.7(045)

ҚАРБЫЗ КӨКӨНІСІНІҢ ЖАҢА СОРТЫН ӨСІРУ

Қожан Ә., студент

С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Нұр-Сұлтан қ.

Қарбыз көкөнісінің құрамында адам организміне қажетті аминқышқылдар, антиоксидантты компоненттер және дәрумендер бар [1].

Бірақ климаттық жағдайларға, гербицидтер мен тыңайтқыштарды дұрыс пайдаланбауға, топырақ құнарлығы мен қышқылдылығына байланысты қарбыз құрамында адам организміне зиянды қосылыстар пайда болуы мүмкін. Агроном мамандар үшін адам организміне пайдалы қарбыз көкөнісінің жаңа сорттарын өсіру әрқашан да өзекті мәселе болып табылады.

Жамбыл облысы, Талас ауданы, Бостандық ауылының қарбыз өсіру алқабы қышқылды тастақ жерінде қарбыз көкөнісінің жаңа экологиялық таза сорттарын өсіруде ылғал мен топырақ тұздылығының, қышқылдылығының әсерін зерттеу қарастырылды.

Қарбыз егілетін жер күзде 25 – 27 см тереңдікте жыртылады да, ерте көктемде тырмаланып, екі рет қопсытылады. Дәнің 6 – 8 см тереңдікке егеді, 9 – 12 рет суарады.

Ең алдымен ерте көктемде қарбыз егуге алқабындағы топырақтың құнарлығын зерттеу және өлшеп бөлу сияқты жұмыстар атқарылды.

Көктемде, ауа-райы жайлы, топырақ жетілгенде, тырмалау көмегімен топырақ ылғалын жабу жұмыстары жүргізіледі. Қарбызды егер алдында тек арамшөптерді жою шаралары жүргізіледі. Егуден 10-15 күн қалғанға дейін гербицидтер қолданылады. Гербицидтер арамшөптерді жоюмен қатар, топырақ ылғалын сақтауға көмектеседі, себебі егістікті механикалық өңдеу ылғалды жоғалтуға алып келеді. Егер топырақта ылғал мөлшері жеткілікті болса, онда арамшөптердің шығуына қарай тырмалау және өсіру жұмыстарын жүргізуге болады.

Топырақ сыналасын дайындау үшін таңдалған учаскеде 20-25 см тереңдікте сынама алынады. Әр 5-15 м сайын сынама алып, диагональ бойынша өтеді, нәтижесінде 10-20 сынама жасалады. Жалпы салмағы шамамен 10 кг. Барлық үлгілердегі топырақ қағаз пакетке немесе полиэтиленге құйылады, жақсылап араластырылады және орта бөлігінен орташа салмағы 1-2 кг топырақ сынамасы алынады.

1. Топырақ ылғалдылығын анықтау. Термостатты өлшеу әдісі. Термостатты-өлшеу әдісі - топырақ ылғалдылығын анықтайтын негізгі және дәл әдіс. Сонымен қатар, бұл әдіс қарапайым және белгілі бір уақытқа қарамастан, қымбат құрылғыларсыз жасауға мүмкіндік береді [2].

Ылғалдылықты анықтау үшін келесі құралдар мен керек-жарақтар қажет:

1. Ұзындығы 60-100 см (топырақтың тамыр қабатының тереңдігіне байланысты) сынама алуға арналған бұрғы, оған 10 см сайын белгілер қойылады.

2. Ыстыққа төзімді шыныаяқтар (бюкс), әдетте алюминий, олар алдын-ала өлшенеді. Далада тасымалдау үшін шыныаяқтар тығыз орналастырылған қорапты салыну ыңғайлы.

3. Максимальды өлшенетін массасы кемінде 200 г аспайтын таразы;

4. Кептіру температурасы 105 °С болатын пеш-термостат.

2. Топырақ қышқылдылығын анықтау. Топырақтың қышқылдылығын анықтаудың әдістерінің бірі - рН өлшеуішін қолдану [3]. Оған қажет: топырақ үлгісі, су, рН метр.

3. Топырақтың тұздылығын анықтау. Ол үшін:

1. Топырақтың сулы сығындысын дайындау [4].

2. Тұзды топырақ сығындысын дайындау жүргізіледі.

Қарбыздың жаңа сортың өсіруде кең таралған белгілі факторлар: жарық, температура, ылғалдылық, тұздылық, қышқылдылық барынша оптимальды деңгейде сақталды.

Жарықтың әсері. Қарбыз - көп жарық талап ететін оңтүстік мәдениеті. Дәнінің жиі себілуі, егістіктің арамшөптермен ластануы немесе ұзақ бұлтты ауа-райы қарбыздың дұрыс өспеуіне қатты әсер етеді. 4-5 жапырақтар пайда болу фазасында және жеміс беру кезеңінде жақсы жарықтандыруды қамтамасыз ету өте маңызды. Жарықты жеткіліксіз алатын өсімдіктердің жемістері кейінірек және ұзақ піседі; олар кішірек және дәмі тәтті болмайды.

Температура. Қарбыз - жылу сүйгіш және ыстыққа төзімді өсімдік. Пісуге оптимальды температура - 25-30 °С.

Тұқымдарды ашық жерге себу кезінде отырғызу тереңдігінде топырақтың температурасы кем дегенде 12 °С болуы керек, бірақ тұқымдардың жақсы өнуі 15 °С-та байқалады. Температураның төмендеуі тамырдың нашар дамуына және дақылдардың жетіспеуіне әкеледі. Төмен температуралық жағдайлар көбінесе фузариоздың дамуына ықпал етеді.

Көшеттерді өсіру кезінде, дәнді себу сәтінен бастап жапырақтардың топырақтың үстінде пайда болғанға дейін, температура 23-27 °С болды. Содан кейін, температура 18-22 °С дейін төмендеді. Көшеттерді отырғызбас бұрын, оны қатайту өте маңызды: өсімдіктерді тұрақты жерге отырғыздан үш күн бұрын, оларды күндізгі уақытта сыртта ұстады.

Ауаның жоғары ылғалдылығында жас қарбыз өсімдіктері 2-ден 50 °С-қа дейін температураның төмендеуіне қысқа уақытқа шыдайды. Алайда, 5-7 °С-тан төмен температурада ұзақ уақыт жүру көшеттердің жаппай өлуіне әкеледі.

Гүлдену кезеңінде температура 18-20 °С болуы керек.

Топыраққа сараптама. Қарбыз егетін алқаптан алынған сынамалар ерте көктемде, тыңайтқыштар мен агрохимикаттар қолданар алдында, қоректік заттардың қозғалуы немесе шайылуы мүмкін болатын топырақ өңдеуден кейін алу керек.

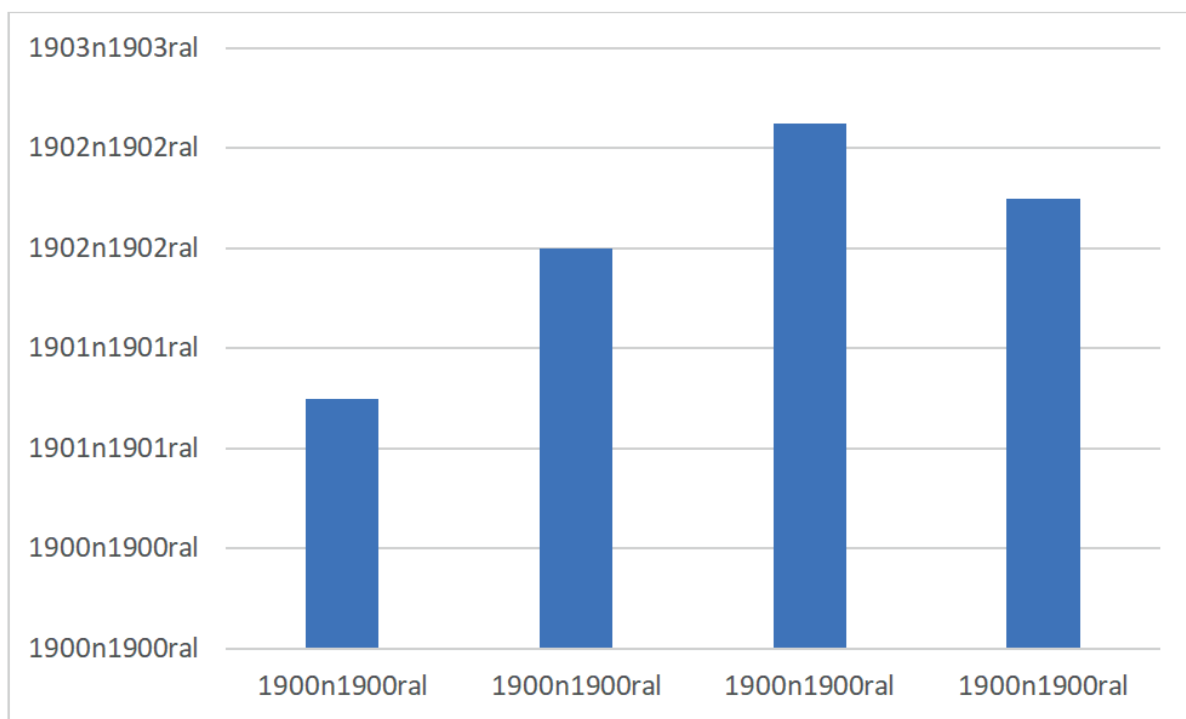
Біріншіден, өрістің біркелкі деңгейін келесі көрсеткіштер бойынша зерттеу қажет: топырақтың түсі, құрылым, беттік рельеф, қоқыс.

Жүргізілген талдау нәтижесі келесі көрсеткіштерді қамтыды:

- бағалау;
- қышқылдық (рН);
- органикалық материал;
- тұздылық;
- алмасатын катиондар;
- макроэлементтер (N, P, K);
- мезо- және микроэлементтер (Ca, Mg, Fe, Cu, Mo, Mn, Zn және т.б.).

Топырақ ылғалдылығының әсері. Топырақтың ылғалдылығын уақтылы және дұрыс анықтау су ресурстарын тұтынуды және тыңайтқыштарды ұтымсыз пайдалану үшін жанама шығындарды, өнім шығымын және өнім сапасының нашарлауын төмендетеді. Ылғалдың оңтайлы деңгейіне арналған есептеу әдістері мен ұсыныстары [5] өсімдіктерге арналған судың нақты мөлшерін анықтауға мүмкіндік береді, бұл тыңайтқыштарды, стимуляторларды және гербицидтерді топырақтың төменгі қабаттарына шайып кетуіне жол бермейді, сонымен қатар өсімдіктерге судың жетіспеушілігін жояды, экологиялық таза өнімдерден жоғары өнім алуға мүмкіндік береді.

Жоғарыда айтылған қарбыз өсіру жағдайларын сақтағанда қарбыздың даму кезеңіне байланысты транспирация коэффициенттері диаграммаға сәйкес келді (сурет 2).

Сурет 1. Өсу күндеріне байланысты (x өсі)
транспирация коэффициенті (y өсі)

Диаграммадағы транспирация коэффициенттеріне сәйкес өсірілген қарбыздардың массасы 15-20 кг аралығында болды және құрамында пайдалы қоректік заттардың сақталатындығы зертханалық сараптамалар арқылы анықталды. Сонымен қатар топырақ пен ауадағы шамадан тыс ылғал өнімнің сандық және сапалық құрамына кері әсер тигізетіндігі, әсіресе гүлденудің кешеуілдеуіне және жеміс құрамындағы көмірсулардың төмендеуіне әсер ететіндігі анықталды.

Қарбыз өсіруде ең зияндысы ылғалмен қамтамасыз етудің күрт ауытқуы болып табылады. Ол жеміс сапасының айтарлықтай төмендеуіне және тауарлық түрдің жоғалуына әкеледі. Сондықтан егістік қабаттағы ылғалдылықты 75-80% деңгейінде және мүмкіндігінше ауа ылғалдылығын 50-60% деңгейінде ұстау үшін желдету, пленканы қолдану, тамшылатып суару жұмыстары жүргізілді.

Топырақ қышқылдығының әсері. Топырақтың қышқылдығы - бұл топырақ организмдерінің және жоғары сатыдағы өсімдіктердің тіршілік ету жағдайларын, сонымен қатар топырақтағы ластаушы заттардың қозғалғыштығын анықтайтын маңызды экологиялық фактор.

Топырақтың қышқылдануымен көптеген ауылшаруашылық дақылдарының өсуі мен дамуы тежеледі, микроорганизмдердің тіршілік әрекеті төмендейді. Топырақтың қышқылдануы көптеген элементтердің қозғалғыштығының артуына әкеледі, соның ішінде алдымен ауыр металдар.

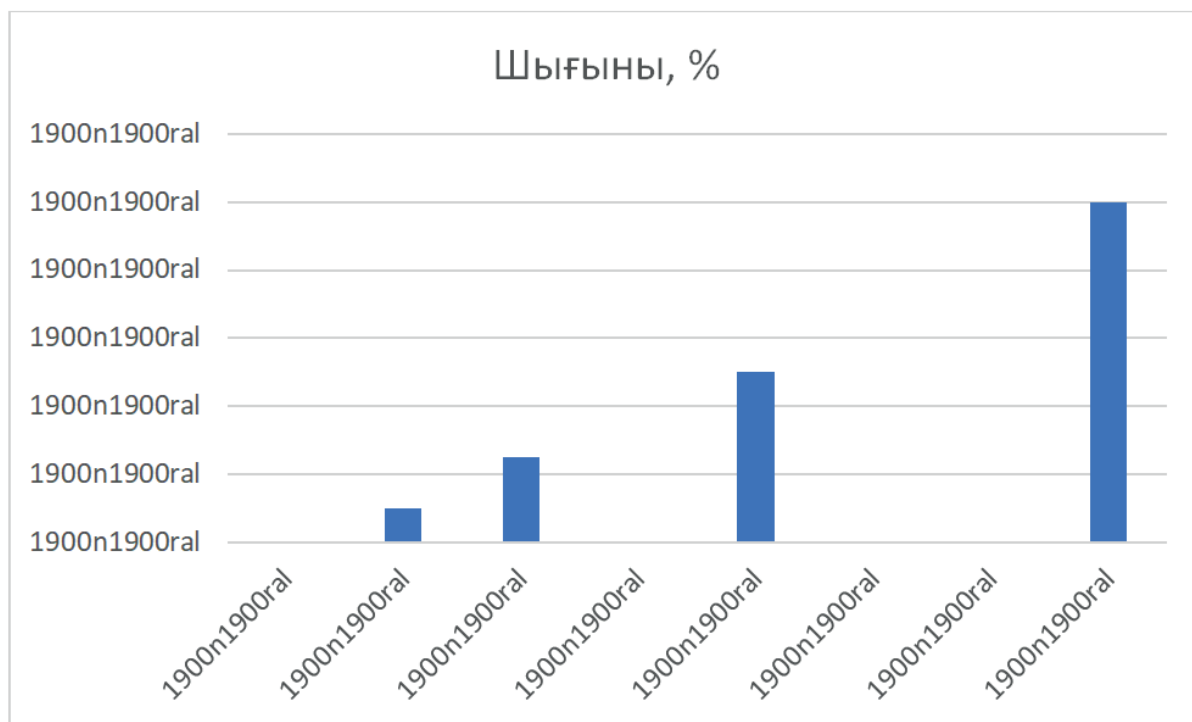
Топырақтың қышқылдануымен көптеген ауылшаруашылық дақылдарының өсуі мен дамуы тежеледі, микроорганизмдердің тіршілік әрекеті төмендейді. Топырақтың қышқылдануы көптеген элементтердің, әсіресе ауыр металдар қозғалғыштығының артуына әкеледі.

Қышқылды немесе сілтілі топырақ өсімдік тамырлары үшін улы, сондықтан алдын ала өңделу жұмыстары жүргізіледі. рН 4.0-5.5 қышқыл топырақта фосфор, калий, кальций, магний, күкірттің мөлшері жеткілікті болса да өсімдіктерге сіңірілуі қиын болады.

Сілтілі топырақтарда (рН 7,5-8,5) темір, марганец, фосфор, мыс, мырыш, бор және микроэлементтердің көпшілігі өсімдіктерге сіңірілмейді. Бұлардың барлығы бірқатар физиологиялық ауруларды тудырады.

Топырақ тұздылығының әсері. Топырақтың тұздануына әкеліп соқтыратын және өсімдіктерге кері әсер ететін тұздардың ішінде көбінесе карбонаттар, бикарбонаттар, кальций, магний, натрий және калий хлоридтері мен сульфаттары бар. Бұл тұздардың өнімнің сапасы мен мөлшеріне зиянды әсері құрғақ топырақ салмағының 0,1% шамасында болған кезде әсер ете бастайды. Тұздың жалпы мөлшері 0,5 - 1% болғанда өсімдіктердің өсуін тежейді.

Топырақтың тұздану мөлшерінің қарбыздың өсімділігіне әсері зерттелді. Диаграммада топырақтың тұздануына тәуелді орташа өнімділік шығынын бағалау ұсынылған (сурет 2). Суретте көрсетілгендей, тұзды ортада қарбыздан алатын өнім де өте төмен. Тұздылығы 9,5 мг/100 г болғанда ондай жерде мүлдем қарбыз өспейтіндігі зерттелді.

Сурет 2. Топырақтың тұздану деңгейіне байланысты қарбыз өнімінің шығыны

1. Қазақстанның қышқылды тастақ жерінде өсірілген қарбыздардың массасы 15-20 кг аралығында болды және құрамында пайдалы қоректік заттардың сақталатындығы зертханалық сараптамалар арқылы анықталды. Сонымен қатар топырақ пен ауадағы шамадан тыс ылғал өнімнің сандық және сапалық құрамына кері әсер тигізетіндігі, әсіресе гүлденудің кешеуілдеуіне және жеміс құрамындағы көмірсулардың төмендеуіне әсер ететіндігі анықталды.

2. Қарбыз өсіруде ең зияндысы ылғалмен қамтамасыз етудің күрт ауытқуы болатындығы анықталды. Ол жеміс сапасының айтарлықтай төмендеуіне және тауарлық түрдің жоғалуына әкеледі. Сондықтан егістік қабаттағы ылғалдылықты 75-80% және мүмкіндігінше ауа ылғалдылығын 50-60% деңгейінде ұстау керек екендігі анықталды.

3. Топырақтың тұздану мөлшері қарбыздың өсімділігіне әсері зерттелді.

4. Қарбыз өсіру дефертигация қолдану нәтижесінде:

- қоректік заттардың баланысын сақтай отырып, қажетті қатынасы енгізілді;
- өсімдіктерді қажетті қоректік заттармен уақытында қамтамасыз ету сақталды;
- тыңайтқыштар аз мөлшерде енгізілді;
- тыңайтқыштардың ассимиляциялау коэффициенті жоғары;
- климаттық жағдайды ескере отырып, қышқылды тастақ топырақта қарбызды өсіру мүмкіндігі жоғары екендігі анықталды.

Пайдаланылган әдебиеттер тізімі

- 1 Лымарь В.А. Особенности выращивания арбуза столового в зоне нижнеднепровских песчаных почв//Аграрный вестник Урала, №11(141), 2015.
- 2 Лымарь В.А., Кныш В.И., Холодняк О.Г. Приоритетные направления селекции и технологии выращивания бахчевых культур на юге Украины// Овощеводство и бахчеводство. 2012. Вып. 58. С. 18-26.
- 3 Кидин В. В. и др. Практикум по агрохимии. М: Колос, 2008.
- 4 Прожорина Т.И., Затулей Е.Д. Химический анализ почв. Лабораторный практикум для вузов. Издательско-полиграфический центр Воронежского государственного университета, 2009.
- 5 Орлов А. Подсолнечник. Биология, культивирование, болезни и вредители /-Киев: Издательский дом «Зерно». 2013. - 624 с.

УДК 51.76

О НЕКОТОРЫХ ПРИМЕРАХ ПРИМЕНЕНИЯ ЭЛЕМЕНТОВ ТЕОРИИ ВЕРОЯТНОСТЕЙ В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ

*Гамова А., Замолотов С., студенты 2 курса
Казахский агротехнический университет им. С. Сейфуллина, г. Нур-Султан*

Математика окружает нас везде. Благодаря ей мы решаем множество вопросов в повседневной жизни. Математика проникает во все сферы человеческой деятельности. Трудно назвать хотя бы один раздел науки или какую-нибудь профессиональную деятельность, где не присутствовала бы математика или ее методы. В данной статье мы рассмотрим некоторые примеры применения элементов теории вероятностей. Вообще, теория вероятности – это раздел высшей математики, который изучает закономерности, происходящие в массовых, однородных, случайных явлениях и процессах.

В 19 и 20 столетиях теория вероятностей проникает сперва в науку (астрономию, физику, биологию), потом в практику (сельское хозяйство, промышленность, медицину), и наконец, после изобретения компьютеров, в повседневную жизнь любого человека, пользующегося современными средствами получения и передачи информации.

Первые научные работы по теории вероятностей появились в 17 веке. Когда такие ученые как Блез Паскаль и Пьер Ферма открыли некоторые закономерности, которые возникают при бросании костей. В ту же пору к данному вопросу проявлял интерес еще один ученый Христиан Гюйгенс. Он в 1657 в своей работе ввел следующие понятия теории вероятностей: понятие вероятности как величины шанса или возможности; математическое ожидание для дискретных случаев, в виде цены шанса, а также теоремы сложения и умножения вероятностей, которые правда не были сформулированы в явном виде. Тогда же теория вероятностей стала находить сферы своего применения – демографию, страховое дело, оценку ошибок наблюдений ([1]).

В начале 20 века в Англии была поставлена задача количественного сравнения эффективности различных методов ведения сельского хозяйства. Для решения этой задачи была разработана теория планирования экспериментов, дисперсионный анализ. Основная заслуга в развитии этого уже чисто практического использования статистики принадлежит сэру Рональду Фишеру, астроному по образованию, а в дальнейшем фермеру, статистiku, генетику, президенту английского Королевского общества. Современная математическая статистика, пригодная для широкого применения в практике, была разработана в Англии (Карл Пирсон, Стьюдент, Фишер). Стьюдент впервые решил задачу оценки неизвестного

параметра распределения без использования байесовского подхода.

Современная математическая статистика позволяет определять эффективность ведения сельского хозяйства. ([2]).

Приведем несколько примеров использования теории вероятностей в сельском хозяйстве. ([3]).

Пример 1. На заводе по производству молока и молочной продукции, отдел, контролирующий качество своей продукции проверяет партию сметаны из 25 банок сметаны. Вероятность того, что сметана качественная составляет 0,85. Необходимо найти наименее вероятное число банок, которые будут признаны качественными. Найдем наименее вероятное число k_0 из двойного неравенства $np-q \leq k_0 \leq np+r$. Подставив исходные данные, получим

$$25*0,85-0,15 \leq k_0 \leq 25*0,85+0,85$$

$$21,1 \leq k_0 \leq 22,1$$

k_0 – целое число, значит, оно равно 22.

Пример 2. Технолога на заводе проводит экспертизу 44 экземпляров сельскохозяйственной продукции. Вероятность того, что каждый из экземпляров пройдет экспертизу и будет годным к продаже, составляет 0,8. Требуется найти наименее вероятное число экземпляров сельскохозяйственной продукции, которые пройдут экспертизу и будут годными к продаже. Найдем наименее вероятное число годных к продаже экземпляров сельскохозяйственной продукции из двойного неравенства $np-q \leq k_0 \leq np+r$. Получим

$$44*0,8-0,2 \leq k_0 \leq 44*0,8+0,8$$

$$35 \leq k_0 \leq 36$$

$np-q=35$ – целое число, значит наименее вероятных чисел два: $k_0=35$ и $k_0+1=36$.

Теперь рассмотрим задачу на применение классического определения вероятностей.

Пример 3. В ящике находится 30 яблок, из которых 5 поражены болезнью. Из ящика наудачу извлекают 4 яблока. Найти вероятность того, что среди извлеченных яблок: 1) нет пораженных болезнью; 2) два поражены болезнью.

Общее число способов извлечения четырех яблок из тридцати равно числу сочетаний из тридцати элементов по четыре - C_{30}^4 . Все эти сочетания равновозможны, несовместны и образуют полную группу случаев.

Событие А – среди четырех извлеченных яблок нет больных. Ему благоприятствуют все возможные сочетания из двадцати пяти здоровых яблок по четыре C_{25}^4 .

Событие В – среди четырех яблок два больных. Ему благоприятствуют все возможные комбинации: содержащие по два больных яблока и два здоровых. Число различных комбинаций двух больных яблок равно C_5^2 , т.к. всего пять больных яблок. С каждой такой комбинацией может быть извлечено любое возможное сочетание двух здоровых яблок из двадцати пяти. Значит, число благоприятствующих случаев для события В равно $C_5^2 * C_{25}^2$.

$$1) P(A) = \frac{m_A}{N} = \frac{C_{25}^4}{C_{30}^4} = \frac{2530}{5481} \approx 0,4616 \quad 2) P(B) = \frac{m_B}{n} = \frac{C_5^2 * C_{25}^2}{C_{30}^4} = \frac{3000}{27405} \approx 0,1095.$$

Рассмотрим теперь задачи на применение теорем умножения и сложения вероятностей.

Пример 4. В саду посажено два дерева. Вероятность того, что приживется первое дерево, равна 0,9, второе дерево – 0,8. Найти вероятность того, что приживутся: 1) два дерева; 2) одно дерево; 3) хотя бы одно дерево.

Введем следующие обозначения событий:

A_1 – прижилось первое дерево; A_2 – прижилось второе дерево; В – прижилось одно дерево; С – прижилось два дерева; D – прижилось хотя бы одно дерево.

Рассмотрим все возможные результаты посадки двух деревьев:

$A_1 * A_2$ – прижились оба дерева;

$A_1 * \bar{A}_2$ - первое дерево прижилось, а второе нет;
 $\bar{A}_1 * A_2$ - первое дерево не прижилось, а второе прижилось;
 $\bar{A}_1 * \bar{A}_2$ - оба дерева не прижились.

Видно, что $B = A_1 * A_2$, $C = A_1 * \bar{A}_2 * \bar{A}_1 * A_2$, $D = B + C$.

$$1) P(B) = P(A_1 * A_2) = P(A_1) * P(A_2) = 0,9 * 0,8 = 0,72.$$

$$2) P(C) = P(A_1 * \bar{A}_2) + \bar{A}_1 * A_2 = P(A_1 * \bar{A}_2) + P(\bar{A}_1 * A_2) = P(A_1) * P(\bar{A}_2) + P(\bar{A}_1) * P(A_2) = 0,9 * 0,2 + 0,1 * 0,8 = 0,26,$$

Так как события A_1 и A_2 независимы, события $A_1 * \bar{A}_2$ и $\bar{A}_1 * A_2$ несовместны и $P(\bar{A}_1) = 1 - P(A_1) = 0,1$; $P(\bar{A}_2) = 1 - P(A_2) = 0,2$.

$$3) P(D) = 1 - P(\bar{A}_1 * \bar{A}_2) = 1 - P(\bar{A}_1) * P(\bar{A}_2) = 1 - 0,1 * 0,2 = 0,998.$$

Пример 5. Вероятность всхожести любого зерна пшеницы одинакова. Найти эту вероятность, если вероятность того, что взойдет хотя бы одно из трех посеянных зерен равна 0,973.

Для решения задачи введем следующие обозначения событий: A – взойшло хотя бы одно зерно; B_1 – взойшло первое зерно; B_2 – взойшло второе зерно; B_3 – взойшло третье зерно.

По условию задачи $P(B_1) = P(B_2) = P(B_3) = p$ и требуется найти p . Событие A состоит в том, что из трех зерен взойшло одно любое зерно или два любых зерна или все три зерна. Противоположным ему является событие $\bar{A}$ – не взойшло ни одного зерна $\bar{A} = \bar{B}_1 * \bar{B}_2 * \bar{B}_3$.

$$P(A) = 1 - P(\bar{A}) = 1 - P(\bar{B}_1 * \bar{B}_2 * \bar{B}_3).$$

Ясно, что события B_1, B_2, B_3 независимы, тогда и события независимы $\bar{B}_1, \bar{B}_2, \bar{B}_3$

$$P(A) = 1 - P(\bar{B}_1) * P(\bar{B}_2) * P(\bar{B}_3) = 1 - q * q * q = 1 - q^3, q = 1 - p. \text{ По условию задачи } P(A) = 0,973.$$

$$\text{Тогда } 0,973 = 1 - q^3 : q = \sqrt[3]{0,027} = 0,3; \text{ и } p = 1 - q = 0,7.$$

Это только несколько примеров использования математики в сельском хозяйстве.

Также можно разработать методику, например, по выращиванию каких-либо сельскохозяйственных культур, правильно делать расчеты, которые будут положительно влиять на производство. Важно уметь анализировать сделанную работу, выдавать оценку качества продукции и ее соответствие мировым стандартам, оценку сортов растений на генетическом уровне, рассчитывать определенную дозу удобрений для растений, производить анализы проб почвы, растений, животного материала и т.д. Во всех этих ситуациях приходит на помощь математика.

Список использованной литературы

1 Чернядьева Е.Н., Снигирева Л.А. Теория вероятностей в жизни людей. / Е.Н. Чернядьева, Л.А.Снигирева. // <https://www.informio.ru/publications/id4160/Teorija-verojatnosti-v-zhizni-lyudei> (дата обращения 23.03.2022)

2 Verdooren L.R. History of the Statistical Design of Agricultural Experiments. / L.R. Verdooren// Journal of Agricultural, Biological, and Environmental Statistics. – 2020. – 25(4) – с.457-486

3 Мокриевич А.Г. Математика: типовые задачи теории вероятностей: методические указания к практическим занятиям./ А.Г.Мокриевич. – Новочеркасск: Издательство НГМИ Донской ГАУ, 2019 - 36 с. // <http://www.dongau.ru/obuchenie/nauchnaya-biblioteka/> (дата обращения 23.03.2022)

ЕКІЛІК САНАУ ЖҮЙЕСІНДЕ КОЛЛАТЦ ГИПОТЕЗАСЫНЫҢ ДЕРБЕС ЖАҒДАЙЫН ҚАРАСТЫРУ

Р. Қажымова, студент

С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Нұр-Сұлтан қ.

Натурал сандар ежелден белгілі және де көптеген ғылыми пәндерде қарастырылады. Коллатц гипотезасы кез-келген натурал санды белгілі бір мәндерге ие элементтердің белгілі бір тізбегіне айналдыру мүмкіндігі туралы идеяны қалыптастырады.

Коллатц гипотезасы (Сиракуз немесе мәселесі) — математиканың шешілмеген мәселелерінің бірі, оны 1937 жылы неміс математигі Лотар Коллатц ұсынған, сол себепті сол ғалымның есімімен атайды [4], [5].

Натурал сандар үшін Коллатц функциясы келесі түрде анықталады [6] :

$$C(n) = \begin{cases} \frac{n}{2}, & \text{егер } n - \text{жұп} \\ 3n + 1, & \text{егер } n - \text{тақ} \end{cases}$$

Кез келген n натурал санын аламыз, егер ол жұп болса, оны 2-ге бөлеміз, ал тақ болса, 3-ке көбейтіп, 1-ді қосамыз (-ді аламыз). Алынған санға тағы да осындай амал орындаймыз және т.б., бұл процесс шексіз қайталана береді.

Гипотеза шарты бойынша есептеуді 1- артық кез-келген натурал саннан бастауға болады. Дегенмен, тақ саннан бастау тиімдірек екені анық, өйткені кез-келген жұп сан 2-ге бөлгенде (бір немесе бірнеше рет) тақ санға айналады [5].

Мысалы,

7 – тақ сан, $7 \times 3 + 1 = 22$

22 – жұп сан, $22 : 2 = 11$

11 – тақ сан, $11 \times 3 + 1 = 34$

34 - жұп сан, $34 : 2 = 17$

17 - тақ сан, $17 \times 3 + 1 = 52$

52 - жұп сан, $52 : 2 = 26$

26 - жұп сан, $26 : 2 = 13$

13 - тақ сан, $13 \times 3 + 1 = 40$

40 - жұп сан, $40 : 2 = 20$

20 - жұп сан, $20 : 2 = 10$

10 - жұп сан, $10 : 2 = 5$

5 - тақ сан, $5 \times 3 + 1 = 16$

16 - жұп сан, $16 : 2 = 8$

8 - жұп сан, $8 : 2 = 4$

4 - жұп сан, $4 : 2 = 2$

2 - жұп сан, $2 : 2 = 1$

1 - тақ сан, $1 \times 3 + 1 = 4$

Бұл ереже әртүрлі сандармен де орындалды, сонда $1 > 4 > 2 > 1 > 4 > 2 \dots$ цикліне келеді және бұл цикл қайталана береді.

Коллатц гипотезасы: қандай да бір саннан бастасақ та, бәрібір де соңында 1 – ді пайда болады деп тұжырым жасалады. Қазіргі уақытта барлық алынған сандар үшін Коллатц гипотезасы орындалады [2] .

Мынадай анықтамаларды пысықтап кетейік:

Үшке көбейту және бірді қосудың бір амалы «итерация» деп атайық.

Сан тақ (немесе бір) болғанша бір немесе бірнеше екіге бөлуді амалын «қысқарту» деп атаймыз.

Коллатц гипотезасына сәйкестігі тексерілетін санды «бастапқы сан» деп атаймыз.

Бірге жеткенше дейінгі, бастапқы сан өтетін санды «шығу саны» деп атаймыз [4].

Гипотезаға екілік сандық жүйені қолдану: Егер де сандарды екілік санау жүйесінде жазсақ, онда итерация мен қысқарту жүйеліктері арқылы 1-ге жету амалын қасқартуға болады.

Сонымен, жүйелі қысқартулар нәтижесінде 1-ге жететін сан 2^n түрінде жазылады. Яғни, мысалы, 100000_2 немесе сол сияқты, 3210 . Бірақ үлкен сандар жағдайында бұл көрініс айқын болады.

Екілік санау жүйесінде 3_{10} – ға көбейту оңайырақ, бұл көбейту 11_2 – ге көбейтуі, яғни бастапқы санға 1 разряд солға жылжытылған сондай санды қосу.

Мысалы, 32_{10} санын 3_{10} – ға көбейту екілік жүйеде былай орындалады:

$$\begin{array}{r} + 1000000 \\ \underline{1000000} \\ 11000000 \end{array}$$

Гипотезаның дербес шешімі: Кері талқылау арқылы қарастырайық. Бастапқы сан бірге келуі үшін, ол сан 2^n түрінде жазылуы керек. Алдымен, оны 1-ге азайтып, 310 -ға бөлу керек. Яғни, алдымен сан $2n-1$ (3-ке бөлінетін) немесе екілік жүйеде (мысалы): 11111111 (255_{10}) жазылуы керек.

Ескерту: алдағы уақытта 310 – ға бөлгенде разрядтар саны жұп болады. Сонымен, 3_{10} (немесе 11_2) бөлу арқылы бастапқы 1010101 (85_{10}) екілік санын аламыз.

1010101 -ді 3_{10} -ға (11_2) кері көбейту арқылы тексеру оңай:

$$\begin{array}{r} +1010101 \\ \underline{1010101} \\ 11111111 \end{array} \quad 2^n - 1 - \text{ мәні пайда болды.}$$

Енді бастапқы $(2n-1)/3$ санына қайта оралайық. Бұл сан келесі шарттарды қанағаттандырады: разрядтардың жалпы саны тақ, ал үлкен және кіші разрядтар 1-ден тұрады, аралық разрядтар $..01..$ деп кезектеседі.

Қорытындылай келе, біз Коллатц гипотезасын қанағаттандыратын шексіз сандар қатарын аламыз: 1 ($n=0$); 102 ($n=2$, қысқартудан кейін сан (1) - ші қатардың келесі санына келеді); 1012 ; 10102 ; 101012 ...

Бұған дейін бастапқы сан 2-ге бөлінуі мүмкін, яғни үлкен разрядтарында қосымша қаншама нөлдер саны болуы (екілік түрі $101...0100..00$) немесе бұл сан алдыңғы итерацияның нәтижесі болуы мүмкін, бірақ та ол маңызды емес.

Гипотезаның алғашқы дербес шешімінің шығуын қарастырайық. $2^n + 2^{n-2} + 2^{n-4} + \dots + 2^{n-2k}$ саны Коллатц гипотезасын қанағаттандырады. Сонымен қатар, бұл сан 1-ге дейін бір итерацияға азаяды. n дәреже өлшемі және жұптығы маңызды емес, басты шарт – дәрежелердің 2-ден $n-2k$ дейін біртіндеп кемуі. $n-2k$ мәні санның кіші разряды да үлкен разряды да болуы мүмкін ($k = 0$ болса, сан 2^n түріне келеді).

Мысалы, $2^8 + 2^6 + 2^4$ сандары үшін:

$$\begin{array}{r} 100000000 \quad (256_{10}) \\ 1000000 \quad (64_{10}) \\ \underline{10000 \quad (16_{10})} \\ 101010000 \quad (336_{10}) \end{array}$$

Әрі қарай, төрт қысқартудың нәтижесінде сан 10101 (21_{10}) екілік түріне келеді, онда тақ разрядтар 1 және 0 болып ауысып отырады. 11_2 – ге көбейтуден кейін:

$$\begin{array}{r} +10101 \\ \underline{10101} \\ 111111 \end{array}$$

1-ді қосқаннан кейін сан 1000000 -ға келеді, содан кейін ол 6 рет 2-ге бөлінеді (1-ге дейін қысқарады), осыны дәлелдеу керек еді.

Қорытынды: Шексіз сандар қатары үшін Коллатц гипотезасының жеке шешімдері қаралды. Жұмыстың өзектілігі - шешілмеген математикалық есептердің бірі ретінде

барлық натурал сандар үшін Коллатц гипотезасын дәлелдеу[3]. 2021 жылғы сәуірдегі жағдай бойынша 9 789 690 303 392 599 179 036-дан кіші барлық натурал сандар тексерілді және олардың әрқайсысы қандай да бір қадамдарда Коллатц гипотезасының шарттарына сәйкес келді.

Коллатц гипотезасының әзірге ешкім оның логикалық дәлелін таба алмады, сол себепті ол гипотеза деп аталады. Лотар Коллатц өзінің гипотезасын 20 ғасырдың 30-жылдарында тұжырымдады және содан бері бұл тұжырымды қатаң математикалық логика арқылы дәлелдеуге немесе жоққа шығаруға көптеген әрекеттер жасалды. Бірақ математиктердің қол жеткізген нәтижесі — гипотезаны эксперименталды түрде тексеру болды.

Гипотезаны ешқандай математик ғалымдар жоққа шығарған жоқ, бірақ та осы уақытта дейін үлкен бастапқы сандар үшін ерте ме, кеш пе алгоритм 1-ге жететіне көз жеткізді. Бұл мәселені шешу үшін, ерікті есептеулер жобасы ұйымдастырылды, бірақ классикалық математика да бұл жеткіліксіз. Кейбір бастапқы үлкен сандардың арасында гипотеза расталмайтын ізделінді санды жасырынып тұруы мүмкін.

Заманауи уақытта Коллатц гипотезасында тағы бірнеше танымал атаулары бар:

- $3n+1$ дилеммасы - тақ сандарға арналған қадам;
- градина гипотезасы - атмосферадағы бұршақ траекториясын еске түсіретін бірліктің график;
- Улам гипотезасы - поляк математигі Станислав Уламның атымен аталған;
- Какутани мәселесі-жапон математигі Сидзуо Какутани атымен аталған;
- Туэйтс гипотезасы - ағылшын математигі Брайн Туэйтстің атымен аталған;
- Хассе алгоритмі -неміс математигі Хельмут Хассе атымен аталған;
- Сиракуз мәселесі.

Бұл гипотезада сандар өте таңқаларлық жағдай жасайды: кейбір жағдайларда 1-ге есептеулер өте тез жетеді, ал кейде аралық нәтиже өте үлкен санға дейін жетеді, содан кейін төмендеп 1-ге дейін тез жетеді. Мысалы, бастапқы 27 саны үшін аралық жиынтық 9232-ге жетеді, содан кейін бірнеше қадаммен ол 1-ге тез түседі. Нәтижесінде 27 үшін қадамдар саны-111. Бұл 26 үшін 10 (максималды аралық сан — 40), ал 28 үшін — 18 (максималды аралық сан — 52)[7].

Математиктер гипотезаны толығымен логикалық түрде растай немесе жоққа шығара алмаса да, олар біраз мәселенені шешуге қол жеткізді. Әдеттегідей, ғалымдар біртіндеп, гипотезаның шешімдерін таба бастады. Жақында, 8 қыркүйек 2019, Калифорния университетінің математигі Теренс Тао барлық сандар үшін, гипотезаның "іс жүзінде" "нақты" екендігі туралы дәлелдер жариялады. Болашақта екілік сандық жүйені қолдану идеясын дамытуға болады деп үміттенемін.

Қолданылған әдебиеттер

1 An Automated Approach to the Collatz Conjecture Yolcu, E; Aaronson, S and Heule, MJH 28th International Conference on Automated Deduction (CADE) 2021 | AUTOMATED DEDUCTION, CADE 28 12699 , pp.468-484

<https://www.webofscience.com/wos/woscc/full-record/WOS:000693448800027>

2 J. C. Lagarias, The Ultimate Challenge: The $3x+1$ Problem, American Mathematical Society, 2010.

3 Открытие математические проблемы/ Открытие математические проблемы (17.07.2021) <https://ru.wikipedia.org/wiki>

4 Гипотеза Коллатца/Гипотеза Коллатца (дата обращения 17.07.2021) <https://ru.wikipedia.org/wiki>

5 В.М. Зюзьков. Эксперименты в теории чисел/ ТОМСК «Издательство НТЛ» 2019

6 Султан К.С. Краткое доказательство гипотезы Коллатца. г. Алматы, Казахстан e-mail: kurmetsultan@mail.ru

7 Гипотеза Коллатца – самый математический фокус всех времен. <https://tproger.ru/articles/gipoteza-kollatca-samyj-krutoj-matematicheskij-fokus-vseh-vremjon/>

ТРИ ЗАДАЧИ КОМБИНАТОРНОЙ ГЕОМЕТРИИ

Кенжебек Ф., студент 4 курса

Казахский агротехнический университет им. С. Сейфуллина, г. Нур-Султан

Область математики, в которой изучаются вопросы о том, сколько различных комбинаций, подчинённых тем или иным условиям, можно составить из заданных объектов называется *комбинаторикой*.

В настоящее время комбинаторика является одним из важных разделов математической науки. Ее методы широко используются для решения практических и теоретических задач. Установлены связи комбинаторики с другими разделами математики.

Содержание комбинаторной геометрии не очерчено пока сколько-нибудь отчётливо. Этот термин, по - видимому, впервые был предложен замечательным швейцарским геометром Гуго Хадвигером. Прилагательное «комбинаторная» в названии нового раздела геометрии подчеркивает широкое использование здесь чисто комбинаторных соображений, связанных с целыми числами. Весьма важной чертой комбинаторной геометрии является её удивительная наглядность, выражающаяся в чрезвычайной простоте большинства результатов, опирающихся лишь на самые элементарные представления. Впрочем, эта простота формулировок теорем и используемых в их доказательствах средств вовсе не означает тривиальности; большинство относящихся к комбинаторной геометрии предложений являются глубоко неочевидными, иногда даже неожиданными. Это соединение элементарности и глубины больше всего привлекают в комбинаторной геометрии [1].

Лемма Бернсайда

Пусть $l(b)$ – число неподвижных точек перестановки b , $t(G)$ – число орбит группы перестановок $G = \{e = b_0, b_1, \dots, b_{k-1}\}$, действующей на множестве $M = \{1, 2, \dots, n\}$. Тогда для любой группы перестановок имеет место равенство:

$$t(G) = \frac{1}{|G|} \sum_{b \in G} l(b), \quad \text{где } b \in G.$$

Доказательство. Рассмотрим отношение «перестановка b сохраняет неподвижным элемент m » между перестановками группы G и элементами множества M . Сопоставим парам (b, m) , $b \in G$, $m \in M$, вершины прямоугольной сети и отметим те из них, для которых соответствующая пара (b, m) находится в указанном отношении, то есть $b(m) = m$ (рис. 1).

Иными словами, построим график указанного отношения [2].

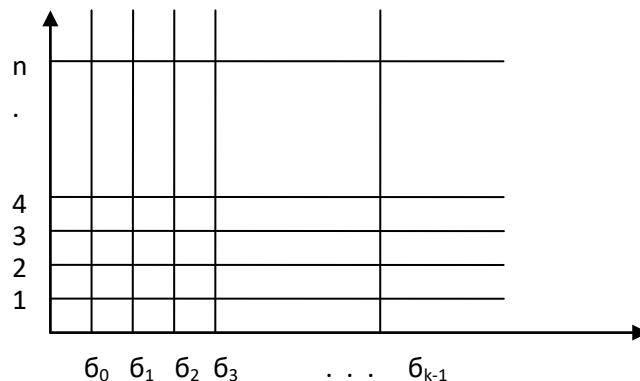

Рисунок 1

Число отмеченных точек (точек, принадлежащих графику) можно подсчитать двумя способами: определить число отмеченных точек на каждой вертикали и просуммировать полученные величины или же определить число таких точек на каждой горизонтали и вычислить их сумму. Согласно определению отношения на каждой вертикали отмечаются все точки, сохраняемые перестановкой β , соответствующей этой вертикали. Их число равно $l(\beta)$. Поэтому число всех точек графика равно

$$l(\beta_0) + l(\beta_1) + \dots + l(\beta_{k-1}) = \sum l(\beta), \text{ где } \beta \in G.$$

С другой стороны, на каждой горизонтали отмечаются все перестановки, сохраняющие элемент $m \in M$, отвечающий этой горизонтали. А такие перестановки образуют группу Gm – стабилизатор элемента m , - и их число, по теореме, доказанной ранее, равно $|Gm| = |G| : |O(m)|$. Поэтому при втором способе подсчёта числа отмеченных точек графика рассматриваемого отношения получаем выражение $|G1| + |G2| + \dots + |Gn| = \sum |Gm| (m \in M)$.

Однако, если элементы $i, j \in M$ содержатся в одной орбите, то $O(i) = O(j)$, и поэтому $|Gi| = |G| : |O(i)| = |G| : |O(j)| = |Gj|$. Пусть $O_1, O_2, \dots, O_t$ – все орбиты группы G такие, что $M = O_1 \cup O_2 \cup \dots \cup O_t$, и слагаемые в этом объединении не пересекаются. Разобьём $\sum |Gm|$ (где $m \in M$) на части так, чтобы внутри каждой из этих частей суммирование шло по элементам некоторой орбиты:

$$\sum_{m \in M} |Gm| = \sum_{m \in O_1} |Gm| + \sum_{m \in O_2} |Gm| + \dots + \sum_{m \in O_t} |Gm|.$$

Каждое из t слагаемых в правой части этого равенства можно преобразовать следующим образом:

$$\sum_{m \in O} |Gm| = \sum_{m \in O} \frac{|G|}{|O(m)|} = \frac{|G|}{|O|} \sum_{m \in O} 1 = \frac{|G|}{|O|} |O| = |G|.$$

Поэтому $\sum |Gm| = |G| + \dots + |G| = t|G|$.

Таким образом, при втором способе подсчёта мы получили $t|G|$ отмеченных точек графика. Приравнявая величины, полученные при первом и втором способах, получим [3]

$$t|G| = \sum_{\alpha \in G} \lambda(\alpha),$$

то есть $t = t(G) = \frac{1}{|G|} \sum_{\alpha \in G} \lambda(\alpha)$.

Лемма доказана.

Приведем несколько примеров.

Задача 1. Сколько различных ожерелий можно составить из двух синих, двух белых и двух красных бусин?

Решение. Переформулируем задачу так: сколькими геометрически различными способами можно раскрасить вершины правильного шестиугольника так, чтобы две были синего цвета, две – белого, две – красного? а) Вокруг центра шестиугольника имеется пять поворотов на углы $\frac{\pi}{3}, \frac{2\pi}{3}, \pi, \frac{4\pi}{3}, \frac{5\pi}{3}$. Им соответствуют перестановки:

- 1) (1, 2, 3, 4, 5, 6); 2) (1, 3, 5) (2, 4, 6); 3) (1, 4) (2, 5) (3, 6); 4) (1, 5, 3) (2, 6, 4)
5) (1, 6, 5, 4, 3, 2)

б) Имеется три симметрии относительно осей, соединяющих противоположные вершины правильного шестиугольника. Им соответствуют перестановки:

- 6) (1) (4) (2, 6) (3, 5); 7) (2) (5) (3, 1) (4, 6); 8) (3) (6) (2, 4) (1, 5)

в) Имеется три симметрии относительно осей, соединяющих середины противоположных сторон правильного шестиугольника. Им соответствуют перестановки:

9) (1, 2) (6, 3) (5, 4); 10) (1, 6) (2, 5) (3, 4); 11) (2, 3) (1, 4) (6, 5)

Вместе с тождественной перестановкой (1) (2) (3) (4) (5) (6) получаем 12 перестановок – все элементы группы G. Итак, в группе G имеется:

- 1 перестановка типа <1, 1, 1, 1, 1, 1>,
- 2 перестановки типа <6>,
- 2 перестановки типа <3, 3>,
- 4 перестановки типа <2, 2, 2>,
- 3 перестановки типа <1, 1, 2, 2>.

Определим количество неподвижных точек для перестановок каждого типа. Так как количество различных цветов, в которые нужно раскрасить шестиугольник, равно трём, то минимальное количество циклов в перестановке должно быть равно трём, чтобы она имела неподвижные точки. То есть перестановки $\tilde{P}_3^6 = \frac{6!}{2! 2! 2!} = 90$ неподвижных точек не имеют. Для перестановки первого типа получим $t(\tilde{G}) = \frac{1}{12} (1 \cdot 90 + 4 \cdot 6 + 3 \cdot 6) = 11$. Для каждой перестановки типа <2, 2, 2> по принципу умножения получаем по $P_3 = 3 \cdot 2 \cdot 1 = 6$ неподвижных точек. Для каждой перестановки типа <1, 1, 2, 2> по принципу умножения получаем по $P_3 = 3 \cdot 2 \cdot 1 = 6$ неподвижных точек. Применим лемму Бернсайда:

Итак, 11 различных ожерелий можно составить из двух синих, двух белых, двух красных бусин [4].

Задача 2. Сколькими геометрически различными способами три абсолютно одинаковые мухи могут усесться в вершинах правильного пятиугольника?

Решение. Обозначим M – множество различных способов расположения трёх мух в вершинах пятиугольника, если вершины занумерованы. Тогда $|M| = \tilde{P}_3^5 (3, 2) = \frac{5!}{3! 2!} = 10$ способов расположения мух, где 2 – количество элементов множества $M_i = \{m, c\}$ (где m – муха, c – свободная вершина),

3, 2 – кратности соответственно m и c.

а) Вокруг центра пятиугольника имеется четыре поворота на углы $\frac{2\pi}{5}, \frac{4\pi}{5}, \frac{6\pi}{5}, \frac{5\pi}{5}$. Им соответствуют перестановки:

1) (1, 2, 3, 4, 5); 2) (1, 3, 5, 2, 4); 3) (1, 4, 2, 5, 3); 4) (1, 5, 4, 3, 2)

б) Имеется пять симметрий относительно осей, соединяющих вершины пятиугольника с серединами противоположных сторон. Им соответствуют перестановки:

5) (1) (2, 5) (3, 4); 6) (2) (1, 3) (5, 4); 7) (3) (2, 4) (1, 5); 8) (4) (3, 5) (2, 1); 9) (5) (1, 4) (2, 3),

где 1, 2, 3, 4, 5 – числа, с помощью которых занумерованы вершины пятиугольника. Вместе с тождественной перестановкой (1)(2)(3)(4)(5) имеем 10 элементов группы G. Итак, в группе G имеется:

- 1 перестановка типа <1, 1, 1, 1, 1>,
- 4 перестановки типа <5>,
- 5 перестановок типа <1, 2, 2>.

Определим количество неподвижных точек для перестановок каждого типа. Чтобы перестановка имела неподвижные точки, минимальное количество циклов в перестановке должно быть равно двум, так как множество M1 состоит из двух элементов m и c. Поэтому перестановки 1) – 4) не имеют неподвижных точек. Тогда для перестановки типа <1, 1, 1, 1, 1> имеем по формуле: $\tilde{P}_3^5 (3, 2) = \frac{5!}{3! 2!} = 10$ неподвижных точек. Для каждой перестановки типа <1, 2, 2> получим по $P_2 = 2 \cdot 1 \cdot 1 = 2$ неподвижные точки. По лемме Бернсайда получаем $t(\tilde{G}) = \frac{1}{10} (1 \cdot 10 + 5 \cdot 2) = 2$.

Итак, двумя геометрически различными способами три одинаковые мухи могут усесться в вершинах правильного пятиугольника.

Задача 3. Сколькими способами можно раскрасить вершины куба в два цвета (красный и синий) так, чтобы вершин каждого цвета было поровну?

Решение. Для решения этой задачи воспользуемся задачей 1. Пусть M – множество всевозможных по-разному раскрашенных кубов одного размера, положение которых

в пространстве фиксировано. Тогда по формуле $\tilde{P}_n^k(k_1, k_2, \dots, k_n) = \frac{k!}{k_1! k_2! \dots k_n!}$ получим $|M| = \tilde{P}_{2^8}^8(4,4) = \frac{8!}{4!4!} = 70$ по-разному раскрашенных кубов. Так как нам нужно раскрасить вершины в два цвета (4 - в красный, 4 - в синий), то минимальное количество циклов в перестановке должно быть равно двум. Поэтому все перестановки 1) – 24) (задача 1) имеют неподвижные точки. В результате в группе G имеется:

1 перестановка типа $\langle 1, 1, 1, 1, 1, 1, 1, 1 \rangle$,

6 перестановок типа $\langle 4, 4 \rangle$,

9 перестановок типа $\langle 2, 2, 2, 2 \rangle$,

8 перестановок типа $\langle 1, 1, 3, 3 \rangle$.

Тогда перестановка типа $\langle 1, 1, 1, 1, 1, 1, 1, 1 \rangle$ имеет $\tilde{P}_{2^8}^8(4,4) = \frac{8!}{4!4!} = 70$ неподвижных точек. Каждая перестановка типа $\langle 4, 4 \rangle$ имеет (по принципу умножения $P_2 = 2 \cdot 1 = 2$ неподвижные точки. Для каждой перестановки типа $\langle 2, 2, 2, 2 \rangle$ имеется $\tilde{P}_{2^4}^4(2,2) = \frac{4!}{2!2!} = 6$ неподвижных точек. Каждая перестановка типа $\langle 1, 1, 3, 3 \rangle$ имеет (по принципу умножения) $P_2 = 2 \cdot 1 \cdot 2 \cdot 1 = 4$ неподвижные точки. По лемме Бернсайда получаем $i(\tilde{G}) = \frac{1}{24}(1 \cdot 70 + 6 \cdot 2 + 9 \cdot 6 + 8 \cdot 4) = 7$.

Итак, семью способами можно раскрасить вершины куба в два цвета так, чтобы вершин каждого цвета было поровну.

Как говорилось ранее, задачи комбинаторной геометрии доступны пониманию школьников старших классов и в то же время представляют интерес для специалистов – математиков, поэтому разобранный в работе материал, можно использовать для проведения математического кружка, как в школе, так и в университете. Хочется отметить, что дальнейшее развитие комбинаторной геометрии в скором времени приведёт к контакту между школьной математикой и научными исследованиями [5].

Список использованной литературы

- 1 Болтянский В.Г, Гохберг И.Ц. «Теоремы и задачи комбинаторной геометрии», 1965.
- 2 Шклярский Д.О., Ченцов Н.Н., Яглом И.М. «Геометрические оценки и задачи из комбинаторной геометрии», 1974.
- 3 Хадвигер Г., Дебруннер Г. «Комбинаторная геометрия плоскости», 1965г.
- 4 Грюнбаум Б. «Этюды по комбинаторной геометрии и теории выпуклых тел». М., 1971.
- 5 DOI 10.17223/20710410/33/1 A CHARACTERIZATION OF MATROIDS IN TERMS OF SURFACES A. V. Il'ev*, V. P. Il'ev***** *Sobolev Institute.

ПАРАМЕТРЫ ГОРМОНИЧЕСКИХ СИГНАЛОВ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ЭЛЕКТРОННОГО ОСЦИЛЛОГРАФА

*Есиркесинов Е., студент 1 курса
Московский авиационный институт, г. Москва*

Электронный осциллограф служит для наблюдения функциональной связи между двумя или более величинами (электрическими или преобразованными в электрические).

Он предназначен для исследования электрических сигналов в диапазоне частот от 0 до 5 МГц, амплитудой от 0,02 до 120 В. Основными элементами осциллографа являются: электронно-лучевая трубка, генератор развертки, усилители отклоняющих пластин, блок питания.

В электронно-лучевой трубке для световой индикации используется узкий электронный пучок. Электронно-лучевая трубка представляет собой стеклянную колбу, откачанную до высокого вакуума (рис.1). Внутри нее расположены электронная пушка 1, две пары отклоняющих пластин 2 и флюоресцирующий экран 3.

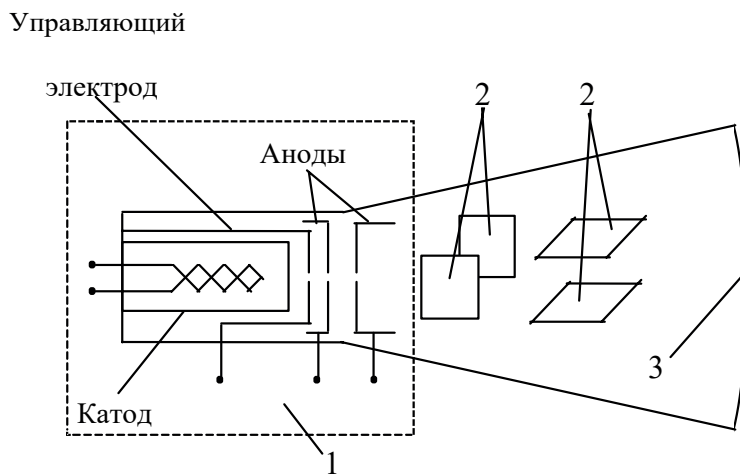

Рис. 1

Электронная пушка предназначена для создания сфокусированного электронного пучка и состоит из следующих элементов:

- а) катода косвенного накала, испускающего при нагревании электроны;
- б) управляющего электрода, имеющего отрицательный потенциал относительно катода. Изменяя потенциал управляющего электрода, можно регулировать количество вылетающих из электронной пушки электронов, то есть яркость пятна на экране трубки
- в) первого фокусирующего и второго ускоряющего анодов. Потенциал первого анода в несколько раз меньше потенциала второго анода. Аноды имеют форму цилиндров с перегородками, в центре которых сделаны отверстия. Перегородки служат для улавливания электронов, не удовлетворяющих условиям фокусировки.

Рассмотрим фокусирующее действие электрических полей на примере поля между первым и вторым анодами. Характер его показан эквипотенциальными кривыми на рис.2. Поле сосредоточено в основном у щели между цилиндрами.

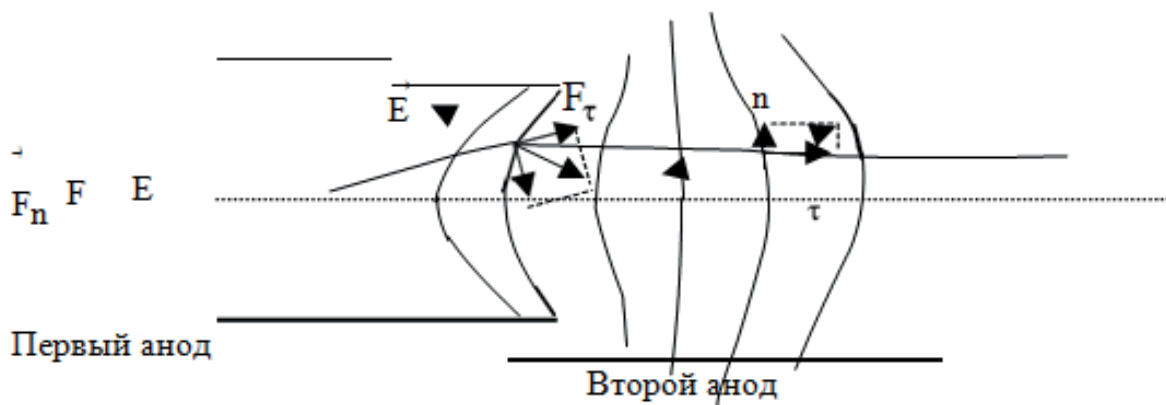

Рис. 2

Предположим, что электрон влетает в поле слева направо под углом к оси цилиндров. Пока он пролетает зазор между цилиндрами, поле сообщает ему ускорение вдоль оси, и в то же время отклоняет его сначала вниз, а потом вверх.

Установим связь между напряжением u на пластинах А и В и величиной смещения пятна на экране (рис.3).

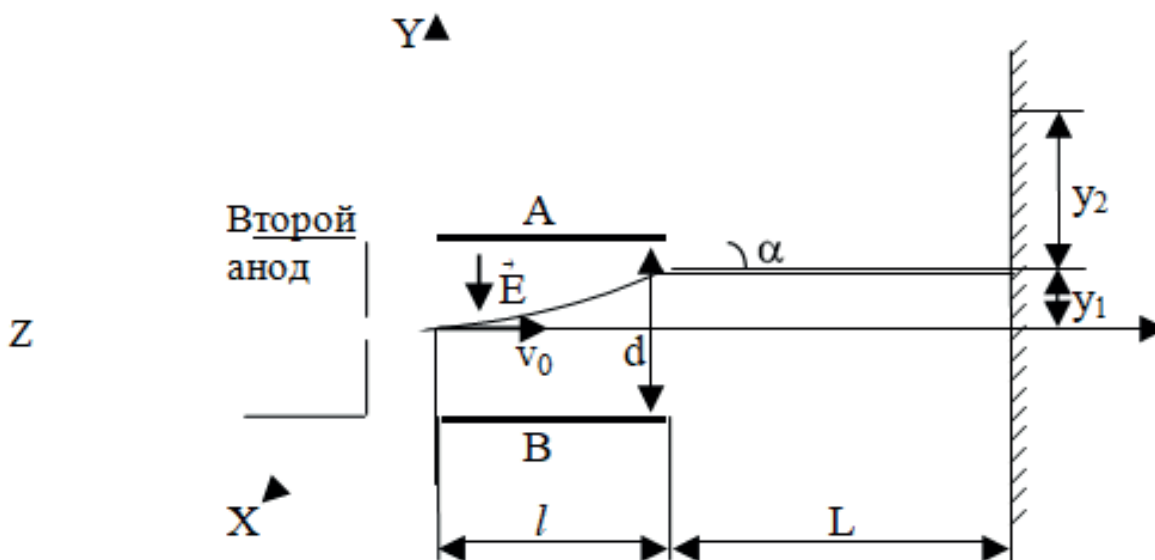

Рис. 3

Электрон влетает в однородное электрическое поле со скоростью $v_0 = v_z$. Вдоль оси Z на электрон не действуют никакие силы, следовательно, в этом направлении он движется равномерно:

$$Z = v_0 t. \quad (1)$$

Вдоль оси Y на электрон действует постоянная сила

$$F = |e|E, \quad (2)$$

где $E = \frac{u}{d}$. Поэтому движение электрона вдоль оси Y является равноускоренным, и для этого движения справедливы уравнения:

$$v_y = at; \quad y = \frac{at^2}{2}. \quad (3)$$

Ускорение a найдем из второго закона Ньютона:

$$a = \frac{F}{m} = \frac{|e|E}{m}; \quad a = \frac{|e|u}{dm}. \quad (4)$$

Подставляя (3) в (4), имеем

$$y = \frac{|e|u}{2dm} t^2. \quad (5)$$

Учитывая, что согласно (1) $t = z/v_0$, получаем

$$y = \frac{|e|uz^2}{2dmv_0^2}. \quad (6)$$

Из формулы (6) следует, что траектория электрона между пластинами представляет собой параболу. При выходе из пространства между пластинами (при $z = l$) электрон сместится по оси Y на величину y_1

$$y_1 = \frac{|e|ul^2}{2dmv_0^2} \quad (7)$$

и отклонится от своего первоначального направления движения на угол

$$\alpha: \operatorname{tg} \alpha = \frac{v_y}{v_z} = \frac{at}{v_0} \quad \alpha = \frac{|e|ul}{dmv_0^2} \quad (8)$$

За пределами отклоняющих пластин электрон движется по прямой и его смещение y_2 равно

$$y_2 = \alpha L \operatorname{tg} \quad (9)$$

Следовательно, смещение светящегося пятна на экране рассчитывается по формулам (5), (7)

$$y = y_1 + y_2 = \frac{|e|ul}{dmv_0^2} \left(\frac{l}{2} + L \right) \approx \frac{|e|uL}{dmv_0^2} \quad (10)$$

и пропорционально напряжению u на отклоняющих пластинах.

Для создания напряжения, величина которого меняется пропорционально времени, в осциллографе существует генератор развертки. Одновременно поданное на вертикально отклоняющие пластины напряжение, пропорциональное исследуемой физической величине u , будет смещать луч по вертикали в соответствии с изменением u .

Поэтому зависимость напряжения генератора развертки от времени должна иметь вид, показанный на рис.4.

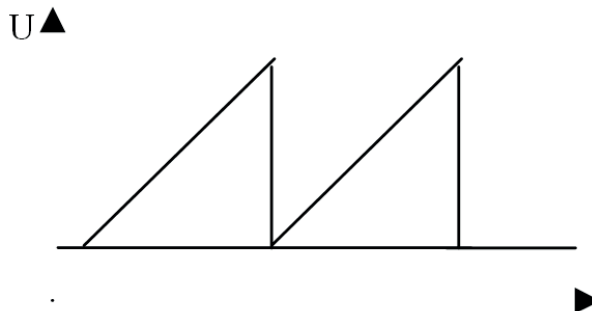

Рис.4

Для того чтобы картина на экране осциллографа получалась устойчивой, необходимо, чтобы частота пилообразного напряжения совпадала с частотой повторения изучаемого физического процесса или была меньше ее в целое число раз. Поэтому частота напряжения, даваемого генератором развертки, может меняться в широком диапазоне, и с помощью специальной схемы генератор развертки синхронизируется с исследуемым напряжением, подаваемым на вертикально отклоняющие пластины.

Чувствительность электронно-лучевой трубки, как правило, невелика, поэтому на отклоняющие пластины обычно подают напряжения через усилители. Величина, равная напряжению, вызывающему отклонение электронного луча на экране на одно деление в вертикальном или горизонтальном направлении, называется коэффициентом отклонения соответствующего канала осциллографа.

Внешний вид передней панели осциллографа С1-73, используемого в лабораторных работах показан на рис.5.

Описание назначения основных органов управления осциллографа:

1.Тумблер или кнопка «Питание» подключает сеть ~ 220 В к прибору.

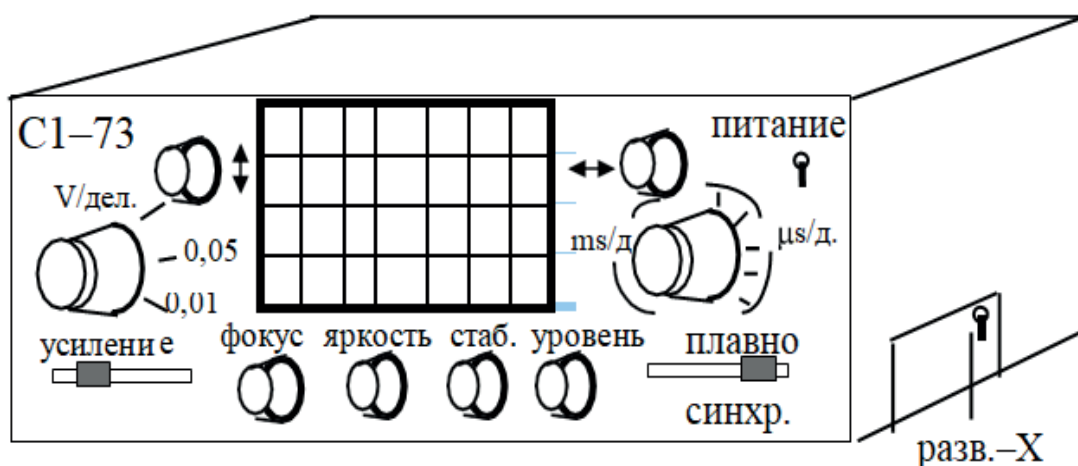

Рис.5

Ручки $\square$ и $\leftrightarrow$ регулируют положение луча на экране по оси Y и X соответственно.

1. Ручка «Фокус» фокусирует луч, изменяя разность потенциалов на анодах.
2. Ручка «Яркость» регулирует яркость, изменяя потенциал управляющего электрода относительно анода.
3. Переключатель $\sim$, $\perp$, $\approx$ входа Y, расположенный на левой боковой панели осциллографа, в положении $\perp$ соединяет вход усилителя Y с землей.
4. Переключателем «/дел. μ » устанавливается требуемая чувствительность.
5. Переключателем «ms (s)/дел. » устанавливается требуемый масштаб развертки.
6. Переключатель «Разверт. $\leftrightarrow$ X», расположенный на правой боковой панели осциллографа, в положении X подключает исследуемый сигнал на вход усилителя X (например, при исследовании фигур Лиссажу).
7. Переключатель «Синхр. $\square \leftrightarrow \square$ » в положении « $\square$ » управляет запуском начала развертки внешним сигналом.

Для решения целей лабораторной работы кроме электронного осциллографа (ЭО) используются: генератор сигналов низкочастотный ГЗ-106 и источник питания (ИП).

Список использованных источников

- 1 Курс физики т. 2,3. Савельев И.В. - М., Наука, 1989.
- 2 Физические величины. Чертов А.Г. - М., Высшая школа, 1990.

- 3 Лекции по физике. Электромагнетизм. Оптика. Рудакова Л.И. - М., МАИ, 2000.
- 4 Лекции по общей физике. Электромагнетизм, оптика. Бондарев Б.В. - М., МАИ, 1998.
- 5 Электромагнетизм. Оптика. Атомная и ядерная физика: учебное пособие / под ред. Тарлакова Ю.В. - М., МАИ, 1989.
- 6 Твердое тело. Ядерная физика. Часть 1. Пособие / Под ред. Мартыненко Т.П. - М., МАИ. 1999.
- 7 Квантовая теория тепловых свойств твердых тел. Яргин В.С., Юркевич К.Б. - М., МАИ, 1978.
- 8 Лабораторные работы —Электростатика и ток / Под ред. Виноградова Ю.К. - М., МАИ. 1987.

ӘОЖ 796.011.

ЖЕҢІЛ АТЛЕТИКАМЕН АЙНАЛЫСАТЫН 12-18 ЖАСТАҒЫ СПОРТШЫЛАРДЫҢ ЖҮРЕК-ТАМЫР ЖҮЙЕСІНЕ ФИЗИКАЛЫҚ БЕЛСЕНДІЛІКТІҢ ӘСЕРІ

*Жаналих Еркегүл, 2 курс студенті
С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Нұр-Сұлтан қ.*

Дене жаттығуларының адам денсаулығына әсері туралы мәселе алғашқы кезеңдерінде өте қарабайыр және қайшылықты түрде шешілгенімен, ерте заманнан бері дәрігерлер мен ғалымдарды қызықтырды. Дене шынықтыру жаттығуларын денені нығайту, бірқатар аурулардың алдын алу және емдеу үшін қолданудың орындылығы туралы жеке мәлімдемелер біздің дәуірімізге дейінгі 2-3 ғасырларда белгілі. Дегенмен, дене жаттығуларының емдік әсеріне сенімділікпен қатар, сол кезде спорттың адам денсаулығына қауіптілігі туралы пікір айтылды. Бұл туралы Гиппократ өзінің «Нутримент» еңбегінде жазған. Ғален спортшылар спортпен шұғылданған кезде олардың денесі қауіп төндіреді, бірақ жаттығуды тоқтатқаннан кейін олар одан да қауіпті күйге түседі және, әдетте, кәрілікке дейін өмір сүрмейді деп есептеді. Ол спортшылардың өмір салты мен режимі денсаулыққа қарағанда ауру жағдайына жақын екенін атап өтті [1].

Спорттың денсаулыққа зиянды әсері туралы пікір орта ғасырларда және салыстырмалы түрде жақын уақытқа дейін кең таралған. Бұрын мінсіз сау жастарда ауыр физикалық күш салуға байланысты пайда болған жүрек аурулары анықталды. Алғаш рет жүрек көлемінің ұлғаюы спортшыларда байқалды және сол кездегі көзқарастарға сәйкес ол оны функционалдық кемшіліктің, тіпті аурудың көрінісі ретінде қарастырды [2,3]. Алайда 19 ғасырдың екінші жартысында бұл көзқарасты жоққа шығаратын зерттеулер пайда болды. Сонымен, 1873 жылы Морган белсенді спорт денсаулыққа зиян келтіріп қана қоймай, керісінше өмір сүру ұзақтығын арттыратын мәліметтерді жариялады. Л.П.Пасха, З.Е.Бирон, Шифер, Н.Н.Костямин клиникалық бақылаулар негізінде спорттың сау және күшті адамдар үшін қауіпсіздігін дәлелдеді. Жаттығу мен спорттың адам денсаулығына әсері туралы зерттеулер жүректі зерттеу шеңберінен шықты. Спортпен байланысты жүректің өзгерістері ағза қызметінің жалпы қайта құрылуының бір бөлігі ретінде қарастырыла бастады, бұл оның жоғары талаптарға бейімделуін қамтамасыз етеді [1]. Басқа зерттеулер жасөспірімдер спортының жас спортшыларға оң және теріс әсер ететінін көрсетті. Жасөспірімдердің спорттық мәдениетінің ескерту белгілеріне қарамастан, спорт пен демалыс балалар өмірінің ажырамас бөлігі болуы керек. Спорт дене шынықтырумен айналысуға, достық қарым-қатынасты дамытуға және барлық салаларда дамыту дағдыларын үйренуге жағдай жасайды. Жастар үшін оң спорт тәжірибесін

насихаттау көптеген факторлардың жиынтығы болып табылады, яғни баланың спорт талаптарына дайындығын сәйкестендіру, жаттықтырушылар мен ата-аналардың оң мінез-құлқы, нақты мақсат қою және жарақаттарды азайту және емдеудің сәйкес әдістері [4].

Дене белсенділігі әртүрлі аурулардың, соның ішінде жүрек-қан тамырлары ауруларының алдын алуда үлкен рөл атқаратыны белгілі. Оның емдік құндылығы барлық медициналық мамандықтарда сәтті қолданылатын жаттығу терапиясының кең дамуымен анықталады. Спорттың ағзаға әсері туралы айтатын болсақ, оның күшті оң әсерінің ең жақсы дәлелі спорттық жетістіктердің орасан зор өсуі болып табылады. Адамның дені сау, күш-қуаты, күш-қуаты күшейгендіктен ғана тезірек жүгіре алатыны немесе тезірек жүзетіні, көп салмақ көтеруі, алысқа секіретіні және т.б. Физиологиялық спорттық жүрек деп аталатын спортшының жүрегі миокардтың морфологиялық өзгерістерімен де, гемодинамикасының өзгерістерімен де анықталатын өте жоғары функционалдық мүмкіндіктері мен қабілеттерімен сипатталады [5].

Организмнің жүктемелерге реакциясы адам өмірінің күнделікті формасы болып табылады және оны зерттеу қазіргі физиологияның өзекті мәселелерінің бірі болып қала береді. Салыстырмалы түрде қысқа уақыт ішінде адам өміріндегі физикалық белсенділіктің үлесі 60-70-тен 10-15% -ға дейін төмендеді, бұл дененің толық дамуы және оның физикалық жетілуі үшін жеткіліксіз. «Отырықшы» кәсіптердің саны айтарлықтай өсті. Әртүрлі елдерде жүргізілген көптеген зерттеулер спортшы емес спортшылармен салыстырғанда білікті спортшылардың денсаулыққа пайдасын көрсетті. Спортшылар суық тиюден, ас қорыту жүйесінің ауруларымен, тыныс алу және жүрек-тамыр жүйесі ауруларынан әлдеқайда аз зардап шегеді, бұл дененің қоршаған ортаның қолайсыз факторларына төзімділігінің жоғарылауын түсіндіреді. Адамның денсаулығы мен физикалық дамуының негіздері дәл мектеп жасында қаланып, болашақ өмірге және дененің өнімділігіне әсер етеді. Соңғы кезде дені сау балалардың саны азайды [6].

Жүйелі спорт жасөспірімдердің жүрегінің қалыптасуын жеделдетуге ықпал етеді, оның физикалық даму қарқынынан артта қалған өсу кезеңін қысқартады, сол арқылы дененің дамуындағы дисгармонияны жояды. Әртүрлі жас кезеңдерінде жүрек-қан тамыр жүйесі ерекше белгілермен сипатталады, негізінен онтогенездің әртүрлі кезеңдеріндегі зат алмасу мен энергияның спецификалық өзгерістеріне байланысты [7]. Жоғарыда айтылғандарға байланысты бұл жұмыстың мақсаты 12 мен 18 жас аралығындағы спортшылардың жүрек-қан тамыр жүйесіне дене белсенділігінің әсерін зерттеу болды.

Зерттеу әдістері. Жүрек-тамыр жүйесін зерттеу биологиялық және медициналық бақылаудағы негізгі зерттеу әдісі болып табылады [8].

Зерттеу жұмысымызда біз жалпыға қолжетімді зерттеу әдістерін қолдандық. Зерттеулер 12-18 жас аралығындағы балалардың 2 тобында жүргізілді. 1-топ жеңіл атлетикамен белсенді айналысса, 2-топ спортпен шұғылданбаған қарапайым мектеп оқушылары. Әр топта 24 адам зерттелді: 12 ұл және 12 қыз. Коротков әдісі бойынша жүрек соғу жиілігін (жүрек соғу жиілігін) және қан қысымын (артериялық қысым) өлшеу тыныштықта және жаттығудан кейін орындалды.

Мартинет-Кушелевский сынағы жасалды. Тест ең қарапайым және спортпен айналыспайтын спортшылар үшін де, мектеп оқушылары үшін де қолжетімді. Тест жүрек-тыныс алу жүйесінің күйін, сондай-ақ жаттығудан кейін денедегі қалпына келтіру процестерін бағалауға мүмкіндік береді.

Бұл сынақ:

- тыныштықта жаттығу алдында жүрек соғу жиілігін (ЖСЖ) және қан қысымын (ААҚ) өлшеу;

- 30 секундта 20 отыруды орындау;

- 5 минут ішінде жүрек соғу жиілігі мен қан қысымы әр минут сайын есептеледі.

Жүрек соғу жиілігі мен қан қысымы бастапқы деңгейге 3 минутта жетсе, қалпына келтіру өте жақсы деп бағаланады, егер 4 болса - жақсы, 5 болса - қанағаттанарлық. Егер

жүрек соғу жиілігі мен қан қысымы 5 минут ішінде қалпына келмесе, онда қалпына келтіру қанағаттанарлықсыз деп бағаланады.

Зерттеу нәтижелері және оларды талқылау. Зерттеу нәтижелері тыныштық кезіндегі жүрек соғу жиілігін және қан қысымын өлшеу нәтижесінде жеңіл атлетикамен шұғылданатын балалардың жүрек соғу жиілігі мен қан қысымы спортпен шұғылданбайтын мектеп оқушыларымен салыстырғанда төмен болатынын көрсетті (1-кесте). Кестеде спортшылардың жүрек соғу жиілігі мен қан қысымы жасы ұлғайған сайын төмендейтіні көрсетілген, ал спортпен айналыспайтын мектеп оқушыларында жүрек соғу жиілігі мен қан қысымы көрсеткіштері іс жүзінде өзгермейді.

1-кесте – Жеңіл атлетикамен айналысатын және айналыспайтын балалардың тыныштық кезіндегі жүрек соғу жиілігі мен қан қысымы туралы деректер

	ЖСЖ, қыздар/ жеңіл атлети- ка	ЖСЖ, қыздар / оқуш	ЖСЖ, ұлдар/ жеңіл атлети- ка	ЖСЖ, ұлдар / оқуш	АҚ, қыздар/ жеңіл атлети- ка	АҚ, қыздар / оқуш	АҚ, ұлдар/ жеңіл атлети- ка	АҚ, ұлдар / оқуш
12 жыл	78	88	72	85	112/70	120/83	109/69	128/77
13 жыл	74	89	70	83	110/68	138/72	111/63	120/71
14 жыл	71	87	69	78	117/65	140/80	121/67	135/77
15 жыл	72	92	67	76	115/74	138/72	107/66	123/71
16 жыл	65	88	61	72	113/82	132/82	107/65	135/78
17 жыл	58	81	56	75	105/63	145/76	100/60	142/90

Спортпен шұғылданатын барлық балаларда Мартинет-Кушелевский сынамасын жүргізген кезде 3 минут ішінде жүрек-қантамыр жүйесінің қалпына келуі байқалды, бұл спортшылардағы жүрек-тамыр жүйесінің жоғары функционалды жағдайын көрсетеді. Спортпен айналыспайтын балалардың 80%-да жүрек-қантамыр жүйесінің орташадан төмен және төмен функционалды жағдайы байқалды (1-сурет). Жеңіл атлетикамен айналысатын балалардың қалпына келу көрсеткіштері өте жақсы болды. Жеңіл атлетикамен айналысатын спортшылардың жалпы санының 80%-ы қыздар мен 90%-ы жүрек-қантамыр жүйесінің көрсеткіштерін 2 минут ішінде, қалған 20%-ы қыздар мен 10%-ы 3 минут ішінде қалпына келтірді, бұл жүрек-тыныс алу жүйесі жақсы дамыған.

Спортпен шұғылданбаған балалар көп жағдайда қанағаттанарлықсыз сауығуды көрсетті: тек 10% қыздар мен 20% ұлдар 3 минут ішінде, ал қалған 90% қыздарда және 80% ұлдарда жүрек-тамыр жүйесі көрсеткіштері. 5 минут ішінде қалпына келмеді, бұл жүрек-тыныс алу жүйесінің төмен функционалды белсенділігінің дәлелі (1-сурет).

Осы зерттеулерді жүргізгеннен кейін спортпен шұғылданбайтын балаларда қан қысымы мен жүрек соғу жиілігі тыныштықта жоғары, ал спортшыларда төмен болады деп қорытынды жасауға болады. Сонымен қатар, спортшыларда жаттығулардан кейін жүрек соғу жиілігі мен қан қысымы аздап артады. Мартинет-Кушелевский сынамасының мәні спортпен шұғылданатын балалардағы жүрек-қантамыр жүйесінің жоғары функционалды жағдайын көрсетеді, айналыспайтын балалармен салыстырғанда. Сондықтан спорт балалардың денсаулығына оң әсер етеді. Спортпен шұғылданатын балалар спортпен айналыспайтын құрдастарына қарағанда дене шынықтыру жаттығуларына әлдеқайда жақсы бейімделеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Граевская Н. Д. Влияние спорта на сердечно-сосудистую систему. – М.: Медицина, 1975.

2 Darling EA. The effects of training: a study of the Harvard University crews. Boston Med Surg J. 1899; 161:229–233. Crossref Google Scholar

3 Henschen S. Skidlauf und skidwetlauf: eine medizinische sportstudie. Mitt Med Klin Upsala. 1899; 2. Google Scholar

4 Donna L Merkel . Youth sport positive and negative impact on young athletes. //Open Access J Sports Med. 2013; 4: 151–160.

5 Дегтярева Е. А. Сердце и спорт у детей и подростков: проблемы «взаимодействия». – М.: 2011. – 228 с.

6 Граевская Н. Д., Долматова Т. И. Спортивная медицина: Курс лекций и практические занятия. Учебное пособие. – М.: Советский спорт, 2004. – 304 с.

7 Детская спортивная медицина / Под ред. С. Б. Тихвинского, С. В. Хрущева. – Руководство для врачей. – М.: Медицина. – 1991. – 560 с.

8 Куколевский Г. М. Врачебные наблюдения за спортсменами. – М.: Физкультура и спорт, 1975. – 335 с.

Ғылыми жетекшісі б.ғ. д., проф. м.а. Жұмадина Шолпан Молдажанқызы

УДК 37.377

ПОВЫШЕНИЕ КАЧЕСТВА УСВОЕНИЯ УЧЕБНОГО МАТЕРИАЛА ПО ТЕХНИЧЕСКИМ ДИСЦИПЛИНАМ В КОЛЛЕДЖЕ

Мустафаева А., студент 4 курса

Казахский агротехнический университет им. С. Сейфуллина, г. Нур-Султан

В данном исследовании рассматриваются актуальные проблемы повышения качества учебного материала по техническим дисциплинам, прежде всего уделено внимание понятию качества усвоения учебного материала. Сегодня перед современным образованием меняются цели и задачи, стоящие, усилия направляются на формирование компетентностей и развития личностно значимых качеств обучающихся, но, тем не менее, урок был и остается главной составной частью учебного процесса. Качество подготовки обучающихся определяется применением новых педагогических технологий, в том числе ИКТ, но качество знаний обучающихся не перестает оставаться одним из главных составляющих учебного процесса наряду с формированием различных компетентностей, предъявляемые гос. стандартами образования. Знания выступают как средство развития личности.

Качество образования в первую очередь зависит от компетентности и опыта преподавателя и используемых современных технологий методики преподавания. В связи с происходящими изменениями, а также с наступлением глобализации и модернизации, необходимо повышать качество образование. Повышение качество и эффективности образования позволит учащимся удовлетворительно достигать академических целей и повысит авторитет учебных заведений в обществе. Кроме того, у педагогов появится чувство удовлетворения от работы, появится мотивация к выполнению своих должностных обязанностей, и они будут чувствовать себя приятно в рабочей среде. Учащиеся также почувствуют удовлетворение, у них появится интерес и энтузиазм к повышению успеваемости. Основными областями, которые были учтены в данной исследовательской работе, являются стратегии, применяемые учителями для повышения качества усвоения и эффективности образования, дополнительные способы повышения качества и эффективности системы образования.

Целью нашего исследования является определение педагогических условий по повышению качества усвоения учебного материала по техническим дисциплинам в колледже.

Предметом нашего исследования педагогические условия повышения качества усвоения учебного материала по дисциплине «Электротехника и радиоэлектроника» в колледже.

Данная дисциплина включает большую часть познаний для учащихся понятий, законов требующих несложного усвоения, понимая связи между ними. Незнание даже одного определения или закона приводит иногда к полной неосуществимости восприятия и улавливания смысла учебного материала. Усвоение затрудняется накапливающим непониманием учебного материала, в связи с тем последующая тема основывается на материале предыдущей темы. Не разобравшись в задании, не овладев базовыми элементами темы, обучающимся будет сложно воспринимать и усваивать учебный материал в последующих занятиях. Как результат - снижение заинтересованности к изучаемой дисциплине, невысокая мотивация и успеваемость, в некоторых случаях повторное изучение дисциплины.

Целью повышения качества усвоения учебного материала необходимо опираться на проблемный подход.

Можно утверждать, что организация проблемного обучения — одна из центральных задач методики профессионального обучения. Проблемный метод обучения – это система, состоящая из действий и приемов, направленных на усвоение знаний через активную мыслительную деятельность, которая содержит постановку и решение продуктивно-познавательных вопросов и задач, содержащих противоречия (учебные или реальные) способствующих успешному осуществлению целей учебно- воспитательного процесса [1].

В проблемном обучении одной из главных черт содержательного аспекта является отражение объективных противоречий, обоснованно появляющихся в процессе научного знания, учебной или исследовательской деятельности. Именно в связи с этим проблемный метод обучения можно определить, как развивающееся, ибо его цель – освоение учащимися знаний и обобщенных умений посредством решения так называемых учебных задач. При проблемном же методе обучения при включении учащихся в решение проблемной ситуации, у них развиваются способы действий, необходимые для решения нестандартных задач [2].

Проблемное обучение надлежащим образом соответствует целям воспитания активной, творческой личности.

Главные психолого-педагогические цели проблемного обучения:

- развитие у учащихся умственных способностей и способов мышления;
- приобретение учащимися знаний и умений, которые были добыты посредством активного научного поиска и самостоятельного решения проблем (при этом усвоенные знания и умения являются более прочными, чем при традиционном методе обучения);
- воспитание активной, творческой личности обучающего, умеющего видеть, создавать и самостоятельно разрешать нестандартные проблемы;
- развитие у обучающихся критического мышления и рефлексивных умений [3].

Суть проблемного толкования учебного материала состоит в том, что педагог ставит перед учащимися проблемные задачи, побуждая искать пути и средства их решения, а не сообщает знания в готовом виде, но Проблема сама прокладывает путь к новым знаниям и способам действия [4,5].

Для реализации проблемного метода в учебном процессе требуется особое построение учебного процесса, содержания изучаемого материала, методов организации учебно-познавательной деятельности обучающихся и управления ею, структуры учебного занятия и форм контроля педагога за течением и результатом деятельности учащихся. Если преподаватель как следует усвоит содержание и суть теории организации процесса проблемного обучения, будет хорошо владеть формами, методами и техническими средствами обучения и сумеет систематически творчески применять усвоенное на практике,

то результатом его деятельности будет успех. Качественная дидактическая подготовка преподавателя в наше время особенно важна, т. к. без знаний общей теории нельзя творить, а сам процесс преподавания является искусством. Искусством, которое способно заинтересовать и увлечь обучающихся в предмет, удивить красотой мысли, знания, побудить к индивидуальной мыслительной деятельности.

Таким образом, суть проблемного метода обучения состоит из:

- организации в учебно-познавательной работе учащихся преподавателем проблемных ситуаций;
- управлении их поисковой деятельностью по освоению новых знаний и способов действий путем решения проблемных задач.

Множество публикаций современности по теории обучения имеет связь с идеей активизации учебного процесса и учебной деятельности обучающихся.

Список использованной литературы

1 Государственный общеобязательный стандарт всех уровней образования, утвержденного приказом Министра образования и науки РК от 31 октября 2018 года, №604 // <http://adilet.zan.kz/rus/docs/V1800017669> (дата обращения: 20.02.2019)

2 Кусаинов, А К (. Пути повышения качества среднего образования в Республике Казахстан // Вопросы образования.- № 2.-2016, С. 8-13.

3 Коянбаев Ж.Б., Коянбаев Р.М. Педагогика: университет студенттеріне арналған оқу құралы. – Алматы, 2002. – 384 б.

4 Ismail S.A.A., Allaq K.AI. The Nature of Cooperative Learning and Differentiated Instruction Practices in English Classes // SAGE Open. – 2019. – Vol. 9(2). – P. 1-17.

5 Перькова Е.Л. Педагогические условия формирования готовности будущего учителя к оценке результатов учебной деятельности младших школьников: дис.канд. пед. наук. – Курск, 2006. - 224 с.

ӘОЖ 37.377

КОЛЛЕДЖДЕ ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ФОРМАЛАРЫ МЕН ӘДІСТЕРІ

Жанасова Э., 4 курс студенті

С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Нұр-Сұлтан қ.

Индустриялық қоғамнан ақпараттық қоғамға көшудің әлемдік процесі, қазіргі Қазақстанда болып жатқан әлеуметтік-экономикалық өзгерістер мемлекет қызметінің көптеген салаларында елеулі өзгерістерді талап етеді. Жаңа прогрессивті тұжырымдамалар негізінде білім беру саласын дамыту, оқу-тәрбие процесіне жаңа педагогикалық технологиялар мен ғылыми-әдістемелік әзірлемелерді енгізу, сондай-ақ жаңа ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалану Қазақстанның білім беру жүйесін дамытудың өзекті мәселелері болып табылады.

«ҚР-ның білім туралы» заңы әртүрлі деңгейдегі білім беру бағдарламаларын меңгеру үшін қашықтықтан білім беру технологияларын пайдалануға мүмкіндік береді. Қазіргі уақытта біліктілікті арттыру жүйесінде, бейінді оқытуда, жеке пәндерді оқыту, емтихандарға дайындалу, жоғары білім алу іске асырылған қашықтықтан оқытудың көптеген модельдері бар. Жалпы білім беру жүйесінде қашықтықтан оқыту білім беру ұйымдарының жұмысына белсенді түрде енгізілуде, өйткені бұл білім беру процесінің

әртүрлі қатысушылары арасында желілік өзара әрекеттесуді ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Осыған сәйкес кәсіптік оқыту үдерісінде қашықтықтан оқыту және пайдалану мүмкіншіліктерін қалыптастыру маңызды. [1]

Сонымен авторлар қашықтан білім беруді алыс қашықтыққа оқу-әдістемелік ақпаратты беру құралдарын пайдалана отырып, арнайы ақпараттық орта ұсынатын жаппай білім беру қызметтерінің кешені деп есептейді (телефон, радио, теледидар, спутниктік байланыс) және т.б.). «Қашықтықтан білім беру» ұғымына қатысты осындай көзқарасты Г.С. Сиговцев пен М.А. Чарута да ұсынады. Әдебиеттерді талдау бүгінгі күні қашықтықтан оқытуға қатысты пікірлердің кең ауқымы бар екенін айтуға мүмкіндік береді. С.М. Широбоков атап өткендей, «Бүгінгі таңда қашықтықтан оқытуға қатысты келесі ұстанымдар басым:

1. Қашықтан білім жоқ, қашықтықтан оқыту-бұл қашықтықтан оқыту технологиясының мәні..

2. Қашықтықтан білім беру – бұл бұрыннан белгілі тәуелсіз білім беру нысаны, ол сырттай білім беру және қашықтықтан білім беру түрінде бар-атымен ерекшеленетін синонимдер.[2]

Қашықтан оқыту дегеніміз педагог пен білім алушылардың қашықтан, оның ішінде ақпараттық-коммуникациялық технологиялар мен телекоммуникациялық құралдарды қолдана отырып өзара іс-қимыл жасауы кезінде жүзеге асырылатын оқыту.[3]

Қашықтықтан оқытудың оқу процесіне жаңа білім беру технологияларын енгізу және осы арқылы қазіргі заманғы білім беру кеңістігін құру мақсатына сәйкес колледжде оқу-тәрбие процесін ұйымдастырудың мәселелерін, ерекшеліктерін зерделеу бізді колледжде студенттерді қашықтықтан оқытуды ұйымдастырудың формалары мен әдістерін анықтау қажеттілігіне алып келеді.

Қашықтықтан оқытудың 3 түрлі формасы бар: онлайн (синхронды), офлайн (асинхронды), вебинар.

Онлайн оқыту дегеніміз-қазіргі уақытта мұғалімнің экраны белгілі бір қашықтықта көрінетін Интернет-ресурстар арқылы оқытудың бір түрі.

Офлайн оқыту-бұл білім алмасуға мүмкіндік беретін оқыту түрі Ақпарат интернет-ресурстар арқылы оқытушы мен оқушы арасында (электрондық пошта).

Вебинарлар-бұл Интернет арқылы семинарлар мен тренингтер өткізудің бір түрі. Оның алдында күрделі және жауапты міндет тұр: ол қысқа мерзімді оқу бағдарламасын жасайды, оны қашықтықтан оқыту жүйесіне бейімдейді, оқу процесін бақылайды, тапсырмаларды орындау кезінде өзін-өзі бақылау бойынша ұсыныстар береді. Қашықтықтан оқыту әдісі бойынша жұмыс істейтін оқытушы оқытудың жаңа технологияларымен, компьютерлік және желілік оқыту жүйелерімен таныс болуы және олармен жұмыс істеуі қажет.[4]

Білім беру процесіне қатысушылардың уақыт бойынша бөлінуін болжайтын асинхронды өзара іс-қимыл және оқытушы мен білім алушылардың тікелей байланысын болжайтын синхронды өзара іс-қимыл болып табылады.

Асинхронды оқыту іс-қимылы, оның барысында білім алушы мен білім беруші арасындағы байланыс уақыттың кідірісімен жүзеге асырылады. Асинхронды оқытуды қолдау үшін пайдаланылатын интернет-ресурстарға электрондық пошта, курстар, CD-ROM, конференц-жүйелер, электронды тесттер, виртуалды оқыту жүйелері, интернет-форумдар, блогтар бар. Асинхронды құрылған оқу процесі студенттерге мемлекеттік білім беру стандарты аясында пәндерді, олардың реттілігін таңдауға мүмкіндік береді және әр жағдайда жеке оқу траекториясын қалыптастыруға ықпал етеді.

Синхронды байланыс құралдары нақты уақытта электронды оқу материалдарын, тәжірибе жүйелерін, чаттардағы, семинарлардағы, конференциялардағы бейне камералар және Веб-камералар ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Синхронды байланыс құралдары ақпараттық өзара әрекеттесудің ең заманауи құралдары болып табылады, олардың

көмегімен аймақтың немесе ауданның бірнеше оқу орындарында білім алушылардың бірнеше тобын бір уақытта оқытуды(қажет болған жағдайда бір оқытушымен) ұйымдастыруға болады. Оқушылар мен мұғалімдер дөңгелек үстелдерге, күрделі тақырыптар мен бөлімдерді талқылауға, бейнеконференция режимінде қашықтықтан дәрістер мен зертханалық сабақтарға экрандарда «кездесе» алады. [5]

Кесте 1- Қашықтықтан оқыту формалары

Қашықтықтан оқыту формалары	Анықтамасы
1	2
Чат-сабақтар	чат технологияларды пайдалана отырып жүзеге асырылатын білім беру сабақтары. Чат-бұл Интернет желісіне қосылған 2 немесе одан да көп қатысушы нақты уақыт режимінде өз компьютерлеріне жіберілген мәтіндік хабарламалармен алмаса алатын байланыс жүйесі
Веб-сабақтар	қашықтықтан өткізілетін сабақтар, конференциялар, семинарлар, іскерлік ойындар, зертханалық жұмыстар, практикумдар және телекоммуникация құралдары мен «Бүкіләлемдік тор» басқа да мүмкіндіктерінің көмегімен өткізілетін оқу сабақтарының басқа да нысандары
Телеконференция	бұл Интернетке жылдам қосылу, микрофон мен сандық бейнекамераның болуы мүмкіндігі бар компьютерді қолданатын бейнеконференция. Компьютерлік телеконференцияларды қашықтықтан оқыту кезінде екі арналы немесе көп арналы бейне және аудио қолданылады
Бейне дәріс	жақында дәстүрлі дәрістерді алмастырды және қашықтықтан оқытудың ажырамас түріне айналды. Оқытудың инновациялық түрлері жеке электронды ортада немесе веб-серверде сақталатын бейне дәрістерді пайдалануды қамтиды
Аудиоконференция	бұл электрондық конференцияның бір түрі, оның барысында қатысушылар дауыс арқылы сөйлесу үшін арнайы жасалған телефондарды немесе жабдықтарды пайдаланады
Бейнеконференция	бұл әртүрлі жерлерде орналасқан және бейне технологияларды негізгі байланыс арнасы ретінде пайдаланылатын адамдар арасындағы кездесу немесе байланыс. [5]

Оқытушылар мен студенттердің қарым-қатынас әдісіне байланысты қашықтықтан оқытудың келесі әдістері бөлінеді:

- Білім алушының, кеңес берушінің немесе дайындаушының өзара іс-қимылы арқылы

оқыту әдісі, білім беру ресурстарында оқытушылардың, консультанттардың, ғылыми және техникалық басшылардың (өзін-өзі оқыту) ең аз қатысуы. Бұл әдістің жүзеге асуы үшін оқытушылар мен тәрбиешілер әртүрлі білім беру ресурстарын: баспа, аудио-және бейнематериалдар, сонымен қатар телекоммуникациялық желілер (интерактивті деректер базасы, электронды басылымдар және компьютерлік оқыту жүйелері) арқылы жеткізілетін оқу құралдарын жасайды және таңдайды.

- Дараланған оқыту және оқу әдісі, ол бір оқушының, кеңес берілетін студенттің, ғылыми-техникалық қызметтерге мұқтаж клиенттің, ғылыми дәреже ізденушінің бір оқытушымен, тәрбиешімен, кеңесшімен немесе ғылыми және техникалық жетекшімен қарым-қатынасымен сипатталады («бір-бірден» оқыту). Бұл әдісті қашықтықтан оқытуда негізінен телефон, дауыстық пошта, факс, Skype жүйесі сияқты технологиялар арқылы жүзеге асыруға болады.

- Оқу процесінің барлық қатысушылары арасындағы белсенді өзара әрекеттесумен сипатталатын әдіс («көпке көп» оқыту). Бұл әдіс студенттердің топтық жұмысына арналған және қашықтықтан оқытуға деген үлкен қызығушылық тудырады. Ол зерттеу және проблемалық оқыту әдістерін кеңінен қолдануды қарастырады. Мұндай оқытудағы оқытушының рөлі студенттерге, оқушыларға немесе ғылыми дәрежелерге ізденушілерге тақырып (міндетін) қоюға, ал әрі қарай, ол студенттер бірлесіп жұмыс істей алатын осындай қолайлы қарым-қатынас ортасын және психологиялық климатты құрып, қолдауы керек. Оқытушы пікірталас барысын үйлестіруге, басқаруға, сондай-ақ материалдарды дайындау, жұмыс жоспарын, талқыланатын мәселелер мен тақырыптарды әзірлеу үшін жауапкершілік алады.

- Жобалау әдісі білім алушыға өзінің оқу-танымдық қызметін жоспарлауда, ұйымдастыруда және бақылауда дербестігін көрсетуге мүмкіндік беретін кешенді оқыту процесін болжайды, оның нәтижесі қандай да бір өнімді немесе құбылысты құру. Жобалау әдісінің негізі студенттердің танымдық, шығармашылық мүдделерін, өз білімдерін өз бетінше қалыптастыру дағдыларын дамыту болып табылады [6].

- Проблемалық оқыту әдісі күрделі танымдық мәселелерді олардың шешімі практикалық немесе теориялық қызығушылық қарастыруға негізделген. Проблемалық оқыту процесінде оқушылардың назары маңызды проблемаларға назар аударады, олар танымдық белсенділікті ынталандырады, осы мәселелерді шешуде дағдылар мен қабілеттердің дамуына ықпал етеді. Мұғалім рөлі бақылау мен қолдауға дейін азаяды, бірақ көп емес [7].

- Оқытудың зерттеушілік әдісі қатысушылар үшін нақты қойылған өзекті және маңызды мақсаттардың, ойластырылған және негізделген құрылымның, зерттеу әдістерінің арсеналын кеңінен пайдаланудың, ғылыми әдістерді пайдаланудың болуымен сипатталады

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Қазақстан Республикасының «Білім туралы» 2007 жылғы 27 шілдедегі № 319 заңы.
- 2 Романов Е.В., Дроздова Т.В. — Дистанционное обучение: необходимые и достаточные условия эффективной реализации // Современное образование. – 2017. – № 1. – С. 172 - 195.
- 3 ҚР «Білім туралы» Заңы 37-2-бабы.
- 4 Ахметова Г.К., Караев Ж.А., Мухамбетжанова С.Т. Білім беру мекемелерінде электрондық оқытуды енгізу контекстінде мұғалімдердің біліктілігін арттыруды ұйымдастыру [Мәтін] әдістеме / Ахметова Г.К. - Алматы: АО НКЦ «Өрлеу», 2013.
- 5 Андреев А.А., Солдаткин В.И. Қашықтықтан оқыту: мәні, технологиясы,

ұйымдастырылуы [Мәтін]: оқулық /А.А.Андреев,- Мәскеу:МЭСИ,1999.-196 б.

6 Полат Е.С., Бухаркина М.Ю., Моисеева М.В. Қашықтықтан оқыту теориясы мен практикасы [Мәтін]: ЖОО-ларға арналған оқу құралы/ Е.С.Полат. - Мәскеу: Академия,2004.- 416 б.

7 Bekbayeva Z.S., Galiyev T.T., Albytova N. et al. Fostering post-secondary vocational students' critical thinking through multi-level tasks in learning environments // World Journal on Educational Technology: Current Issues. – 2021. – Vol. 13(3). – P. 397-406.

МАЗМҰНЫ

Секция

ӘЛЕУМЕТТІК ЖӘНЕ ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР САЛАСЫНДАҒЫ ЖАС ҒАЛЫМДАРДЫҢ ҒЫЛЫМИ ІЗДЕНІСТЕРІ

НАУЧНЫЕ ИЗЫСКАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ В ОБЛАСТИ СОЦИАЛЬНЫХ И ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

<i>Абзелбек А.А.</i> Д.А. ҚОНАЕВТЫҢ БЕЙНЕСІ ЖӘНЕ ТҮЛҒАТАНУ.....	3
<i>Абзелбек А.А.</i> XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ.....	6
<i>Dinara A. S.</i> LEXICAL UNIT "LOVE" IN THE KAZAKH AND ENGLISH PAREMIA.....	8
<i>Abenova A.</i> LES PROBLEMES DES JEUNES D'AUJOURD'HUI.....	10
<i>Baltabay Z.E.</i> WHY AMONG OTHER LANGUAGES ENGLISH IS THE MOST IMPORTANT IN THE WORLD AND FOR HOW LONG IS IT?.....	12
<i>Турмагамбетов А.</i> САНИТАРНЫЕ УСЛОВИЯ РАБОЧИХ-КАЗАХОВ НА СОЛЯНЫХ И РЫБНЫХ ПРОМЫСЛАХ В XIX ВЕКЕ.....	15
<i>Альжанова Т.</i> ТРАГЕДИЯ КАЗАХСКОГО АУЛА.....	19
<i>Багауиева Е.</i> ТАРИХИ ТҮЛҒАЛАР: ШАХЗАДА ШОНАНОВА.....	25
<i>Боранбекова Г.,</i> АБАЙ – ПЕРЕВОДЧИК РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ.....	27
<i>Боранбекова Г. Р.</i> ҚОҒАМНЫҢ ДАМУЫНА ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ ТИГІЗЕТІН ӘСЕРІ.....	29
<i>Гусманова И.</i> ХАСЕН ОРАЛТАЙДЫҢ ҚЫЗМЕТІ МЕН МҰРАСЫ.....	31
<i>Юнусова Ф.</i> ПРАГМАТИЗМ ЖӘНЕ РОМАНТИЗМ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ.....	33

Сұлтанова А. ТЕКТИНІҢ ТҮЯҒЫ – ХАЛИДА МАМАНОВА.....	35
Аширралиева Э. ҚАНДАСТАРДЫҢ МӘРТЕБЕСІ МЕН ҚҰҚЫҚТАРЫ.....	38
Abisheva A.Z. SOCIAL MEDIA AND ITS IMPACT ON THE YOUNG GENERATION.....	43
Айжанов А. ЭВАКУАЦИЯ ДЕТЕЙ В СРЕДНЮЮ АЗИЮ В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ.....	45
Берлибек Т., Совет Е. ЛЕКСИЧЕСКАЯ ЕДИНИЦА «ГОСТЬ» В КАЗАХСКОЙ И РУССКОЙ ПАРЕМИИ.....	49
Базаров Е., ЗАМАНЫМЫЗДЫҢ ЗАҢҒАР ҒҰЛАМАСЫ (Қ. СӘТБАЕВ ХАҚЫНДА).....	54
Абиджанов Ч. ФОРМИРОВАНИЕ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ НА ПРОИЗВОДСТВЕ ПИЩЕВЫХ ПРОДУКТОВ.....	58
Үертеева А.В. MOTIONS AS LEARNINGENHANCERS OF FOREIGN LANGUAGE LEARNING MOTIVATION.....	60
Біржан Т., ҚАЗАҚ ТЕРМИНОЛОГИЯСЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫ.....	63
Болатханова А. ҚАЗІРГІ ЖАСТАР, ОЛАРДЫҢ СӨЙЛЕСУ МӘДЕНИЕТТІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	66
Даниленко К. ГОЛОД И ДЕТСКАЯ БЕСПРИЗОРНОСТЬ В 20-Е ГОДЫ XX ВЕКА В АКМОЛИНСКОЙ ОБЛАСТИ.....	68
Құзжанов Н. ҰЛТАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР МӘСЕЛЕСІ.....	72
Д. Қ. Шегебаев, А. О. Кинаятова АКСИОЛОГИЯ И ТЕХНОГЕННАЯ РЕАЛЬНОСТЬ В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ.....	75
Altukhamed A. EFFECTIVE LANGUAGE DIGITAL PRODUCTS FOR EFL.....	79

Даут Н. ПОЛИТИКО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ С.САДВАКАСОВА В ВОПРОСАХ ИНДУСТРИАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ КАЗАХСТАНА В 1920-30-Е ГГ.....	82
Орынова Т. ВЛИЯНИЕ ИНТЕРНЕТ СЛЕНГА НА РЕЧЕВУЮ КУЛЬТУРУ МОЛОДЁЖИ.....	86
Караванова Е. ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ СУДОХОДСТВА В КАЗАХСТАНЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX-НАЧАЛЕ XX ВВ: НА ПРИМЕРЕ ЧЕРНОГО ИРТЫША.....	89
Елтайұлы Е. ҚАЗАҚ ЫРЫМ-ТҮЙІМДАРЫНЫҢ ДҮНИЕТАНЫМДЫҚ МӘНІ.....	94
Кенжетенова А. АВТОНОМИЯ АЛАШ И ЕЕ ИСТОРИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ.....	98
Ердан Б. АБАЙ ЖӘНЕ XXI ҒАСЫРДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН.....	102
Esslyambekova S.B. SOCIAL VITUALISATION AND SELF-REPRESENTATION OF DIGITAL KAZAKH DIASPORAS.....	104
Zhakay D. NEOLOGISMS AS A RESULT OF ENGLISH LANGUAGE'S EVOLUTION.....	106
Жетписбаев Н. ХАЛЫҚ ТАНЫМЫНДАҒЫ ТҮСТЕРДІҢ МӘНІ.....	110
Қазезтаева А. ЕСІМДЕРІ ЕЛЕУСІЗ ҚАЛҒАН ТҮЛҒАЛАР:ҰЛТШЫЛ АЗАМАТ МҰБАРАҚ ЕЛІКБАЕВ.....	113
Қабланова А., Алдашев Д. КӨШПЕНДІ ӨРКЕНИЕТТІҢ МӘЙЕГІ-КИІЗ ҮЙ СӘУЛЕТШІЛІГІ.....	115
Канатбек Р. НҰРҒОЖА ОРАЗДЫҢ ШЫҒАРМАЛАРЫ ХАҚЫНДА.....	123
Мұқсымбек Т. ҰРПАҚ ТӘРБИЕСІ МЕН ҰЛТТЫҚ ИДЕОЛОГИЯНЫҢ НЕГІЗІ.....	126
Muratkhanova D. SOCIAL ADAPTATION OF STUDENTS TO MULTICULTURAL ENVIRONMENT.....	129
Mukhametzhanov D. DOES ELEARNING WORK?.....	132

Оспанова Д. МАҒЖАН ЖҰМАБАЕВ ПОЭЗИЯСЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	134
Садуова Ж. КӨПТІЛДІЛІК ЖАҒДАЙЫНДА ТІЛДЕР МЕН МӘДЕНИЕТТІҢ БАЙЛАНЫСЫ.....	138
Шайкасым Е., Сарсен Д. УРБАНОНИМЫ ГОРОДА НУР-СУЛТАН.....	142
Шмер Р., Велиуллаева З. ВОСТОК-ЗАПАД: СМЫСЛОЖИЗНЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ В ТРУДАХ ВЕЛИКИХ МЫСЛИТЕЛЕЙ.....	145
Тургумбаев Е.Е. РОЛЬ СОЦИАЛЬНЫХ НАУК В РАЗВИТИИ ОБЩЕСТВА.....	149
Тулегенова Р. ЖАҒАНДЫРУ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ МӘДЕНИЕТІНІҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	150
Сейтжапар М. Б. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҰЛТАРАЛЫҚ ТАТУЛЫҚ ПЕН КЕЛІСІМДІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ.....	153
А.А. Ким, В.О. Зайцев КАНЫШ САТПАЕВ: МАЛОИЗВЕСТНЫЕ ФАКТЫ ИЗ ЖИЗНИ УЧЕНОГО.....	156
Смаков Н.К. ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫ АССАМБЛЕЯСЫНЫҢ ТҰРАҚТЫЛЫҚ ПЕН ҰЛТАРАЛЫҚ КЕЛІСІМДІ НЫҒАЙТУДАҒЫ РӨЛІ.....	157
Таласбаев Ә. ЗОЛОТАЯ ОРДА: КАРТИНА ИМПЕРСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ В ИСТОРИЧЕСКОЙ РЕТРОСПЕКТИВЕ.....	159
Терликбаева А. ПРОБЛЕМЫ НАЦИОНАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ.....	164
Эбикей Д. ОЛЖАС СУЛЕЙМЕНОВ И ДВИЖЕНИЕ «НЕВАДА СЕМЕЙ».....	166
У. Savitski DIGITAL COMMUNICATION MEANS AS A SUBSTITUTE FOR HUMAN SCIENCES.....	170
Ризаев Ф. Ы. АЛТЫНСАРИН ӘҢГІМЕЛЕРІНІҢ ТӘРБИЕЛІК МӘНІ.....	172

<i>Сабырхан Э.</i> АДАЛДЫҚ – АДАМДЫҚТЫҢ БЕЛГІСІ (АБАЙ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ НЕГІЗІНДЕ).....	174
<i>Сериккызы Д.</i> РЕКЛАМНЫЙ ТЕКСТ В СРЕДСТВАХ МАССОВОЙ ИНФОРМАЦИИ.....	176
<i>Талгат Ш.</i> ҚАЗАҚТЫҢ ҰЛТТЫҚ ОЙЫНДАРЫНЫҢ ТӘРБИЕЛІК МӘНІ.....	178
<i>Хамза А.</i> ҚАЗАҚ ТАНЫМЫНДАҒЫ «КИЕЛЛІК» ҰҒЫМЫ.....	181
<i>Хамитова Е.</i> «БОЛАШАҚҚА БАҒДАР: РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ» АЯСЫНДА ҰЛТТЫҚ ОЙЫНДАРДЫ ТҮЛЕТУ.....	186
<i>Нұрбопаева А.</i> РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҚТЫҢ НЕГІЗІ – НАУРЫЗ МЕЙРАМЫ.....	188
Секция	
ҒЫЛЫМ, БІЛІМ ЖӘНЕ ӨНЕРКӘСІПТІҢ ЦИФРЛЫҚ ТРАНСФОРМАЦИЯСЫНЫҢ АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ	
ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ ЦИФРОВОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ НАУКИ, ОБРАЗОВАНИЯ И ПРОМЫШЛЕННОСТИ	
<i>Байгенжина М.</i> РАЗРАБОТКА ОНЛАЙН-СЕРВИСА ДЛЯ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ГАЛЕРЕИ.....	192
<i>Гуралевич Е.</i> ПРИМЕНЕНИЕ АЛГОРИТМОВ СЖАТИЯ ДАННЫХ ДЛЯ СПУТНИКОВЫХ ИЗОБРАЖЕНИЙ.....	196
<i>Ердан Б., Сабитбек М.</i> НАНОТЕХНОЛОГИЯ ЖӘНЕ ОНЫ ҚОЛДАНУ САЛАСЫНЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	199
<i>Жакупова К.</i> АНАЛИЗ ПОТОКА СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ ЖИВОТНЫХ СРЕДСТВАМИ КОМПЬЮТЕРНОГО ЗРЕНИЯ.....	201
<i>Жандарбекова К.А.</i> МОБИЛЬНОЕ ПРИЛОЖЕНИЕ – ОДИН ИЗ ОСНОВНЫХ МЕТОДОВ В ИЗУЧЕНИИ ГОСУДАРСТВЕННОГО ЯЗЫКА.....	203

<i>Закарьянов А.</i> АНАЛИЗ И ВЫБОР ПЛАТФОРМЫ ДЛЯ ЧАТ БОТА ПО АРЕНДЕ КВАРТИР.....	205
<i>Зинько И.</i> АНАЛИЗ ДАННЫХ В ОБЛАСТИ МАЙНИНГА И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА ЭНЕРГЕТИЧЕСКОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ.....	208
<i>Кайруллин Т.З.</i> СТАТЬЯ WEB-ПРИЛОЖЕНИЕ ДЛЯ СБОРА И АНАЛИЗА ИНФОРМАЦИИ О ПРОДАЖЕ ПРОДУКЦИИ КОНКУРИРУЮЩИХ ОБЪЕКТОВ.....	210
<i>Климков А.С.</i> ОБЛАЧНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В ОРГАНИЗАЦИИ ОБУЧЕНИЯ СТУДЕНТОВ.....	212
<i>Оралбаев Г. Р.</i> ҚОЙМАДАҒЫ ТАУАРЛАРДЫҢ ЖАЙ-КҮЙІН БАҚЫЛАУҒА АРНАЛҒАН WEB-ҚОСЫМША.....	215
<i>Л.А.Ошақбай</i> БИЗНЕС-ПРОЦЕСТЕРДІ АВТОМАТТАНДЫРУ ҮШІН АЗ КОДТЫҚ БАҒДАРЛАМАЛАУДЫ ҚОЛДАНУ	218
<i>Сабитбек М.</i> ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТІНІ ҚОЛДАНУ АРТЫҚШЫЛЫҚТАРЫ.....	222
<i>Тасыбай М.</i> РАЗРАБОТКА ПРОГРАММНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ ДЛЯ АВТОМАТИЗАЦИИ МОНИТОРИНГА В ГОСУДАРСТВЕННЫХ СТРУКТУРАХ.....	225
<i>Тогаева А.</i> ДОМЕНГЕ БАҒЫТТАЛҒАН ПРОГРАММАЛЫҚ ҚАБЫҚШАЛАРДАҒЫ ДЕРЕКТЕР СӨЗДІГІН ҰЙЫМДАСТЫРУ	228
<i>Төлеуов Н.М.</i> АДАМДЫ ИДЕНТИФИКАЦИЯЛАЙТЫН ҚОСЫМША ӨЗІРЛЕУ.....	230
Секция	
БІЛІМ БЕРУ ЖӘНЕ ЖАРАТЫЛЫСТАНУ-МАТЕМАТИКА ҒЫЛЫМДАРЫНЫҢ ЗАМАНАУИ МӘСЕЛЕЛЕРІ	
СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ И ЕСТЕСТВЕННО-МАТЕМАТИЧЕСКИХ НАУК	
<i>Гамова А.В., Ахметова С. С.,</i> ВЛИЯНИЕ ПОЖАРОВ НА СОСТОЯНИЕ ВОЗОБНОВЛЕНИЯ СОСНЫ ОБЫКНОВЕННОЙ (PINUS SILVESTRIS L.) ЧАЛДАЙСКОГО ЛЕНТОЧНОГО БОРА.....	234

Баженова Д.А. РОЛЬ ОКЕАНАРИУМОВ В ПРОСВЕТИТЕЛЬСКОЙ РАБОТЕ НАСЕЛЕНИЯ.....	237
Алаш А.Р. ИЗУЧЕНИЕ ХИМИЧЕСКОГО СОСТАВА ЗЕЛЕННЫХ СОСНОВЫХ ШИШЕК И ИХ ПОЛЕЗНЫЕ СВОЙСТВА.....	241
Қожан Ә. ҚАРБЫЗ КӨКӨНІСІНІҢ ЖАҢА СОРТЫН ӨСІРУ.....	243
Гамова А., Замолотов С. О НЕКОТОРЫХ ПРИМЕРАХ ПРИМЕНЕНИЯ ЭЛЕМЕНТОВ ТЕОРИИ ВЕРОЯТНОСТЕЙ В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ.....	247
Р. Қажымова ЕКІЛІК САНАУ ЖҮЙЕСІНДЕ КОЛЛАТЦ ГИПОТЕЗАСЫНЫҢ ДЕРБЕС ЖАҒДАЙЫН ҚАРАСТЫРУ.....	250
Кенжебек Ф. ТРИ ЗАДАЧИ КОМБИНАТОРНОЙ ГЕОМЕТРИИ.....	253
Есиркесинов Е. ПАРАМЕТРЫ ГОРМОНИЧЕСКИХ СИГНАЛОВ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ЭЛЕКТРОННОГО ОСЦИЛЛОГРАФА.....	257
Жаналих Е. ЖЕҢІЛ АТЛЕТИКАМЕН АЙНАЛЫСАТЫН 12-18 ЖАСТАҒЫ СПОРТШЫЛАРДЫҢ ЖҮРЕК-ТАМЫР ЖҮЙЕСІНЕ ФИЗИКАЛЫҚ БЕЛСЕНДІЛІКТІҢ ӘСЕРІ.....	261
Мустафаева А. ПОВЫШЕНИЕ КАЧЕСТВА УСВОЕНИЯ УЧЕБНОГО МАТЕРИАЛА ПО ТЕХНИЧЕСКИМ ДИСЦИПЛИНАМ В КОЛЛЕДЖЕ.....	264
Жанасова Э КОЛЛЕДЖДЕ ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ФОРМАЛАРЫ МЕН ӘДІСТЕРІ.....	266

Составители / Редакторы
Департамент науки

Компьютерная верстка:
Романенко С.С.

Сдано в набор: 20.02.22
Формат 60x84 $\frac{1}{16}$
Усл. печ. л. 17,38

Подписано в печать: 23.05.22
Заказ № 2258
Тираж 150 экз.